

ItK

2

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1970**

A TARTALOMBÓL

Varjas Béla: Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely

Veres András: Arany János: „Kertben” című versének szerkezeti sajátosságairól

Bodnár György: A novellista Kaffka Margit

Kisebb közlemények

Szigeti Jenő: Milton *Elvesztett paradicsom*-a Magyarországon

Bernáth Árpád: Irodalmi művek értelmezésének kérdéséhez

Adattár

Bánfi Florio: A Krisztina-legenda forrásszövege

Bitskey István: Kazinczy Gábor levelezése

Szauder Mária: Kosztolányi Dezső négy levele Tevan Andorhoz

Szemle

Vezér Erzsébet: Ady Endre (*Szuromi Lajos*)

Vargha Kálmán: Juhász Gyula (*Sebestyén András*)

Humanizmus a reneszancia na Slovensku v 15–16. storočí
(*Sziklay László*)

Umanistul Nicolaus Olahus (V. Kovács Sándor)

Bieńkowska, Barbara: Kronika Emeryka Węgra (*Kovács István*)

Az Intézet életéből

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1970. LXXIV. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János

Czine Mihály

Király István

Klanczay Tibor

Komlowszki Tibor

Németh G. Béla

Szauder József

Tarnai Andor

Tolnai Gábor

Varga József

SZERKESZTIK

Németh G. Béla

Szauder József

felelős szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

Komlowszki Tibor

titkár

V. Kovács Sándor

Tarnai Andor

Budapest XI., Ménesi út 11–13.

<i>Varjas Béla:</i> Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely	129
<i>Veres András:</i> Arany János: Kertben című versének szerkezeti sajátosságairól	152
<i>Bodnár György:</i> A novellista Kaffka Margit	178

Kisebb közlemények

Molnár József: A Gombos kertről és Kerecsényi Juditról. 194 — *Dán Róbert:* A hazai antitrinitárius irányzatok hátteréhez. 197 — *May István:* Földi János plágiumvádja. 202 — *Szigeti Jenő:* Milton *Elveszett paradicsom*-a Magyarországon. 205 — *Bernáth Árpád:* Irodalmi művek értelmezésének kérdéséhez. 213

Adattár

Bánfi Florio: A Krisztina-legenda forrásszövege. 222 — *Bitskey István:* Kazinczy Gábor levelezése. 228 — *Szauder Mária:* Kosztolányi Dezső négy levele Tevan Andorhoz. 245

Szemle

Vezér Erzsébet: Ady Endre (<i>Szuromi Lajos</i>)	249
Vargha Kálmán: Juhász Gyula (<i>Sebestyén András</i>)	252
Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15–16. storočí (<i>Sziklay László</i>)	256
Umanistul Nicolaus Olahus (V. Kovács Sándor)	259
Bieńkowska, Barbara: Kronika Emeryka Węgra (1516–1531). (<i>Kovács István</i>)	262

*

Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése. — Zrínyi Miklós a törökök réme. — Eötvös Károly: A nagy per, amely ezer éve folyik, s még sincs vége. — Mikes Lajos levelesládájából. — Kosztolányi Dezső: Álom és ólom. — Izsák József: Tamási Áron. — Darvas József: Az író vizsgálja. — Szalatnai Rezső: Arcképek, háttérben hegyekkel. — Szabó Ede: A műfordítás. — A szociológiai felmérés módszerei. (*Komlowszki Tibor, Kurcz Ágnes, Hegedűs Sándor, Dersi Tamás, Varga József, Csűrös Miklós, Lőrinczy Huba, Csukás István, Szondi Béla, Sinka Erzsébet*) 264

Az Intézet életéből

Brisits Frigyes	(1890–1969) (<i>Szauder József</i>)	275
Alszegehy Zsolt	(1888–1970) (<i>V. Kovács Sándor</i>)	275

— Az MTA Irodalomtudományi Intézetének 1969. évi munkájáról (*Illés László*) 276 — Intézeti hírek (1969. augusztus 1 — december 31.) 283

KOVACSÓCZY FARKAS FELJEGYZÉSEI ÉS SZEGEDI GERGELY

I.

A magyar reneszánsz és reformáció kora irodalmának sok-sok neves és jelentős egyéniségéről, működésükről, műveikről csak igen fogyatékos ismereteink vannak. Még a leggondosabban felkutatottak életrajza is tele van fehér foltokkal, kérdőjelekkel, megfejtetlen rejtélyekkel. Így aztán egy véletlenül előkerülő új forrás vagy adat olykor a kérdések egész sorát bolygatja fel egy-egy író körül, s arra kényszerít, hogy megcsontosodott nézeteket, már-már valóságnak elfogadott feltevéseket s ezekre alapozott jó néhány tetszetős, hihetőnek tűnő következtetést felülvizsgáljunk, s megkíséreljük helyreigazítani a tévedéseket. De az is elkerülhetetlen, hogy eközben egynémely régi hipotézist másképpen magyarázzunk vagy éppen újjal cseréljünk fel.

A bécsi Nemzeti Könyvtár kéziratárának újabban feldolgozott anyagában Kovacsóczy Farkas *Feljegyzései 1563–1567* címen egy latin nyelvű kéziratot kötet került a kezembe.¹ Ennek részletes ismertetésére más alkalommal térnék vissza; most röviden csak annyit szeretnék róla megjegyezni, hogy a kézirat már csak azért is izgalmas, mert Kovacsóczynak, a későbbi tragikus sorsú kancellárnak olyan életrajza áll rendelkezésünkre, amelyről eddig feltevéseken kívül semmit sem tudtunk. (A legkorábbi róla szóló hiteles életrajzi adat eddig az a Padovából 1571. március 23-án kelt levele volt, amelyben a Párizsban tartózkodó Brutus Mihályt Forgách Ferenc erdélyi kancellár nevében arra kéri, hogy Báthori István fejedelem meghívására siessen Erdélybe.² A feljegyzések meglehetősen vegyes tartalmúak. Az első tizenhat levélen főleg asztronómiai tárgyú szövegek, táblázatok, horoszkópok találhatók. A 17a lapon a cím alatt: „*Rerum Memorabilium collectanea, per successum et reuolutionem annorum vbi saria gesta Imperatorum Regum et principum continentur Wolfgangus Kovachocz transcripsit in Bolondocz Anno gratiae Mdxiiij.*”, az 1450-től 1558-ig terjedő évekből néhány szóval egy-egy fontosabb történeti esemény megemlézése következik. Ez azonban a 18a lapon az 1558. évvel megszakad, s csak a 62a lapon folytatódik az 1563. évvel (Miksa pozsonyi koronázásának rövid leírásával) és 1567 áprilisáig halad (a 95a lapon).³ A 95b–111a lapok üresek, majd a kötet végéig (115b lap) még néhány latin vers, s közben egy rövid szentencia-gyűjtemény foglal helyet.

Kovacsóczy tehát, az imént idézett címszöveg szerint, történeti jegyzeteihez 1563-ban, Bolondócon (vagy másképpen Beckó várában) fogott hozzá. Bolondóc ez időben Bánffy László királyi főajtónálló birtoka volt, aki utóbb feleségével, Somi Borbálával együtt Bornemisza

¹ Österreichische Nationalbibliothek. Handschriftensammlung. Wien. A kézirat jelzete: COD. SN. 1912. — Mikrofilmmásolata megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Jelzete: Mf 1984/IV.

² VERESS ENDRE: A páduai egyetem tanulóinak anyakönyve és iratai. Bp. 1915. 78.

³ A 18b–61b lapon, minthogy az 1558–1562-ig terjedő közbeeső évek eseményeinek leírását Kovacsóczy nem pótolta, az üresen maradt lapokra utóbb más természetű feljegyzések kerültek.

Pétert is pártfogolta.⁴ Az állítólag erdélyi születésű Kovacsóczy hogyan és mikor kerülhetett a Felvidékre; már korábban vagy csak 1563-ban és milyen minőségben tartózkodott a bolondóci Bánffy-udvarban; Bánffy László szolgálatában állt-e és meddig; miért szakadnak meg Kovacsóczy történeti feljegyzései 1567 április végével? — csupa olyan kérdés, amelyre ezúttal nem térek ki, mert megválaszolásuk még hosszabb kutatómunkát igényel. De ha egynémely vonatkozásban felelhetnék is rájuk, túlságosan messze kanyarodnék eredeti célkitűzésemtől. Most mindössze Kovacsóczy történeti feljegyzéseinek Szegedi Gergelyt érintő részével, s az ezzel kapcsolatban felvetődő problémákkal kívánok foglalkozni.

Az 1566. év utolsó hónapjáról Kovacsóczy krónikás jegyzeteiben (93a lapon) ezt olvashatjuk:

December

Hoc mense et praecedenti fui Agrię.

20 *Gregorius Zegedy Concinator homo eruditus obiit, cuius repentina immaturaque mors, (vix trigesimum annum attingerat) maximis omnibus dolori fuit, sequentique die corpus illius honorifice sepultum est.*

29 *Ibidem Joannes Fighedy homo in militia versatissimus apprimaeque Nobilis, vitam cum morte commutavit, eius corpus die sequenti sepulture traditum est.*

Kovacsóczy Farkas tehát 1566 két utolsó hónapjában Egerben tartózkodott. Novemberről semmiféle egri eseményt nem említ, decemberben pedig mindössze e két halálesetről számol be.

Az a Szegedi Gergely prédikátor, akinek hirtelen és idő előtti haláláról hírt ad, hozzáfűzve, hogy a tudós férfiú alig volt harminc éves, nemigen lehet más, mint az énekszerző és énekes-könyv-szerkesztő Szegedi Gergely. Életét eddig Bucsay Mihály igyekezett legalaposabban megvilágítani.⁵

Szegedi Gergely ifjúságát — életkora és néhány vele kapcsolatba hozható történeti adat ismeretében — a következőkben kísérlem meg rekonstruálni. Miként eddig is feltételezték, nyilván Szegeden született. Kovacsóczy közlése alapján a születési évét is kiszámíthatjuk: valószínűleg 1536. Szülővárosából talán már 1543-ban, amikor a török elfoglalta Szegedet, vagy az utána következő években menekülhetett el, szüleivel vagy más rokon és ismerős családokkal együtt, magyar területre. Főleg az 1543—1552 közötti évek volt az az időszak, amikor a szegedi eredetű polgár-családok és értelmiségiek Nagyszombattól Kolozsvárig szinte az egész országban szétrajzottak.⁶ Minthogy pedig Szegedi Pap Benedek, az az atyai jóbarát, aki 1557-ben Szegedi Gergelyt a kassai lelkészség elnyerésében támogatta, s akinek nevére Gergely a CXII. zsoltár-parafrazisát írta, már 1547-ben Debrecenben lakott, s innét vándorolt tovább Kassára, ahol a városi iratokban 1554-ben tűnik fel; arra következtek, hogy Szegedi Gergely is talán éppen Szegedi Pap Benedek családjával egyidőben került Debrecenbe. Itt járhatott iskolába, s az 1550-es évek elején mint kitűnő képességű diák vonhatta magára Kálmáncsehi Sánta Márton, akkori debreceni plébános figyelmét. Mint felsőbb osztályos tanuló, valószínűleg megbízást kapott — miként ez akkor szokásban volt — alsóbb osztályosok tanítására, s így lassan belenőtt az oktatásba. 1554—1556 között már valóságos tanítóként működhetett a városban. Szegediről a legkorábbi életrajzi adatunk eddig 1556-ból származott. A wittenbergi egyetem anyakönyve szerint 1556. július 8-án iratkozott be a hallgatók sorába.⁷ 1557-ben ugyanott kinyomtatott, Petrovics Péterhez intézett köszönőleveléből tudjuk, hogy

⁴ SCHULEK TIBOR: Bornemisza Péter 1535—1584. Sopron—Budapest—Győr 1939. 127—129. — NEMESKÜRTY ISTVÁN: Bornemisza Péter az ember és az író. Bp. 1959. 317.

⁵ BUCSAY MIHÁLY: Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban. Bp. 1945.

⁶ BÁLINT SÁNDOR: Szegedi világ Debrecenben. A Debreceni Déri Múzeum 1967. évi Évkönyvében. Debrecen 1968. 215—227.

⁷ Album Academiae Vitebergensis. (Kiadta C. E. Foerstemann.) Leipzig 1841. I. 320.

tanulmányútjának legfőbb mecénása Kálmáncsehi Sánta Márton volt, aki Petrovics támogatását kieszközölte számára.⁸

Bucsay Mihály, de már Szilády Áron nyomán, 1893 óta csaknem valamennyien, akik Szegedi Gergellyel foglalkoztak, a prédikátort jóval idősebb embernek képzeltek, mint ahány évesnek Kovacsóczy mondja. Szilády úgy vélekedett, hogy Szegedi Gergely felszentelt domonkosrendi szerzetes lehetett Beregszászon, amikor Kálmáncsehi Sánta Márton és Petrovics Péter hatására (talán 1555-ben) a reformáció oldalára állt.⁹ Bucsay ugyan Szilády elgondolását nem fogadta el, mert azt semmivel sem látta bizonyítottnak, ezzel szemben arról igyekezett meggyőzni, hogy Szegedi kb. 1552 óta már debreceni iskolamester (rektor) volt, sőt azt sem tartotta lehetetlennek, hogy korábban is járt már külföldi egyetemen, s talán azonos személy azzal a Belényesi Gergellyel, aki 1544-ben Kálvint Genfben felkereste.¹⁰ Bod Péter a *Magyar Athenasá-*ban ugyanis azt írja, hogy Szegedi Gergely „volt tanulásnak okáért Genévában; az után Vitenbergában 1556-dik eszt”.¹¹

Honnan vette Bod Péter Szegedi genfi tanulásának adatát, egyelőre rejtély. Az állítás helyességét egykorú hiteles forrásból igazolni még senkinek sem sikerült. Minthogy pedig Kovacsóczy híradása szerint Szegedi 1566-ban alig volt harminc éves, tehát legkorábban 1536-ban születhetett, így húszéves kora előtt kellett volna Genfben járnia. Bucsaynak az a következtetése viszont, hogy Szegedi wittenbergi útja előtt már Debrecenben tanítóskodott — ahogy fentebb szoltam róla — igen valószínűnek látszik. Legfeljebb annak Bucsay által megjelölt kezdetét (kb. 1552) vélem túl korainak, de 1556 előtt egy-két évet mindenképpen eltölthetett a tanítóságban. Így azonban genfi útját a debreceni tanítói évek elé kellene helyezni. Az pedig már kevésbé hihető, hogy 15—17 éves korában megjárta volna Genfet.

Szegedi genfi útját illetőleg Bod alighanem tévedett. Kovacsóczy adatai alapján el kell ejtenünk Szilády feltevését is, mivel Szegedi nem lehetett már 1555 előtt felszentelt domonkosrendi szerzetes, s végképp szertefoszlik Bucsay hipotézise is Belényesi és Szegedi Gergely azonosságáról, mert Szegedi 1544-ben nem járhatott Kálvinnál, hiszen ekkor még csak nyolcéves gyerek volt.

Közismert dolog, hogy Szegedi 1557 nyarán, Wittenbergból hazatérőben Eperjesen és Kassán is megállt, s mindkét helyen nagy sikerrel prédikált. A kassai magyarok (élükön Szegedi Pap Benedekkel és Szócs Ferencel, akiket Szegedi Gergely alighanem már Wittenbergbe kiutazásakor is felkeresett) mindenáron meg szeretnék volna őt nyerni kassai magyar prédikátornak. A városi tanács, valamint Melczér Gergely és Szentkirályi Antal kassai lelkészek ezért kikérték Polyánczai Mihály eperjesi lelkész, Stöckel Lénárt bártfai rektor és Radácsi Mihály esperes véleményét, vajon Szegedi úrvacsoráról vallott felfogása megfelel-e az ágostai hitvallás pontjainak. Mindhármuk válasza elutasító volt, s őkva intették a kassai tanácsot attól, hogy a szakramentárius elveket hirdető Szegedit a város befogadja. A kassaiak azonban meg sem várva a válaszok beérkezését, 1557. augusztus 11—12-én Szegedit megválasztották a magyar lelkészi állásra. Hogy Szegedi mégsem foglalhatta el hivatalát, az a debreceni tanács ellenállásán múltott. 1557. december 21-én ugyanis neheztelő levélben tudatták a kassaiakkal, hogy Gergely deák tanítói tiszttségében már akkor is az ő fizetett alkalmazottjuk volt, amikor vele tárgyaltak s most is az. El nem bocsátják, mert szükségük van rá. S különben is, őt szemelték ki a nagybeteg Kálmáncsehi utódjául. Kálmáncsehi halála után, 1557. december végén Szegedi valóban Debrecen plébánosa lett. De már 1558-ban lelkésztársául választották Melius Pétert; Szegedi pedig 1563-ban megvált az ottani eklézsiától és odahagyta Debrecent.¹²

⁸ Epistola ad Ilvstrissimvm ac Magnificum Dominum, D. Petrum Petrouit, Scripta a Gregorio Zegedino 1557 [Wittenberg]. — RMK III. 444.

⁹ Szegedi Gergely Énekes Könyve 1569-ből. SZILÁDY ÁRON tanulmányával Sz. Gergelyről s énekes könyvéről. Bp. 1893. I—II. lap. — RMKT VI. 367—369.

¹⁰ BUCSAY: i. m. 4., 7—8., 20—23., 35—36.

¹¹ BOD PÉTER: Magyar Athenas. Szeben 1766. 254.

¹² L. BUCSAY: i. m. 37—57., 59.

Visszatérve Polyánkainak, Stöckelnek és Radácsinak a kassaiakhoz intézett levelére, ezekben Szegedit illetően olyan kitételek voltak, amelyek Sziládyt, de még inkább Bucsayt kissé zavarba hozták. Tudniillik mindhárom levélíró „fiatalember”-ként említi Szegedit. Bucsay úgy vélte, hogy ebből Szegedi életkorára aligha lehet következtetni, annál kevésbé, mert a három véleményező közül személyesen csak Polyánkai ismerte Szegedit. A „jó fiú” és hasonló lekicsinylő kifejezésekkel idős koruk, tekintélyük és rangjuk tudatában bátran megfricskázhatták az éppen hazatérő „novus doctor”-t. Bucsaynak annyiban igaza van, hogy ekkoriban a „iuvenis” jelző a 35–40 év közötti férfiaknak is kijárt.^{12a} De már „adolescens”-nek vagy éppen „adolescentulus”-nak a meglelt korú férfit mégsem nevezhették volna, bármennyire is éreztetni akarták Szegedivel kapcsolatban saját tudós tekintélyük súlyát és korosságukat. Ilyen vállveregető hangot csak valóban ifjú emberrel szemben használhattak. S hogy Polyánkai, Stöckel és Radácsi egyaránt tájékozott volt a lelkészjelölt életkora felől, azt éppen Kovacsóczy feljegyzése igazolja, amelyből kitűnik, hogy Szegedi Wittenbergből való hazatérésekor 20–21 éves fiatalember volt. Kovacsóczy jólétesültségében pedig nincs okunk kételkedni, hiszen a haláleset idején Egerben tartózkodott, s az a hang, ahogyan az eseményről megemlékezik, arra enged következtetni, hogy Szegedit személyesen ismerte.

Kovacsóczy ebben az időben — feljegyzéseiből ítélve — már nem Bánffy László, hanem Forgách Ferenc váradi püspök, királyi titkár és alkancellár környezetében működött.¹³ Mivel pedig Forgách a váradi püspökség jövedelmeit sohasem élvezhette, a kamarától kapott évi fizetésén kívül megtartotta korábbi egri kanonoki javadalmait, valamint a kis pornói apátság jövedelmét.¹⁴ Nem lehetetlen tehát, hogy Kovacsóczy Forgách kanonoki járandóságainak ügyében, s az ő megbízásából járt akkor Egerben. Azon nincs mit csodálkoznunk, hogy a papi funkciót soha nem végző, valójában udvari tiszttségviselő Forgách mellett protestáns vagy legalábbis protestáns érzelmű alkalmazottat találunk, mint amilyen Kovacsóczy is volt. Forgách egyébként saját családján belül is nagyon jól megfért protestáns testvéreivel és rokonaival. Egerbe hihetően azért küldte éppen Kovacsóczyt, mert arra számított, hogy a reformációt támogató teljhatalmú várkapitánnyal, Mágócsy Gáspárral, akinek az összes ottani egyházi javak is gondjaira voltak bízva, a protestáns érzelmű Kovacsóczy talán könnyebben meg tud egyezni a kanonoki javadalmak tekintetében.

Mágócsy Gáspárt 1563-ban nevezték ki Eger várkapitányává, tisztségét azonban csak 1564 februárjában foglalta el. Szilády Áron Szegedinek 1563-ban Németi Ferenc tokaji kapitány, 1564-ben pedig Mágócsy Gáspár nevére szerzett LXXI. illetve XXXIV. zoltár-parafraízisa alapján már sejtette, hogy a prédikátort 1563 után e két patrónus környezetében kell keresnünk.¹⁵ Szegedi debreceni tartózkodásáról az utolsó adat 1563-ból való. A kolozsváriak ebben az évben Debrecenből hívták meg őt papjuknak. Szegedi azonban nem ment el Kolozsvárra.¹⁶ Viszont ebben az évben írta meg LXXI. zoltár-parafraízisát, amelynek versfőibe ezt a szöveget szőtte: VRAMNAK NEMETINEK ENEKÖM; amiből, azt hiszem joggal következtettek arra, hogy ekkoriban legalábbis egy ideig Németi Ferenc tokaji várában telepedett meg. Innen, ha feltevéssem nem csal, 1564 szeptemberében költözhetett át Mágócsy meghívására Egerbe.

^{12a} Így pl. Istvánffy Miklós nagy történeti monográfiájában (Lib. XXVIII.), Balassi Bálint haláláról megemlékezve, a negyven éves költőt „ifjú”-nak nevezi. A reneszánsz ezt a hízolgőnek tűnő jelzőt az antikvitástól örökölte. Servius Tullius (i. e. VI. század) római uralkodó a polgárokat rendszerileg két csoportba sorolta. A negyvenöt éven aluliakat fiataloknak a korosabbakat öregeknek minősítette. Ezt az antik „hagyományos kor meghatározást” tükrözi a reneszánsz „iuvenis” jelzője.

¹³ Kovacsóczy jegyzeteiből következtetve 1564-ben kerülhetett Forgách Ferenc környezetébe.

¹⁴ BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Ghimesi Forgách Ferencz (1535–1577). Bp. 1904.

¹⁵ Szegedi Gergely Énekes Könyve 1569-ből. SZILÁDY ÁRON tanulmányával... Bp. 1893. VI. lap. — RMKT VI. 368.

¹⁶ BUCSAY: i. m. 77.

A reformáció Egerben viszonylag igen korán terjedni kezdett. Ehhez kétségtelenül jelentős mértékben hozzájárult az a körülmény is, hogy, püspökei diplomáciai és politikai funkcióik következtében gyakran voltak távol székhelyüktől. Sőt nem egy olyan is akadt köztük, aki Egert sohasem látta. Szabadon hódíthatott itt a protestantizmus attól kezdve, amikor 1540-ben a diplomáciai küldetésben járó Frangepán Ferenc püspök távollétében Perényi Péter elfoglalta Eger várát. Perényi egri várnagya, Varkocs Tamás maga is a reformáció híve volt. Csak Dobó István kísérelte meg 1548 után, királyi parancsra, hogy elfojtsa itt a protestantizmust, de Dobó távozásával, 1553-tól újra egyre erősödött. Figedi János, az egyik várnagy — akinek haláláról Kovacsóczy idézett feljegyzésében szintén megemlékezett — már 1555 előtt protestáns prédikátort vitt a várba. Verancsics Antal püspöksége idején ugyan részben Egerben élt (1558–1563 között), de gátat vetni a vallási reformeszmék előretörésének ő sem tudott. Végül öreg korára és a török veszélyre hivatkozva elhagyta Egert, s javaslatára került a főispáni és várkapitányi tisztségbe Mágócsy Gáspár. Vele a reformációnak egyik neves patrónusa és mecénása lett a legfőbb hatalom a püspökség székhelyén.¹⁷

Szegedi az egri protestánsokkal (ha nem előbb) 1557-ben már kapcsolatban állott, mert szeptember 28-án, a kassaiakhoz intézett levelében azt írja: Egerbe menve járt végére annak, hogy szavát nem válthatja be és nem mehet Kassára lelkésznek.¹⁸ Miért éppen egri útja alkalmával döntött így, s Egerben személy szerint kikkel érintkezett, azt legfeljebb találgathatjuk. Ujlaki Ferenc halála (1555) után 1558-ig a püspöki szék beföltetlen volt. Az akkori várkapitány, Zárkándy Pál és a már említett Figedi János a vallási megújódás hívei. Ott lelkészkedett ekkortájt Egri Lukács, akit 1561 elején Verancsics üldözött el Egerből, ahová csak 1565-ben, mint az antitrinitarizmus apostola tért vissza, amidőn már Szegedi Gergely is ott működött. Rajtuk kívül természetesen még sok más ismerőse is lehetett Egerben és a város környékén, hiszen kassai kereskedő barátainak, Szegedi Pap Benedeknek és Szőcs Ferencnek is Eger völgye egyik fő eladó- és beszerzőhelye. Igazat kell adnunk Bucsay Mihálynak: Szegedi Gergely egri kapcsolatainak része volt abban, hogy az egriek és egész Egervölgy szakramentárius népe 1562-ben Debrecenhez fordult, s kérte, hogy a *Debreceni Hitvallást* Ferdinánd királyhoz intézett külön előszóval, igazhitűségük bizonyosságául számukra is kinyomtatassák.¹⁹

Mágócsy Gáspárral mikor kezdődött Szegedi Gergely személyes ismeretsége, arról bizonyosat nem mondhatunk. Talán 1560 után, amikor Mágócsy odahagyta a gyulai kapitányságot s egy időre tornai várba vonult vissza. 1562 tavaszán Mágócsy részt vett Bebek György szerencsétlenül végződött füleki kalandjában, s maga is török fogságba esett. Kiváltotta ugyan magát, de szörnyű nagy pénzt, 14 ezer aranyat fizetett váltságdíjul. Az összeg előteremtéséért az egyik legfőbb kezes éppen Debrecen polgársága és maga a főbíró, Duskás Ferenc volt. Mágócsyt tehát jó viszony fűzte Debrecen egyházi és világi vezetőihez, akikhez ekkor még Szegedi is tartozott.²⁰ 1563-tól Melius irodalmi munkásságának is egyik mecénása. 1564. augusztus 15-ére Mágócsy Egerbe hívatta Meliust, aki itt több lutheránus világi főúrral találkozott és vitába bocsátkozott velük. Miután más papi személy ott nem volt jelen, Melius vállalta, hogy az erdélyi evangélikus szászoknak Hebler Mátyás által készített konfessziójára cáfolatot ír. A művel hat hét alatt el is készült, s még az évben ki is nyomtatta azt.²¹

Érdekes, hogy a vitán Melius egyedül vett részt, ami ha nem is döntő bizonyíték amellett, hogy Szegedi Gergely akkor még nem lehetett Mágócsy közelében, mégis élt a gyanút kelti, mert Mágócsy megkívánta volna jelenlétét, ha ekkor már udvarában tartózkodik. Adatunk

¹⁷ NAGY BÉNI: Heves vármegye története. Bp. é. n. (Köny. Magyarország vármegyéi és városai c. műből.) 36–59., 82–92. — ZOVÁNYI JENŐ: A reformáció Magyarországon 1565-ig Bp. 1921. 112., 407–408.

¹⁸ BUCSAY: i. m. 53.

¹⁹ BUCSAY: i. m. 77.

²⁰ TAKÁTS SÁNDOR: Régi idők, régi emberek. Bp. é. n. 80.

²¹ ZOVÁNYI: i. m. 434.

van viszont arról Verancsicsnak egyik, 1564. október 5-én kelt levelében, hogy Mágócsy házat adományozott saját prédikátorának, s az egri várat az eretnekek tanyájává tette.²² Név ugyan nem szerepel a levélben, s így teljes határozottsággal nem állíthatjuk, hogy Szegedi Gergelyről van-e szó, de az a körülmény, hogy Mágócsy nevére írt XXXIV. zsoltár-parafrazisát 1564-ben írta, s Kovacsóczy feljegyzéséből most már bizonyos, hogy két évvel később Egerben halt meg, azt hiszem nem járak messze az igazságtól, ha ezeknek az adatoknak egybevetéséből arra következtetünk: Szegedi Gergely alighanem 1564 augusztus második felében vagy szeptember folyamán telepedhetett meg Egerben, s itt élt 1566. december 20-án bekövetkezett hirtelen haláláig.

Elhúnytának idejéről eddig eltérők voltak a vélemények. Amíg az 1569. évi debreceni énekeskönyv egy példánya 1892-ben elő nem került, úgy hitték, hogy 1562-ben vagy nem sokkal azután már elköltözött az élők sorából, mert életéről hiányzott minden további adat. Az 1569-ben kiadott s „mostan vyobban egben szedegettetoett, es meg oeregbittetoett, Sz. Gergel általa meg emendáltattatott” énekeskönyv viszont joggal azt a látszatot kelthette, hogy Szegedi Gergely még 1569-ben is élt, csak a következő évek valamelyikében halt meg. Mivel Szilády Áron 1562 után Szegedinek Debrecenben semmi nyomát sem találta, a már említett zsoltár-parafrazisok alapján Németi Ferenc és Mágócsy Gáspár környezetében kereste a prédikátort, s így jutott arra a gondolatra, hogy Verancsicsnak 1569. június 26-án Pankotai Ferenc egri vikáriushoz intézett levelében szereplő Szegedi Gergely és a protestáns igehirdető alighanem ugyanaz a személy. Kovacsóczy híradása azonban most már végképp eldönti, hogy a Verancsicshoz kegyelemért folyamodó Szegedi Gergely nem a prédikátorral, hanem a hasonló nevű egri kanonokkal azonos.²³

Voltak eddig is egyesek, akik Szilády nézetét cáfolni igyekeztek. Herpay Gábor a debreceni városi jegyzőkönyv 1567. évi részében 203/12. sz. alatt talált egy utalást, amely szerint *néhai* Miser Gergely presbíternek a Péterfián álló házat, egykor Buda Balázs tulajdonát, visszaadták Varga Ferenc Agáta nevű özvegyének. Herpay a bejegyzésből arra gondolt, hogy Gergely pap nem lehet más, mint Szegedi Gergely, s mivel 1567-ben „*néhai*”-ként emlegetik, alighanem már 1566-ban meghalt, annál is inkább, mert a szóban forgó házban 1566-ban István deák lakott. A következtetésnek időbeli részét Kovacsóczy adata teljes mértékben igazolja, s így talán Herpaynak igaza van abban: a Miser Gergely név mögött Szegedi Gergelyt kell keresnünk; de téves az a feltevése, hogy élete végéig Debrecenben tartózkodott volna.²⁴

II.

Zoványi Jenő, abból kiindulva, hogy Herpay Gábor következtetése helyes, és így Szegedi az 1569. évi énekeskönyv megjelenésekor már nem élt, feltette a kérdést, vajon a kötet címlapján szereplő „Sz. Gergely” valóban Szegedit jelenti-e, s nem rejt-e a név valamely más Sz-szel kezdődő családnevet.²⁵ Szerintem Zoványi aggodalma túlzott. Fel lehet ugyan vetni, hogy ha a kötet szerkesztője annak megjelenésekor már nem volt az élők sorában, ezt a körülményt a kiadványon valamiképpen jelezték volna. Ámde ez a gyakorlatban korántsem volt így. Egyik időben közel eső példa erre Melius *Herbariuma*, amelyet Heltai Gáspárné adott ki 1578-ban, Melius halála után, de sem a címlapon, sem az előszóban még csak célzás sem történik arra, hogy a szerző már nem él.

²² Verancsics Antal... összes munkái. Pest 1870. IX. 99., 101.

²³ Az 1569. évi énekeskönyv leírását l. Magyar Könyvszemle 1892/3. évf. 219–220. — Szegedi Gergely egri kanonokról l. Szegedi Gergely Énekes Könyve 1569-ből. SZILÁDY ÁRON tanulmányával... Bp. 1893. VI–VIII. lap. — BUCSAY: i. m. 82–87.

²⁴ BUCSAY: i. m. 88–89.

²⁵ ZOVÁNYI JENŐ: Melius Péter énekeskönyve. Prot. Szemle 1915. évf. 279.

Abból tehát, hogy Szegedi Gergely neve mellől hiányzik a „boldog emlékezetű” vagy más hasonló jelző, még nem kovácsolható bizonyíték e névjelzésnek „Szegedi Gergely” értelmezése ellen. Zoványi gyanúja annál súlytalanabb, mert éppen őneki — aki pedig alaposan ismerte a korszak reformátorait — még csak sejtése sincs arról, hogy ha nem Szegedi, akkor ki más rejthet az Sz betűjel mögött. Viszont igen nyomós érvek szólnak Szegedi Gergely mellett (pl. csak az ő énekei vannak a szerző nevének G. Sz. kezdőbetűjével jelölve; a keltezett szerzemények közül a legkésebbiek mind tőle valók stb.), amelyeket Szilády Árontól Bucsay Mihályig a szakirodalomban mindenki felsorolt.²⁶ Zoványit kivéve általában senki sem vonta kétségbe, hogy az 1569. évi énekeskönyvet Szegedi Gergely szerkesztette. Sőt Sziládynak azt a nézetét is elfogadták, hogy az 1562-ben megjelent debreceni énekeskönyvnek szintén ő volt a szerkesztője, hiszen ebben az időben Szegedi Gergely még Debrecenben működött. Zoványi Bornemisza Péternek egy utalására hivatkozva azt bizonygatta, hogy az 1562. évi énekeskönyvet nem Szegedi, hanem Melius Péter állította össze. Bornemisza az ún. *Fotiopostillában* az egyik prédikáció után Szkhárosi Horvátnak *A fősvénységről* szóló énekén kívül még a *Csuda dolgot beszéllek* kezdetű éneket ajánlja elolvasásra vagy előadásra, s így jelöli meg azt az énekeskönyvet, amelyben ennek szövege fellelhető: „Ezt a Melius Peterebe keresd.”²⁷ Kérdés azonban, Bornemisza melyik énekeskönyvet nevezhette Melius Péterének, mert más egykorú források illet nem ismernek. Nem említ ilyet Ujfalvi Imre és Szenci Molnár Albert sem, akik a XVII. század elején vették számba a korábbi protestáns énekeskönyveket.²⁸

Annak az éneknek a szövege, amellyel kapcsolatban Bornemisza Péter Melius énekeskönyvéhez utasítja olvasóját, ma csak egyetlen kiadványból ismeretes: az 1566. évi váradi énekeskönyvből. Ezt pedig nem Melius, hanem F. L. állította össze, aki állítólag Literatus Ferencsel, Melius sógorával azonos.²⁹ De a Bornemisza által idézett ének megjelenhetett már az 1562. évi debreceni, sőt az 1560. évi kassai Huszár-féle gyűjteményben is. A záró versszak ugyanis elárulja, hogy 1555-ben Döbröcönben szöszöttek. Külön érdekessége a szóban forgó éneknek, hogy versfőiben ez olvasható: CsINALA ESZT GREGORIVS. Szilády Áron, aki ezt az éneket Szegedi Gergely szerzeményével azonos kötetben (RMKT VI. 385–389.) kiadta, még csak nem is gondolt arra, hogy az ének Gregorius nevű szerzője esetleg azonos lehet Szegedi Gergellyel. Szilády és Zoványi is úgy vélte, hogy ez a Gregorius Szegedi elődje volt a debreceni tanfőnökségben. Mind a ketten Szegedinek 1557-ben Petrovics Péterhez intézett s Wittenbergben kiadott levele ama kijelentését ti. — amely szerint Petrovics őt Kálmáncsehi közbenjárására nemrég Beregszászon váratlan és nem is remélt jótéteményben részesítette — úgy értelmezték, hogy Szegedi 1556 előtt Beregszászban működött. Ilyesmiről azonban a levélben szó sincs. Szegedi wittenbergi útja előtt — amint ezt Bucsay már igen helyesen kifejtette — nyilván azért kereste fel Kálmáncsehit, hogy tanulmányaihoz anyagi támogatását kérje. Előbb említett levelében Kálmáncsehit valóban többször is mecénásának nevezi. A debreceni tanács már idézett levele viszont — miként erre ugyancsak Bucsay hívta fel a figyelmet — arról tanúskodik, hogy Szegedinek wittenbergi útja előtt (1566) Debrecen város alkalmazottjának kellett lennie. Az adatok tehát amellel szólnak, hogy a *Csuda dolgot beszéllek* kezdetű ének szerzője azonos lehet Szegedi Gergellyel. Bucsay nem is hallgatja el ezt a véleményét, megjegyezve, hogy „ezt az éneket tanítványai érdekében, a néha kelleltenül jótékonykodó városi polgárok buzdítására”

²⁶ Szegedi Gergely Énekes Könyve 1569-ből. SZILÁDY ÁRON tanulmányával ... Bp. 1893. — BUCSAY: i. m. 90–102.

²⁷ Bornemisza Péter: Praedikatioc ... Detrekoebe 1584. CCCCLIXb lap. (RMK I. 207.) — Bornemisza hibásan idézi az ének kezdő sorát, mert annak utolsó szava helyesen *beszéllek*.

²⁸ SCHULEK TIBOR: Az első magyar bibliográfiáról. ItK 1957. 372–375. — Szenci Molnár Albert zoltárfordításához (Herborn 1607) írt előjáró beszéd. (RMK I. 407.)

²⁹ S. SZABÓ JÓZSEF: Ki volt az 1566. évi váradi énekeskönyv emendátora? Debreceni Szemle 1929. 350–351.

írhatta, minthogy énekszerző tevékenységét „bizonyára már az 50-es évek első felében megkezdte”,³⁰ Bucsay nézetét Horváth János nem érezte kellően bizonyítottnak s a Gregorius-Szegedi azonosítást nem fogadta el.³¹ Újabban Bálint Sándor viszont, anélkül, hogy indokolná, teljes határozottsággal Szegedi Gergely szerzeményének tekinti a *Csuda dolgot beszéllenék* kezdetű avagy *Micsodás az fősvény ember, itt megirattatik* című éneket.³² Kérdés, vajon az ének tárgya, hangja, stílusa nem mond-e ellent ennek a feltevésnek?

A bizonyosan Szegedi Gergelynek tulajdonítható énekek többsége zsoltár-parafrázis vagy ünnepi dicséret, könyörgés illetve hálaadás.³³ Tehát szorosabban az egyéni, de főként a gyülekezeti istentisztelet áhítatát kifejező szerzemény, amelyeket Szegedi nyilván később, lelkész korában írt. Ez a fősvényiséget csúf, elriasztó szörnyként felidéző, s ugyanakkor gúnyos és feddő hangú vers más műfajt képvisel. Székshárosi Horvát András hasonló témájú, moralizáló, tanító énekeinek rokona.³⁴ Ilyeneket gyűjtött össze a *Hoffgreff-énekeskönyv* szerkesztője (1554—1555) és Bornemisza Péter énekeskönyvének (1582) második részében, úgy jellemezvén ezeket, mint „mellyek prédikáció gyanánt lehetnek”.³⁵ A legtalálékosabban valóban versebe szedett prédikációknak nevezhetők.

A fősvényeket örömmel kipellengérező ének méltán lehet a fiatal debreceni iskolamester, Szegedi Gergely szerzeménye. Szinte hajlandó vagyok arra gondolni: saját tapasztalata, élménye tüzei fel, hogy a szűkmarkú debreceni polgárokat megpirongassa. Amint írja: „Minapon is eggyel szembe voltam”, sőt azzal fenyegetőzik: „mast nem bántlak, de megmondalak másszor, ha nem tértek”. Azaz név szerint is kiszervekíti a zsugori tőzséreket, akik, úgy látszik, nemigen törték magukat, hogy wittenbergi tanulmányait pénzbelileg támogassák, s ezért volt kénytelen Beregszászba Kálmáncsehihez utazni és külföldi útjához az ő, valamint Petrovics segítségét kérni. A keresztény erkölcsi normák követésére intő énekekben a kapzsi, telheteien emberek bűnhődését az antik mitológiából, Mídász és Tantalusz sorsával példázza, ezzel is éreztetve iskolás, klasszikus irodalmi műveltségét. Élt ez időben e lehetőséggel más alkalommal is. A Petrovics tiszteletére kinyomtatott episztolájában például főúri pártfogóját különösen azért magasztalta, mert a hatalmában lévő vidékeken, mint „trójai lóból” hozza elő az igaz vallás megerősítésére és a tisztességes tudományok felvirágoztatására szolgáló eszközöket. Az ilyen antik reminiscenciák megszólaltatásáról persze a Szegedi neve alatt ismertté vált későbbi gyülekezeti énekekben és zsoltár-parafrázisokban már nem lehetett szó. Ezek jó részét, mint lelkész, tudatosan egy kijegecesedésben lévő egyházi rituálé számára készítette. A fiatal — félig-meddig még diák-számba menő — protestáns iskolamester énekének témája, stílusa természetesen világiasabb, kötetlenebb, mint utóbb a prédikátor-szerző szigorúbban egyházi jellegű, vagy személyes vallásos élményt sugárzó énekei.

Megítélésem szerint semmi sem mond ellent annak, hogy a fősvényeségről szóló éneket Szegedi Gergely mester írta 1555-ben.

Az ének, mint fentebb már utaltam rá, megjelenhetett akár az 1560. évi kassai, illetve az 1562. évi debreceni énekeskönyvben is. Zoványi ugyan Huszár 1560. évi kassai énekeskönyvének még a létezését is kétségbe vonta. Ellenérvei azonban nem meggyőzőek. A mindig gondos és megbízhatónak talált Ujfalvi éppen erről a kiadványról igen sok adatszerű részletet közöl. Ismeri a kiadó nevét (Huszár Gál), a kötet tartalmát (isteni dicsérek és psalmusok), a megjelenés idejét (1560.), a könyv alakját (nyolcadrét) és azt is tudja, hogy a gyűjteményt Melius-

³⁰ BUCSAY: i. m. 20—21.

³¹ HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Bp. 1957² 242.

³² BÁLINT SÁNDOR: i. m. 220.

³³ Valamennyi kiadva RMKT VI. 209—236. és 371—373.

³⁴ Kiadva RMKT II. 161—230.

³⁵ A Hoffgreff-énekeskönyv megjelent a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* faksimile-sorozat VII. köteteként 1966-ban; Bornemisza énekeskönyve pedig ugyanennek a sorozatnak VI. köteteként 1964-ben.

hoz intézett ajánlás vezette be. Éppen csak a megjelenés helyéről nem szól, talán azért, mert alkalmasint rajta sem volt a köteten. Ennyi adat aligha lehet légből kapott. Sőt inkább példány ismeretére vall, s ma már nem is igen akad kutató, aki Ujfalvi jólétesültségében kételkednék. Magam azokhoz csatlakozom — jórészt más okfejtések alapján —, akik úgy gondolják, hogy Huszár énekeskönyve 1560-ban, Kassán jelenhetett meg.³⁶

Huszárnak Kassára telepedésekor jó kapcsolatai alakulhattak ki Debrecennel és Meliusszal, amiben része lehetett Pap Benedeknek és más Debrecennel összeköttetésben lévő kereskedőnek is.³⁷ Máskülönb énekeskönyvét, amelynek 1560-ban, talán még október előtt kellett Kassán megjelennie, nem ajánlhatta volna Meliusnak. De szerintem ez még nem kielégítő magyarázat arra, hogy Huszár miért éppen Meliusnak ajánlotta az énekeskönyvet. Tudvalevő, hogy a feudális könyvkiadás idején az ajánlás sohasem érdek nélküli, pusztán tiszteletadás kifejezése a címzett irányában. Ez időben nálunk inkább csak egy-két protestáns pap vállalkozott a nyomdász-kiadó szerepére: Csupa kispénzű ember, aki akár a saját, akár más szerző művét kívánta megjelentetni, kénytelen volt az előállítási költségek viselésére pártfogókat, mecénásokat szerezni. A támogatást a szerző vagy a nyomdász azzal hálálta meg, hogy ékes epistola dedicatoriát nyomtatott a mű elé. Gondolom, Huszár Gál sem csupán barátságból írt az énekeskönyvbe Meliushoz szóló ajánlást. Kérdés azonban, milyen indítókok készítették erre. Legelőször is tudnunk kellene ezzel kapcsolatban: ki kezdeményezte az énekeskönyv megjelentetését és ki állította össze annak anyagát. Szinte magától kínálkozik erre a felelet, hogy Huszár Gál, hiszen ő volt a kiadó nyomdász és nem Melius. Ez hihető is lenne, de önmagában bizonyítéknak kevés. Gulyás Pál ugyan Huszárnak egy 1560 elején Magyaróvárról a kassai tanácshoz intézett levelére hivatkozik, amellyel Bullinger egy latin nyelvű, általa kinyomtatott művéből küldött néhány példányt a városnak. A levélben azt írja a kassaiaknak, hogy majd ha köztük lesz „több ilyen újdonsággal fog egyházának szolgálhatni”.³⁸ Gulyás ebből arra következtet, hogy az újdonság az énekeskönyv lehetett. Huszár kijelentéséből azonban legfőbb annyi derül ki, hogy nyomdafőlszerelését magával szándékozik vinni Kassára és ott egyháza javára folytatni kívánja kiadói tevékenységét. Úgy vélem, Huszár aligha érkezett kész könyvnyomtatói programmal a városba. Ellenkezőleg, nyilván új állomáshelyén akart előbb arról tájékozódni, hogy milyen kiadvánnyal tudná ott leghasznosabban a reformáció ügyét előmozdítani és műhelyének, vállalkozásának sikerét is biztosítani. Az énekeskönyv kiadásának tervét aligha hozta magával, annak ellenére sem, hogy kétségtelenül tudott a külföldi példák-ról, főképp a német énekeskönyv kiadásokról és saját lelkesítő gyakorlatok során érezhette már efféle magyar gyűjtemény kinyomtatásának kívánatos voltát. Ámde ha idehaza valahol egyáltalán felvetődött benne egy ilyen kiadvány szüksége, arra éppen itt kaphatott ösztönzést. Kassa és környéke, valamint a Felső-Tisza vidéke szinte a magyar reformáció énekirodalma bölcsőjének tekinthető. Ezen a területen élt és működött a korai protestáns énekszerzők legjelentősebb csoportja (Dévai, Gálszécsi, Batizi, Székely István, Székharosi stb.), s az első nyomtatott protestáns énekeskönyveket is (Gálszécsié 1536; Székely Istváné 1538) itt állították össze. Igaz, hogy ezek még kezdetleges gyűjtemények voltak, s csak részben tekinthetők a későbbi népénekeskönyvek előfutárainak. Mégis a nyomtatott énekeskönyvnek e tájon már volt valamiféle hagyománya, s így az igény is időszerű lehetett itt egy rendeltetése szerint új énekgyűjtemény iránt.

³⁶ SCHULEK TIBOR: Az első magyar bibliográfiáról. ItK 1957. 374.

³⁷ Huszár Kassára költözésének költségeire Szegedi Pap Benedek adott a városnak pénzt. Kassa város jegyzőkönyvében az 1560. évből ez olvasható: „Ad 19 februarii hogy az város Tót Ferencet az Gál papért Óvárra küldték, költött akkort minden szükségre, hogy Gál uramat háza népével, marhájával ide Cassára hozta, kire Benedek uram az bíró és tanács uraim akaratja és hagyása szerint Tót Ferencnek adott, tett fl. 44. den. 85.” L. ItK 1911. 487. — Huszárt 1560. március 20-án iktatták be Kassán lelkesítő tisztségébe.

³⁸ GULYÁS PÁL: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 118–119.

1560 júliusában Huszár részt vett az öt város Kisszebenben összehívott zsinatán, s lehet, hogy ezen szintén bíztatást kapott énekeskönyv kiadására.³⁹ Esetleg bizonyos anyagot is gyűjthettek Radácsi Mihály esperestől, akinek amúgyis tiszttségéhez tartozott, hogy a gyülekezeti énekek szövegét tartalmilag ellenőrizze. De az énekeskönyv kiadásának terve semmiképpen sem ekkor született meg, annak megvalósításához már hónapokkal előbb hozzá kellett kezdeni.

Huszárnak azonban nyilván nem állott rendelkezésére megszerkesztett, nyomdakész kézirat. Ha már korábban volt is birtokában bizonyos énekanyag, s ha a Kassa környéki, felső-tiszai és tiszántúli szerzők művei ismertek voltak is előtte, az e területeken kialakulóban levő templomi énekrend, a gyakorlatban itt szokásossá vált ünnepi énekcsoportok szövegének teljes anyagát csak hosszas és fáradságos munkával tudta volna összeszedni. Énekeskönyv kiadására tehát csak úgy vállalkozhatott, ha viszonylag rövid idő alatt valamiképpen sikerült megszerkesztett kéziratot gyűjteményhez jutnia. Ilyenhez kétféle úton férhetett hozzá.

Huszár eléggé tájékozott lehetett a reformáció Tiszán inneni és Tiszán túli helyzetéről, az 1558 óta Melius vezetésével Debrecenből kisugárzó egyházszervező munkáról. Elképzelhető, hogy maga fordult Meliushoz tanácsért, segítségért a tekintetben, hogy a reformáció szolgálatában milyen munkákat kellene legsürgősebben kinyomtatni. Esetleg közölte azt a szándékát is, hogy mindenekelőtt egy énekeskönyv kiadását látná fontosnak. Talán számolt többek között azzal is, hogy a debreceni egyháznak vagy van már készen kéziratban összeállított gyülekezeti énekeskönyve, vagy az eddigi gyakorlat alapján egy ilyet ott aránylag könnyen és gyorsan egybe tudnának szerkeszteni.

De az is lehetséges, hogy nem Huszár volt a kezdeményező, hanem Melius; illetve, hogy mindkettőjük azonos szándéka szerencsésen találkozott. Melius egyházszervező tevékenysége közben éppen annak érezhette legnagyobb hiányát, hogy nem áll rendelkezésére könyvnyomtató műhely. Talán arra gondolhatott, hogy a Kassán frissen megtelepedett Huszár Gálnak új állomáshelyén még aligha lehet szilárdan elhatározott könyvkiadói programja. Ő tehát könnyebben megnyerhető annak, hogy Melius elképzeléseit, illetve Debrecen és a Felső-Tiszavidék érdekeit kiadói terveiben figyelembe vegye. A tudatos és önálló program szerint dolgozó Heltai Gáspár kolozsvári műhelye az erdélyi igényekre volt tekintettel, Melius a maga célkitűzéseit ott nem érvényesíthette, s így valószínűleg tudatos számítással fordult a Kassán megtelepedő Huszár könyvnyomtató műhelye felé, azt remélve, hogy ezt a műhelyt — legalább részben — a saját egyházszervező munkásságának szolgálatába állíthatja. Talán ilyen elgondolásokból született meg, mint Melius és Huszár együttműködésének első gyümölcse az 1560. évi énekeskönyv.

Melius egyházszervező programjának a hittételek, a dogmák rögzítése mellett egyik leglényegesebb pontja a rítus, az istentiszteleti és szertartási formák szabályozása volt. Az énekeskönyv pedig a hittételek és a rítus terjesztése és megszilárdítása tekintetében egyaránt a leghasznosabb és legszükségesebb kiadványnak számított. Nem lehetetlen tehát: Melius maga ajánlotta Huszárnak, hogy az énekeskönyv anyagát debreceni munkatársaival, köztük Szegedi Gergellyel, összeállítja. Szegedi korai szerzeményei, így a főszevénységről írott éneke is ez úton kerülhetett bele legegyszerűbben már a kassai gyűjteménybe. Huszárnak az énekeskönyv elé írt, Meliushoz intézett ajánlása legalábbis azt sejteti, hogy Melius vagy maga, vagy — ami inkább hihető — az ő irányításával a közelében élő reformátorok aktív segítséget adtak a kötet megszerkesztéséhez. Mert ismerve Meliust, az el sem képzelhető, hogy neki ajánljanak egy olyan énekeskönyvet, amely nem az ő intenciói szerint készült, s nem azt tartalmazza, amit ő egyházi szempontból jónak és szükségesnek ítélt. Ehhez Melius sohasem járult volna hozzá. Még akkor sem, ha semmi oka sincs arra, hogy Huszárral szemben óvatos legyen.

³⁹ Az ötváros: Kassa, Lőcse, Bátfá, Eperjes és Kisszeben. — RÁTH GYÖRGY: Két kassai plébános a XVI. században. Száz. 1895. 32.

Elég erőszakos volt ahhoz, hogy saját akaratán és elképzelésén kívül mást el ne ismerjen.⁴⁰

De valószínűleg anyagi támogatást is biztosított Melius Huszárnak a kiadványhoz azáltal, hogy bizonyos példányszámot átvett, illetőleg megvásároltattott a debreceni és tiszántúli egyházakkal, iskolákkal és tehetősebb polgárokkal.

Akár Huszár, akár Melius volt az énekeskönyv kiadásának kezdeményezője, Huszár számára mindenképpen nemcsak erkölcsi, hanem anyagi szempontból is előnyt jelentett, hogy a kötetet Meliushoz szóló ajánlással fémjelezhetette. Ezzel elérte, hogy azt a maga közvetlen környezetén (Kassán és vidékén) kívül, Melius tekintélyével mintegy „hivatalos” kiadványként a felső-tiszai és tiszántúli egyházak körében is elfogadtathatta és terjeszthette.

Huszár és Melius között így szövődhetett az a kapcsolat, amelynek szinte egyenes következménye volt, hogy Huszár, amikor szökni kényszerült Kassáról, nem valamelyik közeli főúri udvarban, hanem a Tiszán túl, Meliusnál keresett menedéket, aki nyilván megcsillogtatta előtte a kedvező működési lehetőséget Debrecenben, s minden segítséget is készséggel kilátásba helyezett, csak hogy végre helyben, a saját székhelyén, egyházszerző munkája számára könyvnyomtató műhelyt biztosítson.

Ha tehát a Meliushoz szóló ajánlás reális okait mérlegelve helyes az a sejtésem, hogy Huszár 1560. évi énekeskönyve, ha nem is minden részletében, de lényegét tekintve egy Melius által, illetve az ő irányításával szerkesztett kézíratos gyűjtemény nyomán készült, akkor Bornemisza Péter ezt az énekeskönyvet, annak ellenére, hogy Huszár Gál volt a kiadója, ismerve a kötet szellemi létrehozóját, joggal nevezhette Melius Péterének. Talán e körülményben leli magyarázatát Huszár Gál magatartása is az 1560. évi énekeskönyvvel kapcsolatban. Többeknek feltűnt ugyanis, hogy Huszár az 1574. évi saját szerkesztésű énekgyűjteményében említést sem tesz arról, hogy már korábban is adott ki énekeket.⁴¹ Voltak, akik ebből arra következtettek: Huszár azért hallgat az 1560. évi kassai kiadványról, mert az nem is létezett, s Ujfalvi adatai tévesek.⁴² Én azonban úgy vélem, Ujfalvi nem tévedett; Huszár azért nem beszél az 1560. évi kötetéről, mert azt maga sem tekintette sajátjának, amolyan „bevett” hivatalosan egyházilag jóváhagyott, kis ének-kiadvány volt ez, amelyben egyébként sem igen láthatta az 1574-ben közzétett nagy kétrészes, graduálé és népénekgyűjteményének igazi előzményét.

Annál is inkább hiszem, hogy az 1560. évi kassai kiadványra gondol Bornemisza, amikor Melius énekeskönyvét idézi, mert ez volt az az énekgyűjtemény, melynek keletkezéséről Bornemiszanak, mint Huszár Gál famulusának nemcsak pontos és közvetlen ismeretei voltak, hanem mert ténylegesen is részt vett annak kiadásában. (Köztudomású, hogy Bornemisza 1560 februárjában Huszár családjával költözött Magyaróvárról Kassára, s ugyanez év decemberében ő szabadította ki fogságából Huszár Gált és szöktette Kassáról Debrecenbe.)⁴³ Erről az énekeskönyvről tehát Bornemisza mindent tudott, és annak szerkesztéséről a legapróbb részletekig személyesen tájékozott volt, amit már sokkal kevésbé állíthatunk az ún. 1562. évi debreceni énekeskönyvvel kapcsolatban, noha Zoványi úgy véli, hogy Bornemisza ez utóbbi kiadást nevezhette Melius énekeskönyvének, mivel ez már Debrecenben, Melius felügyelete alatt jelent meg. Csakhogy ennek kinyomtatásában Bornemisza nem bizonyosan nem vett részt, sőt ügylehet Huszár Gál sem. (Bornemisza 1561 őszén már Bécsben volt és ott naptárt szerkesztett, Huszár pedig 1562. július közepe előtt elhagyta Debrecen.)⁴⁴ Tudott-e az 1562. évi kiadásról a sok mindenben jól értesült Bornemisza? Lehetséges, bár az kétségtelen, hogy abból

⁴⁰ Utóbb Melius és Huszár debreceni együttműködése is ezen bukkant meg 1562-ben, amikor Huszár otthagytta Debrecen még betűkészletéről is lemondva, amelyet csak Melius halála után (1572) tudott ismét visszaszerezni.

⁴¹ Huszár Gál 1574. évi énekeskönyvének első leírását l. Magyar Könyvszemle 1881. 246.

⁴² ZOVÁNYI JENŐ: Melius Péter énekeskönyve. Prot. Szemle 1915. 278–281.

⁴³ SCHULEK TIBOR: Bornemisza Péter 1535–1584. Sopron–Budapest–Győr 1939. 20–22.

⁴⁴ SCHULEK TIBOR: i. m. 22–23. — SCHULEK TIBOR: Az első magyar bibliográfiáról. ItK 1957. 374.

példány nem volt birtokában, s lehet, hogy ilyet sohasem látott, mint ahogy nem látott példányt az 1566. évi váradi énekeskönyvből sem. Igaz, hogy nyomtatott példánya az 1560. évi kassai kiadásból sem volt, mert alig elképzelhető, hogy a *Csuda dolgot beszélénék* ... kezdetű éneket, ha ennek szövege valamelyik kiadásban rendelkezésére áll, kihagyta volna a saját 1582. évi énekeskönyvből. Hiszen ennek második részében éppen az ilyen prédikációt kiegészítő vagy alkalmadtán azt pótló, helyettesítő oktató énekeket gyűjtötte össze. Mint-hogy pedig a kassai kiadás nyomdai munkáiban Bornemisza maga is részt vett, s így ennek a kötetnek tartalmát jól kellett ismernie, valószínűbb tehát, hogy amikor a *Csuda dolgot beszélénék* ... kezdetű ének forrására utalt, akkor erre a kiadványra hivatkozott, amelyhez személyes kapcsolatok fűzték, s nem olyan későbbi kiadásra (1562. évi debreceni; 1566. évi váradi), amelyről legfeljebb ha hírből tudott. Bornemisza 1582. évi énekgyűjteményének forrásait vizsgálva ugyanis arról győződhetünk meg, hogy ehhez a kiadványához egyetlen nyomtatott forrást használt, Huszár Gál 1574-ben kiadott kétrészes énekeskönyvét. A nem ebből vett darabokat kéziratos másolatokból szedegette össze.

Joggal felvethető az a kérdés, ha valóban Szegedi Gergely a *Csuda dolgot beszélénék* ... kezdetű ének szerzője, s ha ez a vers már benne volt az 1560. évi kassai s valószínűleg az 1562. évi debreceni énekeskönyvben is, mert ez utóbbiból örökölhette az 1566. évi váradi kiadás, akkor Szegedi Gergely a maga által szerkesztett s 1569-ben megjelent gyűjteményéből miért hagyta ki a saját szerzeményét, s miért nem vette fel azt utóbb Huszár Gál sem 1574. évi kötetében. A mellőzésnek mindkét esetben alighanem azonos oka lehetett. A korábbi nép-énekeskönyvekben (így az 1560. évi kassai, 1562. évi debreceni, 1566. évi váradiban is) az ünnepi istentiszteleti rituális éneksoportokban, de különösen a kötetek végén az ún. alkalmi vagy vegyes énekek csoportjában (ide került persze egy sereg olyan dicséret és zsoldár is, amelyekhez a szerkesztő elkészve jutott hozzá s a maguk helyére már nem voltak beilleszthetők) több olyan éneket tettek közzé, amelyek nem illettek a templomi és rituális népénekek sorába. S éppen Szegedi Gergely 1569-ben megjelent énekeskönyve, nemcsak szerkesztésében jelentett újat — amennyiben első ízben juttatta érvényre a helvét irányú reformációban a XVI. század folyamán kialakult énekkend, s a kötet élére helyezte, minden más éneksoportot megelőzve a zsoldárokat —, hanem abban is, hogy az énekanyag kiválasztásában — bár nem teljes következetességgel — a ritus, a templomi istentisztelet szempontjaira jobban ügyelt, s nem vette át az előző gyűjtemények minden darabját. A zsoldárok, ünnepi megemlékezések, prédikáció előtt és után mondandó dicséret, alkalmi könyörgések és hálaadások, temetési énekek mellől elsősorban a csak tanító-oktató, moralizáló tartalmú, hosszabb-rövidebb versek szorultak ki. Így pl. a *Kérlek és intlek* ... kezdetű, az utolsó ítéletre emlékeztető ének, amely — összehasonlítva az 1566. évi váradi, az 1569. évi Szegedi Gergely- és az 1574. évi Huszár Gál-féle énekeskönyvet — az elsőben és az utolsóban mindig azonos énekek környezetében jelenik meg, míg az 1569. éviben ugyanezek közül a *Kérlek és intlek* ... kezdetű ének hiányzik.⁴⁵ Ebből arra következtethetünk, hogy ez az ének benne volt már a korábbi, 1560. évi kassai és 1562. évi debreceni gyűjteményben, s az 1566. évi váradi és Huszár 1574. évi énekeskönyve ezekből örökölte; Szegedi Gergely azonban az 1569. éviből kihagyta. Annál inkább ki kellett rekesztenie — még ha saját szerzeményéről volt is szó — a *Csuda dolgot beszélénék* ... kezdetű éneket, mert groteszkül gúnyos antik reminiscenciákat idéző fősvény-ábrázolásával ez a darab aztán végképp kiritt a gyülekezeti szent énekek sorából. Elhagyását megkönnyíthette, hogy már a korábbi kassai és az 1562. évi debreceni kiadásban is a kötet végén, a vegyes énekek között foglalt helyet, tehát amolyan függelékként szerepelt — amint ezt a váradi kiadás-

⁴⁵ Kiadva RMKT VIII. 9–11.

⁴⁶ Szegedi Gergely szerzőségét erősíti az a körülmény is, hogy a váradi énekeskönyvben a *Csuda dolgot beszélénék* ... kezdetű ének a függelék rész elején csupa Szegedi Gergely szerzemény között foglalt helyet (*Gyakran nekünk kellene ... Szükség keresztyéneknek tudakozni ... Csuda dolgot beszélénék ... Dávid prófétának imádkozásáról ...*). Ebből arra következtetnek,

ból gyanítani lehet.⁴⁶ De elhagyta utóbb ezt az éneket, mint templomi énekek közé nem valót, lutheránus szellemben szerkesztett, 1574. évi gyűjteményéből Huszár Gál is. Ezért volt kénytelen Bornemisza, az énekre utalva, annak egyetlen általa ismert kiadására, Melius Péter énekeskönyvére hivatkozni.

III.

Szegedi Gergely már három éve halott volt, amikor 1569-ben énekeskönyve Debrecenben megjelent. Vajon miért került sor viszonylag ilyen hosszú idő múlva a kötet kiadására? De előbb feleletet kell keresnünk a másik kérdésre is: vajon Szegedi elkészült-e halála előtt a szerkesztés munkájával, azaz gyűjteménye lényegében befejezett, nyomdakész mű volt-e, továbbá arra, hogy a kézirat mikor és hogyan juthatott Debrecenbe, illetve Komlós András nyomdájába?

Amióta Schulek Tibor felfedezése nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy az 1562. évi debreceni énekeskönyv beosztásában még a régibb típusokat követte, amelyekben nem a zsoltárok, hanem a prédikáció alatt és után mondandó dicséretet helyezkednek el a kötet élén, aligha lehet többé vitás, hogy a szakramentárius felfogásnak jobban megfelelő új rendszerű gyűjteményi kancionálét először Szegedi Gergely 1569-ben kiadott gyűjteményében valósította meg.⁴⁷ Tehát ez a kiadás nem egyszerűen az 1562. évinek bővített változata, mint ahogyan általában eddig gondoltuk. Hogy a szerkezeti újítás valóban Szegedi műve volt, annak legfőbb bizonyítékát Meliusnak e kiadvánnyal kapcsolatos magatartásában látom. Közismert dolog, hogy Debrecen teljhatalmú és szigorú püspökének tudta és engedelmével az ő székhelyén nyomtatásban semmi sem jelenhetett meg, s ha hozzájárult ahhoz, hogy három évvel Szegedi halála után egy ilyen félig-meddig hivatalosnak tekinthető egyházi kiadvány a szerkesztő nevének jelzésével láthatott napvilágot, akkor annak csak egy magyarázata lehet: maga is, mások is Szegediben látták a gyűjtemény érdemi szerzőjét.

Szegedi Gergely az énekanyag összeállításához alighanem 1564 végén vagy 1565 elején foghatott hozzá Egerben. Ugyanis valamennyi 1564 végéig írt zsoltár-parafraízisát még az énekek első csoportjába, a psalmusok számszámrendjének megfelelő helyre osztotta be. A kötet legkésőbbi keltezésű darabja, egyúttal a gyűjtemény záróverse a *Szánja az úristen...* kezdetű ének 1566-ból való. Ezt az évszámot tekintve Szilády Áron is gondolt arra, hogy Szegedi Gergely énekeskönyvét már 1566-ban vagy 1567-ben összeállíthatta. De határozottan mégsem mert ilyen korai szerkesztés mellett állást foglalni, minthogy a kötet csak 1569-ben jelent meg.⁴⁸ Bucsay Mihály szintén úgy vélekedett, hogy a kancionálé már 1567 végén készen volt, sőt nyomdába is került, csak a debreceni nyomda működésében bekövetkezett akadályok miatt húzódott el a kiadása.⁴⁹

A szerkesztés befejezésének időpontja — szerintem — hónapra szóló pontossággal meghatározható. A megoldáshoz a kulcsot éppen a kötet záróverse, az 1566. évi felvidéki tatárdúlásról panaszkodó siralmas ének szolgáltatja.

Ezt a rendkívül szuggesztív hatású éneket még Toldy Ferenc, anélkül, hogy állítását bármivel is bizonyította volna, pusztán a versfőkből kibetűzhető SZEGEDI FECIT EGRE...

hogy ez az egész csoport így együtt került át a korábbi kiadásokból a váradiba. Erről árulkodik a *Dávid prófétának imádkozásáról...* kezdetű ének, amely kétszer szerepel a várad énekeskönyvben. Megvan a maga helyén a zsoltárok között (XXVIII. zsoltár), de az előző kiadások függelékéből automatikusan átvette a várad énekeskönyv szerkesztője a maga függelékébe is, nem véve észre, hogy ezt az éneket a zsoltárok rendjébe előbb már besorolta.

⁴⁷ SCHULEK TIBOR szíves közlése. Erre vonatkozó cikke sajtó alatt van, s a Magyar Könyvszemlében fog megjelenni.

⁴⁸ Szegedi Gergely Énekes Könyve 1569-ből. SZILÁDY ÁRON tanulmányával ... Bp. 1893. V. lap.

⁴⁹ BUCSAY: i. m. 97.

szövegrész nyomán Szegedi Kis Istvánnak tulajdonította.⁵⁰ A magában álló Szegedi név azonban még nem jogosít fel arra, hogy a szerzőt Szegedi Kis Istvánnal azonosítsuk, annál kevésbé, mivel a XVI. században egyidejűleg több Szegedi nevű író (András, Gergely, István, Lajos, Lőrinc) is létezett. Ám Toldy számára annak idején ezek közül alighanem Szegedi Kis István, az ország határain túl is nevéssé vált reformátor és teológus volt a legismertebb. Így Toldynak még kételyei sem igen támadhattak afelől, hogy ennek a megrázó erejű éneknek csakis Szegedi Kis István lehetett a szerzője. Annál feltűnőbb, hogy a XVI. századi énekszerzők olyan kiváló ismerője, mint az éles szemű Szilády Áron, aki Toldynál már jóval többet tudott a XVI. század énekirodalmáról, Szegedi Gergely énekeskönyvét meg éppen igen alaposan áttanulmányozta, hiszen annak 1892-ben előkerült egyetlen példányáról ő készített betűhív kiadást, megfontolás nélkül elfogadta Toldynak semmivel sem igazolt nézetét. Az énekeskönyv betűhív kiadásához írt tanulmányában (1893), majd utóbb, az RMKT VI. kötetében (1896/a) leghalványabb gyanú sem merült fel benne a *Szánja az úristen*... íróját illetően és egyszerű ténynek tekintette Szegedi Kis István szerzőségét. Nem vette észre, hogy Toldy csak kinyilatkoztatott valamit, anélkül, hogy azt megfelelő életrajzi adatokkal és filológiai érvekkel bizonyította volna. Toldy és kivált Szilády tekintélye következtében egészen a legutóbbi évekig irodalomtörténetírásunkban általában az a nézet uralkodott, hogy az ének Szegedi Kis Istváné. S ezen az sem sokat változtatott, hogy Földváry László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez* című művében már 1898-ban Szegedi Gergely szerzősége mellett emelt szót. Véleménye szerint Szegedi Gergely, mint Németi Ferenc tokaji kapitány pártfogoltja, Tokaj vidékén lehetett szemtanúja a tatárok kegyetlenkedéseinek s ennek hatására öntötte ki keserves panaszát a *Szánja az úristen*... kezdetű énekben. Egy évvel később, 1899-ben Barla Jenő meggyőzőbben érvel Szegedi Gergely érdekében, amikor kifejti, hogy Szegedi Kis Istvánnak, aki ez időben a Csepel szigeti Ráckevén élt, semmiféle élménye nem lehetett a felvidéki tatárdúlásról, s nem írhatta, hogy „ezeket szemünkkel látván elkeseredtünk”. Így csak a tatárok pusztításának közelében, az Egerben élő Szegedi Gergely fakadhatott ki fájdalomában. Barla Jenő persze elkövette azt a hibát, hogy a versfők-adta szöveget „SzEGEDI FECIT EGREN”-nek értelmezte, vagyis az ének keletkezésének a helyét vélte belőle kiolvashatónak.⁵¹ Hiába igyekezett 1945-ben Bucsay Mihály Szegedi Gergelyről szóló munkájában Földváry László és Barla Jenő igazát támogatni, Horváth János a magyar reformáció irodalmáról készített monográfiájában (1953 és 1957.) nem találván kielégítőnek az érveket, továbbra is Szegedi Kis István műveként méltatta az éneket.⁵² Főként az akrosztichon Egren (= Egerben) kifejezésének értelmezésével nem értett egyet — amint még erre visszatérünk — valóban jogosan. Az utóbbi években aztán először a *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, 1963. évi második kiadása, majd 1964-ben a magyar irodalomtörténeti kézikönyv is már Szegedi Gergely munkái közé sorolta a tatárok rablásáról írt siralmas éneket.⁵³ Részletesebben természetesen egyik kiadvány sem térhetett ki annak indoklására, hogy az eddig általában Szegedi Kis István szerzeményeként szereplő verset miért tulajdonítják Szegedi Gergely írásának. E tekintetben még a legtöbbet a *Szöveggyűjteményben* Klaniczay Tibor által írt magyarázat árul el, amely részben megismétli Barla Jenő okfejtését, azzal a különbséggel, hogy a tatárdulás idején Szegedi Gergelyt Debrecenben lakónak véli. De van egy másik, figyelemre méltó megjegyzése is, hogy a kor legjobb irodalmi színvonalát tükröző siralmas éneket csak egy ihletett, zsoltáros-szavú, rutinos énekszerző Szegedi írhatta. Márpedig Sze-

⁵⁰ TOLDY FERENC: A magyar költészet kézikönyve. Pest 1855. 170.

⁵¹ BARLA JENŐ: Szegedi Gergely énekeskönyve 1569-ből. ProtSz. 1899. 460–463.

⁵² BUCSAY: i. m. 90–96. — HORVÁTH JÁNOS: i. m. 273–275.

⁵³ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. köt. 1963² 296–297. — A magyar irodalom története. I. köt. Bp. 1964. 350–351.

gedi Kis István, mint énekszerző nem jelentős, Szegedi Gergely azonban korának egyik leg-
egyénibb hangú zoltár-átdolgozója.⁵⁴

Ehhez a találó észrevételhez kapcsolódva ez alkalommal szeretnék még több erősítő bizo-
nyítékot felsorakoztatni annak igazolására, hogy a *Szánja az úristen* ... kezdetű ének Szegedi
Gergely alkotása.

Az egykorú énekeskönyvek adatai szerint hitelesen négy éneket mondhatunk Kis István-
nak: *Jövel szentlélek isten; Ó mint keseregnek; Ó mindenható isten; és Hálát adok neked uristen* ...
kezdetű.⁵⁵ Ötödiknek még talán neki tulajdoníthatjuk az 1590. évi debreceni énekeskönyv
141. lapján kiadott *Jézus születék idvességünkre* ... kezdetű karácsonyi éneket, amelynek egy
kéziratos bejegyzés szerint Szegedi Kis István a szerzője. E négy-öt éneket ha összehasonlít-
juk a tatárok dúlásáról szólóval és Szegedi Gergely munkáival, első olvasásra is szembeszökő
az a különbség, amely Kis István verseit a siralmas énektől és Szegedi Gergely műveitől el-
választja. Ugyanakkor viszont egészen nyilvánvalóvá válik az a belső rokonság, amely a si-
ralmas éneket Szegedi Gergely többi alkotásával összefűzi.

Kis István versszerző modora, énekeinek felépítése, stílusa, kifejező, alakító készsége merő-
ben más, mint a siralmas ének szerzőjéé és Szegedi Gergelyé. Kis István hitelesnek ismert
négy-öt éneke általában egészen rövid, négy-hat, a leghosszabb is mindössze kilenc strofa,
s ezekből is az utolsó szakasz kivétel nélkül doxológia. Az első éneke egy prédikáció előtti
fohászzkodás a Szentlélekhez, a második panasz-vers Krisztus ellenségei ellen, a harmadik
könyörgés az Úrhoz, hogy oltalmazza meg híveit a gonosztól, a negyedik hálaadás a török
rabságból való szabadulásért, az ötödik karácsonyi dicséret a megváltó eljöveteleért. Egy
kivételével valamennyi a templomi közösség érzelmeinek, áhítatának, kérésének rövidre fogott,
puritán hangú tolmácsolása. A világos, fegyelmezett dikció, az egyszerű, zárt struktúra az,
ami Kis István fohászait jellemzi. Amint már Horváth János felfigyelt rá — anélkül, hogy ez
a siralmas ének szerzője személyéről vallott véleményét megingatta volna — éppen a kis ter-
jedelem, s a megkomponáltság az, ami feltűnő módon megkülönbözteti Szegedi Kis István
szerzeményeit a korabeli megszokott, hosszabban és szélesebben hömpölygő, kötetlenebb
szerkesztésű énekektől.⁵⁶ És valóban, Kis István még az egyetlen személyes jellegű hálaadásá-
ban, a török rabságból való szabadulásáról írt versében is tartózkodóan szűkszavú marad. Pe-
dig ha valamikor, ezúttal az élmény közvetlen ereje igazán arra indíthatta volna, hogy rabsá-
gának szenvedéseit és a szabadulás örömeit súlyos realitások képsorokban vetítse elénk. A kí-
názásokat, a tömlőc borzalmait azonban csak ez az egyetlen sor villantja fel: „Kivőd lábaimat
vas nehézségből.” Holott a szabadító gondviselés nagyságát, az öröm és hála intenzitását
még jobban kiemelhetette volna az elviselt sokféle gyötrellem felidézésével. Szegedi Kis István
azonban sohasem részletez, kerüli a hosszabb körülírásokat, az epikus színezetű mozzanatok
rajzát. Szegedi Gergely műveinek és a siralmas éneknek meg éppen ellenkezőleg: ezek a közös
vonásai. A vallásos lírának egészen más típusú képviselője Kis István, mint a *Szánja az úristen* ...
kezdetű ének szerzője. A tatárdúlás komor rapszódiaja, amelyben a fájdalom, a panasz, a rémü-
let, a keserű önvád, a kétségbeesett reménykedés kitörései váltakoznak a nemzetpusztító
hordák kegyetlenkedéseinek szörnyű képeivel, egy Szegedi Kis Istvántól alapvetően elütő
énekszerző egyéniség nagyformátumú alkotása. Tudatos megszerkesztettséget hiába keres-

⁵⁴ Már Szenci Molnár Albert zoltárfordításának (Herborn 1607. — RMK I. 407.) előszavában
azt írja: „az soltárnak nagy része meg vagon fordítva főemberek által, kik közül az én tet-
szésem szerent legszebbek az Szegedi Gergelyé és Sztárai Mihályé”. — Szegedi zoltár-para-
frázisait Balassi Bálint is különösen kedvelhette. HORVÁTH JÁNOS (i. m. 277.) Szegedi egyik
hasonlatára hívta fel a figyelmet, amely utóbb Balassinál is feltűnik. De Szegedi hatása Balassi-
ra ennél sokkal erősebb és jóval több szál kapcsolja őket össze. Szegedi kifejezéseinek, szó-
képeinek, gondolatainak egész sora talál visszhangra Balassi zoltáraiban — részben művé-
szileg módosult, továbbfejlesztett formában. Véleményem szerint valamennyi magyar zoltár-
átdolgozó közül a legmélyebben Szegedi Gergely hatott Balassira.

⁵⁵ Kiadva RMKT VI. 3–7.

⁵⁶ HORVÁTH JÁNOS: i. m. 272.

nénk benne, a közeli szemlélő félelmes élménye kovácsolja egyetlen egésszé az ének ötven strófáját.

De nemcsak szabadabb belső konstrukciójával, mondanivalójának reális tartalmával és arányaival tér el a siralmas ének Kis István szerzeményeitől, hanem hangvételével, nyelvi fordulataival is. Szegedi Kis versmondatai szinte dísztelenül egyszerűek, gondolatfűzése lakonikusan tömör, stilisztikai alakzat, hasonlat, szókép — igaz, hogy ez időben még ritka ékesség másoknál is — nála a már idézett vessorón kívül egyszer sem fordul elő. Kifejezőkészsztéből hiányzanak az erőteljesebb egyéni színek. Szilády Áron ugyan azt mondja, hogy előadását „népies észjárás és kifejezések teszik ma is kedveltté”, de kénytelen mindjárt hozzáfűzni, hogy „az utóbbiak inkább csak a siralmas énekben találhatók”.⁵⁷ A bizonytalankodó „inkább csak” jelzést azonban az igazságnak megfelelően ki kell igazítanom: egyedül csak a siralmas énekben találhatók! Az ilyen szólásokat: *veszten veszni; szent ígédet pökdösik; hírrel is ezelőtt sem hallottuk; hogy mind az ég, az föld rájok nem szakad; egy szálát sem bánkódnak; köszivnek mondhatjuk, kinek szíve rajta nem keseredik vala; kiért isten verd torkon . . .* vagy ezekhez hasonlókat Szegedi Kislé hiába keresünk.⁵⁸ Ellenben Szegedi Gergelynél annál inkább felfedezhetjük a rokonait: *végezést végeztek; vége hossza nincs; pokol fenekén; halálomra csikorgatja ő fogát; mint az farkas az juh után ólálkodik; azért örüljünk, mint az aratók az szép aratásban, úgy vígadozzunk, mint az vitézek az elnyert prédában; az pallérnak nehéz igáját nyakunkból kivoná . . .* stb.⁵⁹ Tehát a stílusjegyek is arra mutatnak, hogy a siralmas ének édestestvére Szegedi Gergely műveinek, de nem illik bele Kis István munkáinak sorába.

Az ének intonációjának és rimképletének vizsgálata megint csak Szegedi Gergely szerzőségéhez vezet. Eddig úgy tudtuk, hogy Szegedi Pap Benedek kassai polgár XXVI—XXVII. zsoldár nyomán írt *Bánja az úristen . . .* kezdetű éneke a *Szánja az úristen . . .* hatására készült, egyazon strófaképlet szerint.⁶⁰ A két ének első versszaka alig néhány kifejezésben tér el egymástól:

Bánja az úristen az sok nyomorúságot,
A keresztyének esett nagy bosszúságot,
Noha most eltűri, de el nem szenvedti,
A sok méltatlanságot.

Szánja az úristen híveinek romlását,
Az ő fiainak, leányinak rablását,
Noha most eltűri, de el nem szenvedti
Nagy szidalom vallását.

Az irodalomtörténészek figyelmét azonban elkerülte a kassai városi jegyzőkönyvekből 1911-ben közzétett bejegyzés, amely szerint Szegedi Pap Benedek 1564. szeptember 19-én már nem volt az élők sorában.⁶¹ Így tehát a *Bánja az úristen . . .* kezdetű ének, akár ha Szegedi Pap Benedek maga írta, akár ha az ő nevére szerezték, nem készülhetett az 1566-ban keltezett *Szánja az úristen . . .* példájára, hanem éppen megfordítva kellett történnie.

Kérdés most már, hogy Szegedi Pap Benedeket és az általa szerzett éneket melyik Szegedi ismerhette közelebről. A *Bánja az úristen . . .* kezdetű ének ui. nemigen lehetett közismert, mert csak későn, Bornemisza 1582. évi énekeskönyvében jelent meg először. Szegedi Kis Istvánra aligha gondolhatunk, mert neki Kassával és a Felvidékkel semmiféle kapcsolatáról nem tudunk. De szóba jöhet a két másik Szegedi: Szegedi Lőrinc és Szegedi Gergely. Arról ugyan nincs hírünk, hogy Szegedi Lőrinc magyar nyelvű éneket írt volna, de Vittenbergából 1564-ben hazatérése előtt két latin verses zsoldár-átdolgozását (LI. és CXXVIII.) többek között annak a Szegedi Pap Benedeknek ajánlva adta ki, aki neki is, mint korábban Szegedi

⁵⁷ RMKT VI. 285.

⁵⁸ RMKT VI. 8—14.

⁵⁹ RMKT VI. 209—236.

⁶⁰ Szegedi Pap Benedek éneke kiadva RMKT VI. 239—242. — A zsoldár-parafraíz annyira Szegedi Gergely stílusára emlékeztet, hogy szinte kételkedés nélkül Szegedi művének mondanám — ha a gondolati és kifejezésbeli rokonságon kívül egyéb életrajzi és filológiai érveim is lennének Szegedi Gergely szerzősége mellett.

⁶¹ KEMÉNY LAJOS: Pap Benedek és Huszár Gál életéhez. ItK 1911. 493. (1564. Antonius Pap, frater germanus Benedicti olim Pap, ius civitatis est consecutus feria tertia ante Mathei apostoli, qui fuit die 19 Septembris 1564.)

Gergelynek is mecénása volt.⁶² Magyar műve csak egy ismeretes: a *Theophania* című iskoladráma fordítása.⁶³ Hazajövetelének évében valahol Kassa — Tokaj — Eger tájékán kellett prédikátorkodnia, mert Szegedi Gergely is közeli kapcsolatban volt vele, miként azt VII. zsoltár-parafrazisa tanúsítja, amelyet Szegedi Lőrinc nevére szerzett 1564-ben.⁶⁴ E parafrazis a méltatlanul száműzöttet vigasztalja. A 16—17. versszakában arra történik ui. célzás, hogy Szegedi Lőrincet, úgy látszik nem sokkal hazatérése után lelkészi tisztségéből elmozdították, ami igen könnyen megeshetett, hiszen köztudomású, hogy ezekben az években Kassa—Eger—Tokaj vidékén a lutheránus főurak (Alaghy János, Perényi Gábor stb.) és városok (Kassa) elzavarták birtokaikról azokat a lelkészeket, akikről kiderült, hogy szakramentárius nézeteket vallanak. Ez a sors érthető Szegedi Lőrincet is, és kényszerítette őt arra, hogy a Tiszántúlon keressen magának működési területet. Nem valószínű tehát, hogy az 1566. évi tatárdúlás még a Felvidéken érte, annál kevésbé, mert 1567-ben már hiteles adatokkal bizonyíthatóan békési pap volt, s így nem lehetetlen, hogy 1565—66-ban is itt vagy ezen a tájon lelkészkedett.⁶⁵

Ezeket megfontolva, hitelt érdemlően a felvidéki tatárdúlás közelében csak egyetlen ének-szerző Szegedi élt, Szegedi Gergely Egerben, akinek ismernie kellett Szegedi Pap Benedek *Bánja az úristen*... kezdetű énekét. Elgondolkoztató viszont, hogy ha ismerte, sőt a siralmas ének első szakaszát ennek mintájára formálta meg, akkor miért nem vette fel Szegedi Pap Benedek zsoltár-parafrazisát énekgyűjteményébe, amikor az általa oly fontosnak tartott zsoltárok sorozatából a XXVI. és XXVII. psalmus amúgy is hiányzott. Ennek magyarázatát alighanem abban kereshetjük, hogy Szegedi Gergely emlékezett ugyan Szegedi Pap Benedek szerzeményére, annak egy része, főként első szakasza elevenen élt benne, de a teljes szöveg nem volt a birtokában. Annak kéziratát nem is tudta megszerezni, s a szerzőtől sem kérhette el, mert amikor énekeskönyvét szerkesztette, Pap Benedek már halott volt.

A *Bánja az úristen*... és a siralmas ének versformája nem új ugyan, de a ritkábban használtak közé tartozott. (6/7, 6/7, 6/6, 7). Ami új bennük — s ezekben az években még egyedül csak Pap Benedeknél és Szegedi Gergelynél fordul elő — az a visszatérő rím (a a b a), amelyet datálhatóan először egy más strófaképletű énekében (LXXI. zsoltár) Szegedi Gergely alkalmazott 1563-ban.

Az énekeskönyvet aligha lehetett volna 1566-ban frappánsabban lezárni, mint az akkor éppen aktuális, tatárdúlásról szóló siralmas énekkel. Nemcsak Szegedi szerzeményei közül emelkedik ez ki, hanem az egész gyűjteménynek is legnagyobb darabja. Szegedi egyébként összesen 14 énekkel szerepel a kötetben. Ezek közül kilenc zsoltár-parafrazis. (Szilády Áron a RMKT VI. kötetében egy tizediket is neki tulajdonít, a CXXII. psalmus fordítását. Ez a rövid, ötszakaszos ének azonban semmiképpen sem lehet Szegedié, annyira eltér az ő parafrazisainak felépítésétől, stílusától, kifejezésformáitól.⁶⁶ Inkább lehetne Szegedi Kis István műve.) Továbbá egy karácsonyi, egy úrvacsoráról szóló, egy prédikáció utáni, egy szentegyházbeli énekét annak okairól, hogy miért ostromozza az isten a magyarságot és végül a tatárok rablásáról írt panasz-versét tartalmazza még a gyűjtemény. Szegedi énekeskönyvében eredetileg talán minden szerzeményét nevének kezdőbetűivel akarta megjelölni. Három ének címe mellől azonban lemaradt a G. SZ. (= Gregorius Szegedi) monogram. A kezdőbetűk elhagyásában azonban semmiféle szándékosságot nem lehet felfedezni. Nem csak olyankor vannak kitéve, ha a versfők nem árulnak el semmit, vagy ha az ének más nevére készült. Előfordul, hogy akkor is van monogram, amikor a versfők a szerző nevét tartalmazzák. Az elmaradás sorrendjében

⁶² RMK III. 4806.

⁶³ Kiadva *Régi magyar drámai emlékek*. I. Szerk. KARDOS TIBOR. Bp. 1960. 723—789.

⁶⁴ RMKT VI. 371—374.

⁶⁵ RÉVÉSZ IMRE: A magyar református egyház története. I. Debrecen 1938. 238.

⁶⁶ Már CSÁSZÁR ERNŐ sem érezte Szegedi Gergelyének. (A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. ItK 1902. 313.) Császár Ernő hibásan tulajdonít összesen 9 zsoltárt Szegedinek, megfelelkezik ugyanis a Szegedi Lőrinc nevére írt VII. zsoltárról.

sem található semmiféle következetesség. Először a 81. lapon, a *Szent Ezsaiás így ír* ... kezdetű ének mellől hiányzanak a kezdőbetűk, de utána megint kétszer is szerepelnek, hogy az utolsó két Szegedi-versnél, a 181. és 216. lapon ismét eltűnjenek. A monogram elmaradásának tehát az lehet az oka, hogy vagy még Szegedi elfelejtette néhány esetben azokat kiírni, vagy a másolók illetve szedők kezén sikkadtak el.

A monogram a siralmas ének címe után is hiányzik, s így a szerzőség kérdésében csak a versfők igazítanak útba. Szegedi Gergely gyakran él az akrosztichonnal, énekeinek kétharmad részében a versfők értelmes szöveget adnak. Saját nevét azonban csak öt ének versfőibe szőtte bele: a *Csuda dolgot beszéllenek* ... kezdetűbe csak a keresztnévét (Gregorius); három másik, korai (azaz 1562 előtt írt) éneke egyikébe, a *Szent Ezsaiás így ír* ... kezdetűbe csak a vezetéknévét (Szegedinos); a *Gyakran nekünk kellene* ... és a *Szükség keresztyéneknek tudakozni* ... kezdetűbe pedig a teljes nevét (Gregorius Szegedinos, illetve a Szegedinos Gregorius alakban); a siralmas énekbe viszont megint csak a vezetéknévét, de ezúttal magyaros formában (Szegedi). További öt énekében annak a neve szerepel, akiére az éneket írta (Dezkaé ez ének⁶⁷; Benedictus Pap; Vramnak Németinek éneköm; Szegedi Lerinc; Mágócsi Gáspár). A tatárdúlásról szóló ének versfőinek Szegedije már csak azért is inkább lehet azonos az akrosztichont gyakran alkalmazó Szegedi Gergellyel, mintsem Szegedi Kis Istvánnal, mert az utóbbi hiteles énekeiben az akrosztichonnak soha semmiféle formáját nem alkalmazta.

A siralmas ének versfőinek szövegét eddig kétféleképpen értelmezték. Szilády Áron ugyan határozottan nem foglalt állást, de a betűsornak SZEGEDI FECIT EGRE tagolásából arra következtethetünk, hogy azt latin nyelvűnek fogta fel.⁶⁸ Horváth János is ezen a nézeten volt. Szerinte a „fecit” után következő szó is latin (aegre = nehéz szívvel, fájdalmasan, betegen)⁶⁹ Mások viszont — főleg, akik Szegedi szerzőségét igyekeztek bizonyítani — az EGRE helyesebben a következő versfő betűjét is hozzáolvasva EGREN szót Eger város neve régi helyhatározóragos alakjával azonosították. Kétségtelen bizonyítékát látván ebben Szegedi Gergely szerzőségének, minthogy Szegedi Kis Istvánnak semmi köze nem volt Egerhez, Szegedi Gergelynek azonban igen.⁷⁰ Sőt, Szegedi Kis István éppen 1566-ban, Ráckevéről a Baranya megyei Decsre látogatott el, hogy a hosszas és elkeseredett perben álló Eszéki István és Veres-marti Illés püspököt összehívja.⁷¹

Bármennyire is csábító volna igazat adnom azoknak, akik a „Szegedi csinálta Egerben” értelmezés mellett kardoskodnak, ezt mégsem tehetem. Azt hiszem, Horváth János jól látta: az akrosztichont aligha állították össze magyar és latin szavak keverékéből. Megkísértem a versfők további — látszólag értelmetlen betűsorát — vallatóra fogni. Kiderült, hogy a versfők szövege az „egre” szó után is folytatódik, mégpedig latin nyelven. Mindössze három-négy betűt kell az elrontott akrosztichonban kiigazítani. Az értelmet adó teljes szövegrész tehát: SZEGEDI FECIT EGRE NN MENS MAAN ... Nyilván nem kerül nagy fejtörésbe, hogy a három utolsó elrontott szó IN MENSE MAII lehetett.⁷² A siralmas éneket eszerint Szegedi csinálta nehéz szívvel (esetleg betegen?) május havában.

⁶⁷ Eddig még senkinek sem sikerült kiderítenie, hogy ki lehet ez a „Dezka”? Úgy sejtem a nevére írt ének még Debrecenben keletkezett. Talán az ottani (esetleg szegedi eredetű?) polgárok között kellene keresni e név viselőjét.

⁶⁸ RMKT VI. 286.

⁶⁹ HORVÁTH JÁNOS: i. m. 505. A 273. laphoz írt jegyzetében.

⁷⁰ L. BARLA JENŐ és BUCSAY MIHÁLY idézett munkáit.

⁷¹ RMKT VI. 280.

⁷² A hibás versfők igen könnyen kiigazíthatók. A 61. sor: Nagy sírván anyjoknak az gyermekek kiáltanak; javítva Így sírván. — ... A 85 sor: Nagy vereségekkel kegyetlenül kinezák; javítva: Ezért vereséggel ... — A 97. sor: Az isten ígését elunták vala; javítva: Istennek ... — A negyedik (101. sor) hibás versfő javítása el is hanyagolható, noha a MAII szót helyesen két i-vel kell írni, de az akrosztichonokban a betűkettőzésekre általában nem szoktak tekintettel lenni.

De vajon nem pusztá agyrém-e, van-e valami realitása annak, hogy Szegedi már 1566 májusában megírhatta énekét? A kérdés megoldásához megint csak Kovacsóczy feljegyzései segítettek hozzá. 1566 június haváról szóló szakaszában több lapon át (75b—77b lap) számol be a tatárok pusztításairól és kegyetlenkedéseiről, helyenként még hajmeresztőbb részletekről tudósítva, mint Szegedi. Márpedig, ha Kovacsóczy, aki ez időben valószínűleg Forgách környezetében tartózkodott talán Bécsben vagy Pozsonyban, június folyamán már tájékozott volt a Schwendi Lázár főkapitány Kassa alatt gyülekező seregének táboráig száguldó tatár hordák embertelen gaztetteiről, mennyivel korábban kellett minderről tudnia Szegedi Gergelynek, aki Egerben, az események közelében élt.

A tatár seregeknek csak egyik része jött a nyár elején az Alduna felől a török előhadakkal Szolimán 1566. évi hadjáratának támogatására. Másik részük még tavasszal, a Kárpátok hágóin át Mármaros és Ung felől tört a Felső-Tisza vidékére és a Sajó s a Hernád mentén csaknem Kassáig rabolták végig a környéket.⁷³ Mágócsy Gáspár, mint a közeli Eger kapitánya, nyilván figyelemmel kísérte a tatárok minden mozdulatát, a menekültek pedig gyorsan hírt vitték Egerbe a falvak és mezővárosok felpredálásának s az elhurcolt tízezrek keserves szenvedéseinek.

Így hát Szegedi Gergely valóban megírhatta már májusban a siralmas éneket, s ebből arra következtek, hogy az 1564 után megkezdett énekeskönyv szerkesztésével 1566 első negyedében már elkészült és azt a *Szánja az úristen* . . . kezdetű, szomorúan aktuális panaszával le is zárta. Ha pedig a gyűjtemény ily korai befejezésével kell számolnunk, akkor nem sok valószínűsége van annak a máig elfogadott nézetnek, hogy Szegedi a saját énekeskönyvének összeállításához felhasználta az 1566-ban kinyomtatott váradi kancionále anyagát. Nagymérvű tartalmi egyezésük — véleményem szerint — közös forrásukból, az 1562. évi debreceni énekeskönyvből következik, valamint abból a körülményből, hogy újabb darabjaikat jórészt szükségképpen azonos körből és azonos területről gyűjtötték.

Szegedi Gergely énekeskönyve nyomdába kerülésének időpontjáról nincsenek adataink. Elképzelhető, hogy ő maga juttatta még 1566-ban annak kéziratát Debrecenbe, de az sem lehetetlen, hogy eredetileg Eger és a környékbeli gyülekezetek számára állította össze kézíratos kötetét, és az csak később, ki tudja hanyadik másolatban jutott el Debrecenbe. De akár még 1566-ban, akár utóbb került is Debrecenbe, azt szinte biztosra vehetjük, hogy ha már megvolt, akkor használták is. Legfőképpen azért, mert rendszerében, de részben énekanyagában is jobban megfelelt a Melius-féle szakramentárius irányzatnak, mint a váradi énekeskönyv. Minthogy pedig kinyomtatása, nyilván nem szándékosan, hanem a debreceni nyomda működésében éppen 1566 és 1569 között bekövetkezett zavarok miatt elhúzódott, szinte természetesnek kell tekintenünk, hogy Szegedi kéziratáról időközben több másolat is születhetett, s 1569-ben a kiadás szövegének szedése már nem Szegedi Gergely sajátkezűleg írt kötetéből történt.⁷⁴

⁷³ Szolimán 1566. évi magyarországi hadjárata már az év elején elhatározott dolog volt. A krimi és déloroszországi tatárok még a tél folyamán megkapták a szultán parancsát, hogy részben Szófia alatt gyülekezzenek és itt csatlakozzanak Szolimán előhadához, más részük viszont Erdélyt megkerülve keletről törjön a Kárpátok hágóin át tavasz elején a Miksa fennhatósága alatt levő magyar területre, hogy e keleti részek királyi seregeit lekossák és János Zsigmond hadműveleteit támogatassák.

⁷⁴ 1563-tól Török Mihály volt Debrecen nyomdása. Úgy látszik, beteges ember lehetett, mert már 1564-ben ott dolgozott Hoffhalter Rafael is, aki azonban 1565 augusztus – szeptember táján Váradra költözött. Melius *Szent Jób könyvének fordítása* (RMK I. 58.) is Váradon jelent meg. 1566-ból semmiféle debreceni nyomtatványt sem ismerünk. (Melius *Szentháromságról* szóló művének 1566. évi kiadása téves feltételezésen alapult.) 1567-ben Török neve felbukkan ugyan két rövid kiadványon (*Debreceni hitvallás magyar és latin kiadása*, RMK I. 60. és II. 104.), hogy aztán végképp eltűnjék. Melius *Szent János jelenéseiről írt prédikációi* is 1568-ban Váradon jelennek meg (RMK I. 69.), s ebben arról panaszkodik, hogy az isten a nyomtatást is a mi országunkban megfogyatkozttá. Sőt még 1569. április 27-én Bullingerhez intézett levelében is azt írja, hogy a mi vidékünkön hiányoznak a tanult és megbízható könyv-

Az elképesztően sok és kétségtelen sajtóhiba mellett ugyanis egynémely szövegromlás és akrosztichon-rontás — úgy tűnik — nem annyira a szedők, mint inkább a másolók rovására írandó.

A kinyomtatott énekeskönyv azonban szerkezetét, énekállományát tekintve, lényegében megőrizte Szegedi Gergely eredeti gyűjteményének rendjét és anyagát. Akárki volt is Szegedi énekeskönyvének nyomdába adója (maga Melius vagy más?), az kétségbevonhatatlan, hogy annak kiadása — amint már említettem — Debrecen Péter pápájának tudta és engedelmével meg nem történhetett. Ha pedig ez így volt, akkor bennem legalábbis alapos kételyek merülnek fel az iránt, hogy Szegedi Gergely és Melius között esetleg hittani felfogásbeli, vagy hatalmi kérdésekben nézeteltérések lettek volna, s Szegedinek ezek miatt kellett 1562 után Debrecenből távoznia, amint ezt Bucsay Mihály gyanítja.⁷⁵ Melius hitelvekben nem ismert tréfát, s a hatalomból sem engedett. Ha ellentétek lettek volna közöttük, Melius semmiképpen sem járult volna hozzá ahhoz, hogy Szegedi énekeskönyve Debrecenben megjelenjék, vagy legalábbis nem tűrte volna, hogy az Szegedi Gergely névjelzésével lásson napvilágot. De nem ez történt. Vajon miért?

Bucsaynak azt a föltevését, hogy Szegedi a közte és Melius között kiobbant feszültség miatt hagyta el Debrecen, nem tudom elfogadni. Maga is bevallja, hogy „hittani felfogásban, a fennmaradt, Szegedi Gergelyre nézve szegényes adatok alapján” nem tud ellentétet kimutatni a két debreceni lelkész között.⁷⁶ A bizonyítékokat ehhez Szegedi zsoldár-parafrazisaiból véli kiolvashatónak. Persze — amint maga mondja — mindezt csak feltételeként kockáztatja meg, de végül is habozás nélkül ezekre építi fel a kontroverziákat. A módszer ellen alapjában véve nem volna kifogásunk, a baj azonban ott van, hogy valamennyi bizonyítékát olyan énekekből idézi, amelyeket Szegedi mások nevére szerzett. Már Horváth János vitába szállt Bucsayval, amikor azt írta: „Kérdés: ami ezekben személyes megnyilatkozásnak tetszik, (mint-hogy a zsoldár eredetijében nincs meg) az-e valóban, s ha az, kire vonatkozik, Szegedi Gergelyre-e, vagy akinek a nevét a versfőkébe foglalta?” Horváth János még annak a lehetőségét sem véli elfogadhatónak, hogy az ilyen betoldások életrajzi adatok kikövetkeztetésére alkalmasak volnának.⁷⁷ Tüzetesebben egybevetve azonban az akrosztichonokban szereplő személyek életrajzát az énekek tartalmával, arra a meggyőződésre kellett jutnom, hogy azok nagyon is szoros kapcsolatban vannak egymással, de az allúziók sohasem a szerzőre, hanem mindig a versfőkben megnevezett személyek életének körülményeire vonatkoznak.

Így a Németi Ferenc tokaji kapitány ajkára adott LXXI. zsoldár-parafrazisban ezeket olvashatjuk: *Mert megindult ellenségünk ... hogy még hírünk se maradjon meg ... Pártütést, támadást mond felőlünk ... Az mi felnevelt fiaink ... véségünkre szolgálatunkat lásd mivel fizetik ... Mind tüzzel és fegyverrel vannak rajtunk ... ránk támasztottanak nagy urakat ... hogy kikergessenek országunkból ... Tudjuk, az kik velünk voltak, most már reánk ugyanazok támadtak ...*

A „pártütés” és „támadás” vádjához természetesen semmi köze sincs Szegedinek, de annál inkább Németi Ferencnek, akit pártütőnek, hűtlen lázadónak nevez még Istvánffy Miklós is, amiért 1557-ben Izabella mellé állott.⁷⁸ Tokaj Serédi György birtoka volt, ő helyezte abba kapi-

nyomtatók. (Göröcsöni Ambrus Mátyás király históriájának 1568. évi debreceni kiadása szintén téves feltételezésen alapult.) Komlós András — úgy tűnik — csak 1569 közepe felé kezdte meg könyvnyomtatói működését Debrecenben. (Vö. GULYÁS PÁL: i. m. 127–158. — BENDA KÁLMÁN — IRINYI KÁROLY: A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961). Bp. 1961. 18–58. és 323. — FITZ JÓZSEF: A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában. Bp. 1967. 188–206., 209–216.)

⁷⁵ BUCSAY: i. m. 77–81.

⁷⁶ BUCSAY: i. m. 80.

⁷⁷ HORVÁTH JÁNOS: i. m. 278.

⁷⁸ ISTVÁNYI MIKLÓS: Magyarország története 1490–1606. Ford. Vidovich György. Debrecen 1867. 427–506. — BUDAI FERENC: Magyarország polgári históriájára való lexikon. Nagyváradi 1804–1805. II. 745. és III. 325.

tálynak Németit, s halála előtt megtette Serédi István gyámjának is. Németi azonban ura halála után, hogy Tokajt megtarthassa magának, Izabella hűségére esküdött, amiért Habsburg oldalon árulónak minősítették s a Miksa pártján levő főurak tűzzel-vassal pusztították Németi birtokait. Utóbb még saját sógora, Balassi Menyhárt is — akivel pedig egy ideig együtt voltak Izabella mellett — üldözői sorába szegődött s legádázabb ellensége lett. 1565-ben, amikor a tokaji várat Báthori András, Zay Ferenc, Perényi Gábor és Balassi Menyhárt ostrom alá fogta, puskagolyó sebezte halálra.

A LXXI. zsoltár záró szakaszára már Dézsi Lajos is felfigyelt.⁷⁹ Ebben ez olvasható: „Szent Dávid az soltár könyvben Absolon fia előtt futtában így könyörge mint írván vagon”. Dézsi hozzáfűzi: „Szinte hajlandók volnánk ebben is valami célzatosságot keresni, t. i. ez [az ének] csakhamar azután készült, hogy Németi [1562-ben] Hadadnál vereséget s üldözői (sógora) elől futtában Szentjóbbig meg sem állt.”

Az elmondottakhoz azt hiszem nem kell kommentár, a szemelvényekből és a vázlatos életrajzi adatokból így is világos, milyen szorosan fonódik össze az ének szövege Németi életének 1557 és 1562 közötti eseményeivel.

De ugyanezt állapíthatjuk meg az 1564-ben, Mágócsy Gáspár nevére szerzett XXXIV. zsoltár-parafrazisról is. Amint már szó volt róla, Mágócsy 1562-ben, a szerencsétlen füleki kaland alkalmával, sebesülten török fogságba esett. Őt azonban meglepő módon nem hurcolták Bebek Györggyel együtt Szolimán foglyaként Konstantinápolyba — amint ez a főrabokkal, akik a szultánt illették, történni szokott. Súlyos váltság ellenében ugyan, de még ugyanazon év szeptemberében kiszabadult a törökök karmai közül.⁸⁰ Nos, a Mágócsy nevére írt zsoltár-parafrazisnak legfőbb témája éppen a fogság és a szabadulásért mondott háladáas: *Csudaképpen isten megszabadítá, noha egy kevésé magának hagyá . . . az én hitemet akkoron próbáltad, az fogságot mikor reám bocsátád . . . elhitttem hogy velem vagy fogságomban, kit most látok megszabadulásomban . . . reménysége kinek istenben leszen, semmi rettegése annak nem leszen . . . istennek reá nagy gondja leszen.*

Szegedi ebben az énekben is annak a sorsáról beszél, annak a nevében hálálkodik, akinek a számára a zsoltárt írta. S hogy mennyire a személyre szabottan egyéni jellegű minden egyes ilyen műve, az nemcsak a két nemes úrnak szerzett énekéből tűnik ki, hanem még inkább, ha emezeket a kereskedő-polgár Szegedi Pap Benedek és a prédikátor Szegedi Lőrinc szájába adott zsoltár-átdolgozásokkal összehasonlítjuk.

Ha nem tudnánk, hogy a CXII. zsoltárt kinek a számára írta át, az énekbe foglalt jámbor, jómódú tözsér jellemvonásaiból azonnal kiviláglik, hogy ez az ének csak egy városi kereskedő-polgár részére készülhetett.⁸¹ Az ének így írja le ezt az istenfélő embert: *Bőség, gazdagság ő házáján leszén, isten áldása háza népén leszén . . . kevésből neki mindenkor sok leszén . . . igen táplálja ő a szegényeket . . . gazdagságában fel nem fuvalkodik, kárvallásában ő nem bosszonkodik . . . tudja micsoda az ő hivatalja, háza népére szorgalmatos gondja . . . Pusztaságáról ő szentegyházának, nagy szűk voltáról az hű tanítóknak, fő gondot visel . . . Marháját adja igazán és veszi, azzal jószágát szaporóvá teszi . . .*

Kell-e több bizonyosság, hogy a pályatársának, Szegedi Lőrincnek nevére szerzett énekében sem kereshetünk a szerző, Szegedi Gergelyre vonatkozó utalásokat, amint azt Bucsay tette. Amikor az előzőkben már Szegedi Lőrinc Kassa—Eger—Tokaj környéki működésének epizódját próbáltam földeríteni, az ő nevében szóló VII. zsoltárba szőtt életrajzi adalékokból csak

⁷⁹ RMKT VII. 369.

⁸⁰ BUDAI FERENC: i. m. II. 611—612. — TAKÁTS SÁNDOR: i. m. 80.

⁸¹ Szegedi Pap Benedekre vonatkozó életrajzi adatokat l. KEMÉNY LAJOS: i. m. ItK 1911. 485—493.

Lőrinc prédikátor sorsára merhettem következtetni. A számkivetésre induló Dávid zsoltár-szövegéhez fűzve ugyanis ilyeneket olvashatunk:⁸²

Én ellenem tanácsot végeztetek,
Hogy uram haragját rám ingereljétek,
Hogy csak ti magatok uralkodjatok,
De gondolatokban megcsalattok.

Hiszem azt én hogy ha isten akarja
Az előbbi tisztemet megadhatja,
Ha kediglen ő feisége azt mondja:
Nem kellesz, — ám legyen úgy mint akarja.

Ki méltatlan szenved bosszút éltében,
Azt vigasztalja Dávid ez énekben.

Ezek a zsoltár-parafrázisok egytől egyig arról tanúskodnak, hogy azokban a szerző nem önmagáról beszél, hanem mindig az nyilatkozik meg bennük, akinek a nevét a versfőkébe foglalta. Véleményem szerint tehát Bucsay nem járt jó nyomon, amikor a zsoltár-parafrázisokból Melius és Szegedi ellentétének és az utóbbi Debrecenből való távozásának okait ezekben vélte felfedezni. Én más okát sejttem annak, hogy Szegedi 1563-ban miért hagyta el Debrecent.

Mindenképpen feltűnő, hogy az a Szegedi, aki Eperjesen és Kassán tüzes, magával ragadó prédikációkat mond, vitatkozni is hajlandó, Debrecenben egyre visszavonultabb lesz. Az Arany Tamással folytatott vitán még jelen van, de részt nem vesz benne. A későbbiek már meg sem jelenik. 1562 után pedig, hivatalos egyházi munkakörben hallani sem lehet róla. A visszahúzódnak okát, Kovácsóczy Farkas sorainak ismeretében — aki döbbenet jegyzi fel az alig harminc éves Szegedi Gergely hirtelen és idő előtti halálát — inkább abban keresem, hogy a fiatal prédikátort valamiféle betegség (talán a tüdővész) támadta meg s ez kényszerítette csendesebb, szerényebb munkára. Nem bírta a városi egyházi feladatokkal járó fáradalmakat, s már 1558-ban ezért választották mellé lelkésznek Melius Pétert. S lehet, hogy betegsége miatt nem vállalta el 1563-ban a kolozsváriak meghívását sem, az ottani prédikatori állásra. (Nem lehetetlen, hogy a siralmas ének versfőiben a „fecit egre” kitétel is arra utal, hogy énekét betegen írta.) Elapadó erejét érezve önként keresett nyugalmasabb működési területet valamelyik főúri pártfogó udvarában. Otthont előbb alighanem Tokajban, Németi Ferencnél talált, majd 1564 őszén Egerben, Mágócsy Gáspár környezetében.⁸³ Énekeket szerzett és énekeskönyvet szerkesztett, így lobbant el ifjú élete egyházának és nemzetének szolgálatában. S Melius, egykori paptársára emlékezve, három év múlva is tiszteletben tartotta annak művét és az énekeskönyvet Szegedi Gergely névvel, változatlanul bocsáttatta a világ szeme elé.

⁸² RMKT VI. 373—374.

⁸³ Szegedi Gergely sem Tokajban, sem Egerben nem volt *községi*, illetve *városi* szolgálatban. Mindkét helyen a várkapitány udvarához tartozhatott. Egerben ez idő tájból ismeretes pl., hogy a városi lelkész tisztségét Szikszai Hellopoeus Bálint töltötte be.

LES NOTES DE FARKAS KOVACSÓCZY ET GERGELY SZEGEDI

C'est dans la collection de manuscrits de la Bibliothèque Nationale Autrichienne, parmi les œuvres nouvellement insérées, que l'auteur a trouvé les notes de Farkas Kovacsóczy que celui-ci avait faites en 1563—1567 (COD. SN. 1912.). Ces notes en langue latine sont très intéressantes ne fût-ce que pour l'absence jusqu'ici ressentie des données authentiques sur la période antérieure à 1571 de la vie de Kovacsóczy, plus tard chancelier de la Transylvanie. Les notes contiennent, entre autres, une sorte de journal (fol. 62a — 95a) dont il apparaît que Kovacsóczy a séjourné au mois de novembre-décembre de 1566 à Eger. Il fait mention dans ces notes de ce que le 20 décembre „Gregorius Zegedy concionator, homo eruditus obiit”. Or, ce Gergely Szegedi n'était autre que l'auteur de chants et rédacteur d'un recueil de chants et qui, en 1569, a publié un *Cantionale* à Debrecen. Nous apprenons encore des mémoires de Kovacsóczy que Gergely Szegedi mourut «d'une mort subite et prématurée», «vix trigesimum annum attingerat».

D'après les données authentiques de Kovacsóczy, l'auteur modifie sous plusieurs aspects nos connaissances que nous avions sur l'œuvre (de prédicateur, d'auteur de chants et de rédacteur d'un recueil de chants) de Gergely Szegedi, mais, sous ce rapport, il jette un jour nouveau sur beaucoup d'autres problèmes de l'art du chant, de la rédaction et de publication des recueils de chants protestants également.

Selon toute vraisemblance, c'est au commencement de 1565 que Gergely Szegedi s'était mis à rédiger son recueil de chants à Eger, et a fini le travail de la rédaction au printemps de 1566. Il a clos le recueil de chants par une plainte qu'il avait écrite, au mois de mai de la même année, sur la dévastation de la Haute-Hongrie par les Tartares. Ce chant était censé, durant longtemps, d'être l'œuvre de István Szegedi Kis. Il semble que le recueil de chants de Gergely Szegedi ne pût paraître qu'en 1569, du fait des troubles de fonctionnement de la presse de Debrecen, entre 1565 et 1569.

Des interpolations de caractère personnel des paraphrases de psaumes de Gergely Szegedi qui ne peuvent être retrouvées dans l'original des psaumes, d'aucuns tiraient la conclusion que l'auteur de chants avait eu des controverses avec le surintendant Péter Melius et c'est pour cela qu'il dût quitter Debrecen en 1563. Mais, l'auteur constate que ces interpolations ne se rapportent pas à Gergely Szegedi, mais toujours à la vie de ceux (Ferenc Némethi, Gáspár Mágócsy, Benedek Pap, Lőrinc Szegedi) pour qui Szegedi fit ses remaniements de psaumes. De tout cela on ne peut pas donc conclure qu'il y ait eu des controverses entre Melius et Gergely Szegedi. Il est beaucoup plus probable que Gergely Szegedi ait été atteint d'une maladie quelconque (la tuberculose), et c'est pour cela qu'il a été contraint d'échanger son poste de pasteur de ville contre un poste plus calme d'un prédicateur de cour.

ARANY JÁNOS: "KERTBEN" CÍMŰ VERSÉNEK SZERKEZETI SAJÁTOSSÁGAIROL¹

I. (1)	1. Kertészkedem melán, nyugodtan, 2. Gyümölcsfáim közt bibelek; 3. Hozzám a tiszta kék magasból 4. Egyes daruszó tévelyeg; 5. Felém a kert gyepiün által 6. Egy gerlice bűgása hat: 7. Magános gerle a szomszédban — 8. S ifju nő, szemfödél alatt.	5
II. (2)	1. Kevés ember jó látogatni, 2. Az is csak elmegy hidegen: 3. Látszik, hogy a halott szegény volt, 4. Szegény s amellett idegen. 5. Rokonait, ha van rokonja, 6. Elnyelte széles e világ; 7. Nem nyit be hozzá enyhe részvét, 8. Legfőljebb... a kíváncsiság.	10 15
(3)	1. Műhely körül a bánatos férj 2. Söhajtva jár, nyög nagyokat; 3. Ide fehérlenek deszkái, 4. Épen azok közt válogat. 5. Amaz talán bölcső leendett, 6. Menyegzős ágy eme darab: 7. Belőlük elhunyt hitvesének 8. Most, ime, koporsót farag.	20
(4)	1. Siránkozik a kisdéd árva, 2. Amott sír öntudatlanul; 3. Ha nő szegény, az életkönyvből 4. Nehéz első betűt tanul! 5. Őlében rázza egy cselédlyány, 6. Duzzogva fel s alá megyen: 7. „Sirj no, igazán sirj!” kiált rá, 8. S megveri, hogy oka legyen.	25 30
III. (5)	1. Kertészkedem melán, nyugodtan, 2. A fák sebeit kötözöm; 3. Halotti ének csap fülembe...	35

¹ Az itt közölt tanulmány a vers átfogó elemzését készíti elő. Azokat a nyelvi-szerkezeti összefüggéseket tárja fel (és részben értelmezi), amelyek ha egyenként más és más súllyal is, együtt a költői-emberi személyiség pszichikai-ideológiai válságának, e válság drámai megjelenítésének hatásos eszközei. Míg az elemzés következő szakaszában a pszichikai-ideológiai tartalmak vizsgálatán a hangsúly, itt a nyelvi-szerkezeti összefüggéseken. Másrészt az átfogó elemzéssel szemben, amely szükségképpen korlátozza magát alapvető szempontjának kidolgozására és értékel, e tanulmány inkább a versben rejlő esztétikai lehetőségeket veti-vonultatja fel.

4. Eh, nékem ahhoz mi közöm!
5. Nem volt rokon, jó ismerős sem;
6. Kit érdekel a más sebe?
7. Elég egy szívnek a magáé,
8. Elég, csak azt köthesse be.

40

- IV. (6)
1. Közönyös a világ... az élet
  2. Egy összezsúfolt táncterem,
  3. Sűrög-forog, jó-megy a népség
  4. Be és ki, szünes-szüntelen.
  5. És a jövőket-távozókat
  6. Ki győzné mind köszönteni!
  7. Nagy részvétel, ha némelyikünk
  8. Az ismerőst... megismeri.

45

- (7)
1. Közönyös a világ... az ember
  2. Önző, falékony húsdarab,
  3. Mikép a hernyó, telhetetlen,
  4. Mindég előre mász s — harap.
  5. S ha elsöpört egy ivadékok
  6. Ama vén kertész, a halál,
  7. Más kél megint, ha nem rosszabb, de
  8. Nem is jobb a tavalyinál.

50

55

(1851)

Keletkezésének közvetlen körülményeiről semmit sem tudunk, közvetett körülményei pedig — a szabadságharc bukását követő anyagi és szellemi megrendülés, bizonytalanság — már-már unalomig ismertek. A vers először a *Hölgyfutár* 1851. április 23-i számában jelent meg, majd a *Kisebb Költemények* első kiadása óta (1856) minden, 48 utáni líráját tartalmazó Aranykiadásban szerepel. Megtalálható a Horváth János szerkesztette, nagy hatású *Magyar versek* könyvében (31.), és a *Hét évszázad magyar versei* c., irodalmunk legjelentősebb költeményeit reprezentáló antológia (23.) valamennyi kiadásában is.

Ugyanakkor meglepő kritikai közöny fogadta: a kortársak — Greguss, Gyulai, Salamon és Szász Károly — a kevésbé sikerült versekre is kitérő-méltató cikkeikben meg sem említik, Erdélyi János mindössze egy mondatra méltatja. Bérczy Károly (8.) az egyetlen kivétel, aki a kisebb költeményekről írt kritikájában kiemeli és részletesen ismerteti, mint tipikus példáját Arany olyan költeményeinek, amelyekben „az érzelem az okoskodással, a szív az ésszel, a költő a bölcsésszel... jó összeütközésbe, s ahhoz képest amint” az utóbbi „a másik fölött túlsúlyra vergődik, nyer a minden esetben keserű hangulat komolyabb színezetét”.

A verssel mostohán bánt a továbbiakban is irodalomtörténetírásunk. Nagyon tanulságos ebből a szempontból annak a reprezentatív felmérésnek az eredménye, amelyet száz év felsőbb tanodái, kereskedelmi iskolái és gimnáziumai magyar irodalmi olvasókönyveinek Aranyanyagáról végeztünk. Minden tíz év jelentékenyebb 2—3 olvasókönyvének anyagát véve alapul, összesen két esetben utalnak rá (Beöthy, 7. és Bakács, 4) és *egyellen* esetben közlik a versszöveget, kommentár kíséretében (Zsigmond, 45.).

A kommentár figyelemre méltó, mivel a vers lényeges sajátosságát emeli ki: „Jellegzetes példája a Kertben az ún. *reflexív költészetnek*, vagyis az olyannak, melyben a költő lelke a külső világ jelenségeire és eseményeire 'reflektál', 'reagál': ilyen vagy olyan lírai állapotba jut általuk.” Sajnos a fontosabb Arany-monográfiák, tanulmányok — Ember Gyula (13.) megállapításait leszámítva — lényegesen kevesebbet: semmit sem mondanak a versről, vagy epitheton ornans-szal látják el: „Arany legfanyarabb hangulatú költeménye”, „keserű hangú költemény, az emberi önzés megénekélése”, „kertjét is méla költemény örökíti meg; mindenütt szenvedést lát, s legfőleg a közönyben talál orvosságot” stb.

A vers mellőzésének oka elsősorban az lehetett, hogy a nagykorú korszak líráját általában mellőzték, akár a *Toldival* csúcstól elérő, „egyműves”, akár az epikus, a ballada-költő vagy a

kései lírikus Arany-képből kiindulva; csupán azokat a verseket nem, amelyeket ilyen vagy olyan vonatkozásban közvetlenül kapcsolatba hozhattak életrajzi körülménnyel. A korai líra esztétikai értékelésében csak az utóbbi évtizedben következett be döntő változás, mindenekelőtt Baránszky Jób László (6.) és Németh G. Béla (33.) tanulmányai nyomán.

Baránszky részletesen is kitér a *Kertben* társadalmi hátterére és lélektani mechanizmusára: „A közönyös, polgárosodó paraszthajdu község ridegsége s a patriarchális formákat bontó, kiméletlen szabadverseny együttes hatása jut kifejezésre abban, ahogy Arany pszichológiai realizmusával elemzi magán, hogy miként reagál a szomszéd udvaron szeme előtt lejátszódó tragédiára . . . A kezdet éppúgy, mint az *Ősszel*-ben, tényszerű önelemzés. A második versszak nem egyéni önelemző, hanem társadalomlélektani . . .” stb. De Baránszky itt adós marad a voltaképpeni elemzéssel: *prózára fordítja le* a verset és néhány észrevételt fűz hozzá, ugyanakkor éppen a vers „formanyelvét”: nyelvi és műfaji sajátosságait nem vizsgálja.

Annál kevésbé érthető a vers iránti közöny, mivel a *Kertben* kompozíciója könnyen átfogható: lokalizált, élesen körvonalazott *életképből* bontva ki *gondolati tartalmát*, az *emberi* kapcsolatok ijesztő deformálódását, *fokozatosan kitágítva a tér és idő dimenzióit*, a végső *általánosításig*. A vers fogalmi-képi anyaga dinamikus: magány és zsúfoltság, szemlélődés és egymás legázolása, idilli természet és féreg-létű ember, élet és halál egymásba fonódó *ellentéteinek* gazdag szövetéből bontakozik ki Arany költői-gondolkodói szemlélete, magartása. Szerkezet tekintetében pedig *ritka* megoldás Arany költészetében: az *epikus* jellegű életképet egyszerre emeli át *saját* lírai helyzetének megjelenítésére és emeli fel a gondolati líra szintjére, az *objektív* világ szükségszerűségének érzékeltetésével.

Kétségtelen, hogy a mai fül számára bántó lehet a vers *hol* enyhén szentimentális, *hol* enyhén didaktikus hangvétele; egészében mégis frissen hat az illúzióvesztés megrendítő, nyomasztó kifejezése. Az illúzióvesztés *tere* a szűken határolt, személyes szituációból magává a határtalan, személyek fölötti Történelemmé általánosul, de a személyes átélés által koordinált *konkrét történelemmé* — amely a nemzetnek önállósága helyett alávetettségét, sőt önelvesztését hozta; amely a családias bizalom patriarchális demokráciája helyett a közöny, sőt idegenség tőkés-polgárosodó világa felé halad.

Amikor most kísérletet teszünk a *Kertben* legfontosabb összetevő tényezőinek (karakteristikájának) meghatározására, abból indulunk ki, hogy a *költemény* — úgy is, mint a nyelv artisztikus szervezete, úgy is, mint az artisztikum nyelvi megjelenésmódja — *különbőle szerkezetek hálózata*. Éppen e szerkezetek azok a viszonylag önálló, elkülöníthető és meghatározható építőkövei a versnek, amelyek sajátos kapcsolatot teremtenek mind a nyelvi-hangzati összefüggések felől a pszichikai-erkölcsi jelentések felé, mind az utóbbiakról az előbbiekhöz.²

Elemzésünkön kívül marad az az igény, amely a vers eleven egészét, a versegész eleven-ségét kívánja tolmácsolni, akár úgy, hogy az irodalmi versszöveget lefordítja irodalmi prózára (vagy ha didaktikus célzatú, köznyelvi prózára), akár úgy, hogy a személyiségben kiváltott versélményt ismerteti. Korlátozott mértékben használjuk fel az összehasonlító módszer eszközeit: viszonyításainkban nemigen lépünk túl a magyar irodalom határain. Arra sem törekszünk, hogy választott elemzésműveleteinket végigvigyük, de arra igen, hogy a költemény elemzését e műveletek *organikus rendszerén* vigyük végig.

² Azaz e szerkezetek specifikálásában és egymáshoz való helyzetük meghatározásában látjuk az elemzés elsőrendű feladatát; fogalmazhatjuk úgy is — lukácsi terminológiával —, hogy a költemény különössége *tényezői*, illetve tényezői *különössége* által jellemezhető. Talán a *nyelvi eszköztár* és a *szemléleti jelentés között közvetítő és mindkettőt egybefogó szerkezet*-fogalomban sikerül olyan kategóriát kapnunk, amely esetenként könnyebben konkretizálható; s így elkerülhetővé teszi a túl merész spekulációt, de nem mond le az esztétikai igényről. Az utóbbi pedig számunkra nem jelentheti sem azt az álláspontot, amely az irodalmi alkotásban csupán különleges megjelenítést látja valaminő társadalmi-erkölcsi információnak; sem azt, amely a pszichikai-ideológiai tartalmakat — „költészetről” lévén szó — esetleges, külső járuléknak tekinti.

1. Az olvasó számára elsőként ható megkülönböztető jegyet, a vers írott képét, *külső rendezettségét* vizsgálva már releváns sajátosságokra bukkanunk. A *Kertben* hét nyolcsoros szakaszból áll. Még Erdélyi János (15.) megfigyelte, hogy „szakra nézve Arany előleg kedveli a nyolcsorosot, melyet a négysorosból rakott össze, s úgy látszik, hogy egy-egy gondolati mozzanatra neki annyi elég és legalkalmasabb”. Ha a nagykőrösi korszak lírájára valóban a nyolcsoros szakasz gyakorisága a jellemző is, e periódus egyetlen más strófaszámú verstípusánál sem fordul elő szakasz- és sorszám egyezés. Mind az öt hétszakaszos vers (1850: *Évek, ti még jövőendő évek, Letélszem a lantot, Fiamnak*, 1851: *Kertben*, 1852: *Visszatekintés*) nyolcsoros versszakból áll.

Természetesen az ilyen megegyezéseket óvatosan kell kezelni, kvalifikációs értékük igen csekély: csupán annyit mondanak az ide tartozó versekről, hogy Arany közepes hosszúságú költeményei. Azonban ha meggondoljuk, hogy a további hétszakaszos versek nagy része is (1860: *Rendületlenül*, 1861: *Magányban*, 1877: *Mindvégig, Kozmopolita költészet* stb.) erősen *gondolati-érvelő* jellegű, akkor feltételeznünk kell, Erdélyi szavaival élve, hogy Arany kedveli a hétszakaszos terjedelmet, amely a legalkalmasabb számára egy-egy koncentrált érveléssor kifejtésére. De a további hossz- és időviszonyok vizsgálata is megerősíti annak feltételezését, hogy hasonló — közös típusba sorolható — versekről van szó.

Alig van eltérés a sorok szótagszámban: az *Évek, ti még jövőendő évek*⁴ 9 és 8, a *Letélszem a lantot*⁵ 9, 8 és 7, *Fiamnak* 9 és 10, *Kertben* 9 és 8, végül a *Visszatekintés* 8 és 7 szótagos sorokból épül fel. Közülük háromnak (*Évek, Letélszem, Kertben*) még a rímképlete is azonos: xaxaxbxb. A metrikája mind az ötnek időmértékes — az *Évek, Letélszem* és a *Kertben* jambusi, a *Fiamnak* és a *Visszatekintés* trocheusi lejtésű. De az időmértékes verstani modell általában sajátja a későbbi hétszakaszos verseknek is.

2. A *verstani szerkezet* kvalifikációs értéke már nagyobb, mint a *külső rendezettség*.⁶ Ennek megfelelően értelmezhetjük a *Kertben* verstani szerkezetét is, amely középkori eredetű, két

³ Ha a költeményt *poétizált* nyelvként fogjuk fel, akkor elkülönítését ebben a közegben kell kezdeni. A poétizáltság pedig R. JAKOBSON (27.) szerint a nyelvi közlés olyan funkciója, amely sajátosan a kommunikáció egyik tényezőjére: magára a *közleményre* van tekintettel. Még ha a Jakobson által meghatározott funkció mások — nálunk HANKISS ELEMÉR (21.) — értelmezésében csak retorikainak minősül is, célszerűnek látszik a nyelvi közlés ilyen típusú szerveződéséből *kiindulni*. Vagyis a nyelvi-hangzati elrendezésnek abból a sajátosságából, hogy a költői közlésben (eltérően a nem-költőtől) a *hasonlóság szelekciós elve az egymásra következő kombinációs elve fölé rendelődik*; így meghatározóvá válnak a szövegegységek ritmikus ismétlődő hossz- és időviszonyai. Alighanem igaza van HORVÁTH JÁNOSNAK (24), amikor megállapítja, hogy — noha maga Arany a nyelvi ritmus jelentkezését elsősorban a gondolati-logikai szerkezetben ismerte fel — fia, Arany László méltán terjesztette ki e szabályszerűségek érvényét a hangzati-zenei szerkezetre, éppen a népköltészet és Arany János költészetének tanulságai alapján. A két Arany eredményeit figyelembe véve, a nyelvi-hangzati összefüggések leírását mindenestre összekötjük azzal, hogy utalunk ezeknek az összefüggéseknek tematikus-logikai kapcsolataira.

⁴ Továbbiakban: *Évek*

⁵ Továbbiakban: *Letélszem*

⁶ Még ha irányadónak is fogadjuk el LUKÁCS GYÖRGYNEK (30.) a ritmusra, mint az esztétikai visszatükröződés *elvont* formájára tett megállapítását: „egy magáértvaló ritmus elemzéséből sohasem lehet ugyan kikövetkeztetni, hogy milyen tartalmakra alkalmazható; de a tartalom minden egyes konkrét esetben világosan és egyértelműen vonzódik egy meghatározott ritmushoz.” Tegyük hozzá: a ritmusmodellek hozzárendelődése bizonyos jelentéstartalmakhoz fokozott mértékben mutatható ki egyazon költői életművön belül; nyilván az alkotói gyakorlat lélektani mechanizmusa hat szabályozóan arra, hogy a művész a ritmusmodell korábbi megvalósulásából mit ismer el a maga számára tradicionálisnak.

Híres bizonyosság erre ARANY JÁNOSNAK (3. b) Szemere Pálhoz írt levele, amelyben ennek különösképpen „neszme”-elméletét igazolja. „Neszmén” Szemere „nem-eszmét”, „még nem eszmei tisztaságot” ért, és Arany ezt az ihlettel, az alkotásfolyamat korai szakaszával azonosítja; amikor a nyelvi-hangzati modell létrejön, megelőzve és meghatározva a logikait, de egyben a költői diszpozíciónak — tehát *tartalmi* elemnek — függvényeként.

sorból álló *jambusi periódus*, minden bizonnyal az ambróziánus himnuszforma egyik variációs fejleménye.⁷

Aranyánál viszonylag ritka a jambusi metrum; Négyesy László (32.) adatai szerint 123 esetben fordul elő (10 209 sor), míg Vörösmarty költszetében 124 (30 515), Petőfiében 361 (13 761), Tompáiban 374 esetben (19 626). Lírájában összesen 29 jelentősebb jambusi verse van. Mivel kisebb a variációs lehetőség, Arany lírájában a ritmusmodell hangulati töltését határozottabban megjelölhetjük: minden előfordulásában a metrum *lassú, melankólikus* lejtése funkcionál. Az ironikus Vojtina-leveleket, a Széchenyit magasztaló ódát és néhány alkalmi versét leszámítva, valamennyi ide tartozó költeménye panaszos, elégikus hangulatú (*Évek, Összel, A költő hazája, Ráchel, A dalnok buja, Rendületlenül, Hídavatás* stb.).

A *Kertben* lassú, melankólikus lejtését a verstani tényezők egész sora segíti elő. Soronként általában 2–2 főhangsúlyos szótag van, a másodiknak helyzete változó, ami oldottabbá teszi a jambusi lejtés feszességét. Mivel a páratlan sor rímtelen, a himrímek élessége nem érvényesül; a vers lassabban, tompán gördül. A rímek közötti távolságot kiegyenlítően szabályozza a két sorra terjedő szintaktikai szerkezet gyakorisága, az egységeken belül enjambement-nal (17 esetben, azaz a maximális lehetőség 60%-ában!). A tempó fékezését szolgálja a sok írásjeles szünet (7) és a hosszabb, háromtagú szavak szokatlanul magas aránya (32%) is.

3. Ha a modell melankólikus lejtésének jelentéskörét próbáljuk meghatározni, az előzményt a középkori *halálhymnuszokban* és *haláltánc-énekekben* kell látnunk. Nem lehet véletlen, hogy a Hídavatás halál-forgatagának látomását éppen ez a verstani szerkezet közvetíti:

„Jerünk! ... ki kezdje? a galamb-pár!”

Fehérben ifjú és leány

Ölelkezik s a hídron van már:

„Egymásé a halál után!” stb.

A kései Aranyánál — Elek Oszkár (12.) meggyőzően bizonyítja — a klasszikus német balladaköltészeté a közvetítő szerep, az ötvenes évek elején azonban inkább a magyar barokk és a byroni romantika halálkultuszának van számottevő hatása.

Különösen az utóbbi jelentős, László Irma (29.) nem túloz, amikor a nagykőrösi korszakot a „byronizmus korá”-nak nevezi. A *Kertben* — akár a *Bolond Istók* első éneke — mind motívumaiban, mind metrikájában megfeleltethető a *Don Juan*-nak. Természetesen a halál-téma megszólaltatása különféle hangnemben történhet, a tragikustól a melankólikuson át a derűvel ellensúlyozva oldóig, — ami döntően befolyásolja a ritmusnak tulajdonított tempót. A modell „kapcsolatait” figyelembe véve pedig a haláltánc-ének több szempontból is előzmény.

A ritmusmodell egyrészt hozzákapcsolódhat a *témához*: a halálhoz. A téma természetesen variálódhat; a Természet, az Idő vagy éppen a Sors hasonlóképp a közös vagy egyéni végzetre irányulhat és irányíthat, mint a Halál (közvetlenül). Másrészt a modell hozzákapcsolódhat a *logikai-képi kerethez*: a tánchoz. Verstanában Horváth János (26.) számos példát hoz fel, amely ezt a ritmusképletet táncképzettel párosítja. Vagy közvetlenül, mint Gyulainál:

Mélázva állok a teremben,
Szép ifjú párok serege lebben
Körülem táncot táncra lejtve,
Az élet gondját nem is sejtve.

⁷ Ambrus püspök jambusi nyolcása a provençal és a francia költészetből szétsugározva már a középkorban szinte nemzeti versforma lett a németeknél és az angoloknál, korai megjelenését magyar nyelven a Döbrentei-kódex tanúsítja. De elterjedtségénél fogva éppen e modell igen sokféle hangulat befogadására és visszaadására lett alkalmas. Gárdai László (18.) mutatta ki, hogy lendületet, suhanó ritmust szuggéral Kölcseynél, melán merengő Vörösmarty-nál, Komjáthy-nál és mindenekelőtt Reviczky-nél, akaratosan kemény, bátor zengésű Juhász Gyula Munkásgyermekek himnuszában stb.

Vagy közvetve, mint Tompa *Tánc* c. költeményében:

Rögeszménél fogd az embert,
Mint ártó műszert a nyelén,
S vezetheted, ha eddig nem ment,
Orránál fogva könnyedén.

Végül a metrum kapcsolódhat a *retorikai-stilisztikai felépítéshez*: a vitázó-érvelő, okoskodó-skolasztikus kifejtéshez. Ez a kapcsolat azután — akár a logikai-képi keret — függetlenné válhat az eredeti témától, és korok-irányzatok műalkotásai szerint felvehet új tartalmakat. Így pl. Arany esetében a magyar romantika nagy gondolati lírájának közvetítő szerepe vitathatatlan. De tanulmányunknak ebben a szakaszában csak utalhatunk arra, hogy a *Kertben mindhárom szempontból megfeleltethető a haláltánc-énekeknek*. Aranynak különben valamenynyí jambusi verse bonyolultabb gondolati tartalmú; szinte mindegyikben szerepel Halál- vagy Sors-motívum; és a verseknek mintegy kétharmada vitázó-érvelő.

A *Kertben*-nek is az a része a leginkább lassú, tompa hangzású, amely különösen telített gondolati jelentéssel: az utolsó két szakasz. Az írásjelek szünetei fokozott mértékben lassítják a ritmust: több itt a hiátus, mint a többi öt szakaszban együtt (1. 41., 47., 49. és 52., illetve 7., 16. és 24. sort); az enjambement-ok tompítják a rímet: majdnem annyi itt, mint a többiben együtt (7 : 10 az arány). Ez a vers *belső tagoltságára* mutató tendencia azonban a releváns nyelvi hangzati összefüggéseknek csak egy magasabb szintjén fejthető ki mélyebben.

4. A vers egyenletes, nyugodt tempójának eszköze a szavak *szófaj* szerinti eloszlása is. Az igék száma szakaszonként *parabolikusan* (4—7—6—11—6—6—4), a melléneveké hullámozóan szimmetrikus (6—2—4—5—4—3—7), míg a főneveké (11—11—9—7—9—9—8), számneveké és névmásoké (az 5. szakaszt kivéve) lényegében azonos szinten marad. Az első versszakbeli minimum (3) és az utolsó maximuma (14) bontja meg keretszerűen a határozó-, viszony- és egyéb szófajták egyenletes (8) eloszlását is. Végső soron az egyes szófajok előfordulása szakaszonként *azonos, állandó érték*, amit még megerősít a mondatbeli pozíciójuk.

A mondatrészek elhelyezése ugyanis hasonló sok esetben (3—4. és 5—6., 41—42. és 49—50. sor stb.), sőt, az egyes sorok között is: magános + gerle + szomszédban
ifjú + nő + szemfödél alatt

Az arányon nem változtat a szintaktikai szerkezet megfordítása sem. (1. és 2., 21. és 22., 33. és 34. sor stb.) Az egyenletes, arányos eloszlás kialakításában mindenekelőtt a *Kertben kvantálhatósága* hat szabályozóan; felépítésének az a sajátossága, hogy 2—2 soronként elkülönülő és elkülöníthető, viszonylag önálló egységek láncolata. Ezek a kis egységek a szó szoros értelmében kvantumok: saját tömeggel és energiával rendelkeznek — metrikai, szintaktikai és szemantikai szempontból egyaránt határoltak.

Ritmusmodelljük — mint kifejtettük — a *kétsoros jambusi tizenhetes periódus*. Szintaktikai modelljük a *kétsoros mondat*: „Hozzám a tiszta kék magasból /Egyes daruszó tévelyeg”, „Műhely körül a bánatos férj /Sóhajta jár, nyög nagyokat” stb. Ha pedig összetett mondat — „Siránkozik a kised árva, / Amott sír öntudatlanul” —, a második mondat általában magyarázza, kifejti az elsőt; közöttük mindig *szorosabb* a kapcsolat, mint kifelé. Végül szemantikai modelljük ezeknek az egységeknek a *kétsoros állítás*, a kétsoros kép. Ezért az egységek *láncszerűen* kapcsolódnak egymáshoz: hírértékük hasonló; saját rész-körükön túl nem utal egyik sem többre, mint a másik; nem utalnak közvetlenül a versegészre sem.

Természetesen mindez csak megkorlátozóan igaz; minden műalkotás — valljuk — *hierarchikus szervezet*. Itt is van olyan *kitüntetett elem*, amely megszervezi a többi, lekerékíti egészé, méghozzá azáltal, hogy *mint verset záró elem, visszaül a korábbi előfordulására*. A magyar költészetben jellegzetesen XIX. századi szerkezet; éppen vele szemben jelölte meg kritikáiban József Attila (28.) radikálisan újként, „formaművészetként” a *spirál-* vagy másképpen *szer-*

pentinszerű szerkezetet, ahol a mű rendszerének elemei „egymást nem közvetlenül, hanem a segítségével keresztül hangsúlyozzák”.⁸

5. A *Kertben* láncszerű szerkezetét a *kert* illetve különféle változatainak *litterális-metaforikus játéka* szervezi meg. A „*kert*” kifejezés ötször jelenik meg a versben:

1. cím: *kertben* — határozóraggal ellátott főnév
2. 1. sor: *kertészkedem* — ige
3. 5. sor *kert* — főnév
4. 33. sor: *kertészkedem* — ige
5. 54. sor: *kertész* — főnév

Ha grammatikai-poétikai funkcióit számba vesszük, nincs a versben még egy nyelvi elem, amely ennyire sokszorosan funkcionálna.

5.1 A „*kertészkedem* mélán, nyugodtan” először *felütés*, intonáció; a vers fiktív *én-jét mutatja be*. Megjelöli 1. *tevékenységét* (*kertészkedik*), amely időleges cselekedet, nem hivatás: a *kertész nem* kertészkedik; 2. *tevékenységének helyét* (már maga az ige is, de megerősíti a cím: „*kertben*” és a következő sor helyhatározója: „*gyümölcsfáim közt*”); 3. *tevékenységének módját* (*mélán, nyugodtan* — sőt, a „*bibelek*” is). A betű szerinti *kertészkedésről* azonban kiderül, hogy csak *inkognitója* a fiktív énnek, aki elsősorban nem *tevékenykedik*, hanem *egyszerűen jelen van*, nem *kertészkedik*, hanem *szemlél*.

Akkor a „*kert*” sem egyszerűen színhely, hanem a fiktív *én megfigyelési pontja*, ahonnan lát és ahová irányul a látvány. E térbeli fókuszpont-jelleget fejezi ki a mondatkezdő, hangsúlyos helyzetű, határozott irányultságot kifejező helyhatározói viszonzó: „*hozzám ... tévelyeg*”, „*felém ... hat*”. Az első két sor igéi még jelen idejű folyamatosságra utalnak (*kertészkedem, bibelek*), a következő sorok igéit azonban már időben *pillanatszerűvé* minősítik alanyuk, illetve alanyuk számhatározója (*egy* daruszó tévelyeg, *egy* gerlice búgása hat)⁹ és a térbeli pont lokalizálása, mind vertikálisan (*hozzám ... a magasból*), mind horizontálisan (*felém a kert gyepűin által*).

Az első versszakban tehát a fiktív *én* térbeli-időbeli pozíciója egy *rögzített „itt és most”* pont, de míg a térbeli konkretizált (*kert, gyümölcsfák közt*), addig az időbeli nem. Így a vers lokalizált-jelölt *térben mozogva* informál: *kert — szomszéd — szemfödél alatt — műhely körül — amott — cselédlyány öleiben*; míg az *időben nincs mozgás*, csak egyidejűség van, a harmadik szakasz „*épen*”-je és „*most*”-ja. Azaz a *kertészkedés litterális funkciója átvált a metaforikusba*: a *kertészkedő* alany voltaképpen szemlélődő, a *kert* pedig megfigyelési pont.

Tehát az első szakasz „*kert*” kifejezése mint nyelvi elem a következő szorosan vett grammatikai és poétikai funkciókkal rendelkezik:

1. a nyitó mondat állítmánya, és ezáltal a mondat alanyához, az egyes szám 1. személyű *fiktív én*-hez kapcsolódik
2. a negyedik mondat birtokának a birtokosa (*kert gyepűi*)
3. a második sorhoz az állítmányon és a határozón,
4. a harmadik sorhoz a határozón keresztül kapcsolódik
5. litterális jelentésében funkcionál az első szakaszban,
6. metaforikus jelentésében a 2–4. szakaszban.

5.2 A „*kertészkedem mélán, nyugodtan*” az ötödik versszakban visszavált a metaforikus síkrol a litterálisra, a szemlélődésről a betű szerinti *kertészkedésre*.

K₁ ————— K₂ ————— K₁

⁸ A két szerkezettípus megkülönböztetését elsősorban esztétikai és nem történeti értelemben használjuk. Külön probléma, hogy korok-irányzatok szerint kedvelik vagy mellőzik őket.

⁹ Felfogható mind az „*egy*”, mind az „*egy*” határozatlan névelőnek is; így a határozatlanság, véletlenszerűség érzetét keltve, funkciót tölt be. Véleményünk szerint mindkét funkciója érvényesül.

Az ötödik versszak kertészkedése azonban nem egyszerű ismétlése az első szakaszbelinek, hanem variációja, továbbfejlesztése — eltérő szövegkörnyezeténél fogva. Ahogy először a „bibekek” a szinonimja a „kertészkedés”-nek, úgy itt „a fák sebeit kötözöm”; ám az utóbbi fölöttébb dinamikusnak bizonyul.

A „bibekek” szigorúbban megfeleltethető: az első szakasz két sora egymás szintaktikai megfordítása (chiasmusz):

|| Kertészkedem m é l á n, n y u g o d t a n ||
|| G y ü m ö l c s f á i m k ö z t b i b e k e k ||

azaz az állítmányok a két mondat szélső pólusán helyezkednek el; a fiktív én körülményeiről a második sor sem mond többet, mint az első, csupán megerősíti, kiegészíti — magyarázó értelmű mellérendelt mondata. A megerősítő funkciót látszik igazolni a szemantikai párhuzam: a „kertészkedem” és a „gyümölcsfáim közt” egyaránt jelöli a tevékenység helyét, ahogy a „mélán, nyugodtan” és a „bibekek” is egyaránt a tevékenység módját.

Az ötödik versszak első két sorát hasonló grammatikai szerkezet és funkció jellemzi; a „fák sebeit kötözöm” szintén magyarázó értelmű mellérendelés, és az állítmányok is a mondatok szélső pólusán helyezkednek el:

Kertészkedem m é l á n, n y u g o d t a n
A f á k s e b e i t k ö t ö z ö m

Ugyanakkor hasonló szemantikai párhuzamnak nyoma sincs — a kötés lazább; a szoros megfelelés érzetét az első szakasz sorai között meglévő szoros kötés átsugárzásának tulajdonítjuk.

Mindenesetre a „fák sebeit kötözöm” az átsugárzás hatására igen szervesen kapcsolódik és minősíti a „kertészkedem mélán, nyugodtan” mondatot. Másrészt többféle környezetben való előfordulásával (zeugma) biztosítja a váltást a fák sebetől a más sebéhez, a másokénak kötözésétől a magaménak kötözéséhez. Így a kertészkedés-motívum a vers fordulópontja lesz, a szomszéd ház színhelyétől átvezet a világegyetemhez, az argumentációtól a konklúzióhoz. Nem egyszerű ismétlése az első szakaszbelinek, hanem variációja, továbbfejlesztése (K_1).

K_1 ————— K_2 ————— K_1 .

5.3 A „kert” kifejezés képzővel ellátott változata zárja a verset: „S ha elsöpört egy ivadékom / Ama vén kertész, a halál”. Leginkább az a szembevetendő, hogy más a tevékenység alanyamint eddig: nem a fiktív én, hanem a megismerésített halál. Ahogy a litterális és metaforikus sík játékát korábban az alany azonossága és a tevékenység különbözősége tette lehetővé, úgy most az alany különbözősége és a tevékenység azonossága.

Az, hogy a kertész halál „elsöpört egy ivadékom”, csak látszólag ellentét az eddigi betű szerinti jelentésekkel (bibekek, sebeit kötözöm), valójában a halál is gyógyít, amikor a kártevő férget elsőpri. Vagyis a „kertészkedés” közvetlenül hozzákapsolható eddigi előfordulásaihoz:

1. 1. sor: kertészkedem (én, általában)
2. 33. sor: kertészkedem (én, gyógyítok)
3. 54. sor: 'kertészkedik' (ő gyógyít)

Ez az összefüggés adja meg a vers egész kontextusának értelmét azáltal, hogy kapcsolatot teremt a kertészkedő fiktív én és a kertész halál, a falusi kert és a világ mint kert színhelye között.

min. kapcsolat!

K_1 ————— K_2 ————— K_1 , ————— K_3

A cím azért írói telitalálat, mivel a legdinamikusabb nyelvi elemet jelöli: a láncszerű szerkezet kiinduló- és végpontját. A többszörös előfordulás litterális-metaforikus játéka által többértelmű: a fiktív én falusi kertjére és a világra (a halál kertjére) egyaránt vonatkozhat. Többértelműsége azonban valamennyi jelentésében túlságosan is értelmezett ahhoz, hogy akár

C. Brooks (11) „íronia”-fogalmának megfeleltethetnénk. E téren éppúgy, mint láncszerűségében, jellegzetesen XIX. századi; igen gyakori Arany lírájában, pl. hasonló láncszerű (záró-visszautaló) szervező funkciót tölt be a *Letérszembn a dal*, a *Visszatekintésben az álom* többértelmű, de minden esetben pontosan értelmezhető előfordulása.

A vers stilisztikai és retorikai felépítéséről¹⁰

1. A *Kertben* szókészletét vizsgálva feltűnő Arany nyelvi egyszerűsége, redukáltsága, a közhasználatú szavak túlsúlya. Vagy a létezés legfontosabb emberi közegét jelölik: férj, hitves, kised, ivadék, rokon, ismerős, szomszéd; vagy a tárgyi közegét: bölcső, műhely, menyegzős ágy, koporsó, szemfödél; vagy általános fogalmi keretét: élet, halál, ember, világ. Jelzőhasználatában a szókincs legegyszerűbb rétegeiből merít: tiszta, magános, árva, önző, stb. Ha az utolsó két szakasz deverbális mellékevei (falékony, összezsúfolt) élénkebbek is, mint a többi szakaszé — valamennyi köznapi, kis információs értékkel bír.

A sok nem-ige és nem-főnév (különösen a határozó-, viszony- és egyéb szófajta magas — 22%-os — aránya) a verset közbeszédszerűvé teszi¹¹ (vö. Szabolcsi, 40); az egyszerű, megszárt lexikális anyagot mégsem egyszerűen a köznyelv, hanem — a korabeli poétikai viszonyokat figyelembe véve — a népköltészet hatásának tulajdonítjuk, irodalmunkban éppen a nemesi-nemzeti retorika ellenhatásaként. A népköltészet termékenyítő erejét ma már ebben az egyszerűségben éppúgy látnunk kell, mint korábban a sajátosban, a különleges nyelvi és képi fordulatban.

Bár a *Kertben* szövegében az utóbbira is van példa. Riedl Frigyes (36.) finom megfigyelése, hogy az életképet nyitó felütés, amely az első szakasz helyzetéből átvezet, jellegzetesen népdal-szerű akkord:

Magános gerle a szomszédban —
S ifjú nő, szemfödél alatt.

Egy természeti és emberi motívum laza mellérendelése, ahol az asszociációs kapcsolatot ugyancsak Riedl, 37. osztályozása szerint) a helybeli-lokális azonosság teremti meg: a „szom-

¹⁰ A grammatikai síkon már nem sokat kezdhattünk a vers poétizáltságának a — Jakobson nyomán — verstani síkon megállapított elkülönítésmódjával. Itt ugyanis a szelekciós és kombinációs rendezőelvek egyenértékűek; más kérdés, hogy a kettőnek viszonylag önálló aspektusa van: a *stilizáltság* szempontjából a szelekciós, a *retorizáltság*é a kombinációs művelet az uralkodó. A két fogalom egyébként *funkcionálisan* is megkülönböztethető: míg a stílus a nyelvi elemek valamely (egyéni vagy közösségi) pszichikum szemléletének megfelelő kiválasztása; addig a retorika a nyelvi elemek valamely pragmatikus cél érdekében történő megszervezése. A stilizált nyelv mindig *megnyilatkozás*, a retorikus mindig *rátárgyítás*. A két aspektus természetesen áthatja egymást; pl. a reformkori nemesi „retorika” — amelyet Vörösmarty emelt poétizált szintre — egyszerre stílus és retorika, amennyiben egy sajátos társadalmi réteg érdekeinek megfogalmazásaként és erőinek megszervezéseként jött létre.

A két aspektus bevonása elemzésünkbe tehát nem annyira magának a poétizáltságnak elhatárolásában lesz segítségünkre, mint inkább a poétizáltságon belül. Ahogy a grammatizáltság a stilisztikai és retorikai felépítésnek, úgy ezek a poétizáltságnak erőterét alkotják; tehát szélesebb fogalmak. ERDÉLYI JÁNOS (15.) zseniális tanulmányában éppen azt fedezte fel, hogy Arany költészetét stilizált-retorizált nyelve emeli a „leírás”, a külső festés fölé, vagyis poétizálja, megvalósítva a „jelviséget”, a belső, a „poétai festést”.

¹¹ Itt csak utalhatunk a poétizáltságnak és a közbeszédyszerűségnek arra a kettősségére, amely a *Kertben-t* jellemzi. Pl. a hibátlan és a kevésbé hibátlan asszonáncok arányos megoszlása (50–50 %) ugyanannak a szövegnek terében ilyen kettősség érzetét kelti: *hidegen-idegen, kötözöm-mi kötöm*, más *sebe-köthesse be*; illetve *bíbelek-tévelyeg*, e világ-kíváncsiság, köszönteni-megismeri, stb. (Arany asszonánc-elméletének nyelvészeti vonatkozásairól l. SZÉPE GYÖRGY (41.) tanulmányát.)

szédban". És a szerkezet bonyolultságára jellemző, hogy a helyhatározók grammatikai paralelizmusában egyszerre van jelen párhuzam (szomszédban — szomszédban) és ellentét (szomszédban — szemfödél alatt).

A továbbiakban azt vizsgáljuk majd, hogy a *Kertben* szövegében az egyszerű, megszürt szóanyag miképp és mennyire stilizált és retorizált, a népköltészet hatása milyen sajátzerűen, másképpen oldódik fel Arany műköltői gyakorlatában, mint pl. Petőfiében; Horváth János (25.) szavaival: az új irodalmi ízlésnek mennyire és milyen egyéni változatát képviseli Arany lírája.

2. A vers szavainak alapvető rétege a *rokonsági-nemzetségi viszonyokra* utal: férj, hitves, kised, rokon (háromszor is!); illetve ismeretsegre: ismerős (kétszer), szomszéd; vagy e kapcsolatok hiányára, torzulására: idegen, (a pejoratív értelmű) népség, ivadék. Magát a *viszonyt* közvetlenül jelölő szó is szerepel, a vers egyik legsúlyosabb sorában: „Eh, nekem ahhoz mi közöm!” A rokonsági-nemzetségi viszony különösen meghatározó a falusi életformában, a *Kertben* geográfiája valóban a *falu*: a falusi műhely és a falusi kert, ahová daruszó tévelyeg és ahol gerlice bűg. Másrészt e viszony, amely a falu személyes-emberi közegét alkotja, tényleges kapcsolatot teremt a falu (1—4. versszak) és az általában vett személyes-emberi közeg (5—7. versszak) között.

Arany számára a rokonsági-nemzetségi viszony az emberi viszonyok *alapképlete*. Nem annyira vérrokonsági kapcsolatot jelent, mint inkább közösségi megnyilvánulásformát; a *Családi kör* idilljében még az idegen is családtaggá válik, a *Gondolatok a békekongresszus felől* *vígasztalan helyzetképében még a családtag is idegenné*. A nemzet, sőt az egész „embernem” is voltaképp egyetlen nagy család, ha *igazán*, ha eszményi módon az. Arany költészetének tematikusan ide tartozó darabjai három csoportra oszthatók: 1. a személyes családi viszonyokra utalnak; 2. a nemzetségi kapcsolatokat a nemzeti lét *individuális* alapjaként értelmezik; 3. közvetlenül a nemzeti létformát reprezentálják.

A *Kertben* a középső csoportba tartozik, amelynek megfelelőjét hiába keresnénk Vörösmarty vagy Petőfi költészetében. A rokonsági-nemzetségi viszony Vörösmartynál vagy *nemesi* és — mint ilyen — közvetlenül egybefonódik a nemzeti sorssal, vagy *privatizálódik*, s így a nemzeti lét érdekében a költő csupán az általánosabb „utód-ös” viszonyra hivatkozik. Petőfinél amennyiben előfordul, személyes jellegű; ugyanakkor a rokonsági-nemzetségi kapcsolatok közvetlenségét-intimitását maradéktalanul képes felidézni a *baráti-ismeretségi viszony* hangulatában, amelyet a spontán helyzet, rokonszenv teremt. Nála a népi-nemzeti közösség, a közösséghez való tartozás is sokszor e baráti-ismeretségi kapcsolaton át, e kapcsolat által van kifejezve.

3. A *Kertben* szókészlete — és vele összefüggésben grammatizáltsága — nem egyszerűen a rokonsági-nemzetségi viszonyokat jelöli, hanem eltorzulásukat, szétesettségüket, *hiányukat*. Az elhunyt hitves „idegen” a sürgő-forgó, jövő-menő, de mindenekelőtt „közönyös” emberek számára, akik „szeretettől övezett” család helyett „népség”-et alkotnak, törtető, majd el-sodort „ivadék”-ok egymásutánját.

A grammatikai szerkezettel kifejezett hiány-motívumok *lineárisan* rendezettek. Először közvetlenül a rokonsági-nemzetségi viszonyok deformációjára történik utalás; akár kapcsolatok hiányának (*kevés ember jó látogatni, az is csak elmegy hidegen*; rokonait, *ha van* rokonja, *elnyelte* széles e világ; *nem nyit* be hozzá enyhe részvét), akár éppen hiányt jelző kapcsolatok meglétének bemutatásával (pl. ahogy a cselédlyány bánik az árva kiseddel).

Később a kör kitágul, már nemcsak a rokonsági-nemzetségi, de *általában az emberi viszonyok eltorzulásáról van szó*. Részben a fiktív én — az egyén — személyes reflexiójában (nekem ahhoz mi közöm! nem volt rokon, jó ismerős sem; kit érdekel a más sebe?), részben a „mások”, a „többiek” — tehát általában az emberek — vonatkozásában (ki győzné mind köszönteni! nagy részvétel, ha némelyikünk az ismerőst megismeri; közönyös a világ... az ember önző, falékony húsdarab és telhetetlen, mindig előre mász s — harap).

A hiány-motívumok tehát így rendeződnek:

1. *rokonsági-nemzetségi viszonyok deformációja*
  - a) közvetlen megjelenítése: e viszonyok hiánya
  - b) közvetett: ezek hiányát jelző viszonyok megléte
2. *általános emberi viszonyok deformációja*
  - a) közvetlen: az egyén személyes reflexiójában
  - b) közvetett: általában az emberek kapcsolataiban

A két szint között egyrészt a *rész-egész*, másrészt az *alap-következmény* reláció állapítható meg. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a szintek fogalmilag szűkebb és tágabb kört jelölnek; így elhelyezésük — hogy a szélesebb terjedelmű követi a szűkebbet — egy *általánosítás* két fázisaként fogható fel. Azért általánosítás, mert ugyanazt állapítja meg a két különböző szinten. Ez a logikai eljárás egy „mivel-akkor” típusú implikáció lehetőségét megengedi:

mivel a rokonsági-nemzetségi viszonyok torzultak

akkor (tehát, hiszen) az emberi viszonyok torzultak

azaz a vers a nemzetségi kapcsolatokat az emberi lét konkrét alapjaként értelmezi.

4. A *Kertben* nemcsak szemlél, de *szembesít*; nemcsak tudomásul vesz, de *panaszol*. A fik-tív én reflexiója — amellet, hogy az emberi viszonyok torzulását képviseli — egyben *távolságot* is teremt e viszonyokkal szemben; az indulatos kitörést (Eh, nékem ahhoz mi közöm! kít érdekel a más sebé?) fájdalom-panaszos magyarázat szelidíti meg: „Elég egy szívnek a magáé, elég, csak azt köthesse be”. A *látványnak* és *értelmezésnek* sajátos dinamikája jellemzi a verset, amelyre itt csak utalhatunk.¹²

Így a *Kertben* az értéktelenné vált léthelyzettel szembesítő, a létben való otthontalanságot, kiszolgáltatottságot panaszó költemények közé tartozik. E tematikus kör még szélesebb Arany lírájában. Az alapvető *szókincs-réteg* lehet más és más: életkort idéző (*Visszatekin-tés*), perlekedő-tületli (*Évek*), vallásérkölcsi (*Fiamnak*), erkölcsi-poétikai (*Mindvégig*) vagy éppen a rokonsági-nemzetségi viszonyokra utaló (*Kertben*); és ennek megfelelően a vers *gesztusa* is lehet más és más: létösszegzés, számonkérés a sorson, az elvesztett hit keresése, számvetés önmagával vagy éppen az elmagányosodás tudomásulvétele; de valamennyi ugyan-annak a *negatív személyiségállapotnak* megjelenítése.

A nagykorúsi korszak, de talán az egész életmű lírájának legszebb darabjait ez a fájdalom-melankólikus, hol rezignált, hol szkeptikus szembenézés jellemzi az emberi-költői helyzet megváltozásával, a megváltozott emberi-költői helyzettel. Természetesen a szélesebb, közve-tettebb tematikus kör éppúgy befolyásolja a versek szó- és gesztuskincsét, mint a közvetlen; de annak különféleségével ellentétesen: *kiegyenlítően* hat. Minden egyes költemény őrzi akár másodlagos pozícióban a másiknál hegemon, akár alapvetőként a másiknál alárendelt elemet. Így a példának választott versek mindegyikében fontos összetevő az életkort idéző és az erkölcsi-poétikai szókincs-réteg, a létösszegző-számvető gesztus — de nem mindegyikben a legfontosabb.¹³

¹² A fik-tív én helyzetéről tudósító első és ötödik szakaszban kizárólag mellérendelés van. A falusi életképet és az általános „világ”-képet tartalmazó szakaszokban azonban az alá- és mellérendelt mondat szerkezet egymást váltja és ez sajátos feszültség forrása. A mellérendelés állító és jelen idejű; az alárendelés feltételes, megengedő és következményes értelmű, s mind-három igeidő előfordul benne. Vagyis olyan strukturáról van szó, ahol az állítással követ-keztetés, a jelen idővel feltételes múlt és jövő, a *látvánnyal reflexió szembesítődik*. Hasonló szembesítődés magasabb, részek közötti szinten is megvalósul: az utolsó két szakasz mint egyetlen nagy reflexió áll szemben a másodiktól negyedik szakaszig ívelő egyetlen nagy látvánnyal. Mivel nem annyira a stilizáltság, mint inkább a versszerkezet dinamikájának kérdéskörébe tartozik, a probléma részletes kifejtésére a harmadik fejezetben kerül sor.

¹³ Végül is ahogyan a hegemon helyzetben lévő jegy feltárása alkalmas arra, hogy a verset típusként elkülönítsük, akár több költői életmű részeként (mint az önmegszólító verstípus esetében NÉMETH G. BÉLA, 34.); úgy az azonos tartalmú, de eltérő helyzetű jegyek vizsgálata

Például az *Évek* szókészletének alapvető rétege *perlekedő-üzleti*: tartoztok, adós maradt, kamatját fizessétek le, a tőkét fölvehetem; ugyanakkor ezzel a réteggel kölcsönhatásban, egymást át meg áthatva rendeződnek az *életkort idéző*: jövődő évek, elődötök a múlt, vége nyaramnak, a tél berekeszt, vén kor, vén vagyok; és az *erkölcsi* szókincs-rétegek: öröm, bú, bánat, boldogság, hit, remény, bűn, erény stb. Még a *Kertben* szóanyagában érvényesül a *legkevésbé ez a kiegyenlítő tendencia*, talán azért, mivel az én „kertészkedőként”, inkognitóban van jelen. De itt is a „nékem ahhoz mi közöm” világát és emberét — a súlyosabb általános szinten — minősítő állítmányok *erkölcsi jellegűek*: közönyös, önző, telhetetlen...

5. A *Kertben* Arany lírájának leggyakoribb megszólítás-típusába tartozik: *senkihez sem szól*.¹⁴ Ez a szempont újabb tematikus csoportosítást és besorolást tesz lehetővé; azonban óvatosságra int az a megfontolás, hogy egy költemény úgy is lehet pl. „piros-fehér-zöld”, ha nem a nemzethez, hanem a nemzetről szól. Annál relevánsabb tényező a vers *stilisztikai formájának* megállapításában. Az önmegszólító és a senkihez sem szóló típus esetében ugyanis — amikor a lírai költemény nem a fikatív énen kívüli konkrétumhoz van intézve — a stilisztikai forma *átmenetiséget* mutat a monológ és a dialógus között.

Ennek egyik változata, amikor a fikatív én saját *megismerő apparátusait* (illetve az ezek által feldolgozott információkat) *szembesíti*; és az egyiket — a közvetlen érzéki benyomásokat — értelmezi-rendezi a másik, az intellektus. Ilyen típusú a *Kertben*: *monológ*, de egy belső dialógus csírájával. A vers „beszéd-helyzete” kétségtelenül egy *felismerési folyamat*, amelynek során a fikatív én egyrészt beszámol egy látványról, másrészt értelmezi — reflexiókat fűz hozzá, majd általánosítja; a beszámoló és a reflexió egyaránt a fikatív én senkihez sem intézett belső beszéde, de a látott és reflektált részek dialógusszerűen rendeződnek.¹⁵

6. Részben a szokatlan megszólítás-spektrumával (hogy viszonylag kevesebb az embereket, emberek feltételezett közösségét megszólító), részben az egyszerű, megszűrt szóanyaggal függ össze, hogy már a kortársak Arany lírájában a *retorika hiányát* magasztalták. „Szónok nemzet a magyar; a szónokiasság nagyon átment a költészetünkbe is, mely általában véve rethorikus jellemű... Aranyban nincs rethorika, ő csupa kedély” — állapítja meg elsőként Greguss Ágost (20.), de véleményét osztja az Arany-irodalom jelentékeny része is. A *patetikus* Vörösmarty- és az „*egzaltált*” Petőfi-kép háttérrel és ellenében kialakult az *intim, bensőséges, visszafogott, tárgyilagos* Arany mítosza.

Pedig már Erdélyi János (15.) felhívta a figyelmet arra, hogy a szónokiasság vádjával hadakozók számára többnyire maga a kifejezés is tisztázatlan. Miközben Aranyt valóságos dicshimnusz-koszorúval halmozzák el, mindenki ötletszerűen mást és mást ért retorizáltságon. Sokszor az emberek feltételezett közösségét közvetlenül megszólító verstípussal azonosítják; sokszor a különösen intenzív, végletes jelzőt, zsúfolt mondat szerkezetét használó patetikus stílussal; sokszor a tényleges pátozst nélkülöző, de annak nyelvi-hangzati eszköztárát megtartó fellengzősséggel.

hozzásegíthet annak meghatározásához, hogy miképp közelítenek egymáshoz a különböző típusok egyazon költői életművön belül.

¹⁴ HANKISS ELEMÉR (22) vizsgálta ebből a szempontból a magyar líra jelentősebb életműveit, és érdekes eredményhez jutott éppen Arany költészetének karakterizálásában. Arany megszólításspektruma ugyanis meglepően modern: *József Attilához áll arányaiban legközelebb!* Mindkettőjüknél dominál a senkihez sem szóló típus, viszonylag sok az *önmegszólító* és igen kevés a nemzethez intézett. De a senkihez sem szóló versek növekvő és a nemzethez intézett versek csökkenő tendenciája már Petőfi költészetében kimutatható Vörösmartyéhoz képest.

¹⁵ Az átmenetiség további lehetőségét bontják ki az olyan megoldások, ahol a fikatív én pszichikus rétegei (pl. érzelem és értelem) vagy az intellektus eltérő tartalmai vagy éppen a felismerő-felszólító ész és a felszólított személyiség szembesítődnek — keresztezik vagy megbékítik egymást. Sokszor a belső dialógusnak csak egyik felét halljuk; sokszor a másik fél megszólal, de csupán jelzészzerűen; sokszor maguk az érvek sem perlekedve-feleselve egymásból, hanem csak egymáshoz képest következnek.

Valójában azonban Arany egyike a legretorikusabb nyelvű költőinknek. Nemcsak azért, hogy bőven él *retorikai alakzattal*,¹⁶ hanem azért is, hogy igen jellemző sajátja a *retorikai tagoltság*. Ahogy lírájának legszebb darabjaiban a stilisztikai forma szembesítő-érvelő, úgy a retorikai forma jól kivehetően elkülönül *propozícióra* (tétel), *argumentációra*, *partícióra* (érvelés, részletezés) és *konklúzióra* (következtetés). Így a *Letélszem a lantot* első szakasza a tétel (tulajdonképpen azonos a címmel); az utolsó a tétel variációja, amely a közbülső szakaszok érvelése nyomán következtetéssé válik. Hasonlóképp a *Visszatekintés* tétellel nyit, következtetéssel zár, a többi az érvek részletezése.

A retorikai tagoltság nem bántó, mivel Arany mindig feloldja valamelyik alapvető *szemléleti tényező* elrendezésével. A *Letélszem* nyitó tétele mindenekelőtt a fiktív én-re, a *szubjektumra* vonatkozik: „Nem az vagyok, ki voltam egykor”; a zárótétel, a konklúzió a fiktív én körülményeire, az *objektumra*: „Kit érdekelné már a dal”. Hasonlóképp a *Visszatekintés*ben az időkoordináta tagoltsága oldja fel a retorikai formát: a nyitó tétel a *jelenre*, az érvelés a *múltra*, a zárótétel a *jövőre* vonatkozik. A *Kertben* is megtartja ezt a retorikus szerkesztést, de — akár a stilisztikai forma esetében — némely módosítással.

Elsősorban az bonyolítja a *Kertben* megoldását, hogy a szorosan vett retorikai formán kívüli elem is jelen van, amely mintegy *keret*et ad neki: a kertészkedő-szemlélődő fiktív én pozíciója. Maga a fiktív én a retorikai forma alanya, mivel a retorikai forma a fiktív én *állítmánya*. Ez a sajátos szerkezet *szubjektív* jelleget ad a retorikus tagoltságnak, mindenekelőtt azért, hogy *megcseréli a sorrendet*. In medias res kezd: az érveléssel, részletezéssel. Az életkép-struktúra *voltaképp annak a tételnek kifejtése, hogy „nékem ahhoz mi közöm!”*, és annak a következtetésnek a bizonyítása, hogy „közönyös a világ”. Tehát a részletezés-érvelés (2—4. szakasz) megelőzi a tételt (5. versszak), amelyet így közvetlenül követ a konklúzió.

A *Kertben* retorikus felépítése a következő:

1. vsz.	Keret ¹
2—4. vsz.	Érvelés-részletezés
5. vsz.	Tétel ¹ Keret ²
6—7. vsz.	Tétel ² : következtetés

Az ötödik versszak egyrészt megfeleltethető a retorikai formán kívüli keretnek (mint a fiktív én pozíciója); másrészt a retorikai forma egyik tagjának (tételnek, amelyet a következtetés, a zárótétel variál). Az utolsó két szakasz az ötödik állítását ismétli, de más szemléleti szinten: a *Letélszem*-hez hasonlóan a tétel a személyes én-re, a *szubjektumra* vonatkozik: „nékem ahhoz mi közöm”, a következtetés az univerzumra, vagyis az *objektumra*; „közönyös a világ”. Természetesen a „nékem ahhoz mi közöm” állítás kétértelmű, azonban ennek értelmezése már túlvetett a retorikai felépítés vizsgálatán.

7. Arany költészetét tehát az erős retorizáltság jellemzi, e tekintetben éppen ellentétét Petőfinek; kettejük közül ugyanis az intímabb, bensőségesebb hang nem Aranyé, hanem Pe-

¹⁶ Pl. a *Kertben* esetében: Gemináció: „a halott szegény volt, szegény”, „elég egy szívnek . . . elég”; fél sorra vagy egész sorra kiterjedő: „közönyös a világ . . .”, „kertészkedem melán, nyugodtan”. Gradáció: „siránkozik a kisdéd . . . amott sir ontudatlanul”, „sirj no, igazán sirj”. Inverzió: „kisdéd árva” — bár a „kisdéd” melléknévként is használatos (pl. „kisdéd hajlék, hol születtem”). Polypoton: „rokonait, ha van rokonja”. Zeugma, több sorra kiterjedő: „a fák sebeit kötözöm . . . kit érdekelt a más sebe? elég egy szívnek a magáé . . . csak azt köthesse be”. Paregmenon: „nagy részvétet, ha némelyikünk az ismerőst . . . megismeri”. Szinonímia: „melán, nyugodtan”, „szegény s amellet idegen”, „nem volt rokon, jó ismerős sem”. Antitézis: „kevés ember jó . . . az is csak elmegy”. Izokolon: „Hozzám a tiszta kék magasból /Egyes daruszó tévelyeg;/ Felém a kert gyepein által /Egy gerlice bűgása hat”. Chiazmus: „Amaz talán bölcső leendett, /Menyegzős ágy eme darab”, „nem volt rokon, jó ismerős sem” stb.

tőfié. Csak röviden utalhatunk példaként *A puszta, télen* c. versre,¹⁷ amely — akár a *Kertben* — *látvány-líra*. Az összehasonlításhoz elég az intonáció, az első szakasz:

Hej, mostan puszta ám igazán a puszta!
Mert az az ősz olyan gondatlan rossz gazda;
Amit a kikelet
És a nyár gyűjtöget,
Ez nagy könnyelműen mind elfecsérel,
A sok kincsnek a tél csak hűlt helyét leli.

Petőfi csodálatosan szép verse tulajdonképpen a téli puszta látványáról számol be. A tréfás-meszeszerű hangvétel forrása egyszerűen az, hogy a beszámoló — a zord, hideg télről — a tűzhely mellett, a védett szoba melegében történik. E sajátos *beszédhelyzet* magyarázza a csúfolódóan körülményeskedő (mostan, ám, igazán, mert az az ősz) és a meszeszerűen távolságot teremtő előadásmódot (az ősz rossz gazda, könnyelműen fecsérel, a sok kincsnek a tél csak hűlt helyét leli). *A látvány és a látványt szemlélő távolsága teremti meg az előadó és hallgató közelségét. A Kertben* esetében éppen fordítva, a látvány és a látványt szemlélő közelsége az előadót és (a feltételezett) hallgatót távol tartja egymástól.

A Petőfi-versben a negatív látvánnyal szemben *ellenszer* a beszédhelyzet, annyira, hogy a látvány *átértékelődik*: a tél, amely *minket* nem fenyeget, elveszíti *minden* fenyegető jellegét. Más költeményeiben, ha a beszédhelyzet nem ilyen típusú, Petőfi egyáltalán nem fegyelmezi indulatait; a befogadó figyelmét éppen arra irányítja, hogy a megoldás csak a poétikai közegen kívül valósulhat meg. Aranynál a beszédhelyzet sohasem *ellenszer*, *kétségbeesését és indulatát* azonban *fegyelmezi* — ha már más nem, akkor is — *a szigorú retorikai felépítés*.

Talán e megállapítás irányában halad Ferenczy László (16.), amikor azt fejtegeti, hogy „Arany nyelvi befejezettsége valami belső gyengeséget takar... A nyelv... annyira analízálja a gondolatot, hogy külön fut a nyelv és külön a gondolat... mintha variánsokkal dolgozna. A variánsok, a premisszák nagy tömege elhomályosítja az ítéletet.” Valóban, a forma-nyelv — a stilisztikai és retorikai felépítés — nála nemcsak megjeleníti a pszichikai-ideológiai tartalmakat, hanem (részben) *ellensúlyozza* is.

Ha Petőfinél a népdalforma személytelensége és — Pándi Pál (35.) szavával — a személyesség vele való birkózása teremti meg a költészetnek azt az objektivitását, amely az egyéniség kifejezését szolgálja; úgy Aranynál ennek a személyességnek bizonyos *visszavétele* következik be, de a népköltészeti fogantatáshoz képest újabb áttétel, a szigorú retorizáltság-retorikus formaépítés révén.¹⁸ E *klasszicista* tendencia sajátos kontrasztot alkot lírájának *romantikus* eleményanyagával. A múlt és jelen, én és környezet, álom és való, élet és halál ellentétes pólusaira szakadt világot megpróbálja legalább *poétikailag* egységbe fogni, rendezni — bár kevesebb illúzióval és több kétellyel, mint a nagy reformkori nemzedék.¹⁹

A *Kertben* különleges megoldás e tekintetben is Arany költészetében. *Megtalálható* a retorikai tagoltság, de szubjektív módon, a sorrend megcserélésével. Míg más verseiben a szigorú sorrend a versnek *retorikai keret* ad, addig itt a keret éppen a retorikai formán kívül, a fiktív

¹⁷ A vers elemzésében NÉMETH G. BÉLA felfogását követem.

¹⁸ Maga Arany is tudatában volt költői programjának klasszicista jellegével: az irodalmi nyersanyagot hol építész által használt téglához és mészhez (3.a, 3.b.), hol a szobrász által megmunkált márványhoz (2) hasonlította. A *megformálást* fontosabbnak tartotta az eredetiségnél; a nagy példaképről írta egyik tanulmányában: „Shakespeareről már tudjuk, hogy teremtő szelleme gyakran fordult kész anyaghoz, ha mesére volt szüksége... ereje nem annyira feltalálásban, mint rendezésben nyilvánult” (1). Programjában egyébként — az eredetiség visszaszorításában — szerepet játszott mind a klasszicista, mind a népköltészet-eszménye.

¹⁹ Talán ez az oka annak, hogy a *késői* Babits, Kosztolányi és József Attila újra (vagy egyáltalán) felfedezik a költészetük számára Aranyt.

én pozíciójával adott. A késleltetett tétel — a részletezés *után* — nem bevezeti, hanem explicit formában *ismétli* a költői mondanivalót, ami a *Letésem*-ben vagy a *Visszatekintésben* a zárótétel funkciója. A következtetés pedig (az utolsó két szakasz) arányaiban hosszabb és súlyosabb.

Mintha a magára kényszerített fegyelem után Arany egyszerre csak odadobná a gyeplőt a „közönyös világ” iránt érzett indulatainak...

A versszerkezet dinamikája²⁰

1. Elemzésünk arra az eredményre vezetett különféle szempontok alapján,²¹ hogy a *Kertben* négy részre tagolható; ezek összefüggő értelmezésére azonban még nem került sor. A vers belső szerkezete a következő:

I. rész:	1. vsz.	III. rész:	5. vsz.
II. rész:	2–4. "	IV. "	6–7. "

Az első rész, a versindító helyzet *bemutatja* a fikatív én-t, aki a vers szemléleti pontja: elmondja, amit lát, tapasztal és amit erről gondol, ebből következtet. Már a bemutatás sem csupán látványkonstatálás, a fikatív én *minősíti* is tevékenységmódját (mélán, nyugodtan... bibelek). Az alapvető azonban a látvány, ami következik egyrészt az idillszerűség, másrészt a rögzített „itt és most” pozíció *statikus* jellegéből.²²

A második részben — ahol a látvány objektumát már nem a fikatív én körülményei alkotják, hanem a hozzá képest *külső környezet* — a reflexió *egyenrangú* a látvánnyal. A felmérést értelmezés követi, majd az újabb felmérést újabb értelmezés: „kevés ember jó” (látvány) — „látszik, hogy... szegény volt” (reflexió) — „deszkái közt válogat” (látvány) — „talán bölcső leendett” (reflexió) — „koporsót farag” (látvány) — stb. A vers *dinamikájának egyik motorját* éppen a *szemlélődő-felmérő tudatnak* ebben a látványt és reflexiót *váltogató mechanizmusában* látjuk.

A kettő nyelvileg könnyen megkülönböztethető. A látványt mindig koordinálja a tér- és időviszony megjelölése (szomszédban, műhely körül, amott, cselédlyány ölében; illetve: éppen, most). A látvány-részek kivétel nélkül jelen idejűek; kijelentő módban álló mellérendelt mondatok. A reflexió-részekben egyaránt megtalálható jelen, múlt és jövő idő: „ha van rokonja, *elnyelte* széles e világ”, „amaz talán bölcső *leendett*”, „ha *nő* szegény... nehéz első betűt *tanul*”, stb. — ami összefügg azzal, hogy feltételes, megengedő és következményes értelmű alárendelt mondatok.

²⁰ Eddig is a vers „szerkezetét” próbáltuk feltárni, de a *Kertben* más rétegeiben: a vers szöveg, a vers nyelvi szervezethez tartozó síkján. Most térünk rá a vers *belső tagoltságának* (a kompozíciónak) — tehát a hagyományos értelemben is *szerkezetnek* — a vizsgálatára.

²¹ Mint a vers belső tagoltságának eszközére, hadd utaljunk példaképpen két olyan releváns szófajarányra, amelyről még nem esett szó. Az első szakasz *nominalitását* (21 névszó) és az ötödik szakasz viszonylag *magas névmás-arányát* (6 névmás) a kertészkedő fikatív én *közvetlen jelenlétével* kapcsolatban értelmezzük. A fikatív én ugyanis ebben a két szakaszban jelenik meg közvetlenül.

Az első versszak — már utaltunk rá — bemutatja tevékenységét, ennek helyét és módját: egyszóval a fikatív én *körülményeit*. E körülményeket a kertészkedés-bibélés méla nyugalma jellemzi, a tiszta kék magasból tévelygő daruszó pillanatisága, a kertgyepűn át ható gerlicebűgés idillje. *Nyugalom, pillanatiság, idill* — funkcionálisan indokolja a névszók hegemón helyzetét. A névmások magas aránya az ötödik versszakban ismét a fikatív én pozíciójával magyarázható.

Itt a szemléletének tárgya ismét önmaga, de *nem passzívan*: körülményei, hanem aktívan: a látott helyzetre való reakciója által. *Magára* és általában *az emberre vonatkoztatva* levonja a 2–4. szakaszbeli látvány tanulságait. A vonatkoztatás-viszonyítás *pólusainak* tömör kifejezése vonzza a névmás-használatot: „*nékem ahhoz mi közöm*”, „*kit érdekel...*”, „*elég...* a *magáé*”, „*csak azt köthesse be*”.

²² Vö. az első fejezet 5.1 pontjával.

A látvány mindig valamely jelenség meglétének állítása, míg a reflexió bizonytalan, feltételes következtetés körülményekre-lehetőségekre (ha, legfőljebb, talán). Így a pontosan, élesen (sőt rámutatásszerűen: „*íme, koporsót farag*”) körvonalazott látványt ellensúlyozza, feloldja a bizonytalan, feltételes reflexió. Ezzel szemben a harmadik részben — ahol a fiktív én „viszszacsatol” önmagára és szemléletének tárgya immár *ön maga reakciója* a felmért helyzetre — a látvány és reflexió *mereven elkülönül, kettéválik*: „*kertészkedem . . . a fák sebeit kötözöm*” (látvány) — „*eh, nékem ahhoz mi közöm! nem volt rokon, jó ismerős sem . . .*” stb. (reflexió).

A negyedik részben látszólag ismét megvalósul a kettő dinamikája: „*jö-megy a népség*” (látvány) — „*ki győzné mind köszönteni*” (reflexió); de mindkét állítást már eleve más, *általánosabb* síkra emeli az, hogy a szemlélet tárgya nem közvetlen-érzéki, hanem *közvetett-elvont objektum*: a világ, az élet, az ember. Az egész rész felfogható egyetlen nagy reflexiónak, ahol a *dinamikát* (az általánossá minősítés következményeként) *egymást követő reflexiók adják*. A térbeli mozgás itt is megvalósul, csak nem lokalizált, konkrét térben, hanem *elvont*, a semmibe futó irányok jelzésével (sűrög-forog, jö-megy . . . *be és ki, előre* mász), amelyhez kapcsolódik időbeli ekvivalense, az *időtleniség*- vagy másképpen *örökkévalóság-képzet* (szünes-szüntelen, mindég).

Természetesen már a második részben is volt a reflexiónak általánosító funkciója: kevés ember jö látogatni — mert a halott szegény — sőt, *idegen*; a 14. sorban pedig a *világ* elvont fogalma is megjelenik, mint reflexió elem; de ez a tendencia csak *alárendelt* sajátossága a szerkezeti egységnek. A második résznek hatásában fontosabb összetevője a látvány-sík, ezért — a negyedikhez képest — egyetlen nagy látványnak érezzük. A negyedik rész reflexiók jellegét ugyanakkor a tárgyasítás módja, a látvány-technika feloldja, *látomásszerűvé* teszi.

Tehát a látvány és a reflexió dinamikáját tartjuk alapvetőnek a vers szerkezetében: változtatás, polarizációját, illetve az egyik vagy másik hegemon szerepét; így a fiktív én képes hol azonosulni, hol eltávolodni tárgytól, anélkül, hogy ő maga kívül maradna a konkrétumon vagy beolvadna az általánosba. Ha L-lel jelöljük a látványt és R-rel a reflexiót, akkor a következő módon ábrázolhatjuk az egyes részeket:

I. rész:	L	III. rész:	L—R
II. rész:	L/R	IV. rész:	R

Míg a látvány-részek (látott és hallott) *érzéki benyomáson* alapulnak, addig a reflexió-részek *intellektuális tevékenység* eredményei.²³

2. A *műfaji* karakterizálás tovább finomítja értelmezésünket. A Kertben belső tagoltságában ugyanis műfajteremtő tényezők sajátos előfordulása is szerepet játszik.

2.1 A második rész látvány-részei voltaképp egyetlen helyzetből kibontott eseménysorról tudósítanak. A helyzet: a fiatalon elhunyt hitves felravatalozása a szomszédban. A kibontott eseménysorok: 1. kevesen látogatják; 2. a férj sóhajta jár a műhely körül, deszkák közt válogat, (majd) koporsót farag; 3. az árva kised sír, (miközben, ezért?) ölében rázza egy cselédlyány, aki rákiált és megveri. Az egyes eseménysorok egymásmelletti (egyidejűek) illetve egymásutániak. Versbeli *linearitást* közöttük sorrendjével a szemlélődő-felmérő tudat teremti. Így a jelen idejű cselekvéssor lépésről lépésre bontakozik ki, mint egy színpadi jelenet: *szcenikai sort alkot. Mivel térben és időben koordinált, jellegzetesen mindennapi jelenetet rögzít, epikus jellegű életkép.*

²³ Vö. a második fejezet 5. pontjával. A vizuális és auditív benyomások váltakozása saját belső dinamikát kölcsönöz a látvány-részeknek. A *hanghatások* gyakorisága — 1. az első (*daru-szó tévelyeg, gerlice bűgása hat*), a negyedik (*siránkozik a kised, „igazán sírj!” kiált rá . . . duzzogva . . . egy cselédlyány*) és az ötödik versszakban (*halotti ének csap fülembe*) — ellentmond azoknak a megállapításoknak (pl. BAKOS JÓZSEF, 5.), miszerint Arany inkább a vizuális, semmint az akusztikus képzetekkel dolgozó költők közé tartozik.

E műfaj mind prózában írt, mind verses változatában nálunk a XIX. században honosodott meg, különösen a negyvenes években.²⁴ A pályakezdő Arany 1847-es lírai termésének hét darabjából négy életkép, ha legtöbbször más műfaji szerkezet-elemekkel ötvözve is (*A varró leányok*, *A méh románca*, *A szegény jobbágy*, *Szöke Panni*), de költészetében később is jelentős hely illeti meg, akár önálló (*A lacikonyha*, *Családi kör* stb.), akár mással ötvöztött formában (*Ágnes asszony*, *Hídvadás*, *Vörös Rébék* stb.).²⁵ A *Kertben* szempontjából igen fontos a *Bolond Istók* első éneke, e terjedelmesebb „byroni-népies” életkép, amely tematikusan és szerkezeti-leg egyaránt hasonló hozzá.²⁶

2.2 A negyedik rész reflexió-sora az ún. *gondolati* költészet sajátja. Már a látvány-reflexió váltakozása *meditáló* jelleget adott az életkép epikus szcenikájának; itt ez a meditálás *általánosításba* és *ítélkezésbe* fordul át. A gondolatiság természetesen a *metaforák* közvetítése által érzelmi-hangulati töltést kap: „az élet egy összezsúfolt táncterem”, „az ember önző, falékony húsdarab” stb. *Ahogy az életkép szerkezetét az epikus események litterális képsora alkotta, úgy e rész struktúráját az általánosítást az ítélezést hordozó metaforikus képsor.*²⁷

Tehát Aranynál a gondolati költészet intellektuális tartalmát *képi szcenika közvetíti, itt ezáltal emelve poétizált szintre a didaxist*. Ezzel szemben pl. Csokonai *Az estve* c. versében nem találunk ilyen képi szcenikát, a reflexió-sor csupaszon, áttétel nélkül hőmpölyög:

Bódult emberi nem, hát szabad létedre
Mért vertél zárbékót tulajdon kezre?
Tiéd volt ez a föld, tiéd volt egészen,
Melyből most a kevély s fősvény dézmát vészen.
Mért szabtál hát határt önfiad között; stb.

A felvilágosodás gondolati költészetét többnyire közvetlen didakticizmus jellemezte; Csokonai költeményében is a valóban szép részek a reflexió-soron kívül: előtte és utána találhatók. Arany igazi elődjei e téren Költsey és Vörösmarty.²⁸

2.3 A *Kertben* legizgalmasabb problémája műfaji szempontból az életképet és a gondolatlírást összekapcsoló *keret* meghatározása. Az első és az ötödik versszakban megjelenő fiktív én szerepe, a kertészkedés metaforikus funkciói által jelkép értelmű, ugyanakkor kiállja a realitás próbáját is. Vagyis *átmeneti* jellegű a *szimbólikus* költemény jelképien-elvontan általános és a *helyzet-dal* reális-különös felvett szerepe között. A „helyzet-dal” — Szerb Antal (42.) szellemes

²⁴ Még ismert divatlap címének is választották (Életképek). A műfajt többnyire *elnagyolt realisztikus látásmód* jellemezte, az eleven — olykor vaskos — életanyag megszárt, hol szentimentális-érzelgős, hol meg éppen tréfás-adomaszerű kezelése. Ha a „biedermeier” terminu alkalmazható a korabeli bécsi és pesti polgárság ízlésének meghatározására, akkor a műfa elterjedése a biedermeierhez kötődik (l. GÁRDONYI, 19. és ZOLNAI, 44). Ahogy az életképek realisztikus jellege a *realista* regény kibontakozását segítette elő, úgy az elnagyoltság később ellentétesen hatott (pl. a zsáner-szerkezet Jókai regénytechnikájának meghatározó elemeként). Maga Arany a Széptani jegyzetekben (I.) már az életképszerű — az ő szóhasználatával — „tipikus” jellemzéssel *szemben* jelöli meg mint valóban művészt az „egyéni” jellemzést.

²⁵ Riedl megállapításai vitatkozva, SÓTÉR ISTVÁN (39.) joggá mutatott rá az életkép jelentőségére Arany egész költészetében.

²⁶ A *Bolond Istók* alaphelyzete ugyanaz: a csősz halott feleségének eltemetéséhez nem talál segítséget; a *lára* — akmázni — bezzeg van ember; a temetést végző alkalmi „mester” éppen csak elhadarja az imát, hiszen ingyen van. Vagyis „közönyös a világ”, ha a halott „szegény s amellett idegen”...

Az életkép-struktúrát hasonlóan meg-megtörik az elbeszélő reflexiói. De míg itt a megjegyzések az elbeszélte eseményekhez képest külön sikot képviselnek, addig a *Kertben* esetében a látvány és értelmezése *egyazon felismerési folyamat részei*.

²⁷ Maga Arany — Szász Gerő-kritikájában (2.) — világosan megkülönböztette a vers metaforikus és betű szerinti valóság-anyagát, mint két egymástól eltérő művészi eljárás alapját.

²⁸ A *Kertben* negyedik része paradox módon kevésbé didaktikus, mint a második. Talán azért, mert az életkép-struktúrában a reflexió lényegében ugyanazt magyarázza, ami a látványban eleve adott; míg itt a metaforikus képsorban — mivel a *konkrét* látvány által jelenik meg az *általános* magyarázat — egyensúly jön létre jelzett és jelző között.

szavaival élve — a romantikus „mintha” költészetnek jellegzetes formája, amelyben „a költő úgy tesz, mintha elhagyott molnárlány vagy bánatos lovag volna”.

Jobb terminus technikus híján a *Kertben* keret-részének műfaját „szerep-lírának” nevezzük. Arany költészetében e szerep-lírának több változatát is megkülönböztethetjük: míg *Az örök zsidó* c. költeményben az (explicit formában) *jelzett* költői én *azonosul* egy meghatározott jelképpel: „Szegény zsidó . . . Szegény szívem: /Előbb-utóbb majd megpihen” — éppen a *kettő kapcsolata* a *lényeges*; addig a *Kertben* keret-részében a költői én-t s egyúttal kapcsolatát közvetlenül nem jelzi a szöveg, bár az én nem tűnik el teljesen a felvett szerep mögött, amely az én *inkognitója*.

Más szempontból a *Kertben* mégsem mutat úgy a szimbolizmus irányában, mint *Az örök zsidó*. A kertész-szerep betű szerinti funkciója révén — mint tevékenységmód, mint magatartás — *őnmagában is reális*. Az örökké bolyongó zsidó alakját azonban — magatartását, „léthelyzetét” — *őnmagában nem lehet reálisan értelmezni*. Realitást neki a költői én-nel való kapcsolata, egymásra vonatkoztatása ad; s egyben ez akadályozza meg a vers teljesen jelképvé: szimbolikus költeménnyé válását.²⁹

3. A látványt-reflexiót váltogató mechanizmus mellett a *vers dinamikájának másik motorját a fogalmi-képi anyag — a szemlélt-felmért valóság — értékviszonyaiban látjuk*. A *Kertben* három nagy — viszonylag elkülöníthető — motívumköre a *kert* (illetve *természet*), a *magány* (illetve *rokontalanság, közöny*) és a *halál*. A két utóbbi átszövi a vers javarészét, míg a kert-kör (mint a szövegelemzés során kimutattuk) háromszor jelenik meg: az első, az ötödik és az utolsó szakaszban.

A kert (és a természet) első két előfordulásában egyértelműen idillszerű — *pozitív* értéket kap; ilyen minősítés illeti meg: nyugalom, gondtalanság („bibelek”), gyógyítás („a fák sebeit kötözöm”); ez utóbbi különben a hetedik versszakban is: a vén kertész halál gyógyít, amikor elsőpri a kártevő férget az ő kertjében. A *magány* (és közöny, rokontalanság) motívuma — részben ezt is kifejtettük a szókészlet vizsgálata során — a *vers alapszólama*: nincs olyan szakasz a költeményben, ahol jelen ne lenne. Már a versindító helyzet kertészkedő én-jéről kiderül, hogy *egyedül van*, de ez a körülmény itt még semmilyen értéket nem involvál.

A „*magános gerle a szomszédban*” már megenged minősítést, mivel lokálisan átvezet a halotthoz, akiről megtudjuk, hogy „magányos”: az emberek közönyösek iránta. Az egyes szakaszok a magány-motívumot variálják más és más perszónális körben: a második a halott magánya, a harmadik és a negyedik a hozzátartozóé (bánatos férj, árva kisdéd). Az ötödik versszakban a kertészkedő-szemlélődő egyedülléte „aktív” magáynak bizonyul, hiszen ő is *vállalja*, bár szenved tőle. A magányos „közönye”, még ha magára kényszerített álarc is, tovább szélesíti a kört, individuális szintről általánosra emeli. A világ és az ember közönye már az önzés és elmagányosodás *világ- és személyiségállapota*.

A halál-motívumot számszerűleg kevesebb fogalom jelöli: szemfödél, halott, koporsó, árva, halotti ének, halál — és közvetve az utolsó két szakasz metaforái. Ezek azonban úgy helyezkednek el a versben, hogy mind a négy részben előfordulnak. A kerti-természeti idill pillanatszerűségéből a halál ténye, a halott látványa indítja el a szemléleti mozgást (1. vsz.); erre a helyzetre utal vissza a második rész valamennyi magány-motívuma; a fiktiiv én reakcióját a látványra közvetlenül ismét „halotti ének” váltja ki (5. vsz.); végül az utolsó részben a halál-motívum — a kerti-természeti körrel egybefonódva — uralkodóvá válik, a vers zárótételét alkotva.

²⁹ Felvethető, hogy a *Kertben* műfaji szegmentálása (hogy részeinek külön-külön műfaji státuszt tulajdonítunk) jogosult-e, amikor a vers műfajisága *egészének* esztétikai minősége. Véleményünk szerint jogosult, ha — mint a *Kertben* esetében — a részek műfa ji szempontból jól elkülöníthetően jellemezhetők, azaz ha ilyen „hibrid” struktúráról van szó. Éppen a vers konkrét sajátosságait fedné el, ha csak a *Kertben* egészének műfaját (hogy ti. *elégia*) minősítenénk. Vö. még a negyedik fejezet 2. pontjával.

Míg a kert-motívum értéktartománya pozitív, addig a magányé *negatív*, a halálé pedig *ambivalens*. Először — az idill után — a halott látványa visz el a magányhoz és rokontalansághoz, később — az utolsó részben — éppen a közöny és önzés egyetemes rendjének *megszüntetőjeként*, „megoldásként” funkcionál. Előbb a szemlélt-felmért valóság *pozitív értékviszonyai*-ból a *negatívba* vezetett, utóbb azután fordítva, a *negatív*ból a *pozitívba*. De nem egyértelműen pozitív az utolsó két szakaszban sem.

Végül is hiába söpör el egy ivadékot, újabb kél megint, „ha nem rosszabb, de nem is jobb a tavalyinál” — éppolyan önző, telhetetlen, mint az előző. Tehát mégsem megoldás. A halál-motívum többször átértékelődik a vers folyamán:

1. az élet ellentéte
2. az értelmetlen élet ellentéte
3. értelmetlen ellentéte

A hatodik és a hetedik versszakban már-már úgy tűnik, mindenható: a veszett, kavargó tánc, a szélesre tárult s ugyanakkor tülekedéstől zsúfolt, szűk tér, a törtető-araszoló féregszerű mozgás mind a halál felé irányít; azután kiderül, hogy még nála is hatalmasabb a vegetáció, az *animális lét*, amelynek a halál csupán alárendelt eszköze.³⁰

4. Az egyes motívumkörök *megjelenítő közege* olyan fogalmi-képi anyag, amelynek megválasztásában Aranyt eleve befolyásolhatta a hozzájuk kötött *érték jellege*. Ahogy a ritmusmodellek kapcsolódnak bizonyos jelentéstartalmakhoz, úgy a fogalmi-képi anyag is kötődik meghatározott értékekhez. A *pozitív* kert-motívumot a méla, nyugodt bibelődés képe jeleníti meg, gerlice bűgással, a tiszta kék magasból tévelygő darúszóval; míg a *negatív* magány és önzés kifejezésére az életet összezsúfolt táncteremmé és az embert falékony húsdarabbá, telhetetlen hernyóvá minősítő metaforák alkalmasak.

A költői műbe emelt fogalmak és képek pontos meghatározását csaknem lehetetlenné teszi, hogy forrásukra — pl. az alkotó személyes élményeire³¹ — legfeljebb következtethetünk; a jellegzetes kultúrképzeteknek (toposzoknak, archetipusoknak) is *megfeleltetni* tudjuk inkább, *semmint* azokból származtatni. A továbbiakban a poétikai tradícióval szembeítve, csak utalás-szerűen kitérünk a *Kertben* fogalmi-képi anyagának meghatározására, elsősorban a kert- és halál-motívumkörben.

4.1 A kertészet már az egyiptomi kultúrának szerves eleme. Valamennyi funkciója megvolt, amelyhez később az értékelő-minősítő képzetek kapcsolódtak: növényt természetnek benne (haszonkert) vagy sétálnak, pihennek (díszkert), vagy éppen vallásos szertartás és temetkezés helye. Mint az állandó megújulás színtere, könnyen válhatott az *örökkévaló, a túlvilági élet* képi megjelenítőjévé. Akár az óhajtott-vágyott lét világaként (N. Frye, 17. kifejezésével

³⁰ Tehát a *motívumkörök* részenként így rendeződnek: I. kert — halál; II. halál — magány; III. kert — halál / magány; IV. magány / halál — halál / kert. *Értéktartományuk* pedig így: I. +/– II. –/– III. +/– IV. –/±

³¹ Így a *kertészkedés* Arany fontos életrajzi élménye, a Háziuraság c. versében is említett saját kertben sokat dolgozott („És kertem is van, ah, ez Valóságos liget!”). A kerti teendőkről, többek között a *hernyózásról* még tanácsot is ad sógorának: „A fákat lelkiismeretesen hernyóztasd meg... mert az idén még több hernyó lesz, mint tavaly...” (A levél 1852. febr. 28-ról keltezett — I. ERCSEY, 14.).

A *táncterem* forrása is lehet közönséges életrajzi élmény, különösen gyakori a bálozás ebben a korban (Vö. ZOLNAI, 44). A szentimentális-biedermeier szokások hatására utal az a történet is, amelyet az Aranyékkal jó barátságban levő Rozvány-család hagyománya megőrzött. Eszerint 1847-ben a tizennyolc éves nagylány, Rozvány Betti emlékkönyvét a fogadószoba asztaláról egy alkalommal észrevétlenül magával vitte Arany, és másnap a zsalu levelei között csúsztotta be az ablakon — bejegyzett versével (SÁFRÁN, 38.). A versben egyébként szerepel a kertész-motívum is.

Lehetetlen ma már megállapítani, hogy a *Kertben* életkép-részének mennyiben volt ihletője személyes élmény.

apokalyptikus szimbólumként), pozitív előjellel; akár a nem-kívánt, fenyegető lét világaként (démonikus szimbólumként), negatív előjellel.

A versben mindkét változat előfordul. A *Kertben* első szakaszában — ahol a kert- és halál-motívum élesen elkülönül — a kert idillszerű, *édeni* jelentése funkcionál. „Állatvilága”, a *gerle* megengedi a szentlélek hagyományos szimbólumának, a galambnak asszociációját. Az utolsó szakaszban — ahol a két motívum szervesen egybefonódik — a *pokol* jelentése funkcionál: a féreg, a *hernyó*, a démonikus világ jellegzetes állata. Míg a madárhang *felfelé* irányítja figyelmünket, addig a féreg éppen ellenkezőleg, *lefelé*.

Az apokalyptikus változat különféle értelmezéseinek vannak tradíciói. A kert hol a természetes, ártatlan örömök színhelye, hol a magányé, a meditáló-szemlélődő visszavonulása; egyszer a megnyugvás, a cselekvésnélküliség idillje, másszor a munkáé, a „*műveljük kertjeinket*” rezignált eszményeként. Arany költészetében is gyakori a beteljesülést-boldogságot szimbolizáló funkciójában,³² de a *Kertben* fiktív én-je esetében inkább a gyógyító munka bizonyosságának („*a fák sebeit kötözöm*” — míg az *emberek* sebeinek *kötözése* bizonytalan) és a meditáló-szemlélődő visszavonulásnak funkciója érvényesül.

Különösen nagy hatással volt Aranyra a kert-motívum szentimentális értékelése. A természeti egyszerűséghez való visszanyúlás programja együttjárt azzal, hogy a kertet „szabad természet”-nek fogták fel: „olyan legyen — mondja Addison —, mintha magától nőtt volna”. Arany is a természet munkáját félti a „*kontár* kertész kezek”-től (Egykori tanítványom emlékkönyvébe) vagy a minősítést megfordítva, a „*kertész urat*” ironizálja, amikor behelyezkedik annak mesterkélt-művi szemléletébe (*Semmi természet!*):

Lám hova jutna a művészet
Csak egy pár századig:
De közbe ront a vad természet
S belé *kontárkodik*.

A *Kertben* idillikus falusi kertje azonban a szentimentális eszmény megvalósulása: a kertész csupán a fák sebeit kötöző ápolóként avatkozik a természet rendjébe.³³

4.2 A vers utolsó részének fogalmi-képi anyaga közvetlenül a *haláltánc-költészet*hez kapcsolódik. A klasszikus szerkezetéhez képest *imitáció*: pl. Heltai Gáspár énekének ³⁴ a *felsorolása* — hogy ki mindennel „nem gondol a halál” — itt hiányzik, de maga a *summázás* — hogy mindenkinél hatalmasabb a halál — itt is megtalálható. A modern haláltánc-költészet általában csak a logikai-képi kerethez, a tánc-képzethez ragaszkodik.³⁵ Bár a klasszikus szerkezetnél tömörebb, Arany versében meglepően sok a tradicionális kötődés: mint kimutattuk, a haláltémához a klasszikus megoldáshoz hasonló ritmusmodell és stilisztikai felépítés is rendelődik.

A hatodik és hetedik szakasz tulajdonképpen három elvont fogalom (élet, világ, ember) köré szerveződő metafora-sor. Az *élet* „egy összezsúfolt táncterem”, ahol „jő-megy a népség be és ki, szünes-szüntelen). A kép nem ritka Arany költészetében: a lakoma a balladák baljós színhelye; a *János pap országa* c. versében az „udvarán örökké tomboló lakzi” negatív képét

³² Pl. a Visszatekintés-ben: „Az ifjúság szép kertébe / Vas korláton néztem át”. De a funkció betöltésére más színhelyek is alkalmasak: a „boldogok szigete” éppúgy, mint a Hesperidák *kertje*. Ennek alapján tárgyalja együtt M. БОРКИН (9.) a hegyet, völgyet, ormot, barlangot, szigetet, kertet stb. Arany költészetében valóban valamennyi motívum funkcionál ilyen jelentésben (l. Őszel, A pusztai fűz, A kis pokol stb.).

³³ A természeti egyszerűség ideálja nyilván összefügg a falusi-paraszti egzisztenciához való szoros kötődéssel. A falu annyira geográfiája Arany költészetének, hogy még Nápoly városát is kertek által jeleníti meg (Daliás Idők második dolgozat, IV. ének).

³⁴ Heltai Gáspár: Hogy a halál nem fél sem hatalomtól, sem erőttől, sem tudománytól. 1553.

³⁵ Celan Halálugójának elemzése során, БОНЧАК ГАБОР (10.) úgy tárgyalja a vers haláltánc-jelenetét, mint egy *festészeti forma* imitációját. Véleményünk szerint inkább két különböző művészeti ágazat önállóan, sajátzerűen létrejött műfajáról van szó, amely tematikusan és szerkezetileg megfeleltethető egymásnak, de egyik sem imitációja a másiknak (akár az *élet-kép* esetében is).

már összeköti az odacsődülőket jelölő „népség” kifejezéssel. A nyüzsgést-rohanást Az *örök* *zsidóban* is egybekapcsolja az ismeretlenséggel-idegenséggel:

Rohannom kell — s a földi boly
Mellettem gyorsan visszafoly:
Kődfátyol-kép az emberek:
Én egy arcot sem ismerek...

Az életet túlekedéssé minősítő metafora a halál felé irányít; a *világ* tulajdonképpen a vén kertésznek, a halálnak a kertje. A halál-motívum magához hasonítja a két másik motívumkört. A túlekedés értelmetlensége éppúgy állítmánya, mint az, hogy a „világ... egy kert / Kit kőeső elvert”.³⁶ Ebben a kertben „hernyóvá” fokozódik le az *ember*, „önző, falékony húsdarab”-bá. Nem „sárkányfog-vetemény”, mint Vörösmartynál, nem felemelően iszonyú többé, hanem undorítóan-visszataszítóan az. A hernyó-kép később is visszatér Arany költészetében, önmaga játékos-ironikus jellemzésénél.³⁷

„A tölgyek alatt
Öreg hernyók másznak,
Melyek ifjan mint
Lepkék karikáztak;
Ez a világ *rende*,
(Visszára halad):
Aki hernyó, *másszon*
A tölgyek alatt!”

Itt is —mint a *Kertben* esetében— a hernyó-kép bizonyos térbeli mozgással, irányultsággal függ össze. A „mindég előre mászó s harapó” hernyó éppúgy a *világ* „rendének”: a törtetésnek *alánya*, mint „A tölgyek alatt”-ban a szükségszerű elmúlásnak.³⁸

5. A versszerkezet dinamikájáról nyert ábrák alapján a részek különféle viszonyaira következtethetünk:

(1)	I. rész:	L	III. rész:	L—R
	II. „	L/R	IV. „	R

A második és harmadik rész átmenet a két ellentétes pólus, az első és a negyedik között — ami a vers *folytonosságát* segíti elő. Mivel a második részben a látvány dominál, e rész is fel fogható a negyedik ellentétének. Ugyanakkor a továbbfinomítás

- (2) I. fiktív én bemutatása, rögzített „itt és most” pont kijelölése
- II. látványt szemlélő-felmérő (felismerési) folyamat
- III. felismerési folyamat zárása, fiktív én önmagára vonatkoztatása
- IV. általánosító reflexiók (metaforák)

belső dinamikát jelez a második és a negyedik részben (látvány-reflexió, illetve reflexiók változása), a másik kettő statikus.

³⁶ Ld. Rimay János, *Ez világ, mint egy kert... Hamlet is így fakad ki: „Phil! rút világ! gyomos kert, mely tenyész...”* A *Kertben* metaforái igen elterjedt toposz-körhöz tartoznak; csak utalunk néhány példára: „Ce monde est un grand bal...” (Voltaire, *Discours en vers sur l'homme*); „V zál mnógaljudnűj i mnógakalonnűj szpesit mertvéc” (Blok, *Pljászki szmertyi*); a fereg-kép pedig, amely talán a Bibliával (Jób 25.6) kezdi karrierjét, a XVII—XVIII. századi pietista költészet közvetítésével, majd Poe, Dosztojevszkij s végül Kafka nyomán a huszadik század művészetének egyik legjelentősebb szimbólumává vált.

³⁷ „A tölgyek alatt”. 1878.

³⁸ Itt csak jelezhetjük a hernyó-kép mélyebb, *ideológikus* jelentésének problémáját. A „mindég előre mászik” lineáris sémája a *haladást* is szimbólizálhatja. Maga a kép — ha másfajta funkcióval is — kifejezetten ideológikus műben is előfordul, pl. a nálunk e korban népszerű Montesquieu-nél: „A nép azonban mindig vagy túl sok tevékenységet fejt ki, vagy túl keveset. Néha százezer karjával mindent felborít; máskor százezer lábával úgy halad csak, mint egy hernyó.” (A törvények szelleméről. 2. könyv, 2. fejezet.)

- (3) I. rész: szerep-líra
 II. rész: életkép
 III. rész: szerep-líra
 IV. rész: gondolat-líra

Műfaji szempontból az első és a harmadik rész összetartozik, keretét adva az életképnek és a gondolat-líranak. A második és a negyedik rész *elkülönülése* egyértelmű.

- (4) I. kert — halál
 II. halál — magány
 III. kert — halál/magány
 IV. magány / halál—halál / kert

Az első és a negyedik rész motívumai egymás fordított alakzatai, a harmadik rész közvetít a kettő között. A negyedik rész *összefoglaló* jellegére mutat a motívumok együttes felvonultatása; különben szimmetrikus a harmadik résszel, valamint az első és a második együttesével.

- (5) I. +/— II. —/— III. +/— IV. —/±

Ismét nyilvánvaló az első és a harmadik rész párhuzama, a negyedik szimmetrikus helyzete. A második részt értékviszonyaiban statikussá teszi homogeneitása.

Az ötös és az egyes (illetve kettes) számú ábrákat összehasonlítva kiderül, hogy a *vers tagolását meghatározó két mechanizmus egymást is váltja*: az I. részben a látvány holtpontján a kert-idill és a halál *értékbeli ellentéte lendít át*, míg a II. részben a (negatív) érték homogeneitása miatt *csak a látvány és reflexió váltakozása viheti előre a dinamikát*. Másrészt az ábrák alapján az is nyilvánvalóvá válik, hogy a vers belső tagoltságába *organikusan beépülnek* a versszöveg nyelvi-hangzati és a stilisztikai-retorikai síkján megállapított összefüggések is.

A vers egységét biztosító tényezők

1. A versszerkezet dinamikájának forrását a szemlélődő-felmérő tudat *szemléleti szintjeinek* (érzéki benyomásainak és intellektusának), valamint a szemlélt-felmért valóság *értékeinek* viszonyában feltártuk ugyan, de nyitva maradt annak a kérdése, hogy *mi* egyesíti a két mechanizmust. Az a szerkezet, amelyben az értékek egymásnak meg nem felelése (inkongruenciája) különböző szemléleti szinten valósul meg, az *irónia szerkezete*. Tehát az irónia fogalmát is az elemzésünk bevezetőjében meghatározott „szerkezet” értelemben használjuk. A tragikustól vagy a komikustól *többsíkúsága* különbözteti meg elsősorban.³⁹ A három szerkezetet — nagyon leegyszerűsítve — így sematizálhatjuk:

$$\text{tragikus: } a=a \quad \text{komikus: } a=\bar{a} \quad \text{irónikus: } \frac{\bar{a}}{a}$$

Tartalmában végső fokon megfeleltethető Arisztotelész értelmezésének, mely szerint az irónia a kérdéssel ellentétes típusú *színlelés*: míg a kérdés a meglevőnél többnek, addig

³⁹ A tragikum forrása mindig valamely pozitív érték megsemmisülése, akár úgy, hogy a múlt jelentős képviselője omlik össze, akár úgy, hogy a hős „korán jött” és a jelen nem tűri meg. Ugyanakkor *mint érték: az, ami* (kongruens). A komikum ezzel szemben inkongruens; a konfliktust az értéknek nem pusztulása, megvalósíthatatlansága okozza, hanem *megtévesztő megjelenése*: a jellem és a helyzet másnak látszik, mint ami valójában.

A két szerkezet eltérését egy sor más tényező is elősegíti: a tragikum erőtere univerzális, míg a komikumé szegmentális; ez organizmusként szemléli az emberi létet, az mechanizmusként; a mű „nézőpontja” itt az értékhordozó oldalán, belül van, ott kívül; stb., stb. Ugyanakkor az értékek megfelelése a tragikus és meg nem felelése a komikus struktúrában *azonos szemléleti szinten* történik. Az irónia éppen abban különbözik tőlük, hogy *értékei különböző szinten inkongruensek*. A műalkotás alanya úgy állítja egy álláspont létjogosultságát, hogy magán az állításon keresztül megsemmisíti.

az irónia a meglevőnél kevesebbnek a színlelése. A fogalmat azonban nem egyszerűen az ismeret, a tudás, hanem az egész emberi *magatartás* megnyilvánulásmódjának jellemzésére használjuk. Komplexitásánál fogva különösen alkalmas arra, hogy a *Kertben* szerkezetét és az általa kifejezett költői szemléletet-magatartást *együtt és egymással összhangban* jelölje.

Az ötödik versszak úgy tünteti fel, mintha a fiktív én maga is azonosulna a közöny és önzés egyetemes rendjével, „nékem ahhoz mi közöm” szemléletével. A vers folyamán azonban éppen az ellenkezőjéről győz meg. Az életkép-részben a látványhoz fűzött reflexiók — a későbbi reakcióval szemben — a halott családjával való *együttérzésről* vallanak. A konvencionálisan eufemisztikus jelzők (*szegény* halott, *enyhe* részvét, *árva* kised, — aki „ha nő *szegény*”); a szembesítő-kiemelő mondat szerkezet („Amaz talán *bölcső* leendett, *Menyegzős* ágy eme darab: *Belőlük* elhunyt hitvesének *Most, ime, koporsót* farag”); az állítások és feltételezések váltakozó, eltérő ritmusa, el-elcsukló előadásmódja; stb.

A szövegben *külön írásjelek* (pontozás, gondolatjel és kurzív kiemelés) jelölik, hogy más reakció (illetve helyzet) következik, mint amit a fiktív én (és a feltételezett hallgató) várna:⁴⁰

Magános gerle a szomszédban —
S ifjú nő, szemfödél alatt.

Nem nyit be hozzá enyhe részvét,
Legföljebb... a kíváncsiság.

„Sirj no, *igazán* sirj!” kiált rá,
S *megveri*, hogy *oka* legyen.

Halotti ének csap fülembe...
Eh, nékem ahhoz mi közöm!

Nagy részvétel, ha némelyikünk
Az ismerőst... megismeri.

Mikép a hernyó, telhetetlen,
Mindég *előre* mász s — *harap*.

Idill (eleme)

Halál

Részvét *helyett*
kíváncsiság

Részvét *helyett*
durvaság

Részvét *helyett*
közöny

Részvétnek számít a
természetes kapcsolat

A törekvés törtetéssé
torzul

Azaz mindig olyan reakció következik be (az első példát leszámítva), amit a fiktív én *erkölcsileg* nem vár; az együttérzés, a részvét hiányában tolokodás, közöny, durvaság. Ez olyan *következetes* erkölcsi tartást jelez, amely a fiktív énnek a második részben megnyilvánult együttérzésével van összhangban — így az ötödik szakasz közönye az én *magára kényszerített álarca* csupán. A kertészkedő közönye éppúgy paradox, mint a halál gyógyító kertészként. Az utolsó két szakasz általánosítása, hivatkozása a „világ”-ra ismét többször: egyrészt *indokolja*, másrészt *megbélyegzi* jelzőivel, metaforáival a *saját közönyét*.

2. Természetesen az irónia-szerkezet összetevőinek helyzete művenként más: van, amikor a negatív valóságot a szemlélet nem képes ellensúlyozni és alárendelődik; van, amikor tobzódik értéktelenségének felmutatásában, ha már nem győzheti le; van, amikor fölékerekedve, „megértően” tekint rá, mint „meghaladott” állapotra; stb. stb. Itt a fiktív én-t az eltorzult emberi kapcsolatok maguk alá gyúrik: erkölcsileg szemben áll velük, de erejéből csak *panaszra* futja. E gesztus és melankólikus, rezignált hangulata teszi műfaji szempontból egységessé a verset: *elégidővé*.

Elszabadult, látomásos képeivel az utolsó rész mintha a homeopáthia gyógymód eszköze lenne: a Közöny birodalmát akkorára növeszteti, hogy a krízis a gyógyulást segítse elő. A részvétlen, közönyös, tülekedő emberi világ az *evolúciós* történelmi séma *eredményének* bizonyul; a „haladás”-t szimbolizáló „előre mászó” hernyó — „harap”, megteremtve lehetőségét önmaga megsemmisülésének. A *Kertben* fiktív — esztétikai — síkon ugyanazt a történelmi tapasztalatot tárgyasítja, mint az aktuális politikai célzattal megírt *Gondolatok a béke-kongresszus felől*:

⁴⁰ Kivéve a „Közönyös a világ...” esetében (41. és 49. sor), amikor a pontozás (a szakaszokon belül) a minősítést és a kifejtést, a tételt és az érvelést választja el egymástól.

Óh, a világ története
 Szomorú egy tanulmány!
 Mint buborék tűnik fel ott
 Nép, nép után kimulván...
 Midőn egy nép — mint a kovász —
 Megérett és ... megromlott...
 Midőn a munka és vagyon
 Egymástól messzi esnek,
 És a tökélyre vitt csalást
 Mondhatni rendszeresnek...
 Midőn apát öl a fiú,
 Rokont öl a rokonság...
 Egyszóval a *polgárodás*
 Fordul reánk csapásul.

Azaz a *Kertben* beilleszkedik egy olyan sajátos arculatú pszichikai-ideológiai szemlélet gondolkörébe, amely szerint a közösségi (patriarchális?) kapcsolatokat kiforgatták, tönkretették az újabb idők; a közösségi szálak szétszakadása rokontalanná, magányossá tette az embereket; a haladás, a polgárosodás egyben a bűn és a bűnhődés, a halál lehetősége is; a békés nyugalom idillje kívül marad a társadalmi léten; stb.⁴¹

3. Mivel az evolúciós történelmi sémába vetett hite megrendült, a *kiszolgáltatottság* érzése Arany lírájában meghatározó élménnyé válik.⁴² Balladáiban hiába racionalizálja, minősíti bűnhődésnek, — megoldhatatlan számára azok helyzete, akik nem követtek el bűnt, akik éppen erényesen élnek. Így a *Kertben* én-je esetében is. A kiszolgáltatottság-helyzet már az életkép-részen jelen van: a gyászoló család a természeti (halál) és az emberi (közöny, magány) könyörtelenséggel szemben egyaránt kiszolgáltatott. De az alapvető helyzetet, a fiktív én-t is ez jellemzi: ő, ki együttérez a gyászolókkal, *kívül marad* a világon, még ha a vétkesek világán is.

A magány, a szemlélődés nyugalma — a „kertben”⁴³ — *menedék* a jövő-menő népség tolongása, öklözése elől. De *elégtelen* menedék. Sztoicizmusa nem Ciceróé, aki soha sincs kevésbé egyedül, mint amikor egyedül van. Arany szemében az elkülönülés, a kívülmaradás akkor is vétek, ha éppen erkölcsi indítékú — kívül maradni a vétkeseken. Számára ugyanis a legfőbb vétek maguknak a *közösségi kapcsolatoknak* a deformálódása. Később a *Rendületlenül* c. költeményében, ahol számba veszi a nemzeti bűnöket, így ír az *erényes kívülállás* attitűdjéről:

Szeretni a hont gyakran oly nehéz: —
 Ha bűnbélyeg sötétül homlokán,
 Gyarló erényünk öntagadni kész,
 Mint Péter a rettentő éjtszakán...
 Szeretni a hont — ah! még nehezebb,
 Midőn az ár nő, ostromol, ragad...
 És — kebleden *be-vérző honfiseb* —
Bujsz a tömegben, átkos egymagad.

⁴¹ Arany 1849 utáni lírájában ez az alapvető „léthelyzet” kap megjelenítést, természetesen különféle variációkban. A *Kertben* egybevetése a *Visszatekintés*-sel különösen alkalmas arra, hogy jelezze Arany költői-gondolkodói szemléletének kereteit: a tradicionális értékek felbomlásán érzett fájdalmát, de egyben bizonytalanságát is. Mindkét vers alapélménye az illúziók elvesztése, az élet céltalansága, kiüresedése, az idill elérhetetlensége, sőt az is, hogy a halál nem megoldás. De nagy különbség a két vers *válasza* között, hogy a *Kertben* radikálisan szembenéz a negatív világállapottal, *nem oldja fel*, míg a *Visszatekintés* radikális szembenézés-folyamata megtörik a mindenható *szerepet* zátonyán. A *Kertben* megoldása megengedi kiterjesztését és elmélyítését, a *történelem* szintjére emelését, míg a *Visszatekintés* pozitív válasza megmarad az individualitás síkján.

⁴² UJHELYI MÁRIA (43.) a kiszolgáltatottság és bűnhődés kettősségében látja forrását az Arany-balladák *lírai* jellegének.

⁴³ Ahogy másutt a tanya vagy a hegy: „Óhajtanék én egy *csöndes* tanyát... Hová e *hánykódó világ zaját* Elvértve hozná a szél csak felém” (Óhajtanék én... 1851.), „Az emberélet útjának felén Egy nagy *zsibongó vásárba* jutottam... Minő *tolongás, öklözés* van ottan!... *Kevés, hogy nézne csak, mint én, nyugodtan*... Így foly örökké az ember-iszap A hegy körül, melynek kies legormán Szelid fény lángol, mint az esti nap.” (A kis pokol. 1850–52 körül.)

Arany számára tehát a szemlélődő magány nem lehet igazi megoldás, de nem lát kivezető perspektívát. Innen a *Kertben* kétségbeesett fájdalma, a befejező rész elszabadult, látomásos világa, innen a retorikai forma fellazulása. Nem tud mást tenni, mint tudomásul venni elmagányosodását; az eltorzult emberi viszonyok elnyelik ostromozójukat is.⁴⁴

Idézett irodalom (oldalszám az előfordulás sorrendjében!)

1. Arany János Összes Művei. 10. köt. Bp. 1962. 331–2., 552.
2. Arany János Összes művei. 11. köt. Bp. 1968. 129., 143.
3. Arany János Levelezése író-barátaival. 1–2. köt. Bp. 1888–9.
  - a) 1. köt. 248.
  - b) 2. köt. 148–9., 40.
4. BAKÁCS ISTVÁN–VINCZE FRIGYES; Magyar Olvasókönyv. Bp. 1929. 257.
5. BAKOS JÓZSEF: Arany János képzeletének vázlatos elemzése. Debrecen 1935.
6. BARÁNSZKY JÓB LÁSZLÓ: Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye. It Füz. 12. Bp. 1957. 83–6.
7. BEÖTHY ZSOLT: A magyar nemzeti irodalom ismertetése. 2. köt. Bp. 1879. 89.
8. BÉRCZY KÁROLY: Arany János Kisebb költeményeiről. Pesti Napló 1856. júl. 17., aug. 7., 10, 12.
9. BODKIN, M.: Archetypal Patterns in Poetry. London 1963.³
10. BONYHAI GÁBOR: Egy festészeti és egy zenei forma imitációja Celan Halálfügájának struktúrájában. Helikon 1968. 525–43.
11. BROOKS, C.: Irony as Principle of Structure. Literary Opinion in America. New York 1951.
12. ELEK OSZKÁR: A halál motívuma és a haláltáncz. 8. közl. Goethe és Arany János. Athenaeum 1908. 468–71.
13. EMBER GYULA: Arany gondolatvilága. Pécs 1933. 38–40.
14. ERCSEY SÁNDOR; Arany János életéből. Bp. é. n. 63–5.
15. ERDÉLYI JÁNOS: Arany János Kisebb költeményei. Válogatott Művei. Bp. 1961. 375., 358–69., 351–2.
16. FERENCZY LÁSZLÓ: Arany János a moralista. ItK 1961. 57.
17. FRYE, N.: Analyse der Literaturkritik. Stuttgart 1964. 143–160.
18. GÁLDI LÁSZLÓ: Ismerjük meg a versformákat. Bp. 1961. 75–6., 82., 98–9.
19. GÁRDONYI KLÁRA: Biedermeier a magyar költészetben. Bp. 1936.
20. GREGUSS ÁGOST: Arany János Kisebb költeményei. Pesti Napló 1856. máj. 31., jún. 4., 10., 15., 22.
21. HANKISS ELEMÉR: A népdaltól az abszurd drámaig. Bp. 1969.
22. HANKISS ELEMÉR: Kihez szól a vers? Krit. 1968. 11. sz. 17.
23. Hét évszázad magyar versei. Bp. 1951., 1954.² 1966.³
24. HORVÁTH JÁNOS: A magyar vers. Bp. 1948. 23–36.
25. HORVÁTH JÁNOS: A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. Tanulmányok. Bp. 1956.
26. HORVÁTH JÁNOS: Rendszeres magyar verstan. Bp. 1951. 115.
27. JAKOBSON, R.: Hang-Jel-Vers. Bp. 1969. 224.
28. JÓZSEF ATTILA: Irodalom és szocializmus. Bp. 1967. 59–63.
29. LÁSZLÓ IRMA: Arany János angol irodalmi kapcsolatai. Pécs 1932. 39–47.
30. LUKÁCS GYÖRGY: Az esztétikum sajátossága. 1. köt. Bp. 1965. 258.
31. Magyar versek könyve. Bp. 1942.
32. NÉGYESY LÁSZLÓ: A mértékes magyar verselés története. Bp. 1892. 324.
33. NÉMETH G. BÉLA: Arany János. Krit. 1967. 1. sz. 9–21.
34. NÉMETH G. BÉLA: Az önmegszólító verstípusról. ItK 1966. 546–70.
35. PÁNDI PÁL: Petőfi. Bp. 1961. 203.
36. RIEDL FRIGYES: Arany János. Bp. 1957.³ 60.
37. RIEDL FRIGYES: Az initialás a népdalban és Petőfi költészetében. ItK. 1937. 1–9.
38. SÁFRÁN GYÖRGY: Arany János és Rozvány Erzsébet. Bp. 1960. 43–4.
39. SÓTÉR ISTVÁN: Nemzet és haladás. Bp. 1963. 170–2., 210–12.
40. SZABOLCSI MIKLÓS: A verselemzés kérdéseire. ItFüz. 57. Bp. 1968. 25.
41. SZÉPE GYÖRGY: Nyelvészeti jegyzetek Arany János „Valami az asszonánczról” c. tanulmányáról. Nyr. 1969. 11–25.

⁴⁴ Természetesen a vers egységét biztosító tényezők közül az erkölcsi-ideológiai jellegűeket itt csak érinthetjük, részletesebb tárgyalásuk a *Kertben* átfogó elemzésének a feladata.

42. SZERB ANTAL: A világirodalom története. Bp. 1962. 430.
43. UJHELYI MÁRIA: Egy Arany-vers szerkezeti és műfaji tanulságai. (Arany János: A varró leányok) Kéziratban.
44. ZOLNAI BÉLA: A magyar biedermeier. Bp. é. n.
45. ZSIGMOND FERENC: A magyar nemzeti irodalom története. Debrecen 1933. 134.

András Veres

SUR LES CARACTÉRISTIQUES DE STRUCTURE DE LA POÉSIE DE JEAN ARANY INTITULÉE KERTBEN (AU JARDIN)

Dans son étude, l'auteur analyse l'un des morceaux les plus beaux de la poésie lyrique d'Arany longtemps négligé par notre historiographie littéraire: d'abord sur le plan linguistique, ensuite stylistique-rhétorique et finalement sur celui de la structure et de la composition intérieures du texte de la poésie. C'est dans ces limites qu'il essaie de faire la spécification de la poésie, *a*) comme une langue poétisée, *b*) comme une manifestation poétique historiquement coordonnée qui, *c*) nous renseigne sur l'état particulier de la personnalité de son créateur. Dans cette analyse l'auteur met à découvert et, en partie, interprète les connexions linguistiques-structurales (la structure en forme de chaîne de la poésie, l'adoucissement de la forme rhétorique, la dynamique des niveaux de conception et des rapports de valeur, la structure hybride au point de vue du genre etc.) qui, chacune à un degré différent, sont des moyens efficaces pour exprimer la crise psychico-idéologique du personnage du poète. Dans l'étude, l'auteur ne se hasarde pas à élaborer toutes les opérations de l'analyse, mais il cherche à réaliser l'analyse dans le système organique de ces opérations.

A NOVELLISTA KAFFKA MARGIT

E tanulmány közzétételét voltaképpen köznap esemény ösztönözte: most jelent meg Kaffka Margit novelláinak legteljesebb gyűjteménye (*Csendes válságok*. Szépirodalmi Könyvkiadó 1969.). Ritka alkalom ez a Kaffka-kutatásban. Kaffka lírája 1914 után elapad. Regényei — a műfaj természetéből következően — csak pillérek lehetnek. A mozgékony novella azonban a pálya ívét is megmutatja: a kísérletet, a kudarcot és a nagy művek feltételeinek létrejöttét. S ennek végigkövetése nem pusztán filológiai érdekességeket ígér. Kaffka Margit egy fontos korforduló írója, életművének értékei a korváltás feszültségének és dinamikájának függvényei. Lírájában a korai népies versek a múltat idézik, a zaklatott szabadversek a kockázatos előrelépés kifejezői, utolsó „litániáiban” pedig az egyensúlykeresés teremt új harmóniát. Regényei — némi fáziskülönbséggel — hasonló írói gondolatmenetet jeleznek: a *Színek és évek* impresszionista regény, a *Mária éve*i lélektani felismerésekre épül, az *Állomásokban* eltűnik az esszé és a leplezetlen korrajz, s a *Két nyár* megintcsak szintéziskísérlet, melynek célja a tárgyias ábrázolás felújítása. Ezt a töredékes gondolatmenetet tehetik folyamatossá novellák tanulságai.

A korforduló témái. Az anekdota és az új novella között (1903–1908.)

Kaffka Margit versekkel indult 1901-ben, s 1903-ban már novelláírással is kísérletezett. Első biztatója és kiadója ebben a műfajban is Gellért Oszkár volt: a *Magyar Gênio*szban jelent meg első novellája, az *Új típusok*.

Felsőbb nőiskolai internátust mutat be ez az írás. Nincs főhőse, nincs cselekménye: pillanatkép az internátus egyik szobájának lakóiról. Éppen kimenőnapjuk volt, a nagyváros különböző társaságaiban töltötték el estéjüket s most megbeszélnek, feldolgozzák lelkükben, fantáziájukkal továbbélik a magukba szívott „igazi” életet. Azok közül valók, akiket az ország minden részéből elsőeknek hajtott fel „a szükség, a nagyravágás, a tehetség vagy a boldogtalanság — tanulni”. Kétségek között tétovázó, céltalan lelkek. Úgy érzik, egészségtelen, kifacsart életet élnek: dolgozó méhek, akikben visszafejlődött a királynő fajbeli nemessége. Kimenőnapos látogatásaik eseményeit lehetetlen finom élményekké szűrnek, olvasmányaik hőseinek életét élik, vágyaik memoár-jegyzetekben csapódnak le. Gondolataik „mélyek és harmóniatlanok”. Irtóznak az illúzióktól. Voltaképpen a rombolószellem egyetlen vezérlőjük. S óvórova figyelik orvos-jelölt társnőjüket, aki vasakarattal tanul, mert valami akar lenni, tudja, miért él, fel akarja nevelni két öccsét, nem fogják el a „modern” kétségek, s elismerik, hogy ő a legboldogabb köztük, de idegenkednek félszegségétől, gondozatlan külsejétől, aszkézisétől, céltudatosságát kísérő kicsinyességétől. S mégis úgy érzik: nem tudnának többé „úgy, derülten tenni-venni a mázas csuprok és bádogsütők közt, eseménytelen napokon át”. És tudják, hogy a külső körülmények sem teszik lehetővé a visszatérést. De beszélgetésüket riasztó jelenet zárja le: betoppan a felügyelő tanítónő, „sovány, sipító hangú, ráncos arcú vén lány ... ijesztő, szomorú képe a jövőnek”.

Az *Új típusok* az egész Kaffka-életmű tézise. Motívumai pedig majd a *Mária éve*iben bukkannak újra fel, melynek majdnem vázlata, előképe.

Formailag még éretlen. Túl sok benne a leírás, az elmélkedés. Problémafelvetését, indulatának kifejezését még főképpen gondolataira és érveire bizza a fiatal Kaffka: a tendenciózus cím az egész írást jellemzi. De mindez azt is jelenti, hogy már itt ki tud törni a mese uralma alól, elkerüli a lekerekítő csattanót: nem vállal merev műfaji szabályokat.

Még jó ideig kísérti az illúziók gyűlölete és a székepszis. Az *Új típusok* „cinikus” szerelmespárját külön novellában is megjeleníti. A *gondolkodók* (1903) hősei diákok, szertelen fantáziájúak,

eszések, gőgösek, önmagukban bízók és szépek. Lelküket bonyolult érzések töltik meg. „Imádom az estét, ahogy a reggeleket gyűlölöm — magyarázza a fiú. — Ha látná ezeket az utcákat hajnalban, a fáradt pincékeket, az álmos pékeket, a sáros leányokat! Milyen kongó, üres fővel ébred a világ a kelletlen munkára.” A lány rettegve idézi fel ifjúságát, mely anyja szomorú szerelmét juttatja eszébe. Nem hiszik, hogy a való élet lehetővé teszi a boldogságot. A boldog szerelmet frázisnak tartják, tehát kerülik. Örökös készenlétben állnak egymással és önmagukkal szemben. S amikor egészséges ösztöneik mégis rávezetik őket a kárhoztatott útra, komor kérdéssel árnyékolják akaratlan örömeiket: mi lesz a vége? A lány azzal mentegeti meg magát, hogy könnyedén, póz nélkül, természetesen tud a halálra gondolni, s felismeri, hogy a boldogtalanság is élet. A fiú pedig „gondolatban szinte megfogalmazta már az utolsó levelet is, amit akkor fog írni, a szép frázisaival, tévelygő, nyomorult mentségeivel”.

A *Gondolkodók* Kaffka első novellagyűjteményének címadó novellája. Tehát önmagán túlmutató, reprezentatív írás. Olyan íróra vall, aki a dezillúziós, szkeptikus életszemléletet korára jellemzőnek, „modernnek” véli. S ha nagyszámú rokonhangulatú verseivel összevetjük, joggal tulajdoníthatjuk ezt a vélekedést a fiatal Kaffkának. A rombolásnak ez a pátosza főképpen intellektuális élményre vall: bizonyára Nietzsche tanítása nyilatkozik meg benne. Igaz: A *Gondolkodók*ban az annyira közvetett, hogy alig különböztethető meg az általános korhangulattól, máshol azonban, ahol romboló szellemű gondolatmenetet továbbfolytatja az író, az erényen és bűnön felülemelkedő Übermensch kultuszának ismerete nyilvánvaló. Két 1905-ös novellában is (*A veszedelem*, *Igy beszélt az asszony*) felbukkan a vonzó bűn motívuma. Egy későbbi elbeszélésben pedig középponti gondolatát emelkedik az immoralitás: a *Rablás* modern fiatalembere elvi alapon készülődik a bűnre. S hangsúlyos szavakkal mondja róla Kaffka: „nyomatott betű formáiban gördültek agyába a felszabadító ötletek, amiket legelevenebbek hitt, tán Nietzsche-aforizmak, mert fiatal és fogékony intellektusa épp Nietzsche-korát élte hónapok óta már és elmerült e nagy hízogó szövegeiben. »Semmi előítélet!« variálta egészen szabadon mesterét és kissé erőltetve tetszelgett ebben.” A novella azt is sejteti, hogy Kaffka voltaképpen riadtan gondol a rombolás „forradalmára”, amely hiányérzetet kelt benne. Az eredmény: szelidített és töprengő nietzscheanizmus. Hősei csak kísértik a bűnt: „Csak szárnyuk hegyével súrolták játszva a hináros vizet” (*Igy beszélt az asszony*).

Mégis, A *Gondolkodók* többet nyújt a verseknél: míg azok általános, elvont érzést rögzítenek, ez konkrét élethelyzetben érvényesíti a dezillúziós szemléletet. Bizonyára a műfaji különbségek is közrejátszanak ebben, de az is jellemző, hogy a fiatal író kételkedő indulatának lírai kifejezése után az elbeszélés műfajához folyamodott, mely — még legoldottabb formájában is — tényekben gyökerező élményt feltételez. A *Gondolkodók* szerelmesei az illúziókban a sivárság megszépítését gyűlölik, szépsziszük keserű tagadás, amikor nincs mire igent mondani.

Ilyen látható összefüggést azonban nem mindig találunk a fiatal Kaffka „modern” témái és a kor valódi gondoljai között. Lázadó indulata olykor a lélektani extrémítás hajszolásában nyilatkozik meg. (*A halál meséje*, *A Soha-ember*, *Tavaszi alkony álma*.)

Feltűnően vonzódik a művészet, az alkotás problémáihoz. A *Nyár* (1905) hősnője festőnő. Előttünk vívódik a kifejezésért, előttünk festi meg élete első nagy művét. Kaffka — amellet, hogy leírja az alkotás folyamatát — hőse vívódó gondolatainak reprodukálása folytán esztétikai fejtegetésekbe is bocsátkozik: érdekesen elemzi például az irodalmi és a festői ábrázolás különbségét. A *Soror Annunciában* (1906) ugyanez a probléma az írói és zenei tehetség összehasonlításában bukkan fel. A művészet témája azonban sohasem vezet oly távol kora valóságától, mint a lélektan. A *Nyár* esztétikai elmélkedései egy szerelmi történetbe illeszkednek. A novella festőnője válaszul előtt áll: szerelme mellett marad-e vagy művészi vágyait és reményeit követi. „Észrevette — írja róla Kaffka —, hogy a közéletű probléma előtt áll... A nő eltér igazi hivatásától, szobrot farag, regényt vagy képet ír, küzd, elfárad, szenved, aztán megtér a családi lámpa enyhe körébe, és harisnyát stoppol a többi csendes, téli estén. Ez ma még olyan törvény, mely csaknem a természeti erő kényszerével hat... Miért nem lehet valahogy összeegyeztetni?” A művész-hősnő szellemi arculatának ábrázolása tehát nem távolít el a társadalmi problémáktól, hiszen minél jobban ismerjük művészi világát, annál mélyebben átéljük dilemmáját. Nem egy belterjes világ romantikája szülte, hanem a teljes élet vágya, amelynek modelljét annyi töprengő író találta meg a művészetben századunk elején.

A bálványromboló indulat ösztönzői még jobban megfigyelhetők, ha összevetjük az egyházi vagy vallásos tárgyú verseket és novellákat. A *Szűzanyához*, a *Magdolna* és a *Bethánia* „emberi” vallászemlélete Kaffka prózájában — önnön belső logikáját követve — továbbfejlődik, s elvezet a vallás, az egyház és a „világi” társadalom kapcsolatainak felismeréséhez. A profanizált bibliai történetek mellett megjelennek a századeleji egyházi világ alakjai: az ingyenc

lilaöves intézeti igazgató (*Egy negyedóra*, 1905), a zárda nyugtalan lelki zongoratanárnője (*Soror Annuncia*) stb. Mindkét írás arra vall, hogy a *Hangyaboly* anyaga már az indulás éveiben formálódni kezdett Kaffkában. S kialakult az az antiklerikális indulat is, mely élete végéig elkísérte.

Ebből nőtt ki első korszaka legteljesebb prózai munkája, a *Levelek a zárdából* (1905). Itt nem hajszo modern témát, nem tesz kísérletet az új asszonytípus ismeretlen lelkivilágának feltárására. Művészi izgalmat talán csak azzal akar kelteni, hogy igyekszik híven reprodukálni a gyermeklány gondolkodását, írásmódját. A szavak, az eszközök és a téma mögött azonban nagyobb bravúrra vállalkozik. Egy kislány halk tragédiájába bele tudja foglalni antiklerikális indulatát és társadalmi elégedetlenségét is. Mert miről szólnak az elbeszélés levelei? Mindenekelőtt egy küszködő, szegény kis család élete bontakozik ki bennük. Lillike, a kis hősnő a szegénységet cseréli fel a zárdával, ahol viszont embertelen fegyelem és törvény fogadja. Megérzi az anyagi érdek ridegségét is a „lelki” élet mögött. Ne higyjük azonban, hogy mindez programos vádirat sorolja fel. Az elbeszélés bája éppen abból ered, hogy mindvégig egy kisgyermek világán belül marad. Lillike sérelmei apró sérelmek, a zárda bűnei csupán egy hibás nevelési rendszer kis fogásai. De a feltárulkozó mikrovilágban hatalmas arányúvá nőnek. Ezért keltenek lázító hatást. Ezért válik mégis vádirattá az intézeti orvos levele, amely Lillike haláláról értesíti az édesanyját. S ezért írhatta le joggal Radnóti Miklós: „A *Levelek a zárdából* még csak az észre nem vett, az elnyomott gyermek tragédiáját festi, de már érezteti, hogy írójának legszemélyesebb ügye minden elnyomatás.”

De bármilyen fontosnak látjuk is az induló Kaffka prózájában a „modern” témákat, a kételkedő létezelélet és az antiklerikális indulat megnyilatkozásait, a jövő ígérését akkor sejtjük igazán, amikor az *Új típusok* folytatásával, a kor asszonyi gondjaival találkozunk. Voltaképpen Kaffka minden útja ide vezet. Az *Nyárban* ez nyilvánvaló. De a *gondolkodókban* is, ahol a szkeptikus, fanyar lelkek ábrázolása izgatja elsősorban, a diáklány úgy érzi: meg kell köszönnie az ég különös kegyét, „hogy ide is feljőhetett, és sokat tanulhat majd, és hogy nem lesz olyan boldogtalan, mint a családjában a többi asszonyok, akik nagyon szerettek, aztán férjhez mentek — vagy akik férjhez mentek, mielőtt szerettek volna”. Ez a mondanivaló aztán egyre nagyobb teret és rangot követel magának: a nő-probléma már Kaffka első korszakának prózai természetén is uralkodó téma.

A női lélek kutatása közben nem mindig akad igazán értékes anyagra. Szívesen bibelődik a „finom” asszonyi érzelmek festegetésével. De korabeli természetén olyan elbeszéléseket is találunk, mint az *Egy asszony meg egy leány* (1904). Ez is álmelységek méregetésével indul, azután hirtelen panaszáradattal telik meg, amely az anyagi kötöttségek között eltorzult házasság gondjait idézi fel. A *Még egyszer* (1906) szerelmeseit is az anyagi bajok választják el, melyekkel a gyenge jellemű férfi nem tud megküzdeni. Kaffka tehát — bár nem mondja ki — asszonyai gondjainak és tragédiájának forrását a polgári házasságban látja. De nem ragad meg ennél a felismerésnél. Szerencsére, mert mindkét novella az *Új típusok* szerény módszerét követi: elsősorban az író gondolataira és érveire épül s ezáltal publicisztikává hígul. Az *Igy beszélt az asszonyban* (1905), viszont közvetettebb módon, eleven életdarab képében is ki tudja fejezni mondanivalóját anélkül, hogy megkerülné gondolatai és érvei igazát. Az előbbi nőalakja nem lázadozik, nem panaszkodik. Csak álmodozik. A novellát az ő egyetlen hosszú monológja tölti ki. Messze városokba vágyik. Ismeretlen műalkotások felkutatására szeretne indulni. Titkok felé haladna. A végtelen élet fáradtságára kíváncsi. Egy szót sem szól tehát a való életéről, de álmai, vágyai negatívja annak sivárságát körvonalazza. „Az élet álom” enervált eszményének megszólaltatója, passzívan tiltakozik sorsa ellen. Az *Idill* nagy részében pedig látszólag csak egy öregedő kokott portréjának tökéletes kimunkálásával törődik. S így fejezi ki, hogy a kivágyás a kor „szabályos” asszonyéletéből a tartalmasabb, értékebb, igazabb élet igényével párosul.

A nőprobléma és a társadalmi progresszió összefüggését közvetlenül is felveti. Sajnos, megint csak elvontan, márpedig a bonyolult kérdés eszmei elemzésére még aligha kész. *Utak* (1906) című novellája ezért lesz árnyékbölcshöz: együttérző vita az anarchista, doktriner, romantikus színezetű forradalmisággal, amely itt azonosul a szocializmussal. Jelezve, hogy Kaffka inkább diákviták, mint életből szerzett élmények alapján alkotott képet róla.

De ha az életet s nem a teóriákat figyelni, biztosabban ítél. „Éppúgy vadászuk az élet finomságait, sürített és izgalmas gyönyörűségeket, mint ez az egész bolond nagy város ott kinn” — jellemzi nemzedékét az *Új típusok* egyik alakja. Az *Igy beszélt az asszony* álmai a nagy városokat idézik: „Talán a városokba mennék. Széles, gázfényes utcákon futnék keresztül-kasul, nedves aszfalton, pálás, babonás, gyilkos levegőben. Koldusok, gesztenyesütők, rikkancsok, hordárok, nagy eleven színházak körül zajos, várakozásteli élet — ezt kívánom.” A *Még egyszer* (1906) hasonló képpel indul. Nőalakja a „vidéken élő asszony mohó örömeivel” csodálja a körutak fényét, rohanását. S az *Idill* lázadó fiatal emberbe is a nagyvárosokat akarja, melyeket azonosít a kultúrával, a csodálatos, ezer formájú nagyvilággal: ezeknek üzenetét látja

a nőben, kit megvet az előítélet. Ezek a városi képek, éppen azért, mert vágyképek s mert lázadó asszonyok vágyképei, azt sejtetik, hogy az induló Kaffka kora nőproblémájának megoldását a polgári fejlődéstől reméli. Igaz, kételyekkel és aggodalommal figyeli a bontakozó jövőt, de kételyeit és aggodalmát egyelőre még feledtetni tudja reménykedése.

Kik népesítik be tehát Kaffka első novelláit? Asszonyok, akik szerelem nélkül mentek férjhez, s nem tudták vagy nem merték kivívni érzelmeik jogát. Panaszkodó és álmodozó feleségek, kiknek fájdalomában és rezignációjában lázadás feszeng. Megalkuvásra képtelen lelkek, kik inkább a halált választják, de nem vállalják az asszonyi élet „megszokott” megaláztatásait. Önnön lelkükkel bibelődő úriasszonyok. Töprengő diáklányok, kik tudják, hogy úttörők. Gondokodó, öntudatos szüzek, kik át tudják menteni lelküket válságaikon. Okos hajadonok, akik az önálló életben keresik a harmóniát. Erős lelkű művészasszonyok. Hivatásukban kétkedő apácák. És alig-alig megjelenő, legtöbbször hitvány férfiak. S milyen körülöttük a tárgyi világ? Csendes otthon, diákinternátus, zárda.

Az érett Kaffka világának bontakozó képe ez. De a fő motívum még hiányzik belőle: a dzsentrit és a magyar vidéket hiába keressük rajta. A *Színek és éveket* inspiráló emlékek csak egyszerű-egyszer bukkannak fel Kaffka korai novelláiban, akkor is csupán táji élményekben (*A gondolkodók*, Nyár).

Az *Új típusok* egyszerű, darabos formája nemcsak formai éretlenség jele: Kaffka első korszakának egész prózai természetét jellemzi. A cselekmény uralmától, az anekdotikus csattanótól, mely oly befejezetté, kerekdeddé, „formássá” tette az örökölt magyar novellaformát, következetesen idegenkedik. Idegenkedése kortünet. A *Nyugat* már első számában szükségessé vélte a „mese” novellai szerepének megvizsgálását. Szini Gyula híres cikke — *A mese „alkonya”* — különbséget tesz a mese régi és új értelmezése között. A hagyományos novellában a mese apáról fiúra szálló elemek foglalta, amelyek bizonyos ügyességgel mindig valami előre megállapított formává rakhatók össze. Ebben az értelemben a modern novellisták elutasítják a „mesét”, mert ők „egy egész új generáció új látásait, új érzéseit viszik a novella kicsiny keretébe.” Később Kaffka Margit is hasonlóképpen fogalmazta meg az új élmények és a régi, „szabályos” történetek ellentétét. Korai verseiről írta 1918-ban, de voltaképpen az új író és a valóság viszonyát jellemezte: „kicsiny történetek ártatlan pointejeivé rendezte az ösmeretlen élet örvényes véletleneit, a valóság hajmeresztően oktan logikáját”. E felismerés ösztönös jeleit találjuk meg korai novelláiban.

Egyetlenegyszer zárja le csattanóval a novellát. Az *Igy beszélt az asszony* álmodozó monológiát a férj hangos szava szakítja félbe: „Nem gyújtunk lámpát, Csacsikám?” De itt sem a cselekmény hirtelen fordulatával állunk szemben — a novella voltaképpen a félbeszakított vagy elhaló monológgal együtt véget ér — a csattanó hangulati disszonanciát igyekszik felkelteni. Hogy ennél a példánál maradjunk: a lelki állapot, a belső történés vonzza inkább Kaffkát, melyet hűbben kifejez a monológ, mint a cselekményes „történet”. Nem szűri ki teljesen a cselekményt, de jellemző, hogy majdnem mindig post festum indítja novelláit, életük sorsdöntő eseményeit legtöbbször utólag emlégetik és elemzik hősei; szerepük egy-egy lezajlott történetnek és következményeinek új átélése. Ezért építi novelláit szívesen két ember beszélgetésére. S ezért alkalmazza gyakran az egyik legközvetlenebb elbeszélőformát: az emlékeztést.

Mindez még elsősorban a szabadulási vágy jele, az uralkodó formai szabályok kerülgetése. De formateremtő kísérletei is a cselekmény, a „történet” kereteit feszegetik. Az *Igy beszélt az asszony* monológiát már említettük. A *Soror Annuncia* a dokumentáris leírás művészi lehetőségeit is sejteti. A *gondolkodók* szerkezete szaggatott, de nem a balladára emlékeztet, nem is a cselekményt pergető filmre, hanem inkább a mozaikra: hangulatok, gondolatok, érzelmek töredezett darabjaiból bontakozik ki szkeptikus hősei arca és sorsa. Az *Idill* java része az öregedő kokott egyetlen sétájáról szól. Jellemző, hogy amíg minden mondanivalóját a séta leírásába tudja sűríteni Kaffka, addig remeket alkot, s mihelyt túljut rajta, a publicisztikai megoldás felé csúszik. A kísérletek közt olyanokra is akadunk, melyeket később jellegzetes kaffkás megoldásként emleget a korabeli kritika. Megjelennek például novellanyitói állapotrajzai, melyek már az első sorokban az általa kívánt hangulat hatása alá vonják az olvasót.

De ezek az erények mégiscsak egy kezdő író erényei. A régi prózaíró technikától már idegenkedik, az újnak pedig még nincs birtokában. Az epikai hitelt már könnyen veszi, a realiztikus ábrázolás logikáját nyúgnek érzi, de ahhoz még nincs ereje, hogy más logikájú szemléletvilágba emelje anyagát. Ez akkor tűnik fel különösen, amikor formálni igyekszik élményét, s nem elégszik meg az emlék közvetlen, „natúrális” kifejezésével. A *Levelek a zárdából* hősnője például arról is tudósítja édesanyját, hogy csak hétéves és a harmadik kisosztályba jár. Ha az író stilizálja a levélformát és a kisgyermek gondolkodásmódját, akkor ilyesmire is joga van, így azonban csak azt árulja el, hogy nem tudja következetesen megtartani hősét a neki szánt szerepben. Radnóti ugyanitt arra figyel fel, hogy olyan impresszionista víziók, mint a „két asztal növéndék”, nem támadhatnak gyermekben. A *Nyár* választott előtt töprengő

alakjával igazán együtt érzünk, de dilemmáját nem értjük pontosan. Miért nem költözhetett a fővárosba a festőnő szerelmese is? Akkor nem vetődne fel a hivatás és egyéni boldogság ellentéte! Erre csak felületes és nem meggyőző utalással válaszol az író. Hiszen sejtjük, hogy mélyebb ellentétek izgatják, s nem valamely szerencsétlen szituáció kínos következményéről akar beszámolni. De még nem meri vállalni, hogy csak ezeket formálja novellává: megszokott, „érthető” és magyarázó okokat iktat közbe, de közben hagyja, hogy homályosabb, elsődleges mondanivalója szabja meg az írás menetét.

A konvencióktól való szabadulás vágya tükröződik abban a lassú, alig látható küzdelemben is, melyet az önálló prózai stílus kialakításáért folytat. Már prózáiról indulása első évében ilyen mondatokat ír le: *Cinikus és mégis költői ötleteket kacagtak bele egymás szentségeibe. Lázás akarással tördelte apró szilánkokra az érzéseit.* Ugyanitt egy különösen képzett szó ötlik a szemünkbe, — mérnökös —, amely mellé a következő évekből feljegyezhetjük a *felsőletes-t*, az *érzékülés-t* és a *félkuszaltság-ot*. Különösen 1905-től kezdve egyre jellemzőbbnek érezzük Kaffka prózai nyelvében a jelzőhalmazt: *Széles, gázfényes utcákon futnek keresztül-kasul, nedves aszfaltton, párás, babonás, gyilkos levegőben. Fojtottan szomorúnak, észbontóan önfeladtnak, álomszerűen rövidnek és viharosan tisztának gondolom a szerelem végső, tragikus teljesülését.* Néha szinte szómámor ragadja magával: *Ravasz kis majom — csengő barack, mosolygó alma, rejtőzködő mókás cinizmus, fehér sátánkisasszony.* Merészen él a különböző képzetek összevonásával: *A kőkockás templomban . . . tömjénfelhők mögül imbolygott elő a viaszgyertyák világa és reszkető fénygyűrűkre, pásztás sugárkötegekre tört szét . . . Ez a darab modern higiéné nyílt, oszlopos tornácaival kacagva könyökölt bele a klastromi udvarba. Haloványsárga, enyhe napfoltok pihentek a gyepon.* Feszült intellektualitás, a líra és tárgyi világ képének keveredése jellemzi ezt a stílust. Később ezekből az elemekből és vonásokból alakul ki Kaffka érett stílusa.

A nőprobléma és dzsentritéma találkozása. Táguló világ és intenzivitás (1908–1914.)

Első Nyugat-beli novellája a *Neuraszténia* (1908). Ha együtt olvassuk induló éveinek termésével, meglep bennünket a felszabadultság, amely belőle árad. Itt már nem kerülgeti az útjában levő cselekményt, nem erőlteti kötelességszerűen az epikus okfejtést. Meri vállalni a mesét teljesen nélkülöző témát. Amint a címben jelzi, egy neuraszténia állapot rajzát akarja adni. A novella formája: lelki pillanatkép. Anyaga egyáltalán nem transzponált, nem szolgál semmiféle „eszmei” célt. De azért az író számára nem csupán lélektani sztenogram. A téma természeténél fogva, miközben novellává formálja élményét, műhelytanulmányba illő valamást is tesz. „Valami készül, valami küszködik és gomolyog a lelkemben — írja —. Megbírom-e kötni, megbírom-e? Megadatik-e nekem a forma, mely életre keltse? A józan tudatosság munkás és világos óráiban majd körülveszem szabályos, csiszolt és hideg szók foglalatával, de azért benne lesz egy szemernyi az igazlítás percéből . . .” Tehát rendkívül tisztelt tudatán túli énjének megnyilatkozásait. A *féltudat*, a *félvak gondolatok* gyakori emlegetése is erre vall. Önmagát hangszernek tekint, melyen az élet játszik, s az „igazlítás percének” azt tartja, amelyben valamennyire le tudja kottázni lelke hullámzását. S milyen felszabadultan tör ki stílusa is a racionális nyelv keretei közül! „Modern” képein az indulás éveiben mindig áttetszett a kockázatvállalás határozottsággal kompenzált bizonytalansága. Azóta mintha anyanyelvévé vált volna az érzéki képzeteket összevonó kifejezőmód. Még él a hasonlat megszokott eszközével is, bár asszociációi már távoliak: *a vak gondolatok, mint nagytetűi meleg és lomha pókok, lassan telepedtek le kábult agyamra.* De már gyakoribbak a szinesztéziára épülő képei: *Lassan csúsztak lejjebb-lejjebb az árnyak vagy a függönytelen ablak még nappali ridegséggel önti végig nagy fehér foltját egy kötés papírnak.* Olykor pedig gátlástalanul elvont: *éreztem kilendülni összhangjából az egész éneket.*

Felszabadulást sejtet a novella. De nemcsak a konvenciók, hanem a kísérlet kísértése alóli is: a kor „modern” prózái törekvései megmértettek, és ha nem is könnyűnek, de a reméltnél könnyebbnek találtattak. Legalábbis erre vall, hogy Kaffka a *Neuraszténiát* egyik novelláskötetbe sem vette be. S még inkább erre vall *Az ember meséje*.

Ez a novella ugyancsak a *Nyugat* első évfolyamában jelent meg. Hőse egy világtól teljesen elvonult ember, aki köftallal körülvevett szigeti házában csodálatos illatok előállításával foglalkozik s az élettől eltávolodva már csak illatainak és illataiban él. Számára az illat a megismerés és az élet értelme. A század eleji dekadens irodalom kedvelt hősének rokona ez. Elég Huysmans hősére utalni (*A visszajáró*) és azokra a gondolatokra, amelyeket Babits fejtetett ki a *Szagokról, illatokról* c. esszéjében (1909). Az illatbűvölte hős és az illatfilozófia egyaránt az irracionális világ vonzását jelzi. Az *ember meséje* ezt közvetlenül is elárulja: mint a *Neuraszténia*, egyszerre novella és művészi vallomás. Hőset, aki a maga módján ugyancsak művész, így jellemzi Kaffka: „Meg akarta fogni és anyagba rögzíteni a lét egész tartalmát,

de csak azt, ami álomként leng fölötte". A valóság értelmi megközelítésében nem bízik: „felfokozott érzékenysége egyre analízissel zavarta meg az összérzést”. S hogy nem csupán hősét akarja jellemezni ezzel az esztétikai hitvallással, a novella leíró részleteiből láthatjuk, amelyek legtöbbször testetlen illatélményeket idéznek fel. Az illatvilágban élő ember meséje azonban a vége felé hirtelen fordulatot vesz: a hős egyszerűen egy csecsemőt talál ajtaja előtt, s a kis lényességgel együtt betör hozzá az élet. A novella a valóságos élet győzelmét hirdeti az álomszerű lét felett. Igaz, a hirtelen fordulat romantikus jellege azt sejteti, hogy ez a győzelem egyelőre vágykép: az író felismerte a szükségességét, de még nem tudja olyan átéltlen ábrázolni, mint az irracionális világ vonzását.

Az író bizonyára maga is megjárta hőse útját: a cselekményre épülő novellát már szülnék érzi, hiszen az a tünékeny dolgokhoz és eseményekhez igazodik, pedig ő a lét egész tartalmát akarja megfogni; de éppen ezért az irracionális titok között járva is elégedetlen, a köznapit élet igazságáról sem tud lemondani. Kűszködik tehát, s az életnek mindig azt az oldalát keresi, amelyiktől távolabb került. Az irracionális témakörhöz ugyan már csak egyszer tér vissza (*Jeanette szerelmei*, 1913), de közvetett írói vallomásai azt sejtetik, hogy az értelem túli világról is még mindig sokat vár. 1909-ben írja egyik költői hajlamú hősről: „csak ne túlságosan tiszta és éles képet a dolgokról, mert világos ösztönrel érezte, hogy nem szabad megzavarnia a lelkében valomit” (*Rablás*). Ugyanebben az évben írja *Külön úton* című novelláját, melynek festő hősnője úgy érzi, hogy a múlt szunnyadó, rejtett szépségét nem fejezheti ki „precíz szó vagy nyers teljességű forma”. Egyik önéletrajzi emlékezésének tanúsága szerint még 1912-ben is vonzza a testetlen világ (*Úrnapja*). Ugyanitt azt is megvallja, hogy világnézeti szkepticizmus hajtja az „értelemfölötti igék” felé: „jobb is, ha komolyan egyhangú... értelmetlen, mert értelemfölötti igékbe ömlik e nagy lelki áradás.” A *Csendes válságokban* viszont mintha megcsömörlött volna a „differenciált” érzésektől. Itt is költő-jelölt az egyik alakja, de ez már az egyszerűségben látja a tehetség próbáját. Így alakul ki elbeszélő művészetének belső hullámzása a *Nyugat* hőskorában. Nem tér vissza a tünékeny dolgokhoz és eseményekhez, de a „modern” novellával is elégedetlen és kitartóan keresi a hangulatot, mely eléggé testetlen ahhoz, hogy a csonkító „történetnél” tágabb keretet adjon a mondanivalónak, de magában hordozza és a lét egyetemes tartalmává emeli, jelentésteljessé avatja a köznapok gondjait, reményeit, tapasztalatait is.

Először a kor asszonyi gondjaihoz talál vissza: abban a hat esztendőben, amely a *Nyugat* indulása és a világháború kitörése között eltel, novellái háromnegyedét a nőkérdés sokoldalú ábrázolása tölti meg. Most is folytatja töprengéseit, sőt lassanként rendszerfélét alkot, mely az asszonyi élet elnyomottságának bemutatásától a megoldás lehetőségeinek mérlegeléséig az egész problémakört magában foglalja. De már egyre ritkábban folyamodik magyarázó közbeszóláshoz vagy elmélkedéshez: „feminista” koncepcióját eszmét sugárzó, plasztikus megformált női arcképekkel fogalmazza meg. Ezért érkezhett el életművének olyan csúcshoz, mint a *Süppedő talajon* (1911), a *Fekete karácsony* (1913) és a *Mirjam* (1913).

Mind a három kiszolgáltatott asszonyról szól. Az első egy balul sikerült férjszerzés története. Története? Voltaképpen alig történik a novellában valami. Egy lány ül a tűkör előtt és elmélkedik. Sorsforduló előtt áll: nagynénjéék eladták a patikájukat, s most mód nyílik rá, hogy „összehozzák” az új tulajdonossal, egy félszeg, degenerált fiatal emberrel; már megérett az ügy, ma este kéri meg a kezét a búcsúbanketten, arra készül. Tudja, hogy megalkuszik, de rászánta magát. Miért? Emlékei felelnék helyette. Az így megfogalmazott alapképzet eléggé egyszerű: a szegénység kényszeríti a nőt az erkölcstelen házasságba. Mégse lesz tételszerű. Az író tudomásul veszi az alaptételt, de nem akarja bizonyítani: elsősorban az emlékezés hangulata és a gyanús ügyeskedés izgatja. Ezt sejteti kompozíciós elképzelése is: a novella menetét a hősnő emlékezésének hullámzása szabja meg, csak a végén torkollik jelen idejű drámai jelenetbe. E tekintetben a *Színek és évek*re emlékeztet: érthető, hiszen közvetlen szomszédságában született.

A *Fekete karácsony* még zártabb, intenzívebb. Egy „megtért” bűnös asszonyt mutat be karácsonyra készülődő családi körben. Bűnének ábrázolásával egyáltalán nem törődik az író: tényyszerűen közli, hogy házasságtörést követett el, s legfeljebb annyit tesz hozzá, hogy csupán merész kitörésként magyarázza tettét. „Megtéréséről” sem sokat beszél: „nemesen” bántak vele — hangzik futólagos megjegyzése —, anyósa irt neki, ő vette rá fiát, hogy fogadja vissza. Mindent a szituáció pontos rajzával akar elmondani: a bűnös asszony és a keneteljes nyárs-polgári rokonság találkozása a szeretet ünnepén. A középpontban az ünnepi est képe áll. De ami megelőzi, szintén a fojtott drámát készíti elő. Az ünnepi készülődés leírása ez. Rendkívül puritán eszközöz folyamodik itt az író; majdnem a szociográfia szárazságával sorolja fel egy „középosztálybeli” háziasszony teendőit. Feszültséget áraszt ez a tárgyias felsorolás, amely minél szárazabb, annál szenvedélykeltebben hirdeti az asszony igazát. Ezt követi az ünnepi est. Ennek sincs cselekménye: ajándékosztás, vacsora, tarokkparti. De mégis drámai, mert kicsinyes, fojtott indulat tölti meg: homályos célzások hangzanak el, melyek a „bűnös”

nyárra utalnak; az anyósból és az apósból messzire süt a kérdő tapintat. S a fojtott hangulatot — mintegy kontrasztképpen — félszeg kamasz-szerelm lengi át: az apósék kosztos diákja rajongó tekintettel kíséri a háziasszonyt. Ez mutatja a novella egyetlen kiútját is — a diák arra kéri az asszonyt, hogy szökjön meg vele —, amely azonban annyira romantikus, hogy inkább a tehetetlenség érzését erősíti, mint a reménykedő hitet. A *Fekete karácsony* a „gyalázatos tisztesség” dokumentuma. De nemcsak az elnyomott asszony példázata. Az író azáltal, hogy hősére és annak feszült helyzetére koncentrált, s következetesen kerüli a távolabbi okok kitérőit, a novella aktuális problémájának távlatot ad s egyetemes emberi érzést fejez ki, amely az általános társadalmi elégedetlenséget is magában foglalja.

Ezt a gondolatmenetet igazolja a *Mirjam*. Bibliai novella, a *Magdolna*, a *Jóslatok* és a *Bethánia* prózai folytatása. Nemcsak tárgya, hanem szemlélete is e korai versekhez kapcsolja: az „emberies” vallásezemlélet nyilatkozik meg benne. Mirjam Jézus anyja — földközbelben. A novellában fáradt, öreg nő: fiát elvesztette, most a „tanítványok” gondját viseli, főz, varr, mos és sóváran figyel a férfiak beszédét. Tehát köznapi környezetben mutatja be az író. De, miközben lehozza alakját a vallási mítosz magasából, újra szimbólummá emeli. Mirjam belső monológja, mely formát ad az egész novellának, így végződik: „Szülni, ha ők akarják és szűz lenni, mikor nékiek úgy tetszik; avagy parázna, ha őkőlük arra ítéltetett! . . . és mint jó eb a morzsát, úgy lesni el nagy néha egy-egy szilánk igéjét minden tanításnak, minden jó hírnek, mi felülről jövend! De szeretni — mindenkor és mindennel csak őket szeretni, a világ végezetéig, ámen!” Egy mitikus férfivilágot idéznek ezek a szavak. S Mirjam, amikor végigzuhognak a lelken, úgy érzi, „proféciát mondott megint”, mint amikor áldott magzatát hordozta méhében. De ez már új profécia, a századeleji korforduló asszonyi gondjainak szimbolikus összefoglalása. A férfivilágot aposztrofálja, de az elnyomatás ellen lázít. A *Mirjam* tehát elvontan is igazolja azt, amit a *Fekete karácsony* módszerével sejtet. Az általánosítást, az absztrahálást nagyszerűen szolgálja a bibliai téma, a régi mítosz antitéziseként bemutatott köznapi élet rajza, melyből lassanként kibontakozik az új szimbólum, az új példázat, s a belső monológ, mely feleslegessé teszi a bölcselkedést.

Az elnyomottak mellett ugyanilyen módszerrel mutatja be a lázadó asszonyokat. Legtöbbször a hangulatot idézi fel, mely a céltalan mozdulatlan életből vagy az elnyomatságból kitörő nő helyzetét jellemzi. Ezért fordul annyiszor a szabadszerelm témájához. Késérő vagy rezignált a mondanivalója róla. (A *kaland*, *Kirilláné múltja*, *Májusi zápor*, *Ünnep*.) Látja, hogy a fennálló társadalmi rend nem tud értelmes életet biztosítani asszonyainak. De a társadalmon kívül szorult boldogságkeresésről is kereső tapasztalatokat gyűjt; elsősorban nem a szűk s merev formák gátló hatása zaklatja fel, hanem az asszonyi lázadás belülről fakadó tragédiája, a „falakon kívüli” élet sivársága, mely éppen azt sorvasztja el, ami a lázadás célja volt: a megalkuvástalan érzelmi életet. Késérősége: új rend és új erkölcsök sürgetése.

Kitartóan keresi kora győztes nőtípusát is. S egy-két novellájában mintha meg is találta volna. A *Jöttmentben* egy nagy energiájú, mindent és mindenkit a maga akarata alá gyűrő dzsentriasszony és egy okos, friss szép tanítóleány párharcából az utóbbi kerül ki győztesen. A *Lefekvés előtt* is hasonló néma harcról szól. Itt színészlányok és ideiglenes házigazdák, kik a „rendes” világot képviselik, állnak egymással szemben. De aligha véletlen, hogy ezek a győztes nők *leányok*, azaz még kívül állnak a fájdalmas asszonyi világon. Kaffka bizonyára csak elvont perspektívát akar jelölni sorsukkal, s egyben kifejezni, hogy példájuk csak a letűnő világ mélypontjairól nézve ígér kiutat, s hogy győzelmük ára voltaképpen az asszonyi sors megkerülése. Végiggondolva eléggé keserűnek látszik ez a „győzelmi jelentés”. S amikor közelebből és köznapiabb helyzetben veszi szemügyre kora „győztes” asszonyait, keserősége nem is marad meg mondanivalója mélyén.

Egyik legszebb novellája bizonyítja ezt. A *Csendes válságok* (1909) egy szép, okos, művelt, nyugalmas lelkű asszony halk dicsérete. E hősnője belvilágából alig mutat meg valamit Kaffka; talán azt akarja ábrázolni, amit a frázis úgy fejez ki, hogy „árad belőle a harmónia”. Lakását festi meg, a bronz és rezedázó tapétás nappalit, ahol világos, nagy áttört függönyök mögött, a reggeli félderűben könnyű illat úszik. Íróasztalát állítja elének, mely kicsiny, de sima és téres, metszett üvegű és tompa élű. Azután külsejét részletezi: nyúlánk alakját, kreol árnyalatú, oválrajzú arcát, sötétbarna haját, mely puha hullámokban simul szabályos homloka fölé. Cselekvő helyzetbe nem is hozza, legfeljebb beszélteti: okosan, tájékozottan, nem bántó fölénnyel szól nagy fiához és annak barátjához, kik éppen csak elkezdték egyetemi éveiket. E külső kép alapján jogosnak látszik az író végkövetkeztetése: „Az ilyen asszonyok arra születtek . . ., hogy körülöttük nyugalom legyen és az emberek hozzájuk meneküljenek.” De kitöltik-e az életét ezek a célok, hiszen még csak harmincnyolc éves? Biztosan nem tudhatjuk, mert sohasem pillanthatunk a lelkébe. Azaz éppen csak belepillanthatunk. Egyszer Grieget zongorázik, s játéka fojtott zaklatottságot fejez ki. Néha magával ragadja egy-egy válságos pillanat — amikor például észreveszi, hogy fia barátja beleszeretett —, de ezek csak csendes válságok, elsimulnak s elfoglalja helyüket a nyugodt fölénység. De mi az ára? Az, hogy

ez az asszony kihúzódott az életből; fentebb emlegetett leánytársai előtté vannak az asszonyi élet hangos válságainak, ő utána — harmincnégy éves korában. Nem épp olyan keserű panasz ez, mint a költő Kaffka felkiáltása válása utáni, zaklatott, magányos éveiben: „Csak most már gyorsan a vég, az öregség!” (*Zilált napon*). Nem azért igyekszik hősnőjét távol tartani tőlünk, mert lelki élete nem „árasztaná a harmóniát”? Fölényes, nyugodt alakja nem vágykép csupán?

A novella szerkezete, nyelvi anyaga hasonló felszín alatti hullámzást jelez. Nagy része leíró, a tárgyi világot tükrözni szándékozó. A hősnő külső képe és környezetének rajza azonban túl éteri; zavartalanságával inkább nagy belső zavar kompenzációjának tűnnek. S hogy sejtelmünk jogos, közbeiktatott párbeszédek, röpke jelenetek és feloldatlan elmélkedések igazolják. Ugyanilyen ritmusban váltják egymást benne a hamvas impresszionista képek és a „modern” harmóniatlan szóösszetételek, szóképződmények: *Vízszagú nagy garabonciás szelők nekilódulva csatangolják a homályos utcákat. A parázs gyöngye izzása beleheli a szobát. A napfény végigdobja széles elevensárga csikját az asztalon. A hősnőt körülvevő nyugalom pezsdítő hatását állítmány nélküli mondatok sietése jelzi: Csak egy reggel, egy-egy tavasznapi reggele: — kizökkenés munkából, gondból, aluvásból — hajnali friss, szagos, nagy folyó és hajók túlkölte — gyors, ziháló kapaszkodás a kicsi hegylejtőn, ahol világos fűfoltok zsendülnek. De közben a fiúkat nagy élelések vonzzák, tetszetős rájáratok lelkesítik és új életértékek bűvölik.*

Jelentőségteljes, hogy közbevetett elmélkedései nagyrészt a szabadszerlemlről szólnak: mintegy továbbviszik a gondolatot, melyet a hősnő „csendes válságai” indítanak el. Ezek a részletek nem igazodnak rendszerbe, s nem döntenek el a vitát. Csupán keserűségről és reménytelenségről vallanak: a jelen, a valóság szűk, életcsonkító; a jövő, amit az elmélet ígér, csak addig szép, míg játék, valóságközelben új diszharmóniától terhes; az egyén talán kitérhet az uralkodó törvények szorításából, de nyugalma, derűje, fölénye csak addig tetszik csillogni, míg kívülről nézzük.

Kaffka szerint a *Csendes válságok* hősnője azért került ki győztesen csendes válságaiból és „előtörténetének” vesztes csatáiból, mert anyasága és passzív humanizmusa felülemelte az örvénylő női életet. A *Külön útonban* (1909) a hivatástudat a fölény forrása: ismét megjelenik a művészhs, mint a teljes élet utolsó birtokosa. Itt még csak a rezignált felhang jelzi, hogy bizonyára ez is illúzió. De a *Csonka regényben* (1910) már önmagával szemben is könyörtelenebb az író, kiiktat minden elsimító mozzanatot. Hősnője, Balikay Iza helyezte a végletekig kiélezett. Tehetséges és sikeres színésznő. Szép nő. A férjhezmenés kényszere alól társadalmi helyzete és belső igénye egyképpen felmenti. A legnagyobb asszonyi fényűzést követeli magának: „egyszer szabadon és elszántan . . . asszonyává lesz annak, akit igazán szeretni fog.” Így kezd szerelmi viszonyt a vidéki város mánás főpapjával. Választása azonban szerencsétlen: a férfi méltatlan az ő szándékához. Azután egy fájdalmas, bosszútól zavaros pillanatában enged régi hódítója, az alispán ostromának. Voltaképpen ebben a „kalandjában” is nagy dolgot kísért: a nő teljes egyenjogúságát. Gondolatát kétes értékűvé teszi, hogy áttetszik rajta a torz feminizmus hatása, de előző szerelmi történetével együtt mégis valódi gondot és fájdalmat tükröz: a nő érzelmi és fizikai kiszolgáltatottságát. A mocsárból kimenekül: idegenül és röviden küldi el magától a férfit. De hogyan vívja meg saját magával a harcot? Így jut el az író ismét a hivatás vígaszához. Balikay Izának a lelki és — a magzatelhajtás után — fizikai kínok sötétjében csak a színház fényei mutatnak világosságot: „A színház . . . élete lesz, érezte, mindvégig. Ahová mindenből visszatérhet, ahová mindent elvihet és odaadhat.”

A *Csonka regény* műfajilag is csonka regény. Regényszerű: a novellánál szélesebb medrű és kanyargó. Részletesen bemutatja például azt a műveletlen, mindent magához aljasító környezetet, mellyel az igazi tehetség megküzdeni kénytelen a századelő magyar vidékén. Külön regényszálként indul a világias, művelt főpap története, mely kidolgozottabb formában a jelenleginél nyilván megnyugtatóbban indokolná, miért feléje fordult a nagy igényű színésznő figyelve. Ez azonban már az írás „csonkaságát” is jelzi. S feltűnik benne egy mellékalak is, aki sokat ígérően lép elénk, azután elvész a szemünk elől. Egy fiatal újságíró ez: mély érzéssel szereti Balikay Izát, s talán ő lenne a tehetséges színésznő igazi társa; származásánál fogva az „úri társaság” tagja, de érzé a magyar lép lehúzó erejét, s csendes keserűséggel be meri vallani züllését. Miért nem találkozik az útja a hősnőjével? Milyen egyéniség, milyen egyéni sors húzódik meg az „elkallódó magyar tehetség” sablonarca mögött? A válaszokkal a csonka regény adós marad.

De csonkaságában is kifejezi, hogy az asszonyi gondok egyre messzebb vezetnek Kaffkát: új okokra, új összefüggésekre bukkan, s ezek ábrázolásához már csak a regény tud teret adni. A *Csonka regényben* még megtorpan, de egy év múlva már közli a *Színek és éveket*. S nemsokára kísérlete motívumaira is visszatér. Balikay Iza „megnyugvása” az *Állomások* utolsó fejezetében, a „tükröző élet” eszményében bukkan fel újra. A *Külön úton* pedig a nagy társadalmi regény vázlatának tekinthető. Nemcsak eszmei mondanivalójában, hanem részleteiben is:

a terhes házasságtól megszabadult asszony magányának dicsérete, az alkotásban megtalált vigaszt már Rosztoky Éva regénye felé mutat.

S hogy mit ér valójában a novellák „győztes asszonyainak” diadala, majd a regények — első sorban az *Állomások* — mondják el.

Ez a fejlődés azonban nem lenne megnyugtató, ha csupán az extenzivitás igénye irányítaná. Éppen ezért teljesen logikus, hogy Kaffka, miközben az új okok és összefüggések nyomában egyre tágitja világát, az intenzív kifejezésre is rátalál. A *Fekete karácsonyban* már ezt figyeltettük meg. A folyamat azonban a dzsentri téma megjelenésekor válik igazán láthatóvá. Az asszonyi sorsok „jelentése” annál közvetlenebb, társadalmilag minél körülhatároltabb és karakterisztikusabb élet hordozza. Ezért segíti elő az intenzív ábrázolást Kaffka prózájában a nőkérdés és a dzsentritéma találkozása.

A korai novellák táji élményéből csak lassan bontakozik ki a dzsentrivilág. Az *orsó mellőlben* (1908) a vidék pállott csendje uralkodik. A *Rablás* (1909) a régi idők szépségének nosztalgikus dicsérete. A *nem mindennapi ember* (1909) már a dzsentrivilág kellős közepébe vezet: a pusztulást és a romantikus szembeszegülést idézi. De éretlen írás. Nem is jelent meg Kaffka életében, de anyaga majdnem változatlanul bekerült a *Színek és évekbe*: hőse Telegdy alakjában éledt újjá. S a téma már közben is állandóan kísérté az író. A *Jöttment* úgy indul, mint a *Színek és évek*: a dzsentriváros hangulata lengi körül Balajthy Zsuzsanna és a fiatal tanítónő néma küzdelmét. A *Színpedő talajon* háttérben egy dzsentricsalád lassú pusztulása zajlik le. Igaz, ezek még mindig csak motívumok, ha rangosabbak is, mint első novelláinak tájfestő részletei. De már jelzik, hogy milyen gazdag élménymező húzódik meg az író tudata mélyén. Nem meglepő tehát, hogy a *Színek és évek* szomszédságában a novellaműfajban is uralomra jut a dzsentritéma. Így érkezik el Kaffka a *Polixéna tanthoz* (1911), elbeszélő művészetének egyik csúcsához. Polixéna tant öreg dzsentriasszony, aki diáklányok kosztolásából tartja fenn magát. Nehezen él — fia is már csak hetven forintos postatisztviselő — de a „jelenről... a vén szolgálon kívül soha senki se szól” a házában. S amikor fia sikkasztása után kénytelen elhagyni a várost s fizetés nélküli házvezetőnői állást vállal, mindenkinél arról beszél, hogy „anyahelyettesnek, rokoni barátnőnek” hívják, s csak azért tesz eleget a hívásnak, hogy közelebb legyen Geszthez, a hajdani családi birtokhoz és a családi kriptához. Vén hazudozó? Az író szerint nem: magatartása „hóbort és komor bölcsesség vagy rögeszme: ködkötelekbe kapaszkodó gyöngesség vagy hősi erő.” Portréjában tehát a megértés és a szigorú történelmi ítélet jogosságának elismerése keveredik. A novella stílusát az emlékező magatartás szabja meg. Először az író emlékezik: ő is Polixéna tant kosztoslánya volt. Felidézi a nagy, komor, tornyos bútorokkal telezsúfolt lakást, melynek „szikkadt magányából” éles vonalakkal rajzolódik ki az öreg dzsentriasszony alakja. A leírás után az író emlékei az öregasszony emlékeibe csapnak át: emlék emléket idéz. A múltból a dzsentrik hajdani „szép” élete ragyog elő. Az egymásba hullámzó emlékek áttörnek az idő határait, élővé teszik a múlt példázatát s egyben mosnak történetet, lírát és kommentárt. Így alakul ki az ítélet — csendes züllés ez —, s így felesel vele a nosztalgia, mely múltó szépséget idéz, míg az „új foglalkásban” csak a „friss éhséget” látja. A *Színek és évek* kétszámú hangja ez: a *Polixéna tant* a nagy regény méltó novellapárja. Teljesen egységes, kerek, zárt mű. Primér mondanivalója és „jelentése” megfelelő formát talál az emlékező elbeszélésben. Anyag és forma teljes egységét jelzi, hogy az emlékező hangulat mondatait is áthangszereli. Ne csak a lírai felhangokra gondoljunk itt, hanem első sorban azokra az állítmány nélküli felsorolásokból álló mondatokra, melyek, mint töprengő sóhajok, vezérmotívum-szerűen térnek vissza újra és újra: „Kolosy... útszéli babonává fanyarult baljósat, egy végzet, mely mókás szőlamba kapott, környékbeli anekdota, magyar Ananké! Ó, hóbortok, szenvedések és szépségek; bankópusztító, betyáros, vesztett virtus, vesztit érő fajta, halálba táncoló embertípus görögütüzes és torz komédiája; hamis érzélgés, buta góg, büszke emlékezés!”

A *Polixéna tant* — és a *Színek és évek* — után a dzsentritéma Kaffka munkásságában is kezdett kimerülni. Ezt igazolja két története 1913-ból: a *Wagner Friderik és az Egy régi katonáról*. Mindkettő könnyed, hamvas szerelmi emlék, a földcsuszamlás előtti dzsentrivilág derűs pillanatképe. De mindkettő megmarad az anekdota színvonalán. A dzsentritéma tehát Kaffka érdeklődésének periferiájára került. Érthető: 1913-ban már megírta a *Mária éveit* is és az *Állomásokra* készülődött.

A *Polixéna tant* sikerének egyik titka, hogy a személyes emlék lírája itatja át. Viszont a két 1913-as történet azt bizonyítja, hogy önmagában a személyes líra sem magyarázza Kaffka prózájának erejét, bár kétségtelen, hogy egyik sajátosságára utal. Ezt a tanulságot teszi világosabbá az *Úrnapija* (1912), a *Péter délutánja* (1912) és a *madarunk* (1913). Mindhárom nyíltan megvallott személyes emlék: az első Kaffka zárdái éveiből való, a másik kettő a kisgyermekes anya vallomása. Mindháromban jelentős részleteket találunk: az *Úrnapijában* a leírás puritán-eszközét teszi próbára az író; a *Péter délutánjában* — Radnóti nyomán — arra figyelhetünk fel, hogy milyen nagyot fejlődött a gyermeklélek ábrázolásában a *Levelek a*

zárdából megírása óta; A *madarunk* a materialista szellemű gyermeknevelés izgalmas kísérletét rögzíti. Tehát mindhárom erőnye a részletekhez tapad, maga a személyes közvetlenség egyikben sem tudja felelni a mondanivalót.

Az induló Kaffka dezillúziós, szkeptikus érzéseivel, bálványromboló szenvedélyével fejezte ki a megsejtett társadalmi elégedetlenséget. E közvetett módszerhez még 1908 után is visszavisszatér (*Egy rossz este*, 1910; *Üvegkisasszony*, 1913), a társadalmi elégedetlenség azonban mindinkább közvetlen megnyilatkozási formát keres novelláiban.

Már a *Neuraszténia* mellett feltűnést kelt az *Egy nap* (1908), mely egy szocialista lapszerkesztőt mutat be. Igaz, a férfi sikertelen küzdelmét a feleség szemével nézi végig az író és így keserű, lemondó. A társadalmi mozgalmakban nem bizik, de annál szenvedélyesebben emel szót a társadalmi igazságtalanság és a nyomor ellen. S elégedetlenségében már felkomorlik az osztályellentét megsejtése is, amely — töredékes megfogalmazások után (pl. *János*, 1910) — nemsokára új élettáj és új stílus felé vezet. Az *Asszonyok* (1910) egy neves gyermekorvos ingyenes fogadódelutánját jeleníti meg. A városzobát sovány, kopott asszonyok és rosszul táplált beteg gyermekek töltik meg: a híres tanár alamizsnája — az ingyenes rendelés — mindegyiknek végső menedéke. Ebbe a környezetbe cseppen bele a finom úriasszony, aki tévedésből hozta el agyoncicomázott leánykáját a szegénynapon. Azonnal feszültség tölti meg a várót. Először levegőbe eresztett megjegyzések és durva szellemeskedés veszi körül a „betolakodót”. Majd kipattan a szikra: az egyik nyomorult gyermeke számárközhöggösen fuldokolni kezd, s az úriasszony — a szabályokra hivatkozva — követeli, hogy különítsék el. A tanár sógora — az asszony társasági ismerőse — menti ki a felháborodás hullámaiból. Becsukódik mögöttük az úri lakás határt jelentő ajtaja, a váróban pedig gyűlölettel hangzik fel az átok: „Hát haljon meg a gyereke még ebben az esztendőben.” Még itt is megszólal az egyén kételye, hogy vajon mérhető-e az ember élete a társadalmi törvényekkel: „Az örök igazságtalanságot érezte — mondja hőséről Kaffka —, hogy egy-eken bosszulódnak meg a messze okú és érthetetlen tömegigazságtalanságok.” De az úriasszony alakja már nem válik se vonzóvá, se — mint Polixéna tant — töprengés-keltővé. A szegénység indulata — ha durva is, ha szennyet felkavaró is — feltartóztathatatlanul tör utat a szegénység igazságának. Az *Asszonyok* stílusát és formáját nyersesség és drámaiság jellemzi. A leíró részek naturalista jellegűek, de nem a stílushatás, hanem a szociális indulat a formálójuk: „Az egyik pici rongyos alig lát, a nehéz súlyosb arcából ki se látszanak összedagadt vizeskék szeméi, egy elferdült lábú, halvány kisfiú gyenge, kíváncsi mosolygással biceg a nagy markos asszony sötétkék szoknyaráncaiba fogódzva — egy holtravált, alig ökölnyi arcoskájú kis szopós már csak erőtellenül támogatja elkékvült ajkait anyja lohadt fekete-barna emlője után.” Ez a nyers indulat nem tűri el a nyelvi finomkodást: az *Asszonyokban* hiába keressük a válogatott, színes, illatos, zenei hatású jelzőket, a meglepő színesztéziákat. Itt a kifejezés fő eszköze a drámai feszültség. Leírások és izgatott párbeszédék váltják benne egymást, de a leírások is egy néma küzdelem külső jeleit rögzítik. Így rohan a novella a feloldódás felé, amit azonban nem az úriszoba ajtajának becsukódása, hanem az átok felhangzása teremt meg.

Németh László azt írja Kaffkáról, hogy a *Nyugat* nagy szereposztásának az áldozata lett. Igazságtalan ez a sommás ítélet: nem veszi figyelembe, hogy milyen mélyre hatol Kaffka azon a szűk területen, ahol megveti a lábát. De igazságtalan azért is, mert lebecsüli új útkereséseit. Igaz, az ismeretlen utakon bizonytalanabb. A *Forgóékban* (1910) például néhány színfolttal fel tudja vázolni a nagyvárosi „alsó középosztály” szűkös életét, de amikor lelket kel-lene lehelnie a felfedezett nyersanyagba, anekdotikus történetet iktat közbe, amelynek lényegében semmi köze az új témához. A *város felé* (1910) című esszézerű írásában pedig egy idegen nép lelkeségének titkát keresi, de érdekes gondolatait képtelen novellává formálni: a mesét keretté degradálja. Az *Átutazóban* (1911) már sikeresebb kísérletre vall: az emigrációban élő arisztokrata grúz leány és nyugati tanulmányúton levő honfitársa beszélgetésében életszerűen keveredik a grúz forradalom emlékeinek felidézése, a kalandokra vágyó fiatalember vágyódás és tisztelet között tétovázó érzéseinek megnyilatkozása és egy különös temperamentum vibrálása. Itt már látszik, hogy meg tud érteni távoli világokat is, melyek kívül esnek zemélyes élményei határain. E tekintetben igazán nehéz próba elé állította magát *A ka marás-ban* (1912). A kereszténység legkedvetlenebb idejét idézi fel ebben a novellában: azt írja le, hogyan térít meg egy diakónus egy néger főrangút. Itt nincs szándékosan anakronisztikusnak ábrázolt bibliai alak, amelyhez stilizált háttér is elegendő. Itt a hajdani kor, a hajdani lélek pontos, tárgyias, hű rekonstruálásából formálódhat ki a novella. Tudatos művészi feladatvállalás ez, amit az is megerősít, hogy közvetlenül utána hasonlóan távoli világ felé fordul. A *Szent Ildefonso báljában* (1913) a spanyol inkvizíció komor, sötéten csillogó, súlyosan pompás kora jelenik meg előttünk.

Az új témák — amint az *Asszonyokban* is láttuk — módosítják stílusát is: líraian csapongó nyelve fegyelmzetté válik, idomulni képes egzotikus alakjaihoz is, akiknek egyénisége lényeg-

gesen különbözik az övétől; ha kell, sikerrel kísérletezik a nyelvi archaizálással is és meg tudja tartani a szükséges egyensúlyt.

Viszont az is igaz, hogy a felsorolt novellákban is — és éppen a legjobbakban — felbukkan a Kaffka-életmű fő témája, a nőprobléma. Az *Atulazóban* a magára maradt asszony fájdalmáról is szól, melyet nem tud eloszlatni teljesen a nemzeti és forradalmári öntudat sem. A *Szent Ildefonso báija* titokzatos spanyol lovagja, kinek képében Krisztus siet a hősnő segítségére, nagy feministának mutatja a Világ Megváltóját: szánakozva néz az Asszonyra — „Isten nyomorultjai ti, világ sebesültjei, szegények! Minden átok a ti véres, tépett öleteken, asszonyok!” —, fel akarja emelni — „Ne érettem akarjad magadat, hanem magadért! ... Vezekelned kell még, hogy rálelj az útra! ... Önmagad útjára, mert csak az vezet hozzám!” — és neki is megváltást ígér. Valóban: szinte monomániás szenvedéllyel tér vissza — bárhova indul — a korforduló asszonyának panaszaira. De ennek a monomániának is része volt abban, hogy megszólaltathatta kora lelkét és nem vált bármilyen feladatot ügyesen megoldó írótechnikussá.

Nehéz idők tanulsága: vissza a dolgokhoz (1914–1918)

Kaffka Margit sorsa úgy alakult, hogy az első világháború történelmi eseményeit is személyes ügyeként kellett átélnie. Közvetlenül a háború előtt ismerkedett meg második férjével, akivel végre megtalálta azt az asszonyi boldogságot, amely magában hordozza az emberi harmóniát is. Erre vetett árnyékot a hadüzenet. S hogy a fordulat még drámaibb legyen, éppen itáliai bolyongásuk közben kapták meg a hazahívó táviratot. Itthon „csupa szurony, uniformis és tilalomvilág” fogadta őket. Ettől kezdve Kaffka a hadiasszonyok életét élte. Megismerte a rettegést, a létfenntartás gondjait, az egyén kiszolgáltatottságát. S minthogy sorsa a tömegek sorsához kapcsolódott, lassanként megismerte a „mindenki” fájdalmát, gondjait is. Így alakulhatott, hogy ő, a voltaképpeni passzív lény, azonnal az uralkodó hangulat ellen fordult, s hogy subjektív élményei olyan láncreakciót indítottak el érzelem- és gondolatvilágában, mely kihatott művei minden részletére és világnézetére is.

Életének, tudatának és művészetének összefüggő alakulására meglepően korán és meglepő tudatossággal figyelt fel maga is. Már a *Lírai jegyzetek egy évről* (1915) c. kisregényében, melyben az első háborús év nyers élményeit jegyezte le, ilyen következtetéseket találunk: „A közelmúltban, mondják, »túlkomplikáltak« voltunk finom disszonanciákkal, megkülönböztetett voltunkkal, nagyon benső történeteinkkel, »csendes válságainkkal« ... Most lelkünk állapota nagy, nyers, százmázsás eseményeken múlik, külső dolgokon, melyeknek nincs több közülük belső vonásaink karakteréhez, mint egy redves, otromba szikladarab ránkzuhanásának. Sor-sunk kalapácsa kiesett dolgos két kezünk közül — naiv imára vagy a »görcsös tördelés« vásári vagy teatrális gesztusára kell kulcsolnunk e kezeket. — Érzéseink arányai freskószerűek; a nagy arányokhoz nem szokott kifejezés ezért téved könnyen a torzba, még könnyebben az émelítőbe ... Gigászokká váljunk-e egy csapásra, hogy e torzballonokkal »művészi« játékhoz értsünk? Amit érzünk, rettegésünk, gyászunk, áhításunk mindenkié; s ami ennél sokkal rosszabb: »akárkié«. — Ki óv meg a trivialitástól ... vagy a kései »negyvennyolcas tárgyú« novellák reminiscenciáitól? Egy már agyonkopott, de még nem patinás modor kísért! Az intimitás segítene tán! Apró dolgok ...”

A *Lírai jegyzeteket* követő két elbeszélés ezt az új esztétikai hitvallást tükrözi: apró emberi mozzanatokban fejezi ki a megbolydult világ természetét. A *révnél* (1915) látszólag nem is háborús témájú írás. Egy révészcsaládot mutat be fojtott indulatú veszekedés közben. A veszekedés közvetlen kiokozója sem a háború: a fiú a legénykor küszöbére érkezett, az apa nem látja meg benne az induló felnőttet, s mint valami kölyköt, pofonnal igyekszik fegyelmezni. Az író figyelmét főképpen az indulatok kavargása köti le, a restelkedő csillapodás, a szemérmes békülési kísérlet és a két férfi között öröklődő anya aggódo szeretete. A háborúról alig esik szó; az anya emlegeti néha csitító érvként: „Nem elég, hogy a másik ott szenved!” Ez az egyetlen mondat azonban vezérmotívumként tér vissza a novellában újra és újra: a kicsi szókincsű, szólásmondásokban beszélő tehetetlen parasztasszony kapaszkodik bele az indulatok kavargásában. Így szűkszavúságában is fel tudja vetíteni a komor hátteret, amely azután láthatóbbá teszi a csupán felcsillantott összefüggéseket is. Hogy a fiú azért oly öntudatos, mert számol a háború szörnyű szabadságával, mely kiragadhatja a békés élet iratlan törvényeinek rendjéből: „maj” jelentkezek önkint, szívesen elfogadnak! Inkább, mint itt az ő kutyája lenni. ...”. A háttér ad tehát jelentést a két férfi harcának. Ezért emelkedhet ki a novella végén az anya alakja: „A partról visszanezéz az asszonyra ... Emlékezetemben, bár tíz szavát se vettem, szépnek, nemesnek maradt, a jóság egyszerű szobra, hervatag, szelíd és bánatos; verejtékszagú falusi templom oltárára illő. A Türelmes Anya; a Szív, amelyen átvágtat minden; minden nyomorúsága, dühe, rosszassága, véletlene, vak örülete, nehéz betegsége, háborús jaja ennek a zavaros álmú világnak. De neki ott kell állni, ahová állították; tehetetlen, résztvevő, velefájó Szívnek, magányosan.” A tiltakozás szobra.

A *Lírai jegyzetek* mellett született másik novella, a *Marisnak mindegy* (1915) már közvetlenebbül kapcsolódik a háború élményéhez. Színtere ugyan nem a front, hanem az „ittthon”, amely azonban már „hátszág”-gá alakult. Szemlélete és módszere mégis *A révnél* mellé utalja. Mert itt is apró emberi mozzanatok szolgáltatják a novellai anyagot: a hősnő lassú elembertelenedése. A közvetlen okot itt sem a háborúban mutatja meg az író. Maris, aki megeseett széplányként egy jómódú, öregedő özvegy gazda felesége lett, elrontott életéért, a társadalmi igazságtalanságot bosszút áll, amikor könnyel fogadja mostohafia, majd ura bevonulását és csak saját kivetett gyermeke jövőjével törődik. Közönyében az idegenség, mellyel a kor egyszerű embere nézte a véres „történelmi” eseményt, a háborús konjunktúrán felnőtt önzéssel, a könnyű szerzésvágygal keveredik. Jellemképe — a révések rajzához hasonlóan — ezért lehet távolos. Primitív racionalizmusa embertelen: megfosztották az élet örömeitől s most érzéketlenül néz szét a világban, melyből intézményesen irtják a jót.

Ebből az élményből nő ki radikális, osztályharcos színezetű társadalomszemlélete, mely korábban lappangó és szórványos sejtésként nyilatkozott meg. Két 1916-os elbeszélésében (*Az első stációnál*, *A gép mellett*) azt figyelhetjük meg, hogyan vezeti el a háborúban testet öltő társadalmi igazságtalanság gyűlölete ama „békés” igazságtalanságok felismeréséhez, melyeket az esztelen erőpazarlás éveinek nyomorúsága hozott felszínre. Az *első stációnál* is közvetett mint *A révnél* vagy a *Marisnak mindegy*, de fordított irányban. Itt a háború, sőt a frontélet az elsődleges élmény. Két katonát mutat be: veszített útközet után rohannak visszafelé a fedezék megszokott piszkába. Egy faluból valók; igaz, az egyik gazdagyerek, a másik szolgálégény, de a közös nyomorúságban barátok lettek. Menekülés közben észreveszik, hogy mindketten megsebesültek. Fokozatosan rögződik meg bennük a felismerés, s a bizonyosságig csak a megérkezés után jutnak el. Így a következmény sem váratlan, testetlen ábrándként tűnik fel előttük. A remény lassanként elérhető lehetőséggé válik: hazamehetnek. S a haza képe felidézi a „béke” rendjét: valami kijózanító, hideg dolog csúszik köztük, „ahogy a kővér tanyák, gazdag lapályok, zsírtól csöpögő kémények errebb kerülnek... Már-már elfelejtett, régi keménységek; ledobott terhek: élet, ranglétra, pénz, dölyf, hunyászkodás, tehetetlen törvénye a rendes, folytonos világnak, melyről azt mondják: béke.” Fojtott, néma, cselekmény nélküli dráma zajlik le ebben a két katonában, s ennek megfelelő formát ad a rohanást felidéző filmszerű szerkezet: tájképek váltják egymást lihegő, fáradt, mocskos katonákról készült pillanatképekkel s meditációt szaggatott párbeszéd követ. Milyen kitűnő a szolgálégény kitörő örömének ábrázolása — majd barátságban élnek otthon is, a férfi nélkül maradt faluban —, mely lassanként megkopik és végül józanult hallgatásba hull! A rohanás leírása mindent kifejez. Kár, hogy az író a legfontosabb ponton gondolati síkra viszi és így túlmagyarázza mondanivalóját. Az *első stációnál* így is legjobb, legnagyobb novellái közé tartozik.

A gép mellett Az *első stációnál* folytatása. A sebesült szolgálégény segédszolgálatosként faluja közelébe kerül s ideje nagy részét otthonában töltheti. „Története” itt is esemény nélküli; lefojtott indulatú dráma: áll a gép mellett s tehetetlen felháborodással figyel a kacarászó cséplőasszonyokat, a kalászszedőket és a jámboran lógó orosz hadifoglyokat. Indulata azonban nyíltabban kifejezi osztályszemléletét, mint a nagy futás közben. Alakja szociológiai-lag is pontosan megrajzolt. Benne van a jómódú paraszt „kettős kötöttsége.” Büszke a *munkájára* — szerinte minden ebből születik — és gyűlöli az „urakat”, a tisztjét, akit szolgálni kénytelen. De megveti a szegényt is. Indulatát az fűti, hogy a szegényekkel szemben tehetetlen: „ma egy ilyen rongyos is ki meri nyitni a száját, izengetni mer őrá, fenyegetni. Hogy megtanulta az állam szót, papolni mer a kötelességről; ahelyett, hogy sírva kunyorálna Isten nevébe, mint azelőtt.” Emellett munkál benne a kapzsiság is; éppúgy elembertelenedett lény, mint Maris. Így *A gép mellett* nem csak tükrözi, hanem meg is jeleníti, le is írja a háború forradalmasító hatását. S ezt az eszmei erőt a kerek, „befeztett” novella művészi ereje még fokozza. Itt nincs törés, publicisztikai túlmagyarázás: mindent a hős indulatának rajza fejez ki. S ezzel bezárul a kör: indulatossága is a háború torz lelki terméke. Mint Móricz szegényemberét, őt is a háború lidérce szabadtja fel a társadalomnak nevezett emberi közmegegyezés kötelme alól. „A düh csak úgy szaladgált a testében... — írja róla Kaffka —, ezer komisz kényszerűsége, ráncigáltsága ennek a két háborús esztendőnek; most mind az öklében feszül, majd szétveti a testét.”

A gép mellett után a háború témájától elfordul. Csak 1918-ban tér vissza még egyszer. Valomással, emlékekkel, önéletrajzi elemekkel teletűzdelt szép írásában, az *Álomban* mintegy negatívját adja háborús gyűlöletének. Nyomorúságos életkörülményeit írja le, majd gyönyörű álmokat idéz fel egy moziélményből és egy féltudatos hangulatszülte vízióból: itáliai emlékeket, elpusztult és fogságban sanyalódó barátokkal töltött szép időket, számacauzsonnát, a Solveig dalát stb. Álmai keserű tanulságot sugallnak: az igazi élet már csak álom. Ennek a tanulságnak azonban semmi köze „az élet álom” hitvallásának erőtlen pesszimizmusához. Ezt nagyon is valóságos történelmi és társadalmi tapasztalat táplálta. Igaz, az *Álom* már

a háborús rendszer összeomlása után született. De oly elérhetetlenül messze látszott még a szép élet. És a lélek fáradt volt és fásult.

Kaffkában a radikális társadalomszemléletet a háború élménye fejlesztette ki és tette tudatosít, de ez, természetesen, nem sokáig kötődött a háborús témákhoz. Már 1916-ban, *Az elvetemült* c. kis jelenetben a szembenálló osztályok feszültségére figyel fel. Sajnos, nagyszájú „elvetemültje”, akit egy úriasszony patronál, élettelen alak, szöcske. Nem is vállalkozik többé hasonló feladatra. Új felismeréséhez hű marad, de művei hátterében hagyja őket, vagy csak egy-egy novelláriszletben szól róluk. A *kisleány* (1917) című rajzában például olyan szemlélettel ír le egy polgárcsaládot, melyet a szociológiai érdeklődés és az osztálykülönbségek jelentőségének felismerése jellemez. A *két emberben* (1918) egy gróf és az erdésze között kialakult patriarchális viszony ábrázolása szolgáltatja a primér novellai anyagot, s ebből nő ki a társadalmi gondolat. Amikor a gróf anyagi okokból ki akarja irtatni a negyedszázados munkával megteremtett gyönyörű erdőt, az erdőmester így válaszol: „Én dolgoztam itt gróf úr!... Nekem nem mindegy! Én itt minden fát ősmerek, az én munkám az egész vidék, a mostani képe. Én szerettem itt mindent huszonöt évig.” S magában még hozzágondolja: „de hisz vegre is: a haza földje ez.” És inkább nyugalomba vonul. De ez az összecsapás csak motíválja a novella tanulságát, mely egyébként bonyolult lelki szövevényekhez is igazodik.

A világnézeti radikalizálódás szélesítette Kaffka témakörét, de nem fordította el régi töprengéseitől, hanem új megvilágításba helyezte az asszonyi gondokat. Gondolatilag nem mond többet, de szavai szenvedélyesebbek lesznek. Képein a pasztelles színeket villódzó feketék és tragikus vörösek váltják fel. Szenvédelye hordozza új igazságait.

Ez elsősorban *Falun* című novellájára vonatkozik (1917). Mirjam szimbolikus erejű alakját kelti újra életre benne — modern környezetben. Voltaképpen egy exhumálás történetéről szól ez az írás. Egy kis falu jegyzőjének özvegye exhumáltatja férjét, mert makacsul ragaszkodik hozzá, hogy eltartója és sok gyermekének apja nem boros állapotban bekövetkezett véletlen baleset, hanem gyilkosság áldozata lett: szeretője gyilkoltatta meg, mert megúnta. A szabályszerűen lefolytatott bírósági boncolás nem igazolja vádját, s amikor ezt közlik vele, hisztérikus átokáradat tör ki belőle: — „Természetes halál? — lihegi. — Mit ér akkor a maguk törvénye, irkafirkája, tanúsága? Bújjanak el a doktorok mind, a híresek, ha ennek a nyomát meg nem lelik a halotton, még a porlódo csontján is egy olyan piszkosnak a szája csókját, a paráznság bűnét... ha maguk is egyetértének azzal... a törvényük... mert férfi mind... az Isten is... az az Isten az égben...” Képtelen vád ez és összevissza beszéd: a primitív bosszú, a tehetetlen féltékenység és valami mélyen meghúzódo igazságtalanság felismerése keveredik benne. De éppen ez a képtelenség és logikán túli igazság teszi szimbolikussá az átkozódo özvegy alakját: monológiában — mint Mirjam panaszaiban — a férfivilág mitikussá válik, melynek igazságtalan uralma ellen lehetetlen küzdeni, mert megfoghatatlan. Az egész novella az özvegy hatalmas kitörését készíti elő. Az exhumálás és boncolás leírása pontos és részletes, nélkülöz minden előzetes írói kommentárt, mégis egyre nyugtalanítóbb, hiszen az asszony vádja eleve nem a hivatalos kötelességtudattal végzett vizsgálatra appellál. Az író eleinte reális helyzetben mutatja be hősnőjét: jelentéktelenül, megkopottan várja az igazságügyi művelet végét, s kihallgatása során is riadtan hátrál, amikor az esetleges felelősségrevonás lehetőségével igyekezik kijózanítani, majd magával ragadja a hisztéria, s idézett szavait őrzöngve mondja el. Tehát lelki egyensúlyát veszített alak. De az irodalom ama eszelesei közé tartozik, akik logikus nyelven kifejezhetetlen vagy még fel nem tárt igazságok kimondói.

Hasonló igénnyel — de kevesebb erővel — még csak egyszer képes felvetni Kaffka a nőkérdést, amikor megírja a *Lujzikát* (1918). Ennek a novellának az ereje abban van, ami oly drámaivá teszi a *Falunkban* az exhumálás és a boncolás leírását: egy közepesen tehető úriasszony életének kommentár nélküli, tárgyias leírásával fejezi ki a polgári házasság csődjét, a „régí” asszony tragédiáját. Az 1918-as *Szép Olga* már csak szép rajz. Mondanivalóját tekintve ismétlés. Szép Olga Mária-féle nő (vö. *Mária évei*), aki fél a valóságtól és inkább menekül előle, csakhogy elkerülje a családost. De míg Mária arcképe többdimenziós, addig itt csak finom lelki rajzot kapunk. Viszont Kaffka sem tulajdonít már ennek nagy jelentőséget, aligha hisz benne, hogy hősnője gátlásai sorsdöntőek lennének: Szép Olga a novella végén mégiscsak férjhez megy és kiderül, hogy a valóság elviselhető.

Kaffka kiszélesedett témakörében a nőkérdés még fontos helyet foglal el, a dzsentritéma és a gyermekkori emlékvilág azonban végképp a perifériára szorult. Úgy látszik, a háborús élmény és a világnézeti tisztulás sem tudta már új árammal megtölteni a züllő magyar kisurak maradék történetét. A magyar társadalom szervei hibája már nyíltan megmutatkozott a háborús nyomorúságban s közvetlenül lehetett szólni róla anélkül, hogy kimondója a polgárság mentegetőjévé vált volna: a háború az „úri” és a polgári Magyarországnak közös bűne volt. Mit fejezhetett volna ki Kaffka hajdani dilemmája a magyar élet legnagyobb gondjaiból, amikor ártatlan emberek tömege pusztult, amikor a hadiszállítók vagyontokat gyűjtöttek,

miközben a nép nyomorgott, s amikor az egyszerű ember lázongott és forradalomra készülődött? Nem véletlen, hogy Kaffka is szembenézett ezzel a kérdéssel. S ha csak a nyílt választ vesszük figyelembe, *Vasúton* című riportjából akkor is tudhatjuk, hogy képes volt kitörni a dilemmából.

Novelláiban hallgatásával beszél, s ha szól se mond többet, mint amit kialakuló új meggyőződése megenged. A *Becskerekely Tihamér*ban (1915) hajdani dzsentrifúú a hőse, de ennek élete már a dzsentrifúú „utótörténetét” idézi fel: küzdelmei az egyszerű ember küzdelmei, s már csak makacs önértetében őrzi a dzsentrifúú virtust. Másrészt: Kaffka túl is lép hajdani kedvenc témáján ebben az elbeszélésben. Becskerekely Tihamér, a tehetséges énekesnek indult operettművész, miközben ízes-szomorkás, lemondó beszámolójában életéről szól, a magyar ugarra kerülő tehetség mostoha sorsát panaszolja fel. Kaffkát sokat foglalkoztatja ekkortájt ez a kérdés. *Hölgyvilág* című (1917) szép önéletrajzi vallomásában is a magyar vidék kulturálatlanságát emlegeti. A *reggeli kávéban* (1917) pedig egy rendkívüli tehetségű vidéki tanár kálváriáját idézi fel, kinek szokatlan és éppen ezért a korlátozott felettesek szemében forradalminak minősülő gondolatai és kulturális kezdeményezései fegyelmi vizsgálatokat és áthelyezéseket vonnak maguk után. Utolsó dzsentrifúú története, a *Beleznay* (1918) olyan helyet foglal el, mint a *Szép Olga* a lázadó asszonyok portréi sorában. Egy hosszú mátkaság miniatűr regénye, melyben művészi képet kapunk a tehetetlenül várakozó és lassanként hervadó menyasszonyról, a langyos felelőtlenségben élő vőlegényről, és az éhes szemű és legendát teremtő kisvárosi közvéleményről. S mennyi újat tud Kaffka erről a letűnt világról még a *Színek és évek* után is, milyen gazdag emlékei világa! A *Beleznay* mégse jelentős írás: csak gazdag, jól elrendezett múzeum.

A társadalmi elégedetlenség közvetlen kifejezésének igénye tehát, mely 1914 előtt csak a *Színek és évek*ben, néhány versében és az *Asszonyokban* nyilatkozott meg, háborús termésé java részét áthatja. Ennek művészi-formai következményei azonban közvetettebbek, bonyolultabbak: csak részletezőbb elemzés útján közelíthetők meg.

Éles határt e téren sem jelez a háború kitörése, hiszen — amint a progresszív gondolat hatása már a *Nyugati* megindulása utáni években feltűnt munkáiban — eszközei módosulására is már 1914 előtt felfigyelhetünk. Pályája második szakaszán is kísérletezett — s nemegyszer sikerrel — a testetlen, lírai novella megizmosításával, de törekvése a háborús években jutott túl a kísérletezés fokán.

Új prózáját az jellemzi, hogy a lírai vallomás és elemzés, a szubjektív érzelmeket hordozó metaforák és hangulatképek helyét elfoglalja benne a tárgyias leírás, a kidolgozott portré és a pontos helyzetkép. De voltaképpen több történik ennél: az író és a valóság közötti viszony változik meg. Lélektani terminussal élve: az addig introvertált író extrovertálttá válik. A külvilág oly brutálisan ütközik neki, hogy felháborodását is az fejezi ki legjobban, ha nevének nevezi a dolgokat. Emellett a *másik* ember, a *másik* szenvedő megismerése — a szociális szemlélet — is kifelé fordítja tekintetét. Továbbá: tisztultabb világnézete az élet olyan bajaira talált objektív magyarázatot, melyeket régebben tehetetlen belső töprengéssel szemlélt. Egész átalakult élmény- és tudatvilága az élet tárgyias ábrázolására ösztönözte.

Ez a prózai stílus természetesen nem azonos a XIX. századi realizmussal, amely ellen Kaffka indulásától kezdve lázadott. Most éppúgy a valóság igazabb ábrázolásáért küzd, mint „stílusforradalma” idején, s küzdelme új szint, új erőt ad tárgyias leírásainak. Nem mondott le arról az elbeszélésformáról, mely lekerekítés nélkül fogadja be a valóságot.

Ennek látható jelei is vannak. Ilyen az emlékek kimerülése, amely nem csak témabeli változást jelez: az író emlékező magatartásának megszűnte idézte elő, s ez pedig — láttuk — a befelé fordulás megnyilatkozása volt. A tárgyias szemlélet módosítja Kaffka lélektani érdeklődését is. Egyik korabeli lélektani novellája, az *Egy ideg orvos naplójából* (1917), azt mutatja, hogy ekkor már fölénytel fogadja a pszichológiai érdekességeket: szándékoltan szerény igénytel — rajzzerű tárca formájában — közli benne egy hipnózis történetét. Az említett *Szép Olga* happyendese leírása pedig írói iróniát sejtet. Feladta volna tehát a *Mária évei* izgalmas kísérletét, melynek során a történeti szemlélet eredményein akart túljutni a lelki titkok felidézésével? Aligha, bár kétségtelen, hogy a háborús évek gyors társadalmi változásai elsősorban az élet „hosszmetszetét” irányították a figyelmet. A *Két ember*ben az erdész így kommentálja a finom lelki problémákat: „Ilyen bánatos fényűzésekre is csak a nagyurak érhetnek rá...” Lélekrajza most is biztonságos, de rejtettebbé válik, mentesül a régi tolatkodó jellegtől. A *révnél* vagy a *Falun* voltaképpen lélektani novella, de hősei nem tudatalatti titkok hordozói, hanem köznapni emberek, akik lelki életük egy-egy pillanatában szimbólummokká magasodnak: indulatuk, őrgöngésük túlmutat az élet bajainak társadalmi-történelmi magyarázatán, de ezzel csak azt sejtetik, hogy a külső világ, melytől elválaszthatatlanok, — a háború, a nyomorúság, a társadalmi igazságtalanság stb. — maga is az emberben gyökeres; tehát az egyetemes élet múltó külső formája.

A stilisztikai tünetekről már szoltunk, amikor a lírai vallomást, szubjektív tartalmú metaforát és hangulatképet felváltó tárgyias leírást és pontos képet említettük. De e téren is túlélhetünk az általános megállapításokon: az az összefüggés, mely Kaffka írói attitűdjének irányváltása és stílusának átalakulása között sejthető, nyelvi változásokon is kitapintható. Az impresszionizmus nyelvi eszközeit messze maga mögött hagyta. Szóképző szenvedélye lelohadt. Régebben olyannyira kedvelt főnévből képzett melléknévei ritkaságszámba mennek. Még elvétve beszél ugyan problémás meg micsodra hölgyekről vagy színes, akadálys, történetes szerelmekről, de figyelemreméltó, hogy a *Becskerekely Tihamérban* és a *Beleznayban*. Olykor még elkapja a jelzőhalmazos vágya, de főképpen emlékezéseiben, amikor az újat-teremtés küzdelmes fegyelme hiányzik belőle. Például a *Szép Olgában*. Az emlékezés téríti vissza nyelvi különcködéseire is: az *Iskolásokban* újra *titkoskodik* és *józanokodik*. Mindez azt jelzi, hogy már nemcsak a szóban bizik: a dolgokkal akarja kifejezni a dolgokat. Most sem szándékozik elhíttetni, hogy az írás a külvilág közvetlen reprodukálása, de benyomásai-ból, érzéki észrevételeiből igyekszik kiszűrni közvetítő énjét: szubjektumát képeinek konstrukciója hordozza. Így fő eszköze a tárgyi leírás lesz, a jelzők és a meglepő, egyéni ízű szókép-ződmények — a szubjektív érzések fő hordozói — vesztenek jelentőségükből. Ezért fordul el a színezétiától is, de jellemző, hogy nem tér vissza a hasonlóhoz sem: az előbbi a szubjek-tív benyomás rögzítését, az utóbbi a dolgok magyarázatát szolgálja, s az ő igénye már mind-kettőnél nagyobb. S ezért alkalmazza egyre szívesebben az életből ellesett stílusfajtákat: *A révnél*, a *Marisnak mindegy*, az *Iskolások*, *A gép mellett*, a *Falun*, a *Bölcs Fekete Péter*, a *Terézke* hősei falusi, paraszti nyelven beszélnek vagy medítálnak (és párbeszédek, monológ-jaik fejezik ki a „novellai” mondanivalót), a *Becskerekely Tihamérban* a „vidékiek”, az *elvet-műltben* a „közönséges” stílus uralkodik. E stílusfogás művészi szerepét legjobban a parasz-tos beszédmód alkalmazásában figyelhetjük meg. Tremésztesen nem azonos ez első versei népiességével, amelyeket a stilizáltság és az irodalmi ihletettség jellemez. A háborús évek novelláinak paraszthalakjai nyersebb nyelven beszélnek és gondolkodnak; stílusukat elsősorban nem a sajátos szókincs, a fonetikus is reprodukált tájnyelvi kiejtés teszi parasztivá, hanem a falusi ember gondolkodásmódja és életszemlélete, mely megszabja nyelvi fodulatait, szólás-mondásait, beszédtempóját is. Tehát Móricz Zsigmond „új népiességével” rokon ez a stílus; valószínű, hogy a nagy kortárs példája is bátorította Kaffkát kialakításában, s ha igen, meg-lepően gazdag és átélő paraszti vonatkozású ismeretanyagot és emléket szabadított fel benne. De nem azonos a nyelvi naturalizmus termékeivel sem, melyekkel annyiszor találkozunk az *Állomásokban*. Ott a pesties beszédnek vagy a művész-zsargonnak is dokumentumértéke és szerepe van, mint a század eleji magyar szellemi forradalom történetének vagy a kortársak portréinak. Itt a falusi alakok beszédmódjának „hitelessége” is az író objektív leíró szándékait tükrözi. Régebben az „élményt” közölte, s beszámolójában a külvilág is kaffkás stílusban nyilatkozott meg. Most igyekszik távolságot tartani s hősei párbeszédeit éppúgy a „tárgyi világ” részeként bemutatni, mint alakjukat, cselekedeteiket és környezetüket.

György Bodnár

MARGIT KAFFKA, LA NOUVELLISTE

Les nouvelles étaient compagnons fidèles de Margit Kaffka durant toute sa carrière d'écrivain. Les sources de sa lyre tarirent après 1914. Ses romans — par la nature du genre — ne sont que supports, mais la nouvelle plus mobile montre aussi la course de la carrière: les essais, les échecs et les conditions de la création des grandes oeuvres. Margit Kaffka est l'écrivain d'un tournant d'époque important — du commencement du siècle, — les valeurs de son oeuvre sont étroitement liées à la tension et dynamique de cette époque de transition. De son oeuvre lyrique, les poésies précoces aux notes populaires rappellent le passé, les vers en prose tourmentés sont les expressions des pas en avant risqués, et dans les dernières „litanies” l'harmonie nouvelle se crée des efforts pour retrouver l'équilibre. Ses romans — à quelque différence de phase près — révèlent la même succession d'idée de l'écrivain: les *Couleurs et Années* est un roman impressionniste, les *Années de Marie* se construit sur des réalités psychologiques reconnues, les *Étapes* est l'essai et le tableau de l'époque non déguisé, et les *Deux étés* n'est de nouveau qu'un essai de synthèse dont le but est de renouveler la représentation objective. C'est cette succession d'idées fragmentaire qui est complétée par les leçons des nouvelles. Dans sa première période (1903—1908), c'est la découverte des sujets nouveaux du tournant de l'époque qui fait de Kaffka un auteur remarquable: elle décrit les soucis et préoccupations de la première génération des femmes travailleuses émancipées et elle évoque l'atmosphère de la grande ville. C'est le scepticisme, la fureur de démolir les idoles qui caractérisent sa con-

ception. Elle est poussée d'abord par cette conception à s'approcher des sujets religieux sans respect; son anticléricalisme sera né plus tard de cette optique. La forme d'expression de Kaffka, dans cette période, était encore loin de la maturité: Kaffka exprimait par des pensées directes ses nouvelles impressions, voilà pourquoi ces nouvelles précoces contiennent-elles d'éléments en nombre pris du journalisme. Ce qui promettait pourtant à cette époque déjà c'était le refus de Kaffka des vieux récits bien faits et de l'anecdote, et elle trouva parfois des moyens d'expression qu'elle pouvait utiliser aussi plus tard (souvenirs, monologue, technique de la mosaïque). Dans sa deuxième période (1908—1914) dont le début coïncidait à celui de la revue *Nyugat* (Occident), c'étaient d'abord les essais psychologiques qui l'attiraient. Ils ne sont pas seulement de sténogrammes psychologiques, mais expriment l'insuffisance de l'approchement analytique, rationnel du sujet. A cette période encore, la représentation du problème de la femme continuait à être plus importante, ou l'écrivain cherchait les possibilités de la nouvelle intensive. Ses hésitations subsistaient même à l'époque héroïque du *Nyugat*, mais elle rédigeait déjà ses conceptions dans des portraits de femme plastiquement modelés. L'évolution de son univers thématique la poussait aussi dans cette direction: elle rattachait les problèmes de la femme et de la gentry, et ainsi elle délimitait la place de ses personnages féminins dans la société en les rendant caractéristiques. Les problèmes sociaux et les régions lointaines apparaissent à cette époque déjà dans son univers poétique, mais ses sujets gagneront de l'ampleur véritable seulement dans sa troisième période (1914—1918). Les épreuves des années de guerre qu'elle devait subir, elle aussi, attiraient son attention sur les souffrances de „tout le monde”, et c'est d'abord le pacifisme, plus tard l'expression immédiate du mécontentement social qui modelaient ses nouvelles. La transformation de sa conception du monde modifiait aussi sa conception d'écrivain; en faisant appel à une expression psychologique: l'écrivain introverti est devenu extroverti. C'est en franchissant ces étapes qu'elle arrivait aux petites misères de la vie en temps de guerre, et au réalisme de son style.

A Gombos kertről és Kerecsényi Juditról

(Hozzászólás Komlovszki Tibor cikkéhez)

Komlovszki Tibor az ItK 1969. évi 4. számában megjelent tanulmányában sokrétű vizsgálat alapján elhihetően bizonyítja, hogy az *Eurialus és Lucretia* c., XVI. századi (1577) széphistóriának Balassi Bálint lehet a szerzője.

Legyen szabad néhány adattal ennek valószínűségét még plauzibilisebbé tenni.

A Gombos kert

A sárospataki *Gombos kert* már a Perényiek idejében is díszkert (virágoskert) lehetett, s Perényi Gábor (†1567) és felesége, Országh Ilona (†1569) ottlakása idején a Bodrog partján terült el, a lakótorony előtt. Erről szólnak a széphistória megírásának idejéből származó levéltári adatok, ahogy azt Détshy Mihály bizonyítja: „Az Urbáriumok és egy 1567 évi számadás a vár tisztségviselőit, őrszemélyzetét és állandó munkásait is felsorolják. Szerepelnek a vár kertjének a *Gombos kert*nek kertészei is: 1554-ben Demetrius zytas és Paulus kertez, 1567-ben Joannes és Nicolaus Kerthez, utóbbi 1570-ben Kertez Miclos megnevezéssel, továbbá Martinus kertez és Gregorius Aladár. A kert helyét egyik Urbarium a vár alatt a Bodrog partján jelöli meg, mint a halászhely alsó határát.”¹

Később is gyakran szerepel a Gombos kert a levéltári dokumentumokban. 1584-ben a Balassi Bálint kalandjáról szóló jelentések „Megemlítik a *belső vár kapuját és felvonó hidját*, melyen át Balassa a templomból jövet a Belső város utcájáról behatol, tehát a nyugati várkaput. A palota, melyben az ellenálló őrség meghúzódik, a Bodrogra néző, ún. Perényi-szárnyban lehetett, mert Dobó hívei a várat megkerülve, létrákon másznak fel ennek ablakaihoz, és rostélyaikat kifeszítve jutnak be. A többiek az alacsonyabb falakon, feltehetőleg a Vörös torony körüli védőfalon át férkőznek a várba, és a *Gombos kertre néző kaput* nyitják meg kint várakozó társaik előtt. Ez a kapu a védőmű keleti oldalán legutóbb feltárt és az 1600 körüli tervrajzon látható kapuval azonosítható, hiszen a Gombos kert — mint említettük — ez előtt terült el.”²

A sárospataki vár leltárai a Gombos kert-ben „pincét és kétszintes házat” is emlitenek³, tehát a széphistória megírásához alkalmas „lakás” is állott rendelkezésre.

A Gombos kert Perényi Gábor és Országh Ilona halála után a várral együtt visszakerült a király tulajdonába. A Pálóczy-családnak — a vár mohácsi vész előtti tulajdonosának — rokonsága, a Dobó-család szerezte meg nagy küzdelem után, de Dobó István, aki Balassi Jánostól kért ehhez kölcsön 12 000 forintot, életében nem élvezhette, mert csak halála után, 1573-ban nyerte el özvegye, Sulyok Sára, két gyermeke: Dobó Ferenc és Krisztina, valamint Dobó Domokos fia, Jakab.⁴

Dobó Ferenc 1602. szeptember 15-én meghalt, de az elsőrenden megnevezett örökös, Balassi János (Bálint fia) nem vehette tulajdonába, hiszen a végrendelet kelte előtt, 1601. december 18-án Boroszlóban diákként meghalt. A várat és uradalmat a legközelebbi rokon, Perényi Zsófia, első férjétől született fia, Székely Jakab és második férje, Kollonich Siegfried örökölték, de a királyi udvar sok akadályt gördített a beiktatás elé. Bocskai István (akinek anyja testvére volt Dobó Istvánnénak) fejedelemsége idején Patakot birtokba vette, sőt egy ideig a

¹ DÉTSHY MIHÁLY: Adatok Sárospatak fénykorának történetéhez. Borsodi Szemle VII. 1963. 57.

² I. m. 58.

³ I. m. 59.

⁴ I. m. 58.

koronát is a várban őriztette. Halála után a Dobó család leányági leszármazottja, Lorántffy Mihály szerezte meg 1608-ban. Az ő halála után (1614) leányaira szállott Patak. Lorántffy Zsuzsánna 16 éves korában (1616) férjhez ment Rákóczi Györgyhez, ennek öccse Rákóczi Zsigmond pedig eljegyezte Lorántffy Máriát, s így a vár és uradalom a Rákóczi-család birtokába jutott. Rákóczi Zsigmond és jegyese halála (1621) után Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsánna lettek a tulajdonosok, mert a Lorántffy Mihály második házasságából származó leánya még kiskorú volt.

A Rákócziak idejéből fennmaradt a vár Számadáskönyve, amelyben az udvarhoz tartozó személyzet sorában megtaláljuk a Gombos kert kertészének nevét és fizetését is:

„Horuat Mihailnak *Gombos kertbelly kerteznek* eztendeje kezdetik 1 septembris Ao 1618. Fizetesse kez penz Fl 8. Moruay Dolmany es nadragh, egy zwr. Egy vy saru s kett feyeles. Buza Cub. No 5. Egy dizno No 1. Czipo napiaban No 6. Konyharull etele.”⁶

A Gombos kert kertésze ekkor is a várudvar belső személyzetéhez tartozott, annak konyhájáról étkezett, s bizonyára Lorántffy Zsuzsánna virágoskertjének jó gondozója volt. S ez a tisztség magasabb rendű volt, mint a másik kertészé. Ezt bizonyítja, hogy fizetése két forinttal magasabb volt a *Mandolás kert* kertészének fizetésénél.

A Számadáskönyvben feljegyezték azt is, hogy Horvát Mihálynak: „Ao 1619 a 16 January usque 20 January Anni 1620 Intra anni spatium conuentioia zerentt kez penz fizetesset meg attam niolez forintot. Zwrít meg vöttem Fl 1. Den. 20. Buzaiat meg attak Cub No 5. Saruiatt meg attam, partt No 1. Kett feyelesertt kett par czipellöst, Diznatt meg attak No 1.”⁶

Ugyanebben a kötetben az anyagfelhasználás bejegyzései bizonyítják, hogy főképpen a kert kerítésének rendbentartásához volt szükség becses „vas” anyagra, amelynek minden darbjáról pontos számadást vezettek. Ilyen bejegyzéseket találunk benne:

„1 Marty 1619. Az *Gombos kert*ben czinaltattam kett Vy assott es az kapu keöze is edgiert, attam sin wassatt keözepett No 6.”⁷

„24 Aprilis 1619. Vasozto Istuan kouacznak attam az *Gombos kert*ben lecz fak zeögezesere lecz zetek veressere eöregh sin wassatt No 15.”⁸

„Ittem ugianezen lecz zetek veressere attam az cziganioknak is eöregh sin wassatt No 4.”⁹

„26 February 1619. Horuat Mihailnak az *Gombos kert* dez kay lezeögezesere mivell el poshattanak volt, attam lecz zeöget No 18.”¹⁰

Az OSzK Jankovich-gyűjteményében fennmaradt a pataki vár 1620. évi Számadáskönyve, s ebben is hasonló adatok találhatók:

„1620. Febr. Az *Gombos kert* kertezhez lecz zeögnek adatott sin wass No 3.”¹¹

„1620 Horuat Mihailnak az kerteznek czipellöst No 1.”¹²

1639-ből is van adatunk a Rákóczi-uradalom inventáriumában arról, hogy a *Gombos kert*-ben fennáll a „régí és új nyári ház”. Ez év május 1-én „A *Gombos kert*ben egy nyári ház, benne bútor, 3 uttisztító vas, 2 réz öntözőkanna, 2 fűvágó olló, 2 metszőkés, 1 fa metsző olló, 4 ásó, 1 gyökérvágó kapa, 1 gereblye, 9 lapos kapa, 3 toló taliga” található.¹³ Tehát a régi nyári házat már csak szerszámos kamarának használják s az eszközök valóban „megmunkált kert” létét bizonyítják. Ugyanebben a leltárban szó van arról, hogy „egy új kertészház is van, bútorozva”.¹⁴ Egy 1648-ból való Urbariumból tudjuk, hogy Sebestyén kertez, akinek 3 fia van, a *Gombos kert*-nek a kertésze, és az Alsó-Hostátban lakik.¹⁵

Mindez elég bizonyíték arra, hogy a *Gombos kert* a széphistória megírása előtt is, és utána még egy századig a várhoz tartozó virágoskert volt. Hasonlíthatott azokhoz a kertekhez, amelyeneket Lippay János leír.¹⁶

Kerecsényi Judit

Az ő életére vonatkozóan is van néhány adat, amely még Eckhardt Sándor figyelmét is elkerülte, illetve a legújabban vált ismeretessé:

⁶ Regestrum super Bonorum ... Anno 1619. Ráday Gyűjtemény levéltári anyagában Jerney Gyűjtemény XXII. köt. 116.

⁷ I. m. 116.

⁸ I. m. 258.

⁹ I. m. 260.

¹⁰ Uo.

¹¹ I. m. 275.

¹² Proventum Regestrum 1620. 21. verso

¹³ I. m. 20. verso

¹⁴ I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Sajtó alá rendezte MARKAI LÁSZLÓ. Bp. 1954. 245.

¹⁵ I. m. 245.

¹⁶ I. m. 255.

¹⁷ Idézi KOMLOVSZKI TIBOR: Balassi, Kerecsényi Judit és az Eurialus és Lucretia. ItK 1969. 393.

Édesanyja Báthori Erzsébet (előbb Pekry Lajosné) volt, tehát apja, Kerecsényi László sógorságban állt Báthori István erdélyi fejedelemmel, a későbbi lengyel királlyal és Nádasdy Tamással. Nádasdy Tamásnak fontos szerepe volt Kerecsényi László és Báthori Erzsébet házasságában.¹⁷

Kerecsényi Lászlóné 1562-ben halt meg Gyula várában, s férje Somlyón a Báthori-család kriptájába temettette. Kerecsényi Judit 1566-ban apját is elvesztette, akit a török Gyula feladása után kivégeztetett. Gazdag örökség részese lett a leány, az apja által megszerzett Nikolsburg várának is tulajdonosa volt, és több magyarországi birtok haszonélvezője. 1571-ben jegyben járt Frangepán Ferencel, aki hirtelen meghalt.¹⁸

Az eddig ismert töredékes életrajzi adatokból nehéz megrajzolni pályáját és egyéniségét. Takáts Sándor levéltári kutatásaiból azt is tudjuk, hogy amikor a szigetvári hős fiai közül Miklós és Kristóf korán elvesztették életüket a csatában: „A temetésen a Zrínyi-lányok és férjeik is résztvettek. Zrínyi Kristóf halálát kívülük még Kerecsényi Judit is siratta. Úgy látszik ez a Judit asszony Kristóf úrnak vagy özvegye vagy mátkája volt és Kristóf korai halála annyira megtörte, hogy ugyancsak rászorult a vigasztalásra és támogatásra. És a jószerű Zrínyi-lányok nem hagyták őt magára. Aki közülük csak tehetette, később is meglátogatta őt. Levélben is vigasztalták őt. Az egyik ilyen vigasztaló levélben olvassuk például: Magadat megtartsd és megmértékeld az felette való bánattól és keserűségtől, hogy azzal Istent meg ne bosszantsd... mert az mi meglelt, arról immár nem tehet senki. Csak valamenynyire az hideg melegre térjen, ottan felmegyek és meglátogatlak, ha mi szükségem leszen, abban nem hagylak, hanem segítséggel akarok lenni.” (Körmendi ltr. Missiles 1574. febr. 17.)¹⁹

A gyámoltatásra szoruló Kerecsényi Juditot nagybátyja, Báthori István erdélyi fejedelem vette pártfogásába, s amikor Balassi Bálint Hagymássy Kristóf kővári fogsága után Gyulafehérvárra került, a fejedelmi udvarban találkozhattak 1575 júliusától 1576. március 15-éig.²⁰ Mégis érdekesnek mondható, hogy a fejedelem unokahúgát 1576-ban, bizonyára a lengyel királyi trón elfoglalása előtt, férjhez adta az öreg Hagymássy Kristófhhoz, méghozzá negyedik feleségnek.²¹

Balassi Bálint Báthori Istvánnal 1576. március 16-án Krakkóba ment, s a következő évben nagybőjtben (tehát húsvét előtt) meghalt Hagymássy Kristóf.²² Ezután iratott Kerecsényi Judit komornájával levelet Balassinak, amelyről a költő 1577. július 11-én kelt levele tanúskodik.²³ A levél Liptóújvárból kelt, tehát Balassi már Magyarországon tartózkodott, s így nyugodtan lehetett vendége unokatestvérének, Dobó Ferencnek a pataki várban, s „az Úr Gombos kertében” elkészíthette az *Eurialus* és *Lucretia* című munkát.

Kerecsényi Judit ekkor még nem lehetett Dobó Ferenc felesége, de hamarosan férjhez mehetett hozzá. 1583-ban (augusztus 10-én) már a pataki várból mint Dobó Ferenc felesége írt levelet Kerecsényi Mihálynak.²⁴ 1584 karácsonyán ment végbe Balassi Bálint és Dobó Krisztina pataki esküvője, s már mint a vár urának felesége a felségsértési perben szíthatta férje haragját Balassi ellen.

Kerecsényi Judit életéből még egy adat ismeretes: Balassi Bálintot csak néhány hónappal élte túl. Ennek bizonyítéka az a levél, amelyet Dobó Ferenc írt Kassa város tanácsához: „Erről kellek meg talánnom kegyelmeteket, hogy a szegény Istenben elnyugodt atyámfia-nak, feleségemnek akarnám leiratni az képét abban az állapotban, az mint vagyon, a végre, hogy jövődöben arról koporsója kövére is hasonlóképpen kifaragtatnánk, és képiróért oda Kassára küldöttünk vala, de az mely képiró ott vagyon, semmi képen...rea, hogy ide jöjön, hozzánk, két ok... magát az kik miatt mondotta, hogy el nem jöhet. Egyik azzal, hogy az városnak tartoznék valami számadással és abban volna occupatus, mással azzal, hogy nem szinte volna szerencsés az emberi képnek igazán való leírásában. De mivel hogy nincsen egyéb, kegyelmeteket azon kérjük, mint barátunkat, hogy ez kevés időre való idejövését és ilyen szükségünkben való szolgálatját ne nehezeltelje kegyelmetek, a számadás haladhat és abban kegyelmeteknek ne essék semmi fogyatkozása. Hogyha szinte perfecte nem tudná is leírni, csak írja annyira való hasonlatossággal, hogy legyen valami repraesentatioja ábrázatjának és állapotjának, hogy a kőfaragó tudja kifaraggni az kövön róla.

Hogyha pedig szinte annyi mulatása itt nem lehetne, hogy itt az írását teljességgel elvégezhethné, ottan jöjön csak annyi időre, hogy jegyezgesse le raptim, és végezze otthon házájánál

¹⁷ KOMÁROMI ANDRÁS: Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár 1906. 132.

¹⁸ Nagy Iván I. 221. VI. 209. és IX. 199–202.

¹⁹ TAKÁTS SÁNDOR: Magyar nagyszonyok Bp. Genius é. n. I. köt. 140.

²⁰ DRZSI LAJOS: Balassa Bálint minden munkái I. köt. Bp. 1923. LX. l.

²¹ Történelmi Tár 1880. 644.

²² Hagymássy Krisóf meghalt 1577. április 6-án. Eltemették Gyulafehérváron április 20-án (Történelmi Tár 1893. 118.)

²³ ECKHARDT SÁNDOR: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 87.

²⁴ I. m. 89. — 1578-ban Báthori Kristóf unokahúgának, Hagymássy Kristófné Kerecsényi Juditnak egy Torda megyei falut adományoz. (Kort 1970. 310.)

el az írást. Az kegyelmek barátságát mi is minden barátsággal meg akarjuk hálálni kegyelmeknek. Isten tartsa meg kegyelmeket jó egészségben. Datum ex arce nostra Sarospatak 29 decembris anni 1594.²⁵

Kerecsényi Judit ravatalképének „leírása” nem készült el, mert amikor Dobó Ferenc 1602. január 28-án végre rendelkezik, így utasítja bizalmasait temetésének s feleségével közös síremlékének elkészítésére vonatkozóan: „... temetésemet az sárospataki szentgyházban, az én Istenben kimúlt szerelmes feleségemnek elnyugodt teste mellett, ugyanazon kőből rakott sírban (ha életemben az ő testét máshová nem vitetem); mert valahol feleségöm teste lesz, temetésem nekem is, hagyom, ott legyen... Magam és feleségöm koporsójára való követ (ha magam életemben meg nem csináltathatnám) hagyom Balassy Jánosra, csináltassa meg emlékeztünkre vörös márvány kőből, kinek csinálására, ha Magyarországon mestere nem található, jó, ahol pedig nem találhatnák Bécsből vagy Lengyelországból hozasson mestert, mellyel megcsináltassa, mely koporsó kő mindenestül befoglalja azt a faragott követ, az ki most sírunkon vagyon, ki csak egyenesen legyen és nem szökrényesen, magassága is fél singyi legyen, melyen semmi kép faragás ne legyen, hanem az melyikünk aránt mely fekszik, az én szerelmes üdvözült feleségemnél, fejünkkel avagy lábunkkal, az hol szokás az címernek lenni, címerünk az aránt legyen kifaragva, és az címer előtt legyen az epithaphium, az koporsó körül pedig vas rostélyt csináltasson... Melyre ezer forintot hagyok, avagy ha Balassy János interim meghalna, az kik utána az én dispositio szerint succedálnak, azon kötél alatt iisdem per omnia modis et temporibus tartózzanak megkésztetni... De mind az én magam, mind az én szerelmes feleségömnek, atyánkról, anyánkról való nemzetségünknek és magunk élete viselésének is állapotjáról való böcsületes emlékeztünk írás szerint ki legyen faragtatva azon Balassy Jánostól, avagy több haeresimtől, kik utána az megirt rend szerint succedálnak az megmondott kötél alatt azon megirt időben. Mely írásnak módját, és rendit, mint legyen, Malikoczy Gabrielt és Vásárhely Tamást, több böcsületes jámbor szolgálmat, kik deáki tudományban clareálnak, hittem meg rajta, kéröm is őket, hogy ne legyenek nálok elfelejtve. Hagyom annak felette ugyan Balassy Jánosnak, és in casu immaturae ejus mortis, az ki legatariusom utánna succedal, hogy egész életéig tartsa épen, tisztán és böcsületesen koporsónkat, maradékinak is hagyja meg, hogy azok is legyenek hálaadással ennyiből hozzánk, az mint ő cselekeszik.”²⁶

A tervezett síremléket Balassi Bálint fia nem készíttethette el, mert 1601. december 18-án meghalt. De meghalt belső, bizalmas titkára Malýkóczy Gábor is Dobó Ferencel egy esztendőben (1602). A síremléket a pataki vár Dobó Ferencet követő birtokosa, Lorántffy Mihály készítette el 1613 júliusában, halála előtt egy esztendővel. A síremlék teljesen épen maradt meg a sárospataki r. kat. templomban, másfél méterrel az ásatás előtti padlószint alatt, ahonnan az 1964. évi műemléki feltárás alkalmával került elő az északi mellékhajó keletről számított második és harmadik tengelye közt.²⁷

Molnár József

A hazai antitrinitárius irányzatok hátteréhez

A XVI. század hatvanas-hetvenes éveire az antitrinitárius polémiákban különös jelentőséget kaptak a biblia eredeti héber szövegére támaszkodó hivatkozások és az exegetikai módszerek. A trinitás és unitás határmezsgyéjén folyó csatározásokban törvényszerű, hogy az álláspontok igazságát a héber szöveg támasztja alá a leghitelesebben. Az antitrinitarizmus legnagyobb ellenfele, Méliusz maga is bizonyosságot tesz könyvei címlapjain arról, hogy „... a Sido nyelvnek igazságából...” és másutt „... sem a Sido textus betűjét sem az értelmet el nem hagytam...”²⁸ Dávid Ferenc a szöveg félreolvasásával vádolja Károli Pétert, és az válaszában hangsúlyozza „... valótlán vád az az imposztorok részéről, hogy mi az Isten igéjét mellőzve az egyházatyákra és régi zsinatokra támaszkodunk. Az igazságot a héber és görög szövegekből kell meríteni...”²⁹ Dávid szerint Károli azzal kérkedik, hogy „... ő jó

²⁵ Történelmi Tár 1901. 115–116. és KAMPIS ANTAL: II. Rákóczi Ferenc arcképéről. Rákóczi Emlékkönyv II. köt. 72–73.

²⁶ RADVÁNSZKY BÉLA: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Bp. 1879. III. köt. 193, 201–202.

²⁷ MOLNÁR VERA: Beszámoló a sárospataki gótikus templom 1964. évi ásatásáról. Szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1965. 133–134. és Uő.: Beszámoló a sárospataki r. k. templom 1964–65. évi ásatásáról Műemlékvédelem. 1966. 233.

²⁸ RMK I. 55., 58.

²⁹ RMK III. 612. II. fej.

Sido és Görög, jeles Deák, bennünket pedig a pad alá bújtat, hogy semmit sem tudunk...³ Ez a vád már gyökerénél ragadja meg a kérdést, mert Dávid a héber nyelv sajátos törvényeire támaszkodva védte kritikái elveit, és ezekre hivatkozva támadta ellenlábasait. Citált textsainak értelmezéseiben sűrűn emlegeti, hogy "... a Sido nyelvnek szólása szerint... és afféle Sido nyelvnek szokása szerint való szólásnak módját..."⁴ használta. Dávid felé viszont, a textus filológiai sajátosságainak kiemelése és annak primer tartalmához közelítő ideológiája, éppen a héberen keresztül újabb vádakát érlelt. Méliusz már 1569-ben könyvet szentelt a Servet-Blandrata féle „blasphemiák” és a zsidó József rabbi és társainak exegetikai, ideológiai kapcsolatának.⁵ Utódja, Károli Péter, Heltai szemébe vágja „... de ti emberes isteneket és istenes embereteket soha az Írásban nem találhatjátok, hanem ha az Thalmudokat forgatjátok fel...”⁶ Károli indoka világos, mert szerinte csak két lehetőség létezett, vagy az Újszövetségen alapuló trinitás, vagy a talmudban kidolgozott unitás, amellyel azonos tartalmú volt számára az iszlám is. Érthető, hogy Dávid hevesen tiltakozik „... azt mondja (Károli), hogy a mi Krisztusunkról való vallásunkat a Bibliában nem találjuk, hanem az Alkoránumban és a Thalmudban... az én Istenem énnekem bizonyígyag, hogy sem az Alkoránumbot, sem pedig a Thalmudot nem olvastam...”⁷ És az is igaz, hogy bár ellenfelei szemszövegéből nézve, közel került a zsidó felfogás monoteizmusához, ugyanakkor a talmud szempontjai alapján nincs lényeges különbség unitarizmus és Méliusz vagy Károli trinizmus között. A másik oldalról viszont Dávidék számára úgy a hagyományos trinitás, mint a ceremonális zsidó talmudi vallásfejlődés helytelen alapokon nyugszik, mert lényegük a biblia kombinatív értelmezéséből fakad. Ezt jelzi kijelentve Károliékról „Tü Sidoknak unokái”, amely magába foglalja az erasmusi filológiai, dogmakritikai értékelést mindkét oldal irányába.⁸ Ennek alapján a háttérben sajátos kép bontakozik ki. A talmudi rabbinikus hagyomány és a klasszikus trinitás gondolata párhuzamot alkotnak, majd mellékvonalaikban találkoznak. Mert az előbbi — a hagyomány aprólékos módszerével — továbbfejleszti a bibliai szöveget és az így elért eredményeket az eredeti textussal azonos értékűnek hirdette. Ezt a lehetőséget ragadta meg a kabbalizmus, melynek irracionális, parttalan, kombinatív logikája a humanizmusban a krisztológia egyik kedvelt bizonyítéka lett.⁹ Így kerül át a reformációba, és Méliusz is alkalmazza pl. a héber *n betű* felbontásakor.¹⁰ Az antitrinitárius iránnyal azonban a fejlődés visszakanyarodik a szöveg naturalis értelmezéséhez. Ez a kritikai irány Lengyelországban éri el a csúcspontját, ahol kapcsolatba került a karaizmussal, kölcsönösen felismerve bizonyos érintkezési pontokat.

A zsidó irodalom belül a karaita mozgalom eredete a VIII. századra nyúlik vissza, újításuk a rabbanitákkal szemben, hogy a bibliai könyvek primer értelmezését tartják szem előtt, nem ismernek el más tekintélyt, és a rituális életben nem követnek semmiféle talmudi-rabbinikus szabályt. Ideológiájuk alátámasztására azonban elemzően művelték a héber grammatikát, szövegfilológiát. Bár formailag nem váltak külön a zsidóság centrikus irányától, irodalmi síkon éles polémiát folytattak a rabbinikus hagyomány művelőivel.¹¹ A lengyel radikális reformáció nemcsak elméletileg, hanem a gyakorlatban is találkozott a karaizmussal. Számos kényes kritikák kérdésben közös álláspontot képviseltek, és ezek nyomai nemcsak Czechowitz, Paruta, Budny és mások műveiből mutathatók ki, de név szerint hivatkozik az ún. judaizán-sokra a század legjelesebb lengyel karaita szerzője, Jichak Troky is.¹² A karaita-unitárius

³ RMK I. 86. Eee ij, Hhhij lev. JAKAB ELEK: Dávid Ferenc emlékezete. Bp. 1879. 96. Schaeceus azt mondja, hogy Kálmáncsehi azért nem tudott ellentálni Dávid érveinek „mert ő felsőbb tudományos és nyelvi ismeretekkel nem bírt”. JAKAB: i. m. Jakab feltehetően itt is elfogult, bár Dávid e vita idején még lutheránus álláspontot képviselt.

⁴ RMK I. 86. Zijj. lev.

⁵ NAGY BARNÁ: Méliusz Péter művei. = Második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp. 1967. 286. L. m. Méliusz másik megjegyzését RMK II. 91. „... Úgyhogy velünk szemben az eretnekek hiába próbálnának a héber és görög nyelv ürügyén kibúvót keresni, mondván, hogy a héber és a görög szöveg szerint így meg így van az igazság...” I. NAGY BARNÁ: i. m. 224.

⁶ RMK I. 76. 147. NAGY KÁROLY BALÁZS: Károlyi Péter. = Második helvét stb. 499.

⁷ RMK I. 86. Hhh ij. lev.

⁸ I. m. Qq2. lev. GERÉZDI RABÁN: János Pannóniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. 361.

⁹ BLAU, J. L.: The Christian interpretation of the Cabbala in the Renaissance. New York 1944.

¹⁰ RÉVÉSZ IMRE: Mélius és Kálmán stb. Cluj 1936. 26.

¹¹ Itt köszönöm meg SCHIEBER SÁNDOR értékes útbaigatásait, melyekkel itt és másutt segítségemre volt. — A rabbaniták obszcén legendáit összegyűjtötte a karaita SALMAN ben JERUCHIM: The Book of Wars of the God. New York 1934. Exegetikai irányukat I. BACHER, W.: Die jüdische Bibelexegese vom Anfange des zehnten bis zum Ende des fünfzehnten Jahrhunderts. Trier 1892.

¹² WAYSBLUM, M.: Isaac of Troky and the Christian Controversy. Journal of Jew. Stud. III. 1952. 62–77. JICHAK ben ÁBRAHÁM TROKY: חיון אמית. ed. D. Deutsch. Breslau, 1873. מצורף לזה שברויני זה כבר הרהב. מחכמים הנקרא בלשונם בת אבויים, ונת מרציאנו ונת אריינו החולקים על שתי הכתובים... מורדים באחדות וסותרים אמית השילוש... כך מרשן צחויין...” i. m. 86.

A karaita-unitárius kapcsolatok főiránya mellett már a század hetvenes éveinek elején felbukkannak bizonyos szeparatista gondolatok, melyek ez idő szerint csak színezik az unitárius ideológiát, de csírájukban jelzik az erdélyi antitrinitarizmus későbbi belső ellentétét. A Sommernek tulajdonított *Explicatio primi capitis Joannis*²², majd az 1572-ben kéziratban elkészült *Refutatio scripti Petri Caroli* egyrészt a trinitás dogmát vizsgálja és megállapítja, hogy azt Platón követői a filozófiailag képzett, de héberül nem tudó pogányok fejlesztették ki.²³ Másrészt a primer exegézis mellé bevezeti a hittételek logikai elfogadhatóságának követelményét. Sommer ezzel rést nyitott az unitárius racionalizmus naturalista irányra számára, és egy új minőség szintjén ismét polgárjogot adott a bibliai tételek kombinatív vizsgálatának. Amennyiben külső elemektől — jelen esetben a logika törvényeitől — teszi függővé a hit alapjául szolgáló szöveg értelmezését. Paleologusnál ez az új-racionalizmusnak nevezhető motívum abban nyilvánul meg, hogy kertelés nélkül azonos értékűnek mondja a három világ-vallást, beleértve az általa Sámuelnek nevezett talmudista felfogást is.²⁴ Láttuk, hogy Dávid hevesen tiltakozik a talmud olvasásának vádjá ellen — Paleologus pedig türelemre int, még a zsidó szertartások vonatkozásában is, míg a hívők elhagyják azokat, felismerve lényegtelen voltukat.

További információt nyújt az antitrinitárius ideológián belül csírájában jelentkező újabb irány háttéréhez Theodor Schimbergnek — Sommer könyvét 1582-ben kiadó szerkesztőnek — egyik megjegyzése. Schimbergől nem tudunk többet mint amennyit *Epistolának* nevezett bevezetőjében elárul magáról.²⁵ Pírnát azonban már felfigyelt arra, hogy tanulmányait Kölnben végezte és erősen szívdózó.²⁶ Feltehető, hogy e motívumok nem függetlenek egymástól, különös tekintettel a kölni egyetem héber professzorára, Schimberg szavaival „*meo praeceptore in lingua sancta Joanno Isaaco Judeo baptisato . . .*”. Johannes Isaak a rabbinikus irodalom és exegézis védelmében lép fel az 1550-es évek végén Johannes Forsterral szemben. Forster hírhedt munkája, a *Dictionarium Hebraicum Novum* (Bázél 1557.), célul tűzte ki, hogy kizárja a rabbinikus kommentárokat a keresztény tudományból.²⁷ Isaak bebizonyítja, hogy Forster alapvető grammatikai hibákat tesz, rosszul értelmez szavakat, éppen mert nem használta a rabbinikus irodalom eredményeit. Egyik munkájának címlapján így szerepel véleménye: „*המיתות Mediationes hebraicae . . . contra confusissimum Johannis Forsteri . . . Lexicon. Köln 1557*”. Isaak grammatikai és szövegfilológiai nézeteit Rasi, Ibn Ezra, Mose és Dávid Kimchi könyveiből kölcsönzi, és idéz más postbiblikus héber szerzőket is. Krisztológiája viszont kimerül egy mondatban, amely lényegében nem teológiai, hanem grammatikai érdeklődésű.²⁸ Schimberg radikalizmusa mögött minden bizonnyal a tekintélyes kölni mester elvei állnak. Ezért nem tekinthető véletlennek, hogy éppen Forster magyar követői ellen írt könyvet rendez saját alá. Méliusz Forster tanítványa volt Wittenbergben²⁹ és utódjának, elvei örökösének nézeteit cáfolja az említett Schimberg-féle kiadvány. Az erdélyi antitrinitarizmusban az 1580-as évek közepén már önálló irányok jelentkeztek, melyek lépésről-lépésre haladtak tovább a kombinatív exegézis és teológia útján. Tájékoztatót kapunk magyar ebi-onitákról³⁰, Gerendi Jánosról már 1585 előtt feljegyezték, hogy szombatos,³¹ Eössi András 1587 körül kialakítja sajátos teológiáját. Eössi nem ismerte a héber bibliát³² és természetesen a talmudot sem. A neki tulajdonított vitairat igaznak tekinti az evangéliumokat, de sugalmazottnak csak a Jelenések könyvét. Az evangéliumok fontosságát pedig azzal indokolja, hogy azok olyan dolgokat közvetítenek, melyeket csak akkor tudhatna meg az ember, ha zsidóvá lenne és a talmudból tanulná meg, „*minek követése aztán Isten szava és szentté teszi az embert*”.³³ Ugyanakkor az Eössi-féle teológia nem tévesztette szem elől Jézust sem, de magábarejtette azt a lehetőséget, hogy befogadja formai és tartalmi követelményeivel egyetemben a rabbinikus tételeket, melyekben elválaszthatatlanul együtt él a teológia a

²² A *Refutatio propositionum Petri Melii*. Gyulafehérvár 1568. melléklete.

²³ RMK III. 712a. 12, 23, 44, 102. Héber szedés 52–53. Kiadástörténetét I. SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: MKSzlé. LXIII. 1957. 52.

²⁴ De discrimine Veteris et Novi Testamenti. 1572. De tribus gentibus. 1572. Paleologus értékelését I. PIRNÁT: i. m. 54–116. A talmuddal kapcsolatban i. m. 103. és Rosenthal: i. m. 80–81.

²⁵ SAND, CH.: *Bibliotheca Antitrinitariorum*. Freistadt 1685. 86. szerint írt egy *De erroribus Trinitatis c.* munkát.

²⁶ PIRNÁT: i. m. 45.

²⁷ FÖRSTER, L.: Johann Forster, ein Bild aus der Reformationszeit. Zeitschr. f. hist. Theol. 1869. 210–283. GEIGER, L.: Das Studium der hebräischen Sprache . . . Breslau 1870. 97–102.

²⁸ GEIGER, L.: i. m. 136–139. *Perfectissima hebraea grammatica*. Köln 1557. 44.

²⁹ KATHONA GÉZA: Méliusz Péter és életműve. = Második helvét stb. 116.

³⁰ PIRNÁT: i. m. 61. Forrása *Miscellanea Tigurina*. II. 1723. 220–221.

³¹ Magy. Prot. Egyháztört. Adattár. VIII. 1910. 158–160.

³² KOHN SÁMUEL: A szombatosok stb. Bp. 1890. 45.

³³ KOHN: i. m. 113, 115. Vitairatát I. Kér. Magvető. XXI. 1886. 6–20., 76–88., 142–152.

rituálékkal. Mert a rabbinikus hagyományt a biblia történeti könyveivel egyenértékűnek tekintette. Bogáthi Fazekas Miklós zsoltafordításában még csak rabbinikus magyarázatokat közvetít, de következetesen teszi ezt még a kritikus krisztológiai helyeken is.³⁴ Péchi Simon pedig már mindkét lábával rabbinikus talajon áll, bevezeti a szefárd ritusú machzort (ünnepi imakönyv), fordításokat készít talmudi-rabbinikus munkákból.³⁵ Ezek között található „A szent írás és szent törvény magyarázatjának 13 reguláiról és módjáról” című rövid fordítás. Kohn a következő megjegyzéssel regisztrálja: „Ez ... elnevezése azon 13 szabálynak, melyet rabbi Jisrael állított fel a szentírás magyarázatára nézve: Péchi ezen szabályokat úgy amint a Szifra elején állnak, egész terjedelmükben lefordította.”³⁶ Az alábbiakban kivonatatosan közölt regulák adják Péchi bibliaértelmezési módszerét, illetve azt a forrást, amelyre visszavezethetők a Péchi által forgatott rabbinikus munkák exegetikai megállapításai. A 13 regula mindegyike két részből áll, maga a szabály és ezt követik a példák, Péchi itt-ott megjegyzéseket tesz.³⁷

„Az első regula ez: Mikor kisebbről nagyobbra jó okokat erősít ... pl. Num. 12/14 ... Az második regula amely ez: Mikor azon szók több helyekről azon egyenlő értelemben vetetnek ... pl. Deut. 14/1 ... Lev. 21/5 ... mindkét helyen azon szó קריה (!) ... a fejeken ne csináljatok erőszakkal való kopaszságot. (Mint a ház égésekor csinálják a törökök) ... Az harmadik regula mely ez: Mikor a jó értelem bizonyos csak egy helyről és egy írás bizonyosságából, vagy mikor a jó értelem két helyekről, és írások bizonyosságából erősítették ... pl. Exod. 12 ... Lev. 21 ... A negyedik regula mely ez: Mikor a közönségesről kiváltképpen való jó okokkal értettetik, magyarázatik valami ... pl. Lev. 1/1 ... Az ötödik regulára mely: Mikor kiváltképpen valókról a közönségesre hágván jó okokkal erősítettetik valami ... pl. Deut. 22/1 ... Deut. 22/3 ... A hatodik regulára mely: Mikor kettőztetvén a közönséges nagyobb dolgok, azok közül és köztük magyaráztatik egy kiváltképpen való és azokat a közönségeseket magadtól nem ítéltetd tovább hanem a kifejezett és a magyarázat kiváltképpen való dologig ... pl. Lev. 5/6 ... Lev. 25/46 ... Az hetedik regulára mely ez: Mikor a közönséges ugyan kételen való világos értemen melléje adatik a kiváltképpen való dolognak, vagy ellenben mikor a kiváltképpen való a közönségesnek ... pl. Num. 3/40 ... A nyolcadik regulára mely ez: Mikor valamely egy dolgot külön csak ő magát a közönségest azonféle dolgokból kiszakasztanak tanításnak okáért és annak mivoltját külön tanítják, mutogatják, az olyan dolog nem csak tulajdon magára nézve magyaráztatik, tanítatik, de az egész közönséges magához hasonló dolgokat mind ezen formán és módon valóknak és egy természetűeknek akarja tanítani és bizonyítani. Ezekre példa ... Lev. 20/1 ... Kilencedik regulára mely ez: Mikor valamely kiváltképpen való dolog kiszakasztatik ezenféle dolognak közönséges értelméből, bizonyos nyilvánvaló, de azon dologtól különböző okokért, mely mind azonáltal természet szerint azon dologhoz való. Annak a kiszakasztott dolognak tanítása szokott lenni könnyebbitésnek és nem nehezítésnek okáért ... pl. Lev. 24/17 ... Deut. 19/4 ... Tizedik regulára mely ez: Mikor valamely kiváltképpen való dolog beléven foglaltatva maga rendin való dolognak közönséges értelmében, de kiszakasztatik tanításnak okáért nevezet szerint bizonyos különböztetett okokért mivel természet szerint is bizonyos különböztetett nem afféle dologhoz való, oda sem illik, annak különvaló szakasztása tanításnak okáért néha könnyebbitésért néha nehezítésért is szokott lenni ... pl. Exod. 21/2 ... Deut. 15/12 ... Tizenegyedik regulára mely ez: Mikor valamely kiváltképpen való dolog noha be volna foglaltatván azon féle dolgoknak közönséges értelmében, de kiszakasztatik és kirekesztetik tanulásnak okáért, valami nyomán történt és következtetett okokért melyek az állapot közben következének. Az olyan dolgot csak magadtól nem viheted sem állathatod le az előbbi közönséges állapotjára ... pl. Lev. 22/10 ... Tizenkettődik regula mely ez: Némely dolgok szoktanak magyaráztatni az előtt télyül megmutogatott igékből és az előljárt vagy járó textus materiájából, némely dolgok ismét magyaráztatnak az utána következő és utoljára megjelendő számlálendő, magyarázandó igékből ennek első ágára példa ... Lev. 21/12 ... második ágára Lev. 15/5 ...

³⁴ KOHN: i. m. 140–155. A rabbinikus források formai alkalmazása már Székely Istvánnál kimutatható I. DÁN R.: Benczédi Székely István Zsoltaíráskönyvének forrásaihoz. FK 1967. 151–156.

³⁵ Péchi Simon szombatos imádságos könyve. Közzéteszik GUTTMANN MIHÁLY–HARMOS SÁNDOR. Bp. 1914. KOHN: i. m.: 266–285.

³⁶ KOHN: i. m. 283. jegyzetben adja az eredeti héber címet. „מדות שהתורה נדרשה” ESZE TAMÁS volt szíves felhívni figyelmemet arra, hogy az Orsz. Levéltárban egy Péchi kézirat másolatára bukkant. Ez a darab 1945 után került jelenlegi helyére, előtörténetét nem sikerült felderíteni, de bizonyos, hogy azonos azzal a példánnyal, amely Kohn kezében volt. — Kohn által megemlített Szifra egyike azoknak a rabbinikus íratoknak, melyek a biblia szövegét kísérték, kibontották, értelmezték. A hagyományban Tórák kóhánim címmel szokták említeni. Rabbi Akiba (i. u. I–II. század) iskolájának tanításait tartalmazza. Rabbi Jisrael ben Elisa (i. u. II. század) tolaideálakkal egészítette ki, melynek része a Péchi által lefordított módszertani anyag. Első kiadásai: Konstantinápoly 1505(?); Velence 1545; Konstantinápoly 1552; Velence 1609. Jegyzetekkel ellátta M. FRIEDMANN. Breslau 1915.

³⁷ A kézirat jelzete: Országos Levéltár. 1526 utáni gyűjtemény (R. sectio) 1945 utáni növedék (R. 226)-607. sz.

Tizenharmadik regulára mely ez: Szokott néha taláztatni, hogy két különböző írások egymással teljességgel ellenkeznek és egyik a másikat rontani láttatik, mind addig míg harmadik írás bizonyosság jó elő közikben ki a kettőnek ellenkezését igaz valósággal szépen összegyalyulja és megegyezteteti... pl. Exod. 19/3... Exod. 20/22... Deut. 4/36..."

Péchi e regulák lefordításával tanúbizonyosságot tett azoknak alkalmazása mellett is. Ez pedig, amint a szöveg egyes kitételeiből is kiderül, nem csupán filológiai érvényű — néha könnyebbitésért, néha nehezítésért —, hanem a vallási gyakorlat szabályainak mércéje. A hazai antitrinitárius fejlődés ezzel a motívummal záródik, utolsó állomásaként a háttérből előlép, formai és tartalmi vonatkozásokban egyaránt, a postbiblikus rabbinikus szemlélet.

Dán Róbert

Földi János plágiumvádja

Miller Jakab Ferdinánd, a Széchényi könyvtár első igazgatója — akinek könyvtárosi tevékenysége nem mondható teljesen nélkülözhetetlen¹ — mint budai cenzor kora számos híres írójával, tudósával levelezett. Levelezése 18 kötetet foglal el az OSzK kéziratgyűjteményében. Az alábbiakban közölni fogom az érdekesebbeket.

Földi János 1799-ben két levelet küldött a budai cenzornak. A polihisztor Miller ugyanis — bírálat végett — a tudós orvosnak küldte el ásványtanát.² Az élete alkonyán álló Földi ekkor már Hajdú kerületi főorvos,³ akit mint természettudóst külföldön is ismernek (az alábbi levélben is hivatkozik rá, hogy a jénai fizikai és ásványtani társaság tagja).

Az első levélben — huszonnyolc pontba foglalva, a lapszám és § megjelölésével — közli észrevételeit a szerzővel. Ugyanebben a levélben jelzi, hogy művének előszavát⁴ mellékelten elküldi Millernek; az utóirat azonban arról ad hírt, hogy erre már nem maradt ideje. Ez tehát a következő levélre vár.

Az első levél az OSzK kt. Quart. Lat. 781. sz. I. k., 161/a—164/b lapján, a második ugyanott a 165/a lapon található. Az elsőből a bevezető és befejező részt, a másodikat egész terjedelmében közlöm.

Viro Aestimatissimo Eruditissimo

Domino Jacobo de Miller AA. LL. et Philosophiae Doctori in J. co(mi)t(a)tu Bihariensi Tabulae Judiciariae Assessorii Societatis Hungarico Transilvanicae Membro, in Regia Academia Magno-Váradensi Facultatis Juridicae Pro-seniori, Historiae Universalis et Statisticae P. P. O. et Librorum Revisori Regio,

Joannes Földi

Med. Dr. Ind. Districtus Librorum Oppidorum Hajdonicalium Phisicus Ordianarius, Societatis Physicae Jenensis, et Mineralis itidem Jenensis commembrum

S.

— Litteras Tuas mihi longe honorificentissimas, una cum Manuscripto *Introductionis* Tuae in *Regnum Minerale Hungariae et Transsilvaniae* submissas, paucos ante dies laetus et gratus accepi. Relegere Manuscriptum istud sacerrimi illico duxi esse officii. Et qui iudicio meo qualicumque Opusculum istud substernere dignatus es; hoc quoque perfungi me officio, muneris mei esse putavi, ut id paucillis his ordinibus, bona Tua Venia, et sinceri mei candoris integritate Tibi declararem. Egregie sane Tu patrias, et loca nativa Corporum Mineralium tam *Hungariae*, quam et *Transsilvaniae* in hoc Libello connotas; neque scriptorem quemquam tam insigniter et copiose, ea, praecise ad haec Regna designantem hactenus mihi reperisse contigit: unde multum profecto exteris ad notitiam productorum Regni Hungariae et *Transsilvaniae* Libellum hunc collaturum, nullus dubito; eoque intuitu, Jenensibus eundem Eruditis subministrari et mereri iudico, et gratissimum, acceptissimumque fore spero.

Verum, concepta ex probata satis Tua erga me humanitate fiducia, nonnulla, nec forte inutilia, amicissime et candissime in aurem Tibi suggerenda habeo. [A kézirat itt hiányos Pau-

¹ V. WINDISCH ÉVA: Miller Jakab Ferdinánd múzeumi igazgató utolsó éve és az Országos Széchényi könyvtár. Bp. 1958. 349—368. (Klny. az OSzK évkönyvéből.)

² A szóban forgó munka tudomásom szerint nem jelent meg. SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és művei. VIII. 1415—1423.

³ MIXICH LÁJOS: Földi János. Bp. 1905. 11.

⁴ Lehetséges, hogy az 1801-ben megjelent állattanáról van szó. (Természeti história a Linné systémája szerint. I. csomó. Az állatok országa. Pozsony 1801. vő. SZINNYEI: i. m., III. 681.)

cula haec ea sunt, Vir mihi Aestimatissime, quae non certe disciplicendi, sed placendi potius, ulteriorem quae Tuam erga me benevolentiam et favorem commerendi studio, candere amicissimo Tibi proponenda habui. Si iudicium Tuum convinci se de his patietur, et aliquo mixto haec, vel etiam plura immutaveris: propius sane ad hodiernos Exteros illos in hoc studio excellentes accedes; maiori Tua laude Opus hoc Tuum, quod revera Patriae illustrandae gratia meretur, Jenensibus exmittes, et longius acerrimos Germaniae Censuram calamos effugies. Ego si responsum a Te impetravero, non Te sincero hoc meo iudicio offendisse reddar certior.

Interim amicissima Tua hac erga me fiducia, et benevolentia vltro mihi sese offerente, adnexam hanc meam Praefatiunculam (sese ipsam penitus explicantem) non iam qua Fautori, et Amico, verum qua Librorum Revisori Regio Tibi submitto, Tuam exspectaturus Symbolam. Opus hoc Simoni Petro Weber Typographo Posoniensi, in fine mensis Aprilis a. c. iam tradidi; tradidit is quoque illico Revisori Regio, inde sine nota vlla sibi iam redditum. Sed Praefationem hanc nunc dein serius transmissi, expectatione dubius, qualiter et ea Censuram transeat. — Tu sincero fungens honore, Tuum acque humillime expeto iudicium. Si in transmittendo opere ad Jenenses vltius opera mea vti velis, lubens hoc quoque spondeo. His expetitis Favoribus Tuis recommendatus iugi cum observantia maneo.

qui supra.

Dabam Hadházi die
2^a (?) Septembris 1799.

P. S. Propter celeritatem occasionis Praefationem istam in fine Litterarum mearum memoratam nunc adnectare non potui. Dabo operam vt data occasione, quantocius fide hac me absolvam.

Domine Doctissime!

Quod in proximis nuper Litteris Tibi promiseram, sed ob celeritatem nactae illius occasionis invitum eotum omiseram, id nunc fidelissime praesto. Mitto Tibi Praefatiunculam Libelli, tam Titulo, quam et paucis his ordinibus semet Tibi declaraturam, Tuo, qua Librorum Revisionis Regii, iudicio penitus substratam. Quodsi non etiam qua publicus Censor, sed qua Eruditus, qua Fautor et Benevolus, mihi in his libere omnia manifestaveris, paucissimis quae me lineolis notum reddideris; habebis me eo strictius in perpetuum devinctissimum. Ceaterum Tui observantissimus iugi cum observantia persevero
Signatus Hadházi die 19. Sept(embris)

1799.

Joannes Földi,
Med. Doct. et I. Distr. Liber
Oppidor(um) Hajdoni(ensium)
Physicus Ordin(arius).

Az első levél legérdekesebb — a plágiumvádát tartalmazó — része lapalji jegyzetben olvasható a 162/ab lapon. A levélben Piller Mátyás jezsuita atya számos kiadásban megjelent háromkötetes munkájára (ELEMENTA HISTORIAE NATURALIS in usum Scholarum Grammaticarum et Gymnasiorum Per Regnum Hungariae et Provincias Eidem Adnexas. Budae, Typis Regiae Universitatis. Anno 1780—1781. (Az első két kötet 1781-ből, a harmadik 1780-ból való.) Prostant Budae, et Tyrnaviae, ab 8 XI.⁶ hivatkozik, s ehhez a következő észrevételt fűzi:

NB. In Praelectionibus suis praeprimis non in memorato Libello, quas Pilleri Praelectiones de Verbo ad verbum in Hung. transposuit, et edidit Samuel Zay in 8. Komarome 1791. sub titulo. *Magyar Mineralogia, avagy az Ásványokról való Tudomány. Komárom Weber Simon Péter* ... etc. 1791. non tamen manifestata *Versione*, quae Praelectiones iisdem verbis apud me leguntur Latine. Vertere est laudabile, dissimulare fontes, — viderint alii!

Kérdés, milyen ember volt Zay Sámuel és mennyire helytálló a plágiumvád?

Zay Sámuel 1794-ig Kecskemét köztisztviselőben álló orvosa, 1795-től Komárom megye tisztiorvosa, a Péczeli József körül megalakult Komáromi Tudós Társaság tagja. Orvosdoktori oklevelét 1788-ban nyerte el, tehát Földivel egykorú volt (Zay azonban a pesti egyetemen végzett).⁶ Nem lehetetlen, hogy személyesen ismerték egymást.

Előszavában Zay nagy tisztelettel emlékezik meg Pillerről, egykori professzoráról. Az ásvány szóról mint terminus technicusról a következőket írja:

⁶ Többi, általam a Zay fordításával összehasonlított és az előbbivel azonos című kiadása: Budae, Anno MDCCCLXXVIII; Budae, Anno MDCCCLXXIX. (az ásványtani rész 1780-ban jelent meg); Budae, Anno MDCCCLXXXI. (az ásványtani rész 1780-ban jelent meg). Ezek a kiadások azonosak, eltérés csakis tipográfiai szempontból van köztük.

⁷ SZINNYEI: I. m. XIV. 1757. és HORVÁTH ENDRE: Péczeli József görög fordításban. EPhK 1937. 364—365. (Zay műve megtalálható Zavirász György tudós kereskedőnek, a korabeli magyarországi görögség egyik vezéralakjának könyvtárában.)

„Ezen Deák szót pedig *minerale*, melyet mások *fossilének* is mondanak, semmi illendőbb szóval ki nem tehettem, mint az *ásvány* nevezettel. Ezek szerint ne tsudálkozzál hát rajta érdemes Olvasó, midőn ezen munkába látod, hogy ezen Deák szöllásnak formája, *Regnum minerale*, Ásványok világának iratik magyarul. Az ásványoknak ezen Világát, ama boldog emlékeztető T. Pater Piller Mátyás, a' Pesti Királyi Mindenességbe Természet Históriáját nagy haszonnal tanító tudós Professor Úr tanítása szerint, (kinek nem tsak tanításait hallgattam, hanem Természet' Tárházát tsak nem szinte haláláig, mely énnékem negyed fél esztendő, tulajdon út mutatása szerint látogattam) a' földbe fel találtató, de egymástól valósággal természettel különböző testekre nézve négy Szakaszokra osztottam-fel.”

Ezek szerint Földi első vádja, a „dissimulare fontes”, nem állja meg a helyét.

Hogyan áll a dolog a „szó szerinti” fordítás tekintetében?

Tudományos munkáról lévén szó, egészen természetes, hogy a meghatározások többé-kevésbé egyeznek. Zay fordítása azonban még ezekben a részletekben is eltér forrásától. A következő részlet világos képet ad arról, hogy Zay, Piller meghatározásait alapul véve, azoknak egy-egy kifejezését nem fordítja le, másrészt lényeges többlettel gyarapítja.

Historia naturalis illa disciplina dicitur, quae docet corpora per notas iisdem constanter inhaerentes a se invicem discernere, atque singulorum proprietates investigare, ut sciamus denique, quatenus possimus in usus nostros vertere; quibus debeamus, tamquam noxiis, abstinere. Porro disciplina haec corpora duntaxat complectitur naturalia, quae scilicet in globo nostro terrestri sine ullo artis adminiculo existunt, quibus proinde arte effecta accenseri haud debent. (Piller, 1781-i kiadás, 8.)

Természet' historiájának az a' tudomány nevezetik, a'melly a' természeti dolgokat nem tsak az ő belső tulajdonságaira nézve esmérleti meg velünk, hanem még azoknak hasznait is, melyek vagy egyenként magoktól, vagy másokkal való egyesülés által háramlanak reánk, előnkbe adja.

Természeti testeknek pedig azokat nevezzük, a'mellyeket abba az állapotba a'mellybe találtatnak maga a' természet, és nem a' mesterség helyhetett. Ellenbe *mesterséggel* készültek mind azok, a'mellyek emberi ész és munka által lettek. (1—2. — Még két mondat a testek változó és állandó tulajdonságairól.)

A következő egyező rész a „természeti testek” három csoportba való osztályozásáról szól (9., ill. 3. l.); Piller bevezetése még három lapon át folytatódik, míg a Zayé egy hatsoros mondatlal befejeződik (a növény- és állatvilág közti különbségről).

A részletes tárgyalásban Zay még inkább eltér forrásától. A *Földek világának* (Regnum minerale) bevezető része pl. Piller rendszerét követi, de sem ez, sem a továbbiakban általános jellemzésül szolgáló rész nem található meg szó szerint Pillernél. Zay forráshasználatának egyik jellemző példája a mű második szakasza, A' *tűz-kapós* vagy *Felgyúladó testekről* (De corporis Phlogisticis) szóló fejezet. A definíció itt is egyezik, az osztály felosztása is (1. Sulphura (= kén-kő), 2. Bitumina (= Enyvek), 3. Sebum minerale (= Fejér enyv vagy Föld Faggyú), — de a negyedik csoportot (Mineram Mercurii phlogisticam) már nem veszi hozzá Zay. Lásuk a kén tárgyalását, amely Pillernél a szóban forgó fejezet negyedik bekezdése; Zay új fejezetet kezd vele.

Sulphur a reliquis phlogisticis hisce se distinguit: 1° facillime omnium flammam concipit, ardetque flamma debili, caerulea, nec fumum, nec fuliginem causante, siquidem sulphur purum sit. 2° odore est, cum ardet, acutissimo proprio, et pene suffocante; 3° unit se cum alcali fixo, et cum eodem corpus constituit, quod *hepar sulphuris* nominamus: 4° cum sulphur non aliud sit, quam phlogiston acido vitricolico intime copulatum, in sulphuris combustionem hoc acidum semper obtinere potest. (19.)

Kén-kőnek (sulphur) nevezzük azt a' tűz-kapós testet, a'melly lször. Igen könnyen tüzet-kap, úgy hogy a'melly tűzbe még a' puszkapor lángot nem vét, már az meggyulad. 2szor. Kék lánggal ég, de a'melly sem füstöt nem bortsát, sem pedig hamvat maga után nem hágy. 3szor. Midőn ég, igen hathatós, és szinte meg-fojtó szagot bortsát. 4szor. Midőn emésztetik, el-válk tőle egy része, a' Gálitz-savanyúság leg-tisztább formába, melyet a' Kémiásoknak (Chemicorum) arra a' végre rendelt edényei által meg-lehet fogni. 5ször. Két annyi állandó lúg-sóval össze olvasztatván lészen belőle bűdös-kő máj (hepar sulphuris) mely úgy nevezetik az ő barna vörös színéről,

melly a' tüztől segítettén, majd minden értz nemeket és a' földek közzül is némelyeket meg-olvaszt, a' szaga olyan mint a' meg-veszett tojásnak. Még ez a' tulajdonsága is vagy, hogy ha az aranyat általa meg-olvasztják, és osztán a' vízbe töltik, a' vízbe az arannyal együtt, mint a' só egytve olvadva fenn marad. Innen Stáhl azt állítja, hogy Móses az arany borjút ilyen módon itatta-meg a' Puszta-ba bálványozott Izráel-lel. (39—40.)

A kén tárgyalása Zaynál csaknem 8 lapra terjed, míg Pillernél nem egészen kettőre; az enyveké 31 lapot foglal el, míg Pillernél hat és felet! A meghatározásokat s a testek tulajdonságainak leírását azonban általában Pillertől veszi át; ugyanakkor több lelőhelyet nevez meg, mint forrása.

Az idézett részletek tanúsága szerint nyilvánvaló, hogy a plágiumvád alaptalan.

Földi János a természettudomány magyar nyelven való tanításáért szállt síkra.⁷ Érthetetlen tehát, hogy nem értékeli pályatársának az ásványtani magyar terminológia megteremtésére irányuló törekvését. E terminusok javarészt maga alkotta, pl. az idézettek kivül: *föld Balsam* (Naphta), *kőolaj* (Petroleum), *kulimáz vagy Szekérkenő* (Maltha), *Hegy-Szuok* (Pix montana); igaz, hogy nem teljesen következetes: az előljáró beszédében minérale: *ásvány*, regnum minérale: *ásványok világa*; a részletes tárgyalásban azonban már „földek világa” szerepel. Ugyancsak az előljáró beszédében említi, hogy a geometriai terminusokat Dugonics művéből vette át (pl. Rhombus = pais, Conus = tsuts, Sphaera = gömb, stb.) Így tehát még a szóhasználatban sem titkolta el forrását!

May István

Milton Elveszett paradicsom-a Magyarországon

Milton eposza a XVIII. század közepén kezdi meg diadalútját. Miltont a század elején Joseph Addison (1672—1719) fedezi fel és az ő munkássága nyomán ismerkedik meg Európa Milton remekével. Őrá hivatkozik Bessenyei Sándor is, aki több, mint 170 éve, hogy „a szőke Tisza” Szigetes kebelénn ... Kilinitz nevű Szitetetskénn ... Szabolts Vármegyébenn a Paszabi kies vidékenn”¹ „rousseau magányban ... édes anyanyelvünkhöz idomította Milton teljes elveszett és visszanyert paradicsomának komor és fenséges sorait, a »gárdista kör« utolsó haditetteként.”²

A német nyelvterületen is jelentős mértékben hatott ebben az időben az eposz.³ Többen lefordítják. Jellemző, hogy Bodmer 1732-ben megjelent fordítása még ebben az évszázadban hat kiadást ért meg (1732., 1742., 1754., 1759., 1768., 1780.), de legjelentősebb emléke a német Milton-kultusznak Klopstock *Messiasa* (1748.).

Bécs irodalmi élete, — hol legjelebbesbb íróink, a testőrök éltek, — kivétel. Ide is hamar elérkezett Milton híre, de mivel a császárváros Josef von Sonnenfels (1732—1817) hatására a a franciás, klasszicista ízlést követte, így Miltont, — kinek neve az ezzel szembenálló új, a preromantika eszménye felé közeledő irodalmárok jelszava volt, — és az angol irodalmat meglehetősen gyanakodva fogadták.⁴ A század 80-as éveiben változik a helyzet. II. József alatt egyre szorosabbak lesznek Anglia és Bécs politikai kapcsolatai. Az angol születésű Taube Frigyes Vilmos (1728—1778) özvegye megalapítja Bécsben az angol irodalmi klubot. Irodalmunk szempontjából különösen a Theresianum tanárának, M. C. Denis-nek (1729—1800) Milton-rajongása jelentős, aki a nagy költőt Klopstockkal együtt Herkules oszlopainak szokta nevezni.⁵ Bécs és London egyre szorosabbá váló kapcsolatai erősítik a magyar érdeklődést Anglia iránt. Bécs közvetítti irodalmunk felé Pope, Young, Shakespeare művei mellett Miltont is. Egy kedves epizód a Bécsben kibontakozó magyar Milton-kultusszal kapcsolatban, hogy Mednyánszky Jánost (1747—1833), ki 1767-től volt a Theresianum növendéke, társai Miltonnak nevezték, kinek nagy eposzát szüntelenül olvasta és magánál hordotta.⁶

¹ MIXICH: i. m. 71.

² Bessenyei Sándor I. kiad. Kassa 1796. „Az olvasóhoz”.

³ TARNAI ANDOR: A deákos klasszicizmus és a Milton-vita. ItK 1959. 73.

⁴ ENRICO PIZZO: Miltons Verlorne Paradies im deutschen Urtheile des 18. Jahrhunderts. Berlin 1914.

⁵ NAGL-ZEIDLER: Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte. II. 324—326. FÉST SÁNDOR: Angol irod. hatások ... (Bp. 1917.) 32.

⁶ NAGL-ZEIDLER: i. m. II. 45., 324—326. FÉST S.: i. m. 37.

⁷ SZINNYI J.: M. I. VIII. 984.

„Az angol irodalmi hatás első korszakában a mi íróink csak franciára fordított angol írókat ismertek.”⁷ Bár a testőrírók legjobbjá, Bessenyei György is dicséri Milton fenségét, mégis éppen úgy tesz, mint testvérbátyja, Bessenyei Sándor (1743–1809), ki fordításának előszavában Voltaire tekintélyére építve érvel, ⁸ kinél „senki sem adta igazabban elő a valóságos eredetét”.

Európában ebben a korban az eposz nem annyira tartalmával, mint poézisének formájával hatott, mely szemben állt a latinos-franciás klasszicista gyakorlattal. A fenségesség legjobb kifejeződését látták benne és Sátán végzetes individualizmusa is olyan eleme az eposznak, mely hosszú időre kihatót. Ezek a koraromantikus mozzanatok adtak szárnyat a költő kultuszának.¹⁰

Először a bécsi testőrírók: Bessenyei György, Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám¹¹ találkoztak Milton eposzával. Az első teljes magyar *Elveszett paradicsom* fordítás is Bessenyei Sándor — az egykori bécsi testőr — műve. De vannak elődei is ennek a fordításnak. A kassai *Magyar Museum* első számában jelent meg „Milton' Elvesztett Paraditsom-ából mely a' Deákkiadás szerént hat Énekbe foglaltatott egynehány példa”¹² címen Baróti Szabó Dávid (1739–1819) vitát kavará — latinból készült — fordítása, melynek kiegészített teljes formája 1789-ben megjelent verseinek élére került.¹³ Ez felelevenítette régi vitáját a latinos alapműveltségű, konzervatív szellemű Rájnis Józseffel (1741–1812).¹⁴ Rájnisnak nemcsak a fordítás ellen volt kifogása, hanem a fordított művet, Milton remekét is támadta, mely véleménye szerint „szereztetlen munka”, „melyben néhány szépségek tsak úgy ragyognak az irtóztató hibák között, mint egynehány tsillagok a sűrű fellegekkel bévont égnék tisztább részein”. Ezért méltán írja néki Batsányi János, aki Baróti Szabó védelmére sietett: „Tsudálkozom rajtad, hogy Szabót akarván betsmérelni, Milton ellen kelsz ki”. Batsányi — ki az eposz lefordítására serkentette Baróti Szabót — a kassai Magyar Museum toldalékában megjelent hosszabb levélben¹⁵ így tesz hitet Milton mellett: „Milton egyike a' legnagyobb Poétáknak, kik valaha az Emberi Nemzetet énekeikkel gyönyörködtették, oktatták és böldegítették... Milton nem tsak maguk az Ánglusok tisztelik, és majd úgy szólnán imádgák, hanem minden Európai Nemzetek, a'kik a' szép Tudományokban jártasabbak a' legnagyobb Poéták közzé helyeztetik” (283–284). De a vitában Rájnis nemcsak — a különben Voltaire-től származó — stilisztikai kifogásait mondja el, hanem teológiai érvei is vannak a protestáns Milton ellen. Kifogásolja a katolikus meggyőződéssel össze nem férhető tételeket, a miltoni „pokol” berendezését, mit az egykori jezsuita szerzetestől nem is csodálhatunk.¹⁶

A fentiek ellenére sem tekinthetjük Baróti Szabó Dávid vitatott munkáját az *Elveszett paradicsom* első magyar fordításának. Ez az Orczy Lőrincnek ajánlott munka az eredetinek egy Ludwig Bertnand Neumann (Neander) nevű osztrák szerzetes által készített, hat énekben, vergiliusi hexameterekben összesűrített latin átdolgozás fordítása.¹⁷ Már pedig „Miltont vergiliusi hexameterekben megszólaltatni... képtelen vállalkozás”.¹⁸ Már 1790-ben Tertina Mihály is tiltakozik Baróti Szabó fordításának megtevésztő címe ellen és biztatja Göböl Gáspárt, kinek alább ismertetett könyve kapcsán írja kritikáját, hogy Baróti Szabó Neumann fordítása után Miltont fordítsa le, de angolból.¹⁹ Kazinczy Ferenc is kifogást emelt a „közvetített” fordítás ellen.²⁰ Nem véletlen, hogy Baróti Szabó fordítását hamar elfelejtették. 1871-ben a fiatal Ábrányi Emil lelkesedve „fedezi fel” ezt a művet, amiért irodalmunk értőitől és ismerőitől nem kis dorgálást kap.²¹

⁷ FEST S.: i. m. 33.

⁸ Bessenyei Gy.: Die Geschäfte der Einsammkeit. Wien 1777. 77. A magyarság, 1778. 12. A természet virága vagy józan asszony. Kiadja: BOKOR JÁNOS. RMKvtár 35. 36.

⁹ Voltaire irányító szerepéről: FEST S.: i. m. 33. 63–64. Munkája: Essai sur le poésie épique Chap. IX. Milton Question sur l'Encyclopédie.

¹⁰ SZERB A.: i. m. 432–451. HORVÁTH KÁROLY: A romantika. Bp. 1965. HEGEDŰS GÉZA: A magyar romantika Bp. é. n. (Új könyvtár 23.) BARTA JÁNOS: A romantika mint esztétikai probléma. Debreceni Kossuth L. Tud. Egy. 1956. évi Act. A fenségességhoz: TARNAI A.: i. m. 67–83. Az individualizmushoz SZERB A.: i. m. 503. s. köv. I. VÉRTESY JENŐ: Hugo Viktor két posthumus költeménye. EPhK 1907. 53.

¹¹ Orczy Lőrinc: „Két barátunk hosszú útra való vándorlása” és „Élete módjának változásáról” c. versei.

¹² Magyar Museum I. Köt. 55–61.

¹³ Baróti Szabó Dávid: költeményes munkái. Kassa. 1789. I.

¹⁴ Rájnis: Magyar Virgilius. Pozsony 1789. A korábbi vitához: Batsányi János Összes Művei. II. Köt. Bp. 1960. 491–492.

¹⁵ Magyar Museum III. Köt. 271–345. „Toldalék a' Magyar Museum III-dik negyedéhez”. Lásd: Batsányi János Ö. M. II. Köt. 153–199.

¹⁶ Rájnis J.: A' Magyar Virgiliushoz tartozó sisakos paiz'os, kardos mentő írás. Magyar Virgilius. Pozsony 1789.

¹⁷ NEUMANN L. B.: Lapsus protoparentum ex poemate Miltoni cantus VI. Vindobonae. 1768. Typis Chele-nianis (OSzK 235. 386. szám)

¹⁸ TARNAI ANDOR: i. m. 78.

¹⁹ Ephemerides Budenses. 1790. jún. 7. 19. szám. 208–212. WALDAPPEL JÓZSEF: A hazai hírlap és folyóirat irodalom történetéhez. MKSz, 1930. 76.

²⁰ Orpheus I. köt. 374.

²¹ ÁBRÁNYI EMIL: Baróti Szabó Dávid *Elveszett paradicsoma*. Fővárosi Lapok 1871. 131. sz. — Tálcalevél a szerkesztőhöz. uo. 13 sz. vő. 143. szám (Pollák Lipót)

De nem ez Bessenyei Sándor fordításának egyetlen előzménye. A XVI. századig visszamenő hagyománya volt a magyar teológusok angliai tanulmányainak, mely a XVII. század 30-as éveitől a puritanizmus idején volt jelentős.²² Bár a XVIII. században Mária Terézia rendelkezései akadályozták a protestáns teológusok külföldi, angliai utazását, mégsem szűntelt a diákok vándorlása. Jól példázza ezt Robert Townson magyarországi utazása, ki 1793-ban Debrecenben 4–5 volt angliai diákkal találkozott.²³ Ezek a régi hagyományok a „szerves és az éltető irodalmi hatások közvetítése szempontjából... meddőnek mondhatók”. Másrészt nem lehet tagadni, hogy e szórványos kapcsolatok készítették elő a talajt az angol kultúra és irodalom hatásainak befogadására. „Református lelkészek voltak az elsők között, akik angol irodalmi műveket eredetiben olvastak. Az új irodalmi hatás azonban nem tőlük ered.”²⁴

Már Rájnis kapcsán megemlítettük azt, hogy az európai helyzettől eltérően nálunk a teológiai szempontok is közrejátszottak Milton megítélésében. Természetes törekvés az, hogy az 1790-es évek viharos megmagyarosodó református írók is megpróbálkozzanak a nagy protestáns eposz lefordításával, de itt már — mint ahogyan ezt Tarnai Andor is megállapítja — „Milton sokkal inkább számít vallásos szerzőnek, mint amott” (80. l.). Érdekes Fest Sándor megállapítása ezzel kapcsolatban. A Bécsen keresztül hozzánk érkező hatás előtt Milont nem költőként, hanem teológusként tartják számon hazánkban. Diákjaink főként híres hitvitázó művét, a *Defensiot* olvasták. Erre mutat, hogy ez a könyv az Egyetemi Könyvtárban és a Széchenyi Könyvtárban, — a különböző adományozások eredményeként, — tíz példányban is megtalálható.²⁵

Ennek a protestáns írókörnek Milton kultuszát kell először is felfedeznünk. Kovács Ferenc (†1819), Veszprém megye egykori irodalmárkodó főmérnöke 1788. január 29-én Szentgálról kelt, Pálóczi Horváth Ádámmal írt, verstani kérdésekkel foglalkozó levelében így ír az *Elveszett paradicsom*ról: „Egykor hozzáfogtam vala fordításához, de amely hivatalbeli foglalatosságok miatt még félben hever.” Ennek ellenére közöl az eposz első énekéből 40 sort.²⁶ De a címzett, Pálóczi Horváth Ádám is — ki Debrecenben tanult meg angolul — kiadta még ebben az évben az eposz első 28 sorának fordítását „A Milton el-veszett Paradicsomából fordítás próbára; egynehány verssor” címen.²⁷

Ennek az írói körnek legjelentősebb vállalkozása Péczeli József (1750–1792) komáromi református lelkész terve, — ki az első angolul beszélő magyar költő volt,²⁸ — Milton nagy eposzát akarta lefordítani folyó beszédben, „melyre már régen sok érdemes hazánkifajaktól” kéretett.²⁹ Ezt a tervet Ráday Pál is helyeselte, mivel Baróti Szabó „Miltonját” ő sem tekintette elfogadhatónak megoldásnak.³⁰ Péczeli Józsefet viszont az irodalomtörténész Gulyás Pál így jellemzi: „pap voltáról egy percre sem feledkezett meg s mindig azt adja olvasói kezébe, ami az igaz keresztyén elveknek leginkább megfelel”. Ezt a teológus szempontot, ha kell, az eredeti megmésztásával is érvényre juttatja. Jó példa erre Voltaire *Henriade* fordítása.³¹ Ezek után nem meglepő, az hogy Péczeli Milton remekét is, mint vallásos költeményt értékeli. Egyik versében is így említi.³²

Itt kell megemlékeznünk Göböl Gáspár (†1818) kecskeméti református prédikátor egyik fordításáról, mely Tarnai Andor szerint „a református, francia mintaképek és vélemények befolyása alatt álló Milton-kultusz legterjedelmesebb emléke, Bessenyei Sándor munkájának megjelenése előtt” (i. m. 80. l.). Göböl, David Durand művét fordította le és adta ki 1789-ben.³³ Jól mutatja Miltonnal való kapcsolatát Péczeli József ajánlása: „Ajánljuk a’ szép munkát mindenkinek, nevezetesen pedig az Asszonyoknak, a’ kik Miltonnak el-veszett Para-

²² MÁRKI SÁNDOR: Cromwell és Erdély. ErdMúz 18. 15–37. ANGYAL DÁVID: Erdély politikai érintkezése, Angliával. Száz. 1900. 309., 398., 495., 702, 873. s. köv. I. PONGRÁCZ JÓZSEF: Magyar diákok, Angliában. Pápa 1914. KOPF LAJOS: Egy ismeretlen magyar költő Skóciában 1628-ban. Itk 1914. 19. KEMÉNY LAJOS: Thállyai János cambridgei tanuló levele 1626-ból. Itk 1909. 484–485. SZILÁGYI SÁNDOR: Egy magyar követ Londonban 1655-ben. Föv. Lapok 1874. 273. sz. 1188. BALOGH FERENC: Van-e magyar ösztöndíj a cambridgei egyetemen. PEIL. 1866. 1021–1022. EÖTVÖS LAJOS: Adalékok az angol egyetemen tanult magyarokhoz. PEIL. 1866. 1247–1250.

²³ *Travels in Hungary in the Year 1793.* London 1797. FEST S.: i. m. 26–27.

²⁴ FEST S.: i. m. 11.

²⁵ Joannis Milton: Angli pro populo Anglicano defensio contra Claudii Anonymi, alias Salmassii Defensionem Regiam London 1651.

²⁶ A levelet közli ABART LAJOS. Figy. IV. (1878) 64.

²⁷ Holmi II. Győr 1793. 193–195. FEST S.: i. m. 40. Angol tudásáról levele Kazinczy F.-hez 1814-ben. (I. Köt. 324.)

²⁸ FEST S.: i. m. 10.

²⁹ Mindenes Gyűjtemény 1790. IV. 47.

³⁰ Ráday Pál levele. MTA kézirattár. Levelezés 40 143. 65. sz.

³¹ GULYÁS PÁL: id. Péczeli József élete és jellemzése. Bp. 1902. 45. és 32–34.

³² GULYÁS PÁL: i. m. 45. TOLDY FERENC: A magyar költészet kézikönyve. Pest 1855. I. Köt. 450. Batsányi J. Ö. M. II. Köt. 182–183.

³³ „Az első embernek el-esése és az azt követő mind szomorú, mind örömdetes dolgok hat énekbe foglalva.” Pest 1789. Trattner.

ditsomát nehezen érthetik meg.³⁴ Előszava szerint ezt a hatékes poémát mentesnek látja Milton „szerentsétségei”-től és az előszóban (17. l.) felsorolt miltoni hibáktól. Ennek a műnek is ugyanolyan vallásos célzata van, mint amilyen ez a kör Miltonnak tulajdonított, hiszen Göböl a „kegyes dolgokban gyönyörködő s idegen nyelven nem olvasható” honfitársakat tartotta szem előtt az előszó szerint. Göböl már korábban is ismerte Milton eposzát, hiszen Teleki István halálára írt versében (1788) már említi nevét.³⁵ A fordítást Tertina Mihály (1750–1808) fogta alaposabb kritika alá,³⁶ és arra bátorította a fordítót, hogy Milont is fordítsa le. De a feladattól Göböl visszariadt.

Született ebben az időben egy merész Milton-utánczat is ebből a református írói körből. Hunyadi Szabó Ferenc (1743–1795), kit Sinai Miklós ellenében³⁷ választottak meg szuperintendensnek és kinek nevében egy nagyon érdekes eschatologikus jóslat maradt ránk,³⁸ 1795-ben, élete utolsó évében József eladása címen írt egy irodalmilag is értékes eposzt, mely még abban az évben két kiadásban is megjelent.³⁹ Ez a könyv, talán, mint vallásos olvasmány talált visszhangra.

Ezek az előzményei Bessenyei Sándor 1796-ban a híres kassai „Ellinger János cs. és kir. priv. könyvnyomtató és áruló intézeté”-ben⁴⁰ megjelent kétkötetes fordításának. Bár megjelenésekor többen, köztük Fekete János (†1803) is⁴¹ örömmel üdvözölték, már elavult volt. Az első elmarasztaló kritika Szemere Pálé, ki 1815. január 17-én írt levelében így panaszkodik Kazinczynak: „nehezemre esett az olvasókhöz írt paragrafusait, ezeket a döllyffel hangos sületlenségeket olvasni”.⁴² De irodalomtörténészeink is elmarasztalják Bessenyei Milton-ját,⁴³ csupán Radó Antal és Ferenczi Zoltán próbálja védeni.⁴⁴ Mégis sikere volt ennek a könyvnek, hiszen 1911-ben jelent meg ötödik kiadása, 115 évvel az első kiadás után, amikor Jánosi Gusztáv formailag és nyelvilag sokkal korszerűbb fordításának második kiadása is elfogyott. Erre a sikerre Bessenyei Sándor sem számított, hiszen a könyv első kiadásának előszavában úgy „jósol”: „ki tudja, hogy talán edgy fél-század múlva ezen hibás fordításából Miltonnak edgy tökéletes Magyar Fénix nem buvik e ki”. A munka túlélte az ötven esztendő és ezóta sem bújt ki a „tökéletes Magyar Fénix”, hiszen a fent említett Jánosi-féle fordítás is gyenge munka.⁴⁵

De mi ennek a „halhatatlanságnak”, furcsa sikernek az oka? Mint láttuk a fordítás előtörténetéből, különösen a református írók körében szinte kezdettől határozott vallásos értékelést kap az eposz. Jól érzi Tarnai Andor, hogy Bessenyei Sándor fordítása „mint vallásos olvasmány talált visszhangra” (81. l.), éppúgy, mint Hunyadi Szabó Ferenc Milton utánczata. Egyértelmű vele abban is, amit az így előállt, — az irodalomtörténet határát túlhaladó, — feladatról ír: „Hogy ebben a környezetben hatott-e tovább és milyen irányban, a későbbi kutatásnak kell felmérni” (81. l.). Ehhez a felméréshez próbálunk az alábbiakban egy-két adattal hozzájárulni.

A protestáns írók Milton-kultuszának felvázolásakor látnunk kell, hogy a nagy költő a teológiai racionalizmus híveit is meghihette. Göböl Gáspár⁴⁶ és Péczeli József⁴⁷ racionalista színezetű teológiát vallanak. Talán nem túl merész az állítás, hogy az *Elveszett paradicsom*-ban irodalmi jelentőségén túl valami „költőivé racionalizált” teológiát látnak, az érzélgős pietizmusnak valamiféle fenséges, költői ellenszerét, még akkor is, ha irodalmi ízlésüket köti a franciás klasszicizmus. Ennek az állításnak igazolásához jobban kellene ismernünk a magyar teológiai racionalizmus máig feltáratlan történetét. Enélkül talán merész ez a valószínű állítás; az *Elveszett paradicsom* irodalom alá süllyedésében, vallásos népkönyvvé válásában az egyre jobban kibontakozó teológiai racionalizmusnak is szerepe van.

³⁴ Mindenes gyűjtemény 1790. III. 105. „Hir-adás”

³⁵ Magyar Musa. 1788. szept. 13. 268–270. GGKP = Göböl Gáspár kecskeméti prédikátor.

³⁶ Vö. 22. jegyz.

³⁷ RÉVÉSZ IMRE: Sinai Miklós és kora. Bp. 1959.

³⁸ TROCSÁNYI ZOLTÁN: Kirándulás a magyar múltba. Bp. 1937. 405–406. RÉVÉSZ IMRE: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. Debrecen 1943.

³⁹ József eladása. Egy próbatétel Milton szerint. Pozsony 1795. 2. kiad. Diószeg. 1795. TAKÁCS BÉLA: Hunyadi Ferenc Milton elveszett paradicsomának „fordítója”. Egyhét. 1958. 283–290.

⁴⁰ KÁROLY GY. HUGO: Egy régi magyar nyomda és Bessenyei Sándor Milton fordítása. Figy. 1871. 26–27. sz. 304–306., 315–316.

⁴¹ Magyar Merkurius. 1798. nov. 15.

⁴² VÁCZY JÁNOS: Kazinczy F. levelezése. Bp. 1902. 12. köt. 332. 2831. sz. Szemere Pál munkái III. köt. 118–121.

⁴³ TOLDY FERENC: A magyar költészet története. Pest 1867. 354. BALLAGI ALADÁR: A m. kir. testőrség története. Bp. 1872. 230–231. BRÖTHY ZSOLT: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalmunkban. Bp. II. Köt. 145–150. PINTÉR JENŐ: A magyar irodalom története, Bessenyei György felléptétől Kazinczy Ferenc haláláig (1772–1831). Bp. 1913. I. Köt. 133. 134. Irodalmi Lexikon. Bp. 1963.

⁴⁴ RADÓ ANTAL: A magyar műfordítás története 1872–1831. Bp. 1883. 24. FERENCZI ZOLTÁN: Bessenyei Sándor Milton fordítása. ItK 1915. 129–138.

⁴⁵ Irodalmi Lexikon I. Köt. (Bp. 1963). 520.

⁴⁶ BIRÓ-BUCSAI-TÓTH-VARGA: A magyar református egyház története. Bp. 1949. 224.

⁴⁷ GULYÁS P. I. m. 46., s köv. I. ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyar honi prot. egyház története. Bp. 1907. 518–519.

A XVIII. század második felében egy ezzel ellentétes irányzat is hatott hazánknak. Az orthodoxiával szemben nálunk is éreztette hatását egy a német pietizmussal rokon irányzat, B. Pictet svájci professzornak⁴⁸ és F. Doddridge angol lelkésznek⁴⁹ építő irányzata, kiknek munkái fordításokban magyarul is megjelentek. B. Pictetnek különösen Debrecenben voltak követői.⁵⁰ Ennek az építő irányzatnak kétségtelenül Szikszai György *Keresztýén Tanításai* a leghatásosabb emléke.⁵¹ Ezeknek az iratoknak széles népi olvasótábora volt. Ezt a *Keresztýén Tanítások* kapcsán, úgy érzem, felesleges bizonyítani. Véleményem szerint — bár ez még további kutatómunkát igényel — ezeknek a könyveknek szerepük volt egy bibliai népi kegyesség kialakításában, mely a csaknem egy század múlva meginduló belmissziós és a velük rokon szabadegyházi mozgalmak (baptisták, nazarénusok, más kisebb ébredési csoportok) alapjává, gyökerévé vált, hiszen „bibliai embereket” nevelt. Vajon nem túl merész ez az állítás? Lehet-e valamilyen népi pietizmusról beszélni? Ezt Révész Imre is feltételezi, amikor így ír: „A nagy puritán-presbiteriánus ébredés lelki hatásai csöndben gyűrűztek tovább: elsősorban ezeknek lehet köszönni, ... hogy az egyszerű egyháztagek között lassan, de folyvást terjedt a Szentírásnak, a káténak, de legfőképpen az énekeskönyvnek önálló ismerete”.⁵²

A XVIII. század második felének fönt említett pietizmusa nem halt el teljesen. Hiszen az 1840-es évek elején is számolnak vele: „Lássuk a pietisták osztályát — írja a Protestáns Egyház s Iskolai Lap —, tagadni nem lehet, hogy gyakorlati küléletük példás, jámbor és egyszerű, de a hervadt szín, a természetből messzeállás miatt ... ez irányt úgy lehet tekinteni, mint szellemi aszkórt”.⁵³ Nem hízog, amit róluk ír, de ez tárgyunk szempontjából lényegtelen.

Ezzel a hatással az is együtt járt, hogy ezek a különböző gyökerekből táplálkozó pietista színezetű körök a német pietizmus mellett az angol, főként a puritán hagyományok felé fordítják vigyázó szemüket. Erre több példát tudunk felsorolni. Ekkor fordítják magyarra Bunyan János: *Zarándok útját*, mely a XVIII. század fordulójáig gyors egymásutánban két kiadást ért meg, de igazi hatása csak a XIX. század második felében a fent említett „bibliai mozgalmakban” bontakozott ki.⁵⁴ Hasonló hatása volt, bár kisebb körben hatott, Wood Edward kis könyvecskéjének, mit a híres orvostörténész, „tudós Veszprémi István (1723—1799) fordított magyarra még 1768-ban és Szalonta urának, gr. Tholdi Adámnak ajánlotta”.⁵⁵ Ennek a könyvnek is csakhamar megjelent a második kiadása,⁵⁶ de még egy század múlva is hatott. A szalontai bibliai csoport ezt a könyvet is olvasta és nagyra becsülte.⁵⁷ Wood — ki lelkész-orvos volt — a kor puritán pietista szokása szerint pásztor-földműves emberekről szóló tanításnak szánta a könyvet, mely meglehetősen idillikus színekkel, ecseteli az egyszerű élet szépségét. Ez viszont nem jelenti, hogy negatívan kell értékelnünk ennek a könyvnek hatását. Sükösd Mihály — Veszprémi életrajzírója — így ír erről: „Troeltsch állapította meg a 18. századbeli angol nyelvű puritán és német nyelvű pietista parasztemberekől szóló művekről, hogy a korai felvilágosodás nem kevés elemét tartalmazzák, s Rousseau tanait vagy annak befogadását készítették elő”.⁵⁸ Ez a megállapítás is egy érdekes adalék a pietizmus és a racionalizmus belső összefüggéséhez.

A századforduló idején kezdődik az az „angol divat”, melynek kibontakozása a reformkor idején következik be.⁵⁹ Mrs. Gore (Caterina Graece Frances, 1799—1861) már 1829-ben így

⁴⁸ A keresztýén etikának summás veleje. Kolozsvár 1752. Theologia Christiana. Debrecen 1759, 1779. Medulla theologiae Christianae, didacticae et eleuticae. Debrecen 1765. Claudiopolis 1783. A hétnek minden napjára való könyörgések. Debrecen 1771., 1775. A szent vatsorával és napjaira. Debrecen 1775. Jó életnek és jó halálnak mestersége. Ford: SZIGETI GYÖRGY. Győr 1786. Azokkal való vetélkedés, akik minden vallást jónak tartanak. Ford: TAKÁTS ADÁM. Pest 1784. A keresztýén erköltsi-tudomány, avagy szent és kegyes életnek mestersége. Ford: FELSŐ-ÖRI FÜLÖP GÁBOR 3. szakasz. Pozsony 1788—1789 — ennek folytatása: P. B.-nek három apróbb munkáskája Pozsony — Komárom 1791. — részletei: 1790—1791. Pozsonyban-Komáromban jelennek meg.

⁴⁹ Az igaz kegyességnek kezdete és előmenetele. Ford. TATAI FERENC. Debrecen 1761. A Krisztusban való hitnek erőssége. Ford: NÉMETHI SÁMUEL. Debrecen 1783.

⁵⁰ DR SZABÓ ALADÁR: Szikszay György élete és munkássága. Th. Sz. 1927 5—6. sz. 232., köv. I. P. WERNTE: Der Schweizerische Protestant im XVIII. Jahrhundert. Debreceni összefüggései: HOLL BÉLA: Egy év-tized a debreceni nyomda történetéből 1774—1783. Egyht. 1959. 371—379.

⁵¹ SZABÓ A.: I. m. PAPP JÁNOS: A Keresztýén Tanítások eddigi kiadásai R. E. 1957. 187—189. MIKLÓS DEZSŐ: Szikszay dokumentumok Debrecenben. R. E. 1958. 344—345. PAPP JÁNOS: Adalékok a „Keresztýén Tanítások és Imádságok” történetéhez. Egyht. 1959. 101—113.

⁵² RÉVÉSZ IMRE: Egy fejezet ... 7.

⁵³ PEIL. 1884. máj. 4. 411. OTLYK ERŐS: Hűség Istenhez és népközhöz egyházunk történetében. Bp. 1965. 165.

⁵⁴ SZIGETI I. SÁMUEL ford. 1771. (kézirat). Szigeti Gyula Sámuel és Tordai Sámuel 1777—1778 Kolozsvár 2. kiad. Kolozsvár 1782. vö. SZIGETI JENŐ: Bunyan János: A Zarándok útja Magyarországon. 1967. (kéziratban)

⁵⁵ WOOD EDWARD: Gazda ember könyvtéskéje ... Szeben 1768.

⁵⁶ Pozsony 1776. Ny: Landerer M.

⁵⁷ KISS FERENC: Magyar parasztróféta (Bp.) 1942.

⁵⁸ E. TROELTSCH: Aufklärung s. II. SÜKÖSD MIHÁLY: Tudós Veszprémi István. Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből. Bp. 1958. 44.

⁵⁹ FEST SÁNDOR: Angolok Magyarországon a reformkorban. Bp. é. n.

ír erről: „alig van Európában ország, ahol az angломánia nagyobb, mint Magyarországon”.⁶⁰ Fest Sándor főuraink kezdeti angliai utazásai mögött a reformátusi teológusok angliai utazásait látja.⁶¹ Minta lett Anglia, és ennek vallásos, teológiai konzekvenciái is vannak. A reális szükségleten túl ez az angolszász divat is magyarázza azt, hogy 1811-ben Pozsonyban „Biblia Intézet” alakult, melyet Zay Péterné bárónő és Jeszenák báró támogatott.⁶² A Brit és Külföldi Bibliatársulat 10 000 arannyal támogatta a vállalkozást. 1817-re tervezték — angol mintára — a Magyar Bibliatársulat megalapítását, amikor VII. Pius bullájának és XII. Leó tilalmának hatására a császári udvar nem járul hozzá, Balogh Péter mellett neves, Angliát járt grófunk, Teleki László megy küldöttségbe a királyhoz.⁶³ A Teleki-családnak ekkor már százados angol-hagyományai vannak. Ez az „angol-divat” bizonyos „belmissziós” megmozdulások kibontakozását serkentette. A Brit és Külföldi Bibliatársulat mellett 1841 után a Londoni Traktátus Társaság (The Religious Tractat Society) is Magyarországon működik.⁶⁴ Ez az angolbarát szellem segítette a skót misszió meglepedését is.⁶⁵

De térjünk vissza a vázlatos, sok következtetésre épülő gondolatmenet után Miltonhoz. Hogy mi ebben a folyamatban a szerepe, ahhoz csak a különböző kiadások számba vétele, megvizsgálása, valamint az életével és munkásságával foglalkozó irodalom vázlatos áttekintése segít. Bessenyei Sándor⁶⁶ nem vallásos célból és különösen nem protestáns népkönyvként fordította le az eposzt. Fordítói szándékát az első kiadás bevezetőjében tárja elénk, hol pusztán irodalmi céljairól beszél: „Minden erőmet, igyekezetemet arra fordítottam, hogy Milont tisztán és érthetőképpen tégyem elődbe”, majd így biztatja magát: „Légy hát bátor és vigasztald magad’ azzal, hogy a’ Magyar Litteraturának fel-segítségébenn izzadó Nemes Lélek Tőled ezt a’ szent vakmerőséget jó néven veszik.” A fordítás prózában készült, mégpedig nem angolból, hanem franciából. Ferenczi Zoltán megállapítása szerint az *Elveszett paradicsom* Dupré de Saint Maur (1695–1777) 1729-es, míg a *Visszanyert paradicsom* Mareu de Pierre (1672–1742) 1736-ban készült fordítása nyomán.⁶⁷ Érdekessége, hogy két debreceni versfaragó írt ajánlóverset hozzá. Az első kötetben Bilek László (1744–1807) versét találjuk, ki 1795–97 között volt Debrecenben kegyesrendi hitszónok,⁶⁸ míg a másik verset egy N. S. jelzésű ismeretlen költő írta szintén Debrecenben.⁶⁹ Ez a két vers arra utal, hogy bár Kassán nyomtatták a könyvet, mégis lehetett valami kapcsolata Debrecennel már ennek a kiadásnak is. Talán szerepe van Milton debreceni népszerűségének kialakításában Weszprémi Istvánnak⁷⁰ is. Weszprémi István az oxfordi, cambridge-i egyetemeken tanult és ezután másfél évet töltött Londonban. 1757-től haláláig Debrecenben élt. Feltehető, hogy nemcsak az angol kegyeséget, hanem az angol nyelv és irodalom ismeretét is terjesztette. Segesvári István debreceni orvostársa talán az ő hatására fordítja le angolból William Derham Physico-theológiáját.⁷¹ Erre a debreceni Milton-kultuszra utal az is, hogy Csokonai is írt egy verset „Milton elejébe”, mely nem maradt ránk.⁷² Az „epopeáról” írt értekezésében viszont így méltatja Milont: „Talán nem hibázok, ha azt mondom, hogy a világgalkotások plénuma szerint, különösen teremtette az Istent ezt a Milont, az ő felsége nagyságos dolgait méltóképpen énekelje és énekelni csak ő tudja. Mely merészen hág fel ő a mindenhatónak számolyáig! mely vakmerően száll le a Sátánnak kétségbeesett tanácsházáig! mely óriási képeket, mely határtalan mezőt fog fel phantáziájában! Bizonytalan fénnel, világos homállyal festi a kiterjesztett erősségeket, szemmel fogható dicsőséggel a menyországot, rémítőleg a poklokat, édesen a paradicsomot. Egyszóval nem ő látszik a világban élni és képzelni, hanem a világ, az ég, föld, poklok és

* Valószínűleg Nagy Sámuel (Szerk.)

⁶⁰ Hungarian Tales 3. vols. London 1829. Magyar Figyelő 1913. 449–452.

⁶¹ Fest S.: i. m. 11.

⁶² 125 esztendő mérföldkö. BKBT. Bp. 1926. BALOGH FERENC: Debreceni Prot. Figyelmező. 1870. 430–437.

⁶³ BOD PÉTER: Magyar Athenas. 1766 Ajánlása. KONCZ J.: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. Marosvásárhely 1896. 512.

⁶⁴ FORGÁCS GYULA: A belmisszió és a cura pastoralis kézikönyve. Pápa 1925.

⁶⁵ FORGÁCS GYULA: A száz-éves skót misszió. „És lőn világossá...” Bp. 1942. 412–428. Fest S.: Angolok Magyarországon... Bp. é. n.

⁶⁶ NÉMEDI LAJOS: Bessenyei elődei és kortársai. Eger 1958. MARTOS GYÖRGY: Bessenyei Sándor szerelme. Itk 1906. Batsányi János. M. Bp. 1960. 502–504, 523, 530.

⁶⁷ FERENCZI Z.: i. m. Itk 1915. 128–138.

⁶⁸ SZINNYEI J.: M. I. I. Köt. 1049–1051. „A, Nagy Lelkü Milton Szép Talentumokkal Bíró Fordítottjához — Bessenyei Sándorhoz, Vitéz Kapitány Urhoz. Debretzen 21-dik Január 1796”

⁶⁹ „A’ Milton Elveszett Paraditsomáról” Debretzenbenn augusztus 24-én 1796-ban”

⁷⁰ SÜKÖSD M.: i. m. MAGYARY — KOSSA GYULA: W. I. életéből. Orv. Hetilap 1940. 305., köv. I. ELEKES GYÖRGY: W. I. a híres debreceni orvos. D. Sz. 1944. TRENCSENYI WALDAPFEL IMRE: Könyvészeti adatok a XVIII. század Rákóczi kultuszához. MKSz. 1946. 104.

⁷¹ SZINNYEI J.: M. I. XII. köt. 867–868. „Physico-Theologia azaz Isten létének és tulajdonságainak a teremtés munkájából való megmutatása, Írta Angolul Derhám Vilám.” Bécs 1793.

⁷² Fest S.: i. m. 64. VÁCZY J.: Kazinczy F. levelezése. III. Köt. Bp. MTA. 12. sz.

levegő az ő agyvelejéből kigombolyodni. Ezt az isteni poemát, mely kettős strophákban (!) íródott, magyarra fordította kapitány Bessenyei Sándor folyóbeszédben⁷³

Berzsenyi Dániel közel sem szimpatizál ennyire az angol költőfejedelemmel, ki „arkangyalokról és Belzebubokról epopeál”. Kazinczyhoz írt levelében arról vall, hogy ő elhatárolja magát Milton fantázia-szülte világától.⁷⁴

Bessenyei Sándor fordítása után is tovább terjedt Milton megbecsülése irodalmunkban. Kis János evangélikus szuperintendens, ki Dunántúlon az angol irodalom egyik legnagyobb hatású népszerűsítője volt, Kazinczyhoz 1804. január 3-án írt levelének tanúsága szerint egy kötetre valót már fordított Miltonból, de a könyv megjelenését és a munka folytatását a cenzúráról teszi függővé.⁷⁵ Kötete soha nem jelent meg. Erdélyben is terjedt Milton kultusza. Bolyai Farkas egyik himnuszát fordította magyarra.⁷⁶

Bessenyei Sándor Miltonjának második kiadása 1817-ben szintén Kassán, Wigand Otto nyomdájában jelent meg. Hogy ennek a műnek volt-e már vallásos hatása vagy sem, ma már nagyon nehéz eldönteni. Jó lenne tudni, hogy milyen igényt próbált kielégíteni ez a 21 év múlva megjelent újabb kiadás. A fordító már régen halott. A már említett „angolmánia” csak a húszas években bontakozott ki. Ennek kikutatása így a jövő feladata.

A reformkorban, az ugrásszerűen megnövekedett angol kapcsolatok ellenére sem nő meg Milton népszerűsége, sőt egyre kevesebbet hallunk róla. A korszak határán, 1820-ban jelenik meg a *Tudományos Gyűjtemény*ben az eposz két kis részletének verses fordítása. A cikk A. B. P. jelzetű írója,* ki jól tájékozottnak látszik az angol irodalomban, a *Baradlai utazás 1818-ban* című útibeszámolójában a hatalmas barlangcsarnok láttán így ír: „Ezen borzasztó tágas hely látása Milont juttatta eszembe”, és idézi az eposz két sorát. Másodszor akkor említi Milont, amikor a hosszú földalati bolyongás után társaival a napfényre lép. Itt az eposz világosság-himnuszának verses fordítását adja.⁷⁷ 1837-ben egy rövid, népszerű, életrajzi adatokat közlő tanulmány jelent meg a *Honművészb*ben Miltonról, melyben az N. A. betűkkel jelzett író a költő életének romantikus fordulatait (házassága, politikai karrierjének érdekes fordulatai stb.) emeli ki.⁷⁸ Van egy érdekes állítása: szerinte Milton élete végén „anabaptista” lett. Ez azért figyelemreméltó, mivel századunk baptista írói Milont többször baptistaként említik.⁷⁹ Bár ez az állítás alaposabb vizsgálatra szorul, valószínűleg ez is segítette Milton eposzának vallásos népkönyvvé válását a múlt század második felében.

A kor egyik legnagyobb költőjét, Kölcsey Ferencet is Milton életének romantikus sorsfordulói: szegénysége, elhagyatottsága ragadta meg.⁸⁰ 1846-ban hívta meg az akadémia Petrichевич Horváth Lázárt (1807–1851) tagjai sorába, ki székfoglaló értekezését Milton eposzáról „A vesztett paradicsom”-ról tartotta.⁸¹ Az értekezés nem önálló mű, hanem a francia romantika egyik előfutárának, Fr. R. Chateaubriand (1768–1848) Milton-életrajzának átdolgozása.⁸² Tudjuk, hogy Petrichевич Horváth 1845-ben párizsi utazása során jó kapcsolatba került a neves francia költővel, ki fényképével is megajándékozta.⁸³ Chateaubriand-nak jelentős hatása volt a magyar irodalomra.⁸⁴

Nemcsak Milton eposza, hanem élete is tele van romantikus fordulatokkal. Ezért a szabadságharc leverése után kiviruló magyar romantika szívesen fogadja az egymás után megjelenő nagyjelöltes Milton-életrajzokat. De ezek az életrajzok nem önálló alkotások. Y. F. Villemain (1790–1867)-nak, a neves francia irodalomtörténésznek ketten is lefordítják Milton-életrajzát: Gothard Endre a *Hölgyfutárban*, Szana Tamás az *Ország Tükrében*.⁸⁵ Hamar népszerű lesz T. B. Macaulay (1800–1869) életrajza, mely a neves angol historikus első esszéje volt, 1825-ben az *Edinburgh Review*-ban jelent meg. Első fordítója Könyves Tóth Mihály református

* Talán Almási Balogh Pál (Szerk.)

⁷³ Az epopeáról írt értekezéséből. 3. p. IV. FEST S.: i. m. 64.

⁷⁴ Berzsenyi Dániel levelei Kazinczy Ferenchez. Kiadja: MERÉNYI O. Nyiregyháza 1942. MERÉNYI OSZKÁR: Berzsenyi Dániel. Bp. 1966. 219.

⁷⁵ VÁCSY JÁNOS: K. F. levelezése. II. Köt. 679. sz. 198.

⁷⁶ Pope próba-tétele Anglusból fordítá Más poétákkal való toldalékokkal... M. Vásárhelyen 1819. 78–72.

⁷⁷ Tudgyűjt. 1820. I. Köt. 63–91., 69. l.: I. Köt. 64–65. sor 74. l.: III. Köt. 40–50. sor.

⁷⁸ Honművész 1837. 23: 185–187., 24: 194–196.

⁷⁹ SOMOGYI IMRE: A vallásszabadság és a baptisták (Bp. 1937.); HARASZTI SÁNDOR: Az elvesztett paradicsom énekese. Bp. 1948.

⁸⁰ FEST S.: i. m. 64. Minden Munkái. Bp. 1886–1887.⁸ Franklin, X. köt. 234.

⁸¹ Honderű 1846. 5: 81–83. 6: 101–104., 7: 121–124., 8: 141–145.

⁸² Essai sur la littérature anglaise. Paris 1860. Furne.

⁸³ SZINNYEI J.: M. I. IV. Köt. 1267.

⁸⁴ KMETTY MARGIT: Adalékok Ch. hatásához. Bp. 1906. ZOLNAI BÉLA: Adalékok Ch. hatásához. EPHK 1915.

⁸⁵ Etudes de littérature ancienne et étrangère par M. Villemain. Paris 1858. GOTTHARD ENDRE: Hölgyfutár 1861. 36: 261., 34: 269–270. 35: 277–278. SZANA TAMÁS: Ország tükre 1863. 7:62–67., 7: 76–77., 8: 87–88.

lelkész. A fordítás 1860-ban a Sárospataki Füzetekben jelent meg.⁸⁶ A *Pesti Napló* tárcarovatában Kazinczy Tituszné, Beöthy Paulina fordításában találjuk, ki több Macaulay-tanulmányt is fordított.⁸⁷ Ez a fordítás jelent meg külön füzetben 1876-ban B. P. fordítói jelzéssel az Olcsó Könyvtár 24. köteteként, mely ezenkívül még két kiadást ért meg (1894., 1903.), sőt Salgó Ernő 1923-ban újra fordította.⁸⁸

Egyetlen némileg önálló, — bár a szerző vallomása szerint a „manheimi német fordítás életrajza” alapján készült Milton-életrajz ebből a korból Kisfaludy Zsigmondé. Ő az egyetlen, aki — kezdve a *Honderű* 1836-os életrajzától, — legalább egy fél mondatban megemlíti, hogy az eposzt „magyarra Bessenyei Sándor fordította 1796-ban”.⁸⁹ A többi forrás hallgat erről. Ő sem tud a későbbi kiadásokról. Károly Gy. Hugó fent említett tanulmányában (l. 40. sz. jegyzet) ezen kívül Imre Sándor debreceni akadémiai tanár nyilatkozatát említi, aki Bessenyei Sándor fordításának értelmét abban látta, hogy „magasztosabb dolgokra vezette a nemzet figyelmét s komoly tanulmányokra adott példát a későbbi nemzedékek hivatottjainak”.

Nemcsak irodalmárainkat, hanem Jókai Mórt is megihlette a romantikus életrajz és drámát írt belőle.⁹⁰ Festőink is hálás témát találtak a vak költő megjelenítésében. Orlai Petrich Soma (1822—1880) 1858-ban festette meg „Milton Elveszett paradicsoma című nagy költeményét három leánya körében tollbamondja” c. alkotását,⁹¹ de Munkácsit is megihlette a téma. Erről festi 1877 nyarán már Párizsban első világhíressé lett alkotását, mely 1878-ban a világkiállításon aranyérmert nyert és kivételes elismerést aratott. Ezért kapta nemesi oklevelét, ez emeli nevét a világhíres mesterek sorába. Európa-szerte kiállítják a képet, 1878 februárjában a budapestiek is láthatták. 16 napig volt kiállítva a kép. Jellemző: ez alatt 6857-en nézték meg és a kiállítás bevétele 2381 Ft 20 kr. volt.⁹²

Eközben Debrecenben kétszer is, 1866-ban és 1874-ben újra kiadták Bessenyei Sándor Milton-fordítását. A felsorolt életrajzok hallgatása már önmagában is árulkodik arról, hogy az irodalmi köztudat alá süllyedt Bessenyei műve. A fordító előszava, az ajánló versek eltűnnek, sőt most már „angolból” fordított munkának tünteti fel a kiadó. Tudomásom szerint az irodalmi, sőt a debreceni lapok sem kommentálják az eseményt. Az *Alföldi Hírlap* 1874-es évfolyama, mely Debrecenben jelent meg, rendszeresen közli a debreceni híreket, a Telegdi K. Lajos kiadásában megjelent könyveket, kinek kiadásában ez évben látott napvilágot Milton munkája, csak éppen erről a fordításról nem tudósít. Sőt az Országos Széchényi Könyvtárban az 1866-os harmadik kiadás nincs meg. Petrik Géza alapvető bibliográfiája sem említi ezt a fordítást.⁹³ Károly Gy. Hugónak szinte újra kell felfedezni az irodalmi köztudat számára Bessenyei Sándort és a művét 1871-ben, a *Figyelő*-ben.

Kik vásárolták akkor ezt a könyvet? Hiszen a nyolc év múlva megismételt újabb kiadás arra mutat, hogy nem lehetett „rossz fizlet” az előző kiadás sem. Egy érdekes adatunk van ezzel kapcsolatban. Kiss Ferenc írta meg több alkalommal a nagyszalontai ún. „templomos gyülekezet” krónikáját. Szalontán a bibliai parasztlak házaknál gyülekeztek pap nélküli áhitatos összejövetelekre, hol rendszeresen olvasták a régi puritán könyveket. „Az összejövetel fő része a Szentírás egy-egy helyének magarázata vagy valamilyen régi biblíamagyarázó könyv egy-egy fejezetének felolvasása volt.”⁹⁴ Ezek között a *Keresztény Tanítások*, a *Zarándok útja*, az *Adina levelei* mellett az *Elveszett paradicsom* is felsorolja. De nemcsak Szalontán voltak ilyen bibliai csoportok. Ezeknek az érdekes népi ecclesiológus kutatása még sok meglepetést tartogat. Egy biztos: a régi pietista szellemi könyvek újra népszerűek lettek. Egy érdekes adalék ehhez Pápai Páriz Imre: *Keskeny útja*, melyet Tóth Sándor békési segédlelkész adott ki 1898-ban. A nemes, puritán szellemű könyv első kiadása 1647-ben Utrechtben jelent meg. A XVII. században 5, a XVIII. században 6 kiadást ért meg. Ez a 8. kiadásnak feltüntetett átdolgozás valójában a 12. kiadás, de az sem lehetetlen, hogy több kiadása még lappang valahol. A könyv kiadója, Véver Oszkár a kiadásra kerülő 1000 példányból 200-at

⁸⁶ 1860. 495—542.

⁸⁷ PN. 1862. 170—176. szám. SZINNYEI J.: M. I. V. Köt. 1301—1302.

⁸⁸ MACAULAY: Irodalmi és történelmi tanulmányok. Ford. SALGÓ ERNŐ. Bp. 1923. Révai Világ Könyvtár 39. sz. A 20-as években újra megjelent a Révai Nagy Írók sorozatában is.

⁸⁹ Szépirodalmi Közlöny 1858. 74: 2379—2380. 75: 2403—2405., 76: 2427—2430.

⁹⁰ JÓKAI MÓR: Milton. Bp. 1877. Pfeifer. A Nemzeti Színház Könyvtára 110. sz.

⁹¹ Szépirodalmi Közlöny 1858. 2397—2398. TEHEL PÉTER: Orlai Petrich Soma. A Magyar Műv. tört. Munkaközösség Évkönyve Bp. 1952. N. N. C. P. S. újabb történelmi képe. VU. 1858. 117.

⁹² NEUE, GOTTHARD: Urteile der französischen Presse über Michael Munkácsy und eine neuestes Gemälde: Milton seinen Töchtern das Verlorene Paradies dictierend. Paris 1879. Milton: VU. 1878. 618. RADOCSEY DÉNES: A Milton történetéhez. Szm. III. (1942) 240—242.

⁹³ Magyar könyvtáriszt 1861. Bp. 1886. Létezéséről: SZINNYEI: M. I. I. Köt. 1007. Révai Nagy Lexikon. Bp. 1911. III. Köt. 211.

⁹⁴ A könyvhöz: SZINNYEI: M. I. X. Köt. 406—407. Magyar Könyvtáriszt 1897. A „baptista” kiadáshoz: Az Evangélista 1898. 21—22. szám. Keresztény 1898. 64. és 74. SZIGETI JENŐ: Pápai Páriz Imre Keskeny útjának „baptista” kiadása. 1967. (kézirat)

úgy készített el, hogy a keresztségről szóló 23. részt baptista szellemben átdolgoztatta, hiszen a bibliai körökben, legyen az református vagy baptista, keresettek voltak az ilyen könyvek. Ezt bizonyítja az adventista E. G. White: *Jézushoz vezető útjának története* is.⁹⁵

Hogy ez így történt Milton *Elveszett paradicsom*ával is, azt az 1911-ben megjelent 5. kiadás bizonyítja. A könyv változatlanul közli Bessenyei Sándor szövegét, de a 313. oldalon egy reggeli meg egy esti imádság áruklodik a könyv igazi rendeltetéséről. A 315. oldalon „Tájékoztató” ez a szöveg áll: „Ezen *Elveszett* és újra visszanyert *Paradicsom* című könyv nyomását nem árusítás céljából, hanem többek által felkért Bereczki Mihályné szül. Zsiga Rebeka keresztyén asszony felkérésére határozta meg, aki az ő lelkes keresztyén társnője Andor Mátyásné szül. Boricsa Erzsébet és Kocsor Sándor ígéretet tettek arra nézve, hogy ez a mű újra kiadható legyen, az előfizetőket összegyűjtik. Íme az Úr segítségünkre lett és lehetővé tétetett sokaknak az, hogy eme régi keresztyén hitoktató művet saját alá vehettem. Köszönet érte minden előfizetőnek, de különösen Bereczki Mihálynénak, Andor Mátyásnénak és Kocsor Sándornak, kik e régi hitoktató mű újra kiadásán keresztyén lelkiismerettel buzgolkodtak. Békés, 1911. évi május hó 29-én. Papp József könyvnyomda tulajdonos.” Ezután az előfizetők neveinek felsorolása következik, összesen 175 név. A további kutatás feladata annak megvizsgálása, hogy e nevek mögött milyen vallásos közösség húzódott meg. Egy biztos, a fenti szöveg feltételezi, hogy a könyv régen ismert „keresztyén hitoktató műként” él a köztudatban, mely után bibliai körökben olyan nagy az érdeklődés, hogy megfelelő számú előfizetőt tudnak összegyűjteni rá úgy, hogy nem szükséges a külön árusítása.

Közben Milton és *Elveszett paradicsom* élte a maga irodalmi életét is. János Gusztáv (1841–1911) az irodalmárkodó veszprémi kanonok,⁹⁶ pontos, de olykor szolgai műhelymunkával lefordítja Milton eposzát. Egy részlete már 1873-ban, a Gyulai Pál által szerkesztett *Budapesti Szemlé*ben megjelent,⁹⁷ de a teljes fordítás csak 1890-ben, az Olcsó Könyvtár 264. számaként látott napvilágot, mit 1904-ben (O. K. 681–685), majd 1916-ban (O. K. 1789–1798) is kiadtak. Ez a fordítás jelent meg 1930-ban Ravasz László előszavával az „Élő könyvek. Külföldi klasszikusok” sorozat 5. számaként (Franklin kiadás).

Erdekes epizódként lehet megemlíteni, hogy az olasz orgonaművész-komponista E. M. Bossi (1861–1925) oratóriumnak dolgozta fel *Az elveszett paradicsomot* (Il paradiso perduto), melyhez Milton eposzából Luigi Alberto Villanis írt szövegkönyvet. Az oratóriumot magyarul is kiadta 1906-ban a Budapesti Zenekedvelők Egyesülete Miklós Elemér fordításában.

Századunkban is többen fordítottak Milton kisebb-nagyobb műveiből,⁹⁸ de a teljes *Elveszett paradicsom* fordítására csak a legutóbbi időben került sor. Jánosy István fordítása e dolgozat nyomdába adása után jelent meg.

Ez a tanulmány vázlatos, sok következtetését kell még pontos kutatással igazolni. Így feladat lehet a népi bibliai közösségek feltérképezése, annak kimutatása, hogy milyen könyveket olvastak ezek a közösségek és hogy ezek a könyvek hogyan, milyen irányban befolyásolták ezeknek a közösségeknek eszméi arculatát.⁹⁹

Szigeti Jenő

Irodalmi művek értelmezésének kérdéséhez

(Babits Mihály: *Ősz és tavasz között*)

Babits Mihály *Ősz és tavasz között* című művének elemzésével azt kívánjuk feltárni, hogyan jön létre egy szöveg közvetlen (szemantikai) jelentése mellett származékos (szimbolikus) jelentése, tartalma.

A szimbolikus tartalom létrehozója az ismétlés. Az ismétlés által létrejött szimbolikus tartalom-hordozónak két alapvető típusát különböztetjük meg: a motívumot és az emblémát.

Egy irodalmi mű motívumainak nevezzük:

⁹⁵ WHITE E. G.: *Jézushoz vezető út*. Hamburg 1894. vö. SZIGETI J.: E. G. White: *Jézushoz vezető útjának első kiadása*. 1967. (kézirat)

⁹⁶ PERÉNYI JÓZSEF: János Gusztáv. Bp. 1912. VOINOVICH GÉZA: J. G. emléke. BpSz 1913.

⁹⁷ BpSz. 1878. nov.-dec. 6. sz. (III. köt.) 190–198. A VIII. é. 250–520. sorai.

⁹⁸ TÓTH ÁRPÁD: Milton, John kisebb költemények. Gyoma 1921. Ua: Örök virágok. Bp. 1923. Ua: Összes versfordításai. Bp. 1949. T. SZABÓ ATTILA: Versek. Turda 1929. KÉPES GÉZA: A sziget éneke. Bp. 1947. Milton John: Sámson. Ford.: DYBÁS TIHAMÉR. Bp. 1955. Milton: Poeme-Versek. Ford: KÉPES GÉZA, NEMES NAGY AGNES stb. Szerk. BARTOS TIBOR. Bev.: LUTTER TIBOR. Bp. 1958. Az *elveszett paradicsomból*: SZABÓ LŐRINC. Világirodalmi Antológia. III. Köt. Bp. 1962. 205–213. (Részletek a II. énekből.)

⁹⁹ A legjobb Milton-életrajz magyarul: LUTTER T.: John Milton; az angol polgári forradalom költője. Bp. 1956. vö. LUTTER T.: J. Milton; A paradicsom elvesztése c. költeménye és a 17. századi forradalom. Világirodalmi Évkönyv. Bp. 1953.

I. azokat az adott művön belül egymással azonosított szövegrészeket, amelyek azáltal kapnak szimbolikus tartalmat létrehozó funkciót, hogy különböző, szemantikailag értelmezhető kontextusban ismétlődnek meg,

II. és azokat az adott művön belül egymástól megkülönböztetett, szemantikailag értelmezhető szövegrészeket, amelyek azáltal kapnak szimbolikus tartalmat létrehozó funkciót, hogy azonos kontextusban vagy azonos strukturális pozícióban ismétlődnek meg.

Egy irodalmi mű emblémáinak nevezzük azokat a szövegrészeket, amelyek (I.) azáltal kapnak szimbolikus tartalmat létrehozó funkciót, hogy azonosíthatók egy, az adott irodalmi művön kívüli a) szemantikailag vagy szimbolikusan értelmezhető kontextusban megjelenő szövegrésszel, vagy b) szimbolikusan értelmezhető valóságdarabbal.

A második motívumtípus analógiájára meghatározható a második emblématípus is.

Az irodalmi művek sora szegmentálható ezeknek a kategóriáknak az alapján. E szegmentáció eredménye, a szegmentumok egymáshoz való viszonya, valamint a szegmentumok szimbolikus funkciója, tehát a motívumfunkció és az emblémafunkció azonban művönként más és más.

A következőkben az elemzés lefolyásáról szeretnék néhány szót szólni.

Motívumok

Egy szöveg motívumainak megállapításához szükségünk van az egymással azonosítható szövegrészek, illetve az azonos kontextusok számbavételére. Ezeket az ismétlődéseket akkor tekintjük motívumoknak, ha van közös, a mű egészébe beépíthető interpretációjuk. Példák a motívumokra:

- I. (1) „Óh jaj, meg kell halni, meg kell halni!” (12., 24., 36., 48., 60. sor)
- (2) „halottnak” (6.), „halálom” (46.)
- (3) „csupasz” (3.), „mezitelen” (6.)
- (4) a „ni” morféma a „csalni” (11.), „vigasztalni” (35.), „eltakarni” (59.) és a „halni” (12., 36., 60.) szavakban.
- (5) a „d” fonéma a „domb” (4.) és a „dunnánk” (17.) szavakban.

A szövegrészek azonosítását részben az azonos alak (1, 4, 5), részben az azonos szócsalád (2), részben egy tágabb értelemben vett szinonima (3) alapján végeztük el.

- II. (6) a „telem” (43.) és a „halálom” (41.) a „Csak az én telem nem ily mulandó csak az én halálom nem halandó” kontextusban és
- (7) a „szőlőtőke” (3.) és a „teste” (6.) a „csupasz szőlőtőke” és a „mezitelen teste egy halottnak” kontextusokban.

A kontextusok azonosítását azonos alak (6), illetve azonos grammatikai kategóriákkal való leírhatóság alapján végeztük el. Ez utóbbi esetben azt mondjuk, a különböző jelentésű szövegrészek azonos pozíciót foglalnak el a mű grammatikai struktúrájában. A fentiekkel analóg módon meghatározható, hogy mit értünk azonos metrikai pozíción vagy azonos térstruktúrabeli pozíción. Ilyen értelemben azonos pozíciót foglalnak el a következő motívumok is a mű egyéb szempontból leírható struktúrájában:

- (8) Az „Óh jaj, meg kell halni, meg kell halni” minden második versszak utolsó sorát képezi. Ugyanez a szövegrész a mű időstruktúrájában is mindig ugyanazt a pozíciót foglalja el: az idő folyamatosságának (a szubjektum számára tapasztalható) minden megszakadása, az idő minden „ugrása” után megjelenik.

Az idézett motívumoknak tehát nemcsak elsődleges, hanem, egy vonatkozásban, másodlagos eloszlása is egyenletes.

Emblémák

Sokféle típusuk rendszerezett bemutatását nemcsak az itt rendelkezésre álló terjedelem rövidege teszi lehetetlenné, hanem a kérdés viszonylagos megoldatlansága is. Az egyik fő probléma az, hogy a művön kívüli kontextus nem azonos jellegű a motívumok művön belüli kontextusával, legtöbbször még abban az esetben sem, amelyben ezt előzetesen elváránk: az idézetek esetében. Ritkán van ugyanis a két (vagy több) kontextusban megjelenő szövegrésznek közös interpretációja. Az idézetek inkább — pars pro toto — az egész művet, annak szimbolikus tartalmát idézik. Még bonyolultabb a helyzet, ha egy valóságdarab az idézet:

erre példa a „homokóra” (25.). Képzőművészeti halálábrázolásokon gyakran látható a halálcsontváz kezében kasza és (vagy) homokóra. Utóbbi pl. ifj. Hans Holbein *Haláltánc*-sorozatának *Ügyvéd* c. képén. További példák helyett csak utalni szeretnék arra, hogy amikor Babits *Ősz és tavasz között* c. művével kapcsolatban Németh G. Béla *Kritika*-beli tanulmányában (1968/9.) rájátszásról beszél, terminológiánk szerint az elemzettek emblémafunkcióját állapította meg.

Az ismétlés által létrejött szimbolikus tartalom hordozóinak megkülönböztetése nem csupán leírásuk megkönnyítésének érdekében, hanem interpretációs értékük szempontjából lényeges hierarchiájuk megalkotása végett történik.

A közlésegségben szemantikailag egy- vagy ritkább esetben többféleképpen értelmezhető szövegrész jelentése megmaradva megszűnik a motívumban, a motívumfunkció megmaradva megszűnik az emblémában. De csak a motívumstruktúra alkothat gyakorlatilag zárt rendszert, ezért a következőkben elsősorban a mű motívumstruktúrájának elemzését végezzük el. Pontosabban: megkíséreljük az azonos szövegrészek, az azonos szövegkörnyezetek és egyéb azonos elemek által létrejött struktúrák sokaságát leírni s értelmezni, és bemutatni, hogyan épülnek fel ezek a struktúrák, hogyan hozzák létre egymásnak jelentőségükben alá- és fölerendelve, egymást érvényre jutásukban erősítve vagy gyengítve a mű szimbolikus tartalmát.

Irodalmi művek szimbolikus jelentése elsősorban a lexemák síkján felfedhető ismétlődések és a szöveg tagolttsága révén jöhet létre. Babits Mihály *Ősz és tavasz között* című művének 60 (metrum által) megszabott hosszúságú sorában igen nagyszámú szóismétlés található, ezek közül is legszembetűnőbb a 12., 24., 36., 48. és 60. sort képző „Oh jaj, meg kell halni, meg kell halni!” közlésegség ismétlődése. A 12 soronként visszatérő szövegrész öt periódusra osztja a művet, amely különben tipográfiaiilag tíz 6 sorból álló szakaszra van bontva.

Van-e jelentősége ennek a kettős tagolódásnak? Mi a funkciója a szakaszhatárnak? Mi a funkciójuk a periódusoknak?

Korlátozzuk vizsgálódásunkat egyelőre az első 18 sorra, ahol szakasz- és periódushatár egyaránt előfordul.

Az első és második szakaszban egy-egy közvetlen utalás történik az időre (ősz, este), s mindkét esetben az első sorban. A szövegben ábrázoltak időviszonyait vizsgálva feltehető, hogy az „este” (7.) egy későbbi időpontot jelöl mint az „ősz”. A harmadik szakasz első sorában újra — bár csak közvetett formában — időre történő utalást találunk, s az ott megjelenített időszak, a tél, ugyancsak későbbi időpontot jelöl, mint az „ősz” és az „este”. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az előrehaladás, a múlt időben megjelenő minden új időfázis egyben új szakasz kezdetét is eredményezi. Az első 12 sor időstruktúrájának részletesebb elemzése azonban azt mutatja, hogy ez a megállapítás jelenlegi formájában mégsem tartható. Elfogadva, hogy az igeidők a vizsgált műben megőrzik a beszélt nyelvben meglévő funkcióikat, figyelembe kell vennünk, hogy az első szakasz 1–2. és a 3–6. sora között is grammatikailag kifejezett időbeli különbség van („elzengett”, „megfülledt”, — „csap”, „lúdbörzik”, „elomlik”, „rothad”). Ennek ellenére itt nincsen szakaszhatár. Miért nem tűnik ez a változás azonnal szembe? Az időváltásnak a jelentőségét csökkenti az a tény, hogy az igeidő megváltása előtt (1–2. sor) és után is (3–6. sor) a részekben belül közvetetten kifejezett időbeli különbség van (elhagyott présház, ott tovább erjedő bor, illetve eső, egyre puhábbá váló agyagos talaj). A présház és a szőlőhegy képe tehát időben közvetlenül követi egymást, nem „szakad meg” az idő, a váltás inkább csak a belső és külső tér között van, miközben mind a két leírás — és az egész első szakaszon belül ott folyik, „lopakodik” az idő. Amíg azonban az 1–2. és a 3–6. sor közötti időváltás jelentősége a fent leírt módon csökken, az első és a második szakasz közötti időkülönbség (bár abszolút mértékben semmiképpen sem nagyobb az előbbinél), lényegessé válik azáltal, hogy egy megszemélyesítés és egy ehhez kapcsolódó hasonlat révén ugrásnak minősül. Ezek után a szakaszhatárral kapcsolatos korábbi feltételezésünket — egyelőre az első két szakaszra vonatkozóan — úgy kell módosítanunk, hogy nem bármely, a múlt időben megjelenő új időfázis, csupán minden jelentősebb, időbeli ugrásnak minősülő időváltás eredményez új szakaszt. Ez a tény a mű értelmezése számára azért válik jelentőssé, mert megállapítható, hogy az első periódus végét jelző, „Oh jaj, meg kell halni, meg kell halni” sor épp a fent leírt időbeli ugrás következményének fogható fel. Minden időbeli változás ugyanis, amely ezt az ugrást megelőzte, az élet szempontjából negatív értékű. Az időbeli ugrás abszolút mértékben nem jelentős, így nem is eredményezhet halált, de leképezi és előre vetíti azt a minőségi ugrást, amelyet az életből a halálba való átmenet jelent. Bár maga a változás a természeti szférában folyik le, a megszemélyesítések („lúdbörzik” (4.), „sietnek... álnokul” (7–8.) és a hasonlatok révén („mint mezítelen teste egy halottnak” (6.), „mint a tolvaj öregség” (8.) áttevődik az emberi szférába. Így kap az „ugrás” az adott szövegösszefüggésben egy másik dimenziót is, így válik lehetővé, hogy a hasonlat két pólusa, hasonló és hasonlótt egy a periódus végén hirtelen felcserélődjön. Az előrehaladó idő nemcsak a természetnek, hanem az embernek is pusztítója, s öncsalás lenne az utóbbiról tudomást nem venni.

A közvetlen megjelenő emberi szféra végül is közvetlenebb valóság a 11. sorban többes szám első személyben „rejtőző” én számára, mint a közvetlenül megjelenő természet: „Nem tudjuk már magunkat megcsalni: /óh jaj, meg kell halni, meg kell halni!” (11–12.).

Az időviszonyok és a szövegtagolódás elemzése ezen a ponton azonban ellentmondáshoz vezetett, hiszen feltevésünk szerint annak, hogy az elemzett mű hatsoros szakaszokból, illetve tizenkétsoros periódusokból áll, egy és ugyanaz az oka! Mielőtt ezt az ellentmondást megkísérelnénk feloldani, vizsgáljuk meg közelebbről az *Ős és tavasz között* harmadik szakaszának időstruktúráját is. Az első sorban múlt idejű igealak van („leesett”), az általa kifejezett időmozzanat azonban jövő az eddig megjelölt időfázisokhoz, tehát az első szakasz múlt idejéhez és a második szakasz jelenéhez képest. Így a múlt idő előfordulása megnöveli az időbeli távolságot a második szakasz jelene és a harmadik szakasz „most”-ja között, időbeli ugrást hoz létre, s ez megerősíti a szakaszhatárról tett feltételezésünket. A múlt idejű igealak ismételt megjelenése ugyanakkor visszautal a szöveg első két sorára, így az első szakasz 1–2. és a harmadik szakasz 1–2. sora a mű grammatikai eszközökkel leírható időstruktúrájában is azonos pozíciót foglal el. Növeli az ismétlődés jelentőségét, hogy az első szakaszhoz hasonlóan a harmadik sortól kezdve időváltás van, tehát nemcsak az 1–2., hanem a 3–6. sorok is adott szempontból összefüggenek. Ezt az összefüggést bizonyos motívumok tovább erősítik, ez végelemzésben a már jelzett természeti és emberi szférák további összefonódását eredményezi. Az összefüggésen belül először mégis azok a szemantikai síkon megjelenő mozzanatok tűnhetnek fel, amelyek feszültséget teremtenek a mű idő- és szövegstruktúrájában azonos pozíciót elfoglaló sorok között. Ha a műben ábrázolt teret – egyelőre – belsőre (szoba) és külsőre (táj) osztjuk, akkor az első szakasz 1–2. sora belső, a harmadik szakasz 1–2. sora viszont külső teret ábrázol. A 3–6. sorok tekintetében a helyzet pont fordított: az első szakasz külső, a harmadik – a hasonlat révén – túlnyomórészt belső teret ír le. Hasonló a viszony az ábrázolt tárgyiasságok síkján is: az első szakaszban sáros agyagos domb, a harmadikban ennek ellentéte: makulátlan párna. Az első és harmadik szakasz oppozíciója a késő őszi, meztlen testű halotthoz hasonlított szőlőhegy képétől való menekülés kifejezője, de ez a menekülési kísérlet „sikertelen” marad: motívikusan a harmadik szakasz az első szakaszhoz való visszatérés! A már leírt szerkezeti azonosságokon túl az első szakaszra mutat vissza a fehér hóval befedett halotti táj képét leíró hasonlatban visszatérő „puha” (17.–5.) jelző, s még a „domb” (4.) és a „dunna” (17.) közös szókezdő d-je is egymásra utalja a képi megjelenésükben ugyancsak párhuzamba állítható fogalmakat.

Az 1–2. sorra visszautaló 13–14. és a 3–6. sorra visszautaló 15–18. soron belül azonban nincs időváltás: az étellel való negatív szembenállás, amely az első szakaszban az idő aspektusából jutott kifejezésre, itt a harmadikban a térvizonyok révén ismétlődik meg. A „s mintha saját ágyunkon járnánk” (18.) sorban kifejeződő „természetellenesség”, negatívum a szövegben ábrázolt teret új szempontból teszi relevánssá. Mivel a külső tér általában a természeti szférához, a belső tér pedig általában az emberi szférához tartozik, a két szféra egymásbaját-
szása részben meg is szünteti a külső és belső tér oppozícióját. Ehelyett egy vertikálisan strukturalított tér válik jelentőssé, amelyben három pozíció van. A középső szintet a hó jelzi, amelyhez egy „alatt” (a puha sárra rothadt silány föld) és egy „fölött” (járás) tartozik. A havon járás tehát a hasonlat révén a takarón járás, a lefekvést elődázó, az „alá”-kerülést, vagyis a halált késleltető mozzanattá válik, hiszen „alatta” – a hasonlók szintjén – meztlen testű halott van! Az első és harmadik szakaszbeli hasonlat közötti feszültséget csak fokozza az a tény, hogy mindkettő a szöveg tagoltsága szempontjából azonos strukturális pozíciót foglal el, azaz mindkettő szakaszrő sort képez. De amíg a 6. sor után pont van, a 18. után csak vessző, lezárás helyett a gondolat folytatódik, s ez újabb kísérlet a következtetés levonásának elődázására. A szöveg eddigi rendszere azonban új szakasz kezdését követeli s azt, hogy az új, a negyedik és a harmadik szakasz között, az időegyenesen mérve pozitív irányban történő idő-ugrás legyen. Ez az elvárás csak részben teljesül. Bár a 19. sorral valóban új szakasz kezdődik, de mivel itt a behavazott szőlőhegy – megvetett ágy hasonlat folytatódik, a hasonlítottak, az ábrázolt tárgyiasságok elsődleges szintjén az idő nem változik. Az ábrázolt tárgyiasságok másodlagos szintjén azonban megvan az időbeli ugrás, csak hogy negatív irányban, amennyiben a szövegben megjelenő felnőtt „én”, vagy itt még inkább „mi”, a gyerekekhez válik hasonlónvá. Az első-második szakasz és a harmadik-negyedik szakasz közötti idősváltozás irányán belül meglevő oppozíció, amelyet hangsúlyosabbá tesz az a körülmény, hogy a második és harmadik szakaszban egyaránt „este” van, ugyanúgy a késleltetést szolgálja, mint ahogy a „nem akaródzik lefeküdni szépen” (19–20.) szövegrészen kívül – amely a „fekhelyünk ha készen vár megvetve” (16.) sorra felel – az elődázást tulajdonképpen lehetővé tevő hasonlat új mozzanatot nem hozó, a 18. sort ismétlő része is: „mint a pajkos gyerekek ... sétálunk az ágy tetején, ringva” (19., 21.). A valóban új mozzanat, amelyet azonban épp az elődázó, ismétlő hasonlat involvál, az anya megjelenése, aki külső erőként „helyreállítja a

természetes esti rendet", s ez a mű valóságának elsődleges szintjén a halál-vízió; így tör fel a 24. sorként most már másodszor: „óh jaj, meg kell halni, meg kell halni”.

S itt vissza kell térnünk a szöveg szakasz-, illetve periódushatárainak függőben hagyott kérdésére. Az első 24 sor struktúráinak elemzése azt mutatja, hogy a mű elsődleges tagolója a szakasz, amennyiben minden szakasz az előzőhöz képest, tehát a második és a harmadik szakasz, a mű időstruktúrájában ugrást jelent. A szöveg motívumstruktúrájának értelmezése ugyanakkor nyilvánvalóvá teszi, hogy minden időbeli ugrás a mű másodlagos valóságának szintjén a halált, elsődleges valóságának szintjén a halál közéledtet jelent, s ez az „óh jaj, meg kell halni, meg kell halni” sort eredményezi. A mű szemantikai értelmezése azonban beláthatja, hogy az első 24 sorban egy az előbbivel ellentétes tendencia is jelentkezik, amely elodázza az idő-ugrás követelményének jelentkezését: a refrént. A szakasz-struktúra kiépülése ellen ható késleltető mozzanat eredményezi a negyedik szakaszt, amely így tulajdonképpen a meghosszabbodó harmadik szakasz elnyújtott „hetedik” sora. A pozitív irányba történt idő-ugrásnak ennek értelmében — s így oldódik fel a szöveg kettős tagozódásának eddigi ellentmondása — a harmadik szakasztól számítva minden második szakasz első sorában (25., 37., 49. sor) kell bekövetkeznie, míg a refrénnek csupán a „hetedik sorok” végén, azaz a 36., 48. és 60. sorokban.

Valóban, az ötödik szakasz az előzőkhöz képest ugyancsak időbeli ugrást jelentő időpont körülírásával kezdődik: „Már az év, mint homokóra, fordul: elfogy az ó, most kezd fogyni az új” (25–26.) Az új időfázis megjelölése azonban, hasonlóan a második szakasz első sorához, itt sem természeti jelenség leírásának segítségével történik. Ez arra mutat, hogy a mű időstruktúrájának alapját nem az évszakok egymásra következőzése képezi, abban nem a természet változása, hanem maga az idő-ugrás a domináns. A szakasz felépítése más vonatkozásban is eltér a harmadiktól. Az ötödik szakasz 6. sorának végén nem a „hetedik sor”-ba továbbvezető vessző van, ellenkezőleg: három pont. Ez a körülmény az egész szöveg interpunkció-struktúrájának megvizsgálására kell, hogy késztesse.

Az *Ősz és tavasz között*-ben ponton és vesszőn kívül eddig kettőspont és felkiáltójel fordult elő. Felkiáltójel van az „Óh jaj, meg kell halni, meg kell halni” sorok végén, s az ezeket megelőző sorokban, azzal a megszorítással, hogy a második szakaszban közbeékelődik egy magyarázó funkciójú kettőspont, amely viszont a harmadik szakasz utolsó előtti sorában jelenik meg újra. A központosítás itt tehát a szakaszstruktúra teljes érvényre jutását, a refrén megjelenését támogatná, ennek helyén azonban — mint már megmutattuk — csak egy kvázi-refrén van: „mintha a saját ágyunkon járnánk”. Összegezve: az „Óh jaj, meg kell halni...” sort az első négy szakaszban felkiáltójel és kettőspont, kettőspont, illetve felkiáltójel előzi meg. De felkiáltójel van az ötödik szakasz 5. sorában is! A szakasz 6. sor így ismét egy kvázi-refrén. A sor mint kvázi-refrén azonban egyúttal késleltetés és mint késleltetés a „hetedik sor”, az „igazi” refrént hozó szakasz bevezetője. A három pont előbbi, gondolat-félbeszakító szerepe az írásjel egyik általános funkciója, az utóbbi, refrént bevezető szerepe pedig a szövegbeni eloszlásából adódik. A negyedik és ötödik periódus zárósora előtt ugyanis már nem felkiáltójel vagy kettőspont, hanem három pont található, ami egyúttal azt is jelzi, hogy a késleltetés mozzanata a mű végén még a késleltető szakasz, az elnyújtott „hetedik sor”-on belül, az „Óh jaj, meg kell halni, meg kell halni” előtt is megvan. Azáltal, hogy a részletező hasonlóan késleltető funkcióját a három pont vette át, maga a késleltetés jellege is megváltozott, s éppen a vizsgált mű felénél, mivel a hatodik szakasz első sora a 60. soros szövegben a 31. A késleltetés, amely az életosztón kifejezője, egyre nehezebben jut érvényre, a halál közelségének érzete, a „halálösztön” ellenében: „Türelmetlen ver a szívünk strázsát, / mint az ór ha tudja már váltását” (31–32.) — kezdődik a hatodik szakasz. Ugyanezt fejezi ki a szakasz mondatstruktúrája is. Amíg a megelőző késleltető szakasz — eltekintve a refréntől — egyetlen, a harmadik szakaszban kezdődő, többszörösen összetett mondat része csupán, a hatodik szakasz hat sora négy mondatra tagolódik. Fokozza a különösséget, hogy a mondatokban ábrázolt tárgyiasságok sem állnak egymással összefüggésben térben vagy időben. Így a szakasz szerkezete maga is leképzi a „türelmetlenséget”, az életosztón és az erősödő haláltudat közötti feszültséget, amely így szükségzerűen az utóbbi érvényre jutásával oldódik fel: „Óh jaj, meg kell halni, meg kell halni” (36.).

Az *Ősz és tavasz között* hetedik szakaszának első sora (37.) tél végi képet megjelenítő sorral, tehát ismét idő-ugrással kezdődik, s maga a szakasz már teljesen a haláltudat jegyében szerveződik. Ez a természeti és az emberi szféra viszonyának megváltozásában jut kifejezésre. Az első szakaszban a természeti szféra az ábrázolt tárgyiasságok elsődleges szintjén jelent meg, az emberi pedig a másodlagoson. A természet pusztulása megismerésévesítő mint emberi pusztulás tárul elénk. Itt, a nyolcadik szakaszban a helyzet épp fordított, a természeti szférában megjelenő ember elszemélytelenedve mint természet pusztul. „Pehely vagyok, olvadok a hóval, mely elfoly mint könny, elszáll mint sóhaj” (39–40.). A természeti szféra tehát a 39–40. sorban másodlagossá, a harmadik periódusban domináns, elsődleges emberi szférá-

ban lefolyó történés szükségszerűségének kidomborítójává válik. A funkcióváltás révén a külső és a belső tér oppozíciója megszűnik, mégpedig végérvényesen, és ez azt jelenti, hogy az emberi szféra a továbbiakban nem korlátozódik a fenti szempontból megosztott tér meghatározott részére. Az emberi szférának ezzel a térbeli kiteljesülésével szemben áll azonban más vonatkozású beszűkülése, amely szintén a tárgyalt két szféra viszonyán belül az egyes és a számos relációjában írható le. A jelenség elsősorban grammatikai kategóriákkal ragadható meg: az egyes mint egyes, a számos mint többes szám. Az első szakaszban a természet, vagyis a természetet ábrázoló főnevek, mint pl. a „domb” (4.), „szőlőtő” (3.) — különösen az utóbbi feltűnő! — egyes számban vannak, s az egész késő-ősi kép „egy” halotthoz hasonlított (6.). Az ember viszont először, a második szakasz utolsó előtti sorában többes szám első személyben jelenik meg, s ez a többes szám még a hasonlatokban is megmarad („mint szobánkban este”) (15.)... („mint a pajkos gyerekek”) (19.) stb.). De éppen itt, a hetedik szakaszban, az emberi lét pusztulásának természeti törvényszerűséggel való bekövetkezésének kifejezésre jutásakor az eddig a többes szám első személyében általánosult én mint egyedi, személyes én jelenik meg a sokszínű, részben pusztuló, részben megújuló, most már „többes számú” („Mire a madarak visszatérnek” 41.) természettel szemben. És ezentúl, a 38. sortól, első megjelenésétől kezdve az „én” és csakis az „én” szinte állandóan, hangsúlyozottan jelen van.

A természeti és az emberi szféra viszonyának megváltozása tehát akkor következik be, amikor az emberi szféra — ha csak átmenetileg is —, de először az „én” szférájává változik; amikor az embert veszélyeztető halál tudata az én halálfélelmévé válik. A két szféra közötti viszony megváltozása, és emellett s ennek következtében az egyes és a számos relációjában beálló változás a természeti és az emberi szféra műbeli elrendezéséből s a műben betöltött funkciójából fakad. A szféraszerkezet vizsgálatá megmutatja, hogy mindkét szférának kettős funkciója van, egy egymással közös és egy egymással ellentétes. Hogy melyik jut érvényre — ahogy már a szöveg eddigi interpretációjából is kitűnik —, az az illető szférának a szakasz-, illetve a periódus-struktúrában elfoglalt pozíciójától függ. Egymással közös, vagyis időfázist, idő-ugrást jelző funkciójuk van, ha a periódus elején (általában az első két sorában) jelennek meg. Ellentétes funkciójuk van, ha más pozícióban jelennek meg. Ebben a „más” pozícióban a hetedik szakaszig csak egyszer, az első szakaszban van természeti szféra, és pusztulást, halált fejez ki. A 2., 3., 4., 5. és 6. szakaszban az emberi szféra az idő ugrásának, a természet változásainak következményeként értelmezhető refrén megjelenését (miközben motívumai révén lehetővé teszi és sietteti) önmagában, jelentésének nem szimbolikus szintjén késlelteti. Mindebből következik, hogy az „elnyújtott hetedik sor” mindkét esetben (4. és 6. szakasz) teljes egészében emberi szférát ábrázol, mely általa válik alkalmassá erre a szerepre, hogy időben tágabb (s ideje bizonyos értelemben megfordítható), aktivitásában pedig szabadabb a természetnél. Mégis egyre kevésbé felel meg a késleltetés funkciójának, mert a szimbolikus síkon éppen lehetővé teszi és sietteti az emberi halál közeledésének felismerését. Láttuk ezt a negyedik szakasz vertikális térstruktúrájának elemzésénél, a negyedik és a hatodik szakasz mondatstruktúrájának összevetésénél, s látható ez abban is, hogy az emberi szféra, az én szemzőigéből tekintve egyre közvetlenebbül jelenik meg a mű valóságában. Az élet és a halál küzdelmében mindinkább az utóbbi jut érvényre, miközben a halál mindinkább az egyén halálává válik.

A mű különböző struktúrái révén létrejövő feszültségek a hetedik szakasz felépítésében lemérhető változásokhoz vezetnek. Az időugrást jelző szövegrész, amely minden periódus elején két sort tesz ki, itt egy sorra csökken, és már a második sorban megjelenik az emberi szféra, de a késleltetés funkciójának betöltésére képtelenül: időben a természeti szférával szinkronban, tevékenységben kimerülve, kifogyva. Az emberi szféra kimerülését, életszegénységét tükrözi a létige főnévi igenévének sorvégi megismétlődésével létrejött rím is. A létige alapjelentésének érvényre jutását nemcsak a kontextus korlátozza, hanem a szövegben leg-többször előforduló főnévi igenévvel, a nemléti igéjével, a „halni”-val való, a központozással is kiemelt motívikus összefüggése! Így jut el az én már a szakasz záró sor előtt, a 3–4. sorban a halál metaforikus formában, *vizióként* megjelenő gondolatához: „Pehely vagyok, olvadok a hóval” (39.). Már hivatkoztunk erre a sorra, megállapítva, hogy a „más” pozícióban másodszor megjelenő természeti szféra — szemben az első szakaszbelivel — az ábrázolt tárgyiasságok másodlagos szintjén jelenik meg. A szintek cseréje azonban nem jelenti egyúttal a szinteken ábrázolt tárgyiasságok cseréjét: a 39. sor motívikusan nem az első szakasz 3–6., hanem — a „hó” révén — a harmadik szakasz első sorával van kapcsolatban. A hó a harmadik szakaszban azonban — mint láttuk — nem halál-szimbólum, csupán halált eltakaró, befödő, azaz *esztétikai* funkciója van. A 39–40. sorban leírt halál-vizió így még mindig csak kiterés, késleltetés, a valóságos szituáció el nem fogadása: szép halál; az olvadó hó „mely elfoly mint könny, elszáll mint sóhaj” (40.) súlytalanságában, gyors, nyomtalan eltűnésében, testetlenségében éles ellentéte az első szakaszban megjelenő „valóságos” halál-jelképnek, a súlyos, masszív, sárrá rothadó földnek. A föld csak a szöveg következő mondatában jelenik meg,

de már nem metaforaként s anélkül, hogy hasonlat kapcsolódna hozzá. A „más” pozícióban levő természeti szféra, az első szakasz 3–6. és a hetedik szakasz 3–6. sora a mű időstruktúrájának különböző fázisában jelenik meg. A „föld”-motívum az első szakaszban a késő őszi, kora tél, a hetedikben a kora tavasz időszakában van. A természeti szféra tehát a hetedik szakaszban — szemben az elsővel — emblematikusan a megújulás, az élet szimbóluma. Így most az emberi szféra helyett a természeti, az idő megállása vagy visszafordulása helyett ennek múlása veszi át a késleltetés funkcióját — és őrzí meg a szöveg szakasz, ill. periódus kifejezőjét: „Mire a madarak visszatérnek, / szikkad a föld, híre sincs a télnek . . .” (41–42.)

Ez a funkcióváltás azonban messzenem következményekkel jár. Miként a 39–40. sorban az én pusztulása a természeti szférához tartozó metaforikus vízióban jelenik meg, úgy válik itt a közelgő tavasz aspektusából a mű elején megjelenő elpusztult természet pusztá látomásává —, időtlenné, változásra képtelenné, csupán az énné zsugorodott emberi szféra állapotának kifejezőjévé! Az eltűnő hó alól tehát a megújuló föld bukkan elő a mű valóság- és emblemasíkján, de a motívikus síkon ez a föld továbbra is olyan, mint a halott mezíten teste. A természet megkettőződik. A valóságos, a mű ábrázolt világában elsődlegesen megjelenő: az élet a másodlagos, a szimbolikus értékű a halál értékeit hordozza.

„Csak az én telem nem ily mulandó.
Csak az én halálom nem halandó.
Akit egyszer én eleresztettem,
az a madár vissza sohse reppen.
Lombom, ami lehullt, sohse hajt ki . . .” (43–47.)

Minden mondat a természeti szféra negáció általi megkettőződése, minden mondat a természet örök megújulásának — s ugyanakkor az én örök halálának hirdetője. Az idő ugrásának már nem lehet funkciója, a mű lezárul, de mégsem itt ér véget! Mégis új szakasz, új periódus kezdődik. A szöveg különböző struktúráinak különböző terjedelme következtében áll elő ez a helyzet: amíg a mű ideje „elfogy”, addig a nyolcadik szakaszban megjelenő kettős természeti szféra csak egy általános síkon (tél) zárja le az első szakaszban kezdődő motívumkört, s a valóságos tavasz motívumai („madár”, „lomb”) szimbolikus síkon, mint az emberi szféra megújulásának lehetőségei nincsenek értelmezve. Az első szakasz motívumai csak a kilencedik szakasz végén és a tizedikben térnek újra vissza, miután az emberi szféra állapotát kifejező természeti szféra új elemei a kilencedik szakaszban megkapták jelentésüket.

Így az ötödik periódus a negyedik megismétlése, kiegészítése, a második utolsó periódus, s mint ilyen az utolsó késleltetés is egyben: a kilencedik szakasz a nyolcadikkal állítható párhuzamba. A szakaszok egymásra vonatkoztathatóságának alapja mondataiknak hasonló grammatikai szerkezete és a közöttük meglevő hasonló logikai viszony.

A nyolcadik szakasz		a kilencedik szakasz
1. ill. 2. sorának	grammatikailag megfelel	1. sora
3–4. sorának	grammatikailag megfelel	2., ill. 3., ill. 4. sora
5. sorának	grammatikailag megfelel	5–6. sora

Továbbá: ahogy a nyolcadik szakasz 1., ill. 2. sorának kifejtése a 3–4. és az 5. sor, úgy a kilencedik szakasz 1. sorának kifejtése a 2., 3., 4. és az 5–6. sor. A nyelvtani szerkezet vizsgálataánál szembeszökő a madárra vonatkozó névmás régies, néprajzi ’aki’ (45.) alakja, valamint az „ami” (47.) kötőszónak a szabályokhoz képest változtatott használata. Az így létrejövő szóismétlések (45., 50., 51., 52., ill. 47., 53.) még szorosabbá teszik a grammatikai szerkezetben megfelelő sorok közötti kapcsolatot, s megerősítik az egyéb motívumok közös interpretációját. Az idő „ugrásai” — az egyenként elmenő barátok. A vissza sohase reppenő madár a megtagadók, a nem-szeretők, az eltemetők. A lehullt lomb a tovább nem élő írás. Így — a természeti szférának mint titkos értelmű jelnek a feloldásával — megszűnik az emberi szféra egyetlen én-re korlátozottsága, így visszaáll a kilencedik szakaszban az emberi szférának a mű első felében meglevő számossága, de az énré és ökre, az elhagyókra polarizálva: így teljesedik be az én „nem halandó halála”. Az én „száradt tőke” (55.), de ez a természeti szférához tartozó, a nyolcadik szakaszt egy képbe zsugorító metafora már nemcsak az öt követő kilencedik szakasz jellegű szövegrésszel van kapcsolatban; motívikusan visszautal az első szakasz szülőhegyére, közvetetten a mezíten testű halottára.

A kör bezárult? A következő sor végén már felkiáltójel van, de ez még nem az utolsó, „Oh jaj, meg kelle halni, meg kell halni”. Mi a késleltető 56–59. sorok funkciója? Fel képes-e oldani az én és az ők világa közé került „te”, az „asszonyi jóság” (57.) az én magányos halálának már feloldhatatlannak tűnő tragédiáját? A szövegrészt önmagában értelmezve talán igennel is felelhetnénk, a motívumstruktúra és a térszerkezet azonban minden erre utaló jelentést megszüntet, ellenkezőjére fordít. Az „asszonyi jóság” a halált megszemélyesítő

„anyjuk”-at (22.), a „csókok” a vigasztalan búcsúcsókokat (34–35.), az „eltakarni” pedig a „halni” főnévi igenév rimpárjaként a „Nem tudjuk már magunkat megcsalni” (11.) és a „... nem tud vigasztalni” (35) sorokat idézi. Az én-te-ők hármassága, a ráborulás, az eltakarás motívumai, a „mint letört karóra a rózsák” hasonlata, az egész kép térbeli strukturáltsága a második periódusra utal, ahol a halál mint az eltakaró, megszépítő, csupán esztétikai funkciót betöltő hó-alá-kerülés ábrázolódik. Az én itt az utolsó szakaszban már nem a „fölkött”, hanem az „alatt” pozíciójában van, így a halál rémületét az asszonyi jóság nem előle, hanem a fölül, a kívül maradók elől takarja el; az én halál-rémületéről, a halál minden késleltetésének kudarcáról egyetlen felkiáltás ad hírt: „Oh jaj, meg kell halni, meg kell halni” (60.) Az egész vers egy képből nő ki, az őszi szőlőhegy első szakaszban megjelenített képéből. Leírása egyetlen fokozás: a megragadott elmúlás-mozzanat teljes pusztulássá növesztett ábrázolása. A fokozás időponthoz kötött és időbeli: a pusztulás egyre nagyobb mértéke őszi folyamat eredménye, s ennyiben valószerű, megjelenítési eszközeiben azonban nem adekvát: természeti jelenség emberi szférából vett kifejezésekkel ábrázolódik, s a pusztulás ezáltal időponthoz nem kötötté, időn kívülivé válik, önmagán túlmutatóvá. A cím, az *Ősz és tavasz között* kettős értelmezésének lehetőségével előre jelzett kettősség, amelyre a vers épül, s amely a nyolcadik szakaszban válik nyilvánvalóvá: folyamat és állapot kettőssége rejtve már itt jelen van. A természet téli halála mint *folyamat* mozzanata és az ember halála mint *folyamat* eredményezte végső *állapot* vetődik itt az „én”-t megrettentően egymásra. A folyamat valóság, az állapot vízió; a képtől való menekülés, a kép estébe, hóba, gyermekkori emlékebe burkolása, az időbeni eltávolodás a természet számára a halál-állapot megszűnését, az ember, az „én” számára a halálvízöz valósággá válását jelenti. A tragédia teljes nagyságban akkor bontakozik ki, amikor a kilencedik és tizedik szakaszban feltárul annak lehetetlensége, hogy az alkotó „én” halála az emberi közösségben lejátszódó folyamat mozzanataként legyen felfogható. A megfordítás, a természeti sikertelen átvitele az emberire teljesíti ki az „én” halálának társadalmi oldalát: a halál itt mint minden természeti és emberi értéktől való megfosztódás, mint egy magára maradt egyén szétbomlása jelenik meg.

S most, mikor befejeztük az *Ősz és tavasz között* számunkra legjelentősebbnek tűnő, a mű szimbolikus tartalmának létrehozásában legfontosabb szerepet betöltő motívumstruktúrák leírását és értelmezését, azt kellene megvizsgálnunk, hogyan módosíthatná interpretációinkat a mű emblémastruktúráinak vizsgálata. S itt válik minden műértelmezés nyitottá, lehetőségei szerint végtelenné — vagy szubjektívvá. Ahhoz ugyanis, hogy a mű elemeinek, struktúráinak emblémafunkcióját épp oly interszubjektív érvénnyel megállapíthassuk; mint motívumainak funkcióját, egyre növekvő számú vizsgálatot kellene elvégeznünk. Néhány példán megvilágítva a feladatot: az *Ősz és tavasz között* ritmikai struktúrája emblémafunkciójának feltárásához szükséges lenne valamennyi hasonló ritmikai szerkezettel rendelkező szöveg értelmezése. Hogy ennek a munkának csupán részbeni elvégzése, Babits tíz szótagú trocheusi művének kapcsolatba hozatala a költő más ugyanezen mértékű versével, a magyar, valamint európai előzményeivel emnnyivel képes gazdagítani, finomítani az *Ősz és tavasz között* interpretációját, ezt kiválóan példázza Gáldi László referátuma, amely az MTA I. Osztálya Stilisztikai és Verstani Munkabizottságának 1968. novemberi verselemző vitaülésén hangzott el. Ha abból a tényből indulunk ki, hogy Babits művében szerepet kap az évszakok változása, csupán a Világírodalom Gyöngyszemei sorozatban megjelent *Évszakok* c. kötetben 199. művet találhatunk az összehasonlításra. De egyetlen sor emblematikus értelmezése is rendkívül távoli kapcsolatok felvilágosítását eredményezheti. Németh G. Bélát például a „mint a letört karóra a rózsák” (58.) sor a bevezetőnkben már említett tanulmányában a századforduló neoszentimentalizmusára, a praeraffaeliták hortus conclususára emlékezteti, számára ez a hasonlat ezekre a stílfajtákra „játszik rá”. A praeraffaeliták felidézésével azonban máris újabb azonosítások előtt nyitottunk kaput: mennyivel erősebb lesz a sor kapcsolata a képpel, amelyben előfordul, ha felsejlik mögötte J. E. Millais praeraffaelita festő halott, víz színe alá merülő, virágokkal borított Opheliája.

A kérdést tehát így kell feltennünk: mikor elengedhetetlen egy mű emblémáinak a feltárása?

Két esetben feltétlenül: ha egy elem motívikusan nem értelmezhető, illetve ha a művön kívüli elemekkel való paralelitások feltűnően nagyszámúak és közösen interpretálhatók. Az *Ősz és tavasz között*-re ez utóbbi vonatkozik. Alig van ugyanis olyan eleme, amely ne utalna más Babits műre. Csak az évszakok ábrázolása kapcsán rokonítható az *Újabb versek* következő darabjaival: *A meglódult naptár*, *A gonosz hortenziák*, *Karácsonyi lábadozás*, *Emlékezés gyermek-telekre*, *Esős nyár*, *Búcsú a ryárilaktól*, *Adventi kód*, *Zsendül már a tavasz*, *Talán a víz-özön*. A paralelizmusok egyenkénti felsorolása oldalakat venne igénybe. Itt csak mutatóban közölhetünk néhányat. A 49–52. sorra: „Barátaim elhagytak engem” (B. M. *Összegyűjtött versei*. Bp. 1963. 510.), „Ki volt hívem, elbújt, / hívem, nevem elhullt” (509.), „S tünődöm: ki lát még, és ki szeret? ... / Engem az ellenség is elfeledt” (583.) stb. A második periódusra: a *Régi szálloda* c. vers, „az élet emlékét a hó takarja” (40.), „A hó szőnyegébe puhán sűpped

a láb,/ mintha dunyhán menne" (531.), „Kislányunk nem akar még lefeküdni, elaludni, /még nem játszott eleget ma, panaszkodik síró szájjal./ Így sírunk talán ha majd a Halál akar ágyba dugni:/ mikor már rég megbékéltünk a mindennapi halállal" (487.) stb. stb. Két mű pedig az egész *Ősz és tavasz között* előverseként fogható fel: a *Szőlőhegy télen* és a *Képek és jelenések* ciklusaiból az *Őszi harangszó*. Külön tanulmányt igényelne — és elsősorban Babits egész költészetére vonatkozó eredménnyel járhatna — ezeknek a paralelizmusoknak a feldolgozása, mint ahogy Németh G. Béla említett írása az irányokra, korokra, stílfajtákra, műfajokra és más költőkre, egyes műveikre történő utalásokból tanulmányra való következtetést tudott levonni.

Mégis miben lehetne összegezni ennek a hatalmas embléma-rendszernek a műbeli funkcióját?

A halál elidegeníthetlenségének indirekt kifejezésében. A szöveg elkezdődik, s minden csak idézet. Vizsgáljuk meg még egyszer az első szakaszt. Mi ez? Látszólag variációk régi verssorokra: „Az idén korán kilelt az őszi / szélről lúdbőrzik saraink puhája" (213.) — „s a pince tikkadt melegen / pihennek boldog óborok" (321.) — „Az egész szőlőhegyet látni most, / a hegy húsát most látni meztelen, / mint ájult hölgy, mutatja feszelen / telt formáját, a gömbölyút, csinost". (40.)

A szöveg megkezdődik, s minden csak idézet. ~~S~~ minden idézet az én törvényszerű, magányos, fizikai-emberi pusztulásának szimbólumává szerveződik...

Bernáth Árpád

Bánfi Florio

A KRISZTINA-LEGENDA FORRÁSSZÖVEGE*

A magyar legendairódalom egyik legnehezebben megoldható problémájának bizonyult sokáig annak kiderítése, hogy a Krisztina-legenda ismeretlen fordítója előtt milyen latin recenzió feküdt. A kérdés legeredményesebb kutatója eddig Horváth Cyrill volt, aki közvetlen, „igazi” forrást ugyan nem tudott kimutatni, de olyan „alapszöveg” egybeállításáig jutott el, amely mindössze néhány fontos változatra csökkentette le a minket érdeklő feldolgozások nagy számát. Ezek a következők: 1. *Legenda Aurea*; — 2. *Az orvietói kézirat*; — 3. *Egyéb variánsok, főként a Brüsszeli- és a Fuldai-hátrákódex*. Horváth tehát „olyan forrást proponált, amelytől — az ő saját kimutatása szerint — a magyar szöveg 194 esetben különbözik” (ItK 1968. 270.).

Bánfi kutatásai döntő fordulatot hoztak, amikor a firenzei Laurenziana-ban sikerült olyan változatra találnia, mely „teljesen azonos a magyarral... vagyis a magyarnak közvetlen forrása...” (ItK uo.). Ehhez a recenzióhoz részletes kritikai apparátust is készített, a végső simításokat azonban már nem tudta elvégezni rajta, így kiadásáról le kell mondanunk. Annyi megállapítható belőle, hogy milyen fontosabbnak ítélt variánsokat kollacionált, ezért ezeknek a listáját az alábbiakban ismertetjük:

1. A firenzei Laurenziana „Mugell de Nemore No. XIV.” (ff. 81va—84va: *Passio Sanctae Christinae Virginis, quod est decimo Kal. Mad.*) jelzetű kézirat.

2. A palermói székesegyház „Lectionarium”-a (ff. 164—166.: *Passio sanctae Christinae Virginis et martyris*), melyből a legendát kiadta Luigi Boglino; *Palermo e Santa Cristina*. Palermo 1881. 164—170.

3. A párizsi Bibliothèque Nationale „N. A. No 2179.” (ff. 236va—241vb: *Passio S. Chr. V. et M., quae passa est in provincia Tyro sub iudicibus Urbano Dion et Iuliano praeside, die VII. Kalendas Augustas*) jelzetű kódexe.

4. A vatikáni „Vat. Lat. 5771.” (ff. 344ra—350ra: *Passio Sanctae Christinae Virginis, quod est VIII. Kal. Aug., die V. feria, in Tyro civitate*) jelzetű kódexe.

5. Az orvietói székesegyház káptalani levéltárának kézírata (*Passio Sanctae Christinae Martyris*); kiadta: Splendiano Andrea Pennazzi: *Vita e martirio di S. Cristina*. Montefiascone 1725. 259—275.

6. Horváth Cyrill tanulmányában (*A Krisztina-legendáról*. VIII. ker. közs. főreálisk. ért. 1915/1916. Bp. 1916. 5—24.) idézett valamennyi forrás, különösen e felsorolásunk 2. (=Boglino) és 5. (=Pennazzi) pontjában említettek, továbbá a *Brüsszeli-hátrákódex* (Analecta Bollandiana VIII. 264. No. 14.) és a *Fuldai-hátrákódex* (Acta SS. Boll. V. 524—528.), tekintettel természetesen Horváth Cyrill második tanulmányainak megállapításaira (*A Krisztina-legendáról*. VIII. ker. közs. Vörösmarty Mihály reálisk. ért. 1928/1929. Bp. 1929. 5—28.)

A magyar Krisztina-legenda latin forrásszövegét a firenzei Biblioteca Laurenziana „Aedil. Flor. Eccles. No. CXXXVI.” jelzetű kódexének 228vb—231rb lapjairól adjuk közre Bánfi Florio alapján (az olvasatot az eredetivel nem állt módunkban összevetni). A dőlt szedéssel olvasható részletek kizárólag ennek a recenzióknak sajátos elemei, ezek semmi más változatban nem találhatók, a zárójelbe tett szavak pedig hiányoznak a magyar fordításból (Nyelv- emléktár VII. 273—286.).

A magyar fordításban a szöveg a *Legenda Aurea* vonatkozó fejezetének (Ed.: Graesse 1846. c. XCVIII/93., p. 419.) szavaival kezdődik: „Christina quasi chrismate uncta, habuit enim

* Két évvel ezelőtt hírt adtunk arról, hogy Bánfi Florio hagyatékában egy befejezetlenül maradt (eredetileg is folyóiratunk számára készült) cikk van a Krisztina-legenda általa felfedezett igazi forrásáról. (vö. ItK 1968. 269—271.). Nem sokkal később — megkeresésünkre —, Dr. Stefano Mester elküldte nekünk a kéziratot, így jelen közleményünk az ő szívesége révén lát napvilágot. — V. KOVÁCS SÁNDOR.

balsamum boni odoris in conversatione et oleum devotionis in mente et benedictionem in ore." A továbbiak a firenzei recenzió szövegével vethetőek össze:

1. Erat quaedam *virgo* sacra et sancta puella de Tyro, nomine Christina, *spem dei habens ad custodiendam virginitatem*, nondum annorum *undecim*. Erat autem pater eius de genere *magno, dignitate magistri* militum. Erat autem gentilis et mater eiusdem puellae de genere Anniorum regali. *Habebat autem hanc puellam unicam*, nomine *Christina*. Et fecit pater eius Urbanus turrim altam et introduxit eam in turrim, cum duodecim ancillis, et fecit *deos argenteos* et posuit eos infra turrim, ut adoraret eos; *nec* umquam inde descenderet, ne conspiceretur ab hominibus. Magni enim decoris erat, et multi eam volebant desponsare. Pater autem dicebat: Neminem promitto filiam meam; quid enim si virgo permaneat et veneretur *deus* (!); *multum enim misericordes habemus deos nostros*.

2. Sancta autem Christina erat in dilectione dei posita; et accipiens toracem ad offerendum in altare idolorum, ponebat illum in fenestra, (quae respiciebat *ad orientem*); et stans in fenestra, aspiciebat in coelum; et intuens *ad stellam orientem*, et *notabat* in corde suo et ingemiscebat fortiter et flebat et non offerebat incensum idolis per dies septem. *Dicunt* ancillae eius: Domina nostra, ecce iam *dies septem* sunt, ex quo dii sacrificium non acceperunt, neque incensum, neque libamen posuisti; ne forte irascantur super nos, et pereamus. Infans autem Christina dixit ad ancillas suas: Quid *talia mihi* dicitis pollutae et miserae sine anima? Nonne dii isti caeci et surdi sunt, qui *non loquuntur*, nec sensum habent? Ego autem habeo dies septem, *in quibus* non offero sacrificium deo vivo, qui fecit coelum (cum *stellis*), terram et mare et omnia, quae in eis sunt. Ancillae autem eius (procidentes ad pedes eius) *dixerunt*: Domina nostra, (regalem habes imaginem, et *licet tibi regnare*); quid *est*, quod erras et deum alienum colis, (quem nos non novimus)? Quod si audierit pater tuus, dominus noster perdet nos et genus nostrum; dicet, quia *eam vos docuistis colere deum*, qui a Pilato interrogatus est. (Et *quo fugiemus a facie*?) Infans autem Christina dixit ad ancillas suas: Quid seducimini a diabolo et ydolis? Accedite et vos ad deum coelestem et ad filium eius dominum nostrum Iesum Christum, et *ipse liberabit vos a diabolo*.

3. Et cum adhuc *loquerentur*, introivit Urbanus pater eius, ut videret filiam suam et adoraret (deos suos. Veniens autem cum gaudio magno adorare) deos suos et *ut offerret* eis sacrificium, expectabat autem filiam suam secundum consuetudinem, ut offerret ipsa incensum idolis. Sancta *Christina autem* in fenestra incumbens, intuebatur in coelum. Ancillae autem venerunt et dixerunt patri eius: Deprecamur te, domine, omnium nostrum potestatem habens; filia tua, [f. 229ra] domina nostra, ecce habet dies novem, ex quo non *sacrificavit* diis sacrificium, (sed neque incensum posuit, neque libamen). Pater autem eius dixit: Domina *mea* filia Christina, quid est *hoc* quod tibi placuit, aut quis error in te introivit *ut* deum colas, qui non potuit seipsum adiuvere? Domina mea filia Christina, (unica mihi), ignoras quia propter te *laboro*, et multum *flevimus et adoravimus deos* nostros, (petentes,) ut condonent te nobis. Accede ergo, *adora* et immola coelestibus diis, qui te fecerunt in hanc aetatem venire; ne forte irascantur tibi et perdeant te, (filiam meam). Sancta autem Christina dixit ad patrem suum: Noli me vocare filiam tuam, sed eius *me dic* filiam, *cui dixi* me offerre sacrificium iustitiae et veritatis et iustificationis, quoniam ipsi dicam gloriam et honorem et magnificentiam in secula seculorum. (Et gavisus est pater eius, putabat quia de diis eius diceret; occurrens *ibat* osculari eam. Et exclamavit sancta Christina patri suo: Non polluas mihi os; munda autem volo offerre immolationem coelesti deo.)

4. Pater autem *eius*, errans in verbis eius, *dicat* (ad eam): Domina mea filia Christina, noli uni deo offerre sacrificium, ne alii irascantur *tibi*. Sancta autem Christina dixit: Non bene locutus es veritatem: *offeram* patri et filio et spiritui sancto, (*sanctae trinitati in unitate, qui fecit orbem terrae, coelum, mare et omnia*, quae ab eo creata sunt; ipsum benedico, ipsum adoro, ipsum glorifico, ipsi offero sacrificium absque sanguine in veritate laudis, et incontaminatum incensum *patri meo*, qui est in coelis, in quo credidi et credo *dominum* meum, in eo est veritas et salus.) Pater autem eius (respondit et) dixit ad eam: (Christina, filia mea incontaminata,) ecce adoras tres deos; alios vero quare non adoras? Sancta autem Christina dixit: (Non erubescis, homo sine scientia, quia concupivi adorare coelestem deum?) Trinitas autem *in personis* una deitas in substantia est; (quare mihi vim facis adorare deos alienos? Affer mihi munera immaculata, ut adorem patrem meum, *dominum meum* coelestem, et offeram ei sacrificium sine sanguine et incensum veritatis, qui me probavit ad veritatem suam.) Pater autem eius seducebatur in verbis eius; putabat, quia *de diis eius* (vel *de ydolis*) diceret. (Et transmisit omnia, quaecumque *praecipit ei* filia sua. Et iterum dixit *sancta Christina ad ancillas suas*: Annunciate domino vestro Urbano, ut transmittat mihi tunicam immaculatam et incontaminatam, *ut expolium a me* pollutionem coinquinationis et induam me *tunica* sine dolo et offeram munera immaculata et incensum immaculatum et cor mundum aeterno deo, creatori seculorum, qui nos vocavit *ad sacrificium* veritatis; ut indulgere dignetur *peccatis meis*, quae feci, *quia seducta fui* ab impiis hominibus in *abominationem* ydolorum.)

5. Sancta autem Christina, (induta tunica incontaminata et immaculata, lavit faciem suam et manus); in cubiculo inclusit se, (et offerebat sacrificium et incensum coelesti salvatori). Et orans, cum fletu dicebat: Domine [f. 229rb] Iesu Christe, fili dei coelestis (et) invisibilis, qui ab immortalis patre missus es (et descendisti) super mundum hunc, (quem tu fecisti,) et induisti carnem humanam et sustinuisti mortem ab impiis hominibus, (ut cognoscamus tribulationem hanc propter tuam deitatem.) Ego, peccatrix ancilla tua Christina, *rogo miserere mihi*, quia *multum* peccavi (et gessi) per ignorantiam et colui demonia a iuventute mea. *Nunc autem* in te spero, adesto mihi in his poenis, quae preparatae sunt mihi, ut per tuam virtutem vincam omnes, qui *non cognoverunt* nomen tuum, (domine,) et omnes timeant et contremiscant nomen tuum *magnum*. Angelus autem domini stetit *contra faciem* eius, dicens: Incontaminata et immaculata domini ancilla Christina, exaudivit dominus deus deprecationem tuam; viriliter age et confortetur cor tuum contra tres iudices, ut glorificetur virtus dei. Tunc sancta Christina dixit ad angelum: Domine meus, da mihi aeternum signaculum salvatoris domini Iesu Christi patris mei *immortalis*, et neminem timeo. Angelus autem domini apprehendit eam, oravit super caput eius et dedit ei signaculum crucis. Sancta autem Christina *conversa* a dextris, *invenit* panem positum candidum, tamquam lac, et dulcem super mel (et favum). Et accipiens, dedit angelo et dixit ei: Domine meus, accipe hunc panem, *benedic* et da mihi aeternam vitam et *remissionem omnium* peccatorum meorum; ecce enim sunt duodecim dies, quibus panem non gustavi. Angelus autem domini accipiens panem, *benedixit* et dedit ei manducare panem immortalitatis. Et accipiens, *sancta virgo* Christina oravit et invocavit patrem et filium et spiritum sanctum, dicens: Domine deus, pater domini nostri Iesu Christi, qui dignatus es a me *accipere* (hunc) panem incorruptionis; ideoque gratis refero nomini tuo, Iesu Christe. Et accipiens, gustavit.

6. Facto autem vespere, accipiens beata Christina deos Iovem, Apollinem et Venerem, et deposuit eos per tres scalas; solvens fasciam suam, ligavit in fenestra et descendit per eam et confringens ydola, dedit (ea) pauperibus; et *reversa est iterum per fasciam suam*. Die autem facto, venit pater eius Urbanus adorare ydola; et convocans ancillas suas, interrogavit eas, dicens: Quid facti sunt dii? Procedentes autem ancillae ad pedes eius, dixerunt: *Deprecamur te*, domine noster, filia tua confringens eos, *proiecit in plateam*. Pater autem eius Urbanus valde iratus est; accipiens sanctam Christinam, iussit eam palmis caedi in faciem et interrogavit eam, dicens: Ubi abscondisti deos? dic mihi! Christina autem noluit ei *responsum reddere*. Et iterum dicit pater eius: Per misericordes deos, quia nisi dixeris mihi, *membra tua ferocissimis bestiis dabo*. Accede ergo et adora deos coelestes, nec irascantur tibi, et pereas male. Sancta autem Christina aperuit os suum, dicens: Iuste locutus es, ut adorem deum coelestem et eius filium Iesum Christum. Iratus autem pater eius Urbanus iussit eam virgis [f. 229va] caedi. Et mutati sunt super eam duodecim homines, qui caedebant eam. (Pater autem eius Urbanus, ignorante uxore sua, haec faciebat filiae suae. Illi autem, qui caedebant eam), deficiebant et cadebant. Sancta autem Christina dixit patri suo: Impudice et sine honore et abominabilis Urbane, ecce, qui caedunt, *cadunt*; (et vides,) quia virtutem non habent. Pater autem eius Urbanus in magna angustia erat, quia taliter iniurias patiebatur a filia sua, et *iussit* in collo eius boias mitti et manus (et) pedes eius mitti in vinculis, et claudi eam fecit in carcere. *Ivit* autem pater eius Urbanus in domum suam, nihil volens manducare.

7. Audivit autem uxor eius de filia sua, quia talia perpessa fuerat a patre suo; *scidit vestimenta sua* et *posuit* cinerem super caput suum. Et abiit ad carcerem ad filiam suam et *cecidit ad pedes filiae suae* et cum lacrimis dicebat ad filiam suam; Christina, miserere matri tuae, quia propter te morior; et unicum te habeo. *Filia mea*, miserere mei; et omnia mea tua sunt. Filia mea Christina, lumen oculorum meorum, *scis*, quia ego te genui, et mamillas meas suxisti? Quid est, quod factum est tibi, ut alienum deum colas? Sancta autem Christina aperiens os suum, dixit ad matrem suam: Quomodo me filiam tuam vocas, aut quae ex genere vestro aliquando Christina vocata est? Mater autem eius dixit ei: Nemo. Tunc dixit beata Christina: Quid ergo me *dicis* filiam tuam? nescis, quia nomen habeo Christi (coelestis) salvatoris? Ipse est, qui me probavit ad militiam suam coelestem et armavit me et dedit mihi victoriam ad vincendum omnes, qui non cognoverunt deum, et ad *deponendam* vestram abominationem et ydola, quibus seducti estis. Mater autem eius haec audiens, *reversa est* ad domum suam et nuntiavit omnia viro suo.

8. Vir autem eius Urbanus ira commotus est adversus filiam suam. Mane autem facto, sedit publice adversus filiam suam. Euntes autem milites, *traxerunt* (sanctam) Christinam de carcere (et) vincum ducebant in praetorium. Omnes autem mulieres videbant beatam Christinam (tam vinctam) et *quomodo trahebatur (ad praetorium)*, voce magna clamaverunt, dicentes: Deus huius infantis, adiuva eam, quia ad te confugit! Et iussit pater eius Urbanus adduci eam ante suum tribunal, et dixit ei: Misereor tibi, Christina, quoniam filia mea es. Accede ad deos et adora eos, ut propitientur tibi et liberent te ab errore, quem passa es. Si vero noluveris adorare eos, iubeo te multis tormentis interfici, nec (enim) vocaberis filia mea.

Sancta autem Christina respondit: Magnam mihi gratiam praesta, o impudice et tyranne *Urbane*, quia iam me non vocas filiam diaboli, *quem te essere affirmo*; nec enim es pater meus. Urbanus autem ira repletus eam expoliari et cruciari membra eius multis tormentis. Erant autem, qui eam torquebant, homines numero duodecim et defecerunt, torquentes [f. 229vb] eam. Pater eius Urbanus non satiabatur sed iterum iussit eam amplius torqueri. Et sustulit de carnibus suis sancta Christina et iactavit in faciem patris suis et dixit ei: O *maledicte et amare*, tibi dico Urbane, *periturus es in seculo venturo in incendio flammarum. Desiderasti manducare carnem filiae tuae*: ecce, ante oculos tuos sunt positae; accipe et manduca confusionem vultus tui. Pater autem eius (impiissimus) dixit ad eam: Christina, tibi dico, iam accede et adora deos; sin vero *non te vocabo filiam meam*. Et si non sacrificaveris (diis), inferam tibi saevissima tormenta; et non te eripiet ille, qui mortuus est a Iudaeis, quem tu colis. Sancta autem Christina respiciens in coelum, dixit *ad eum*: Omni malitia replete impudicissime, ignoras, quia filius dei vivi, lumen veritatis, salvator mundi, qui descendit de coelo, *removet omnem malitiam tuam et salvabit me*. Nunc et propter eum, qui me *salvat*, haec sustineo, ut *vincam tuam virtutem*.

9. Pater eius, non ferens eius *iniuriam*, iussit afferri rotam et alligari sanctam Christinam: et sub rota incendi flammam et sterni sub ea ligna et *oleum diffundi in ignem*, ut celerius finiretur. Christina autem *alligata est* in rota; et cum giraretur rota, *conquassavit totum corpus eius*. Beata autem Christina respiciens in coelum oravit, *dens*: Benedico te, deus meus, qui in coelis es, gratias tibi ago, pater meus Jesu Christe; noli me derelinquere in hoc certamine, sed extende manum tuam et tange hunc ignem et extingue eum, *neque ideo* gaudeat tyrannus Urbanus super me. Haec dicens, sancta Christina exiit ignis subito et interfecit *ex paganis mille quadraginta*; et erant angeli domini adstantes ei. Urbanus autem iussit eam deponi de rota et interrogavit eam, dicens: Christina, quis te docuit haec maleficia? Confitere mihi; quod si *confessa* non fueris, non vives *inter* manus meas. Sancta autem Christina dixit ad Urbanum: *Nonne* tibi dixi, immunde Urbane, carnifex, vermis, quia pater meus est Christus, qui me docuit hanc conversationem? Ipse est lumen eorum, qui in tenebris sunt, via errantium, gaudium tribulantium, spes eorum, qui invocant eum. Ipse est, qui me docuit omnem iustitiam et *amorem* dei vivi. Propterea te confundo et tua saevissima tormenta *condempno* et omnes tuas virtutes cum patre tuo diabolo. Pater autem eius Urbanus, victus a verbis filiae suae, *nesciebat* quemadmodum *perderet* eam. (Et) iussit eam duci in carcerem. Et dum ducta fuisset beata Christina, sebedat et eloquia dei meditabatur. Venerunt autem in conspectu eius tres angeli, afferentes ei *prandium* et posuerunt super eam manus, et statim sanatum est totum corpus eius.

10. Beata autem Christina respiciens in coelum, dixit: Domine deus coelestis, medice, vulnere occultorum scio et cognosco, *quia* non me *derelinquis*, sed magis memoratus es mei, et misisti mihi *prandium* per sanctos angelos tuos. *Scis enim domine*, quia in multo certamine sum, et *ideo* misisti mihi escam redemptionis. Per noctem autem transmisit Urbanus [f. 230ra] pater eius quinque pueros et iussit alligari lapidem in collo eius et mitti eam in mare. Et dum *perducta* fuisset in medio *mari*, ibi eam iactaverunt. Statim chorus angelorum suscepit eam, et deambulabat cum angelis super aquas maris. Respiciens sancta Christina in coelum oravit, dicens: Domine Iesu Christe, qui nobiscum es et non deseruisti timentes te, ostende mirabilia tua et iube me accipere in his (aquis) sanctum signaculum tuum, quia tu ambulasti super aquas maris et benedixisti illas. Et nunc iube me renasci et accipere lavacrum regenerationis et emundari a sordibus, quae mihi superpositae sunt. Et illumina me, domine Iesu Christe, *illuminatione sancta* et splendore tuo indue me indumentum *aeternae veritatis*. Et cum haec dixisset beata Christina, nocte in medio *mari*, facta est vox de coelo, dicens: Christina, exaudivit dominus deus deprecationem tuam. Et statim de coelo venit nubes candida super caput eius. Vidit sancta Christina venientem gloriam dei et stolam *purpuream*, angelos cum *suavitate odoris* et cum hymnis. Et respiciens in coelum oravit, dicens: Fili dei *invisibilis* et *immaculate*, qui hodie *ad me descendisti* et donasti mihi gloriam immortalem renovationis, libera me de *manibus impiissimi Urbani*, qui definivit et minas posuit, *ut in crastino die* interficiat me. Haec dicens, beata Christina *perducta est ab angelis* ad litus maris; et ministrabant ei, glorificantes deum. Pater eius in hac nocte, cum multis tormentis et cruciatibus, reddidit animam. Beata autem Christina, auditio iam patre suo mortuo, exurgens oravit, dicens: Gratias (tibi) ago, deus patrum nostrorum Abraham, Isac et Jacob, qui *exaudisti me (ancillam tuam)* et *liberasti me de manibus iniqui, qui voluit perdere me*; qui es deus benedictus in secula seculorum. Amen.

11. Tempore autem aliquanto transmissio, advenit alius iudex in loco Urbani, nomine Dion, et ipse nequissimus ydolorum cultor. *Obtulit autem ei officium gesta beatae Christinae*; legens haec, (*tanta tormenta*), quae *perpressa fuerat* et non se *subdidisse* culturae ydolorum. Iussit iudex Dion adduci eam ante suum tribunal, et dum ducta fuisset, videns eam, quia speciosa erat nimis, vocavit eam iudex juxta se et blandis sermonibus cepit ei dicere: Christina, bene

nata es et de regali genere consistis et magnam tribulationem *perpressa es*, sicut audivimus. *Quis error* in te introivit, ut derelinquas misericordes deos, qui dominantur *omni terra*, et ipsi sunt, qui dominantur omni animae. *Accede ergo et adora deos* et noli seduci in humanis maleficiis; et scribens, referam de te orbi terrae, quia de genere Aniciorum es, et *tradamus te nuptum potentissimum et gloriosissimum omnium omnium illustrium*. Si vero nolueris, quae tibi iubentur a me, per invictos et misericordes deos, pessima iudicia tibi applicabo, et non te eripiet deus tuus, quem colis. Beata [f. 230rb] autem Christina respiciens in coelum, (oravit) dicens: *Adiuvā me, Christe!* Et dixit ad iudicem: Immundis sermonibus tuis non me poteris seducere, neque tu, neque rex tuus, ut derelinquam coelestem deum et dominum meum *Iesum Christum*, qui mihi adest et liberabit me de tormentis *iniquissimarum manuum tuarum*. Iratus (autem) *iudex* Dion (propter iniurias eius), iussit eam virgis caedi. Sancta autem Christina dixit: Horribilis vultu et abominabilis cum diis tuis, non erubescis, quia *iocamenta poenarum* mihi obtulisti? Maiores mihi poenas adhibe; credo enim in salvatorem meum dominum Iesum, quia confundere te habeo, quem ad modum fratrem tuum Urbanum. Iudex (vero) dixit: Christina, suffero tuas iniurias et misereor tibi, ut revertaris ad deos et (ut) misericordiam consequaris. Sancta autem Christina respondit: Dic mihi nomen tuum. Iudex respondit: Dion. Christina dixit: Iuste cognominatus es *dion*, ydolorum enim caecorum et mutorum nomen habes.

12. Iratus autem iudex iussit afferri cunam aeream et *sulfur et succendi subter ignem*, et mitti picem et resinam et oleum. Et miserunt eam milites in cunam. Et stabant quatuor ex eis et coagitabant cunam et *conversabant sanctam Christinam*, ut celeriter finiretur. Beata autem Christina oravit, dicens: Te laudo et glorifico, domine Iesu Christe, quia dignam me fecisti renasci et velut infantulam a ministris *alienari*. Iudex autem dixit: Non te tangunt haec tormenta, Christina? Attende, quomodo te sopportant dii, (et ideo te non tangit ignis.) Accede ad deos et deprecare eos, ut liberent te a peccatis tuis, quem fecisti in eis. Beata autem Christina dixit: Impie et impudice, filius diaboli, non *timeo* iudicia tua, neque minas tuas, quas mihi ostendis. Spero enim in nomine domini *nostri Iesu Christi*, quia transmittere te habeo in tenebras exteriores, ubi cruciatur Urbanus frater tuus. Iudex autem ira repletus iussit radi caput eius et nudam torqueri et per publicum *deportari*. *Omnes mulieres* intuentes eius turpitudinem et *quod talia perpressa fuerant*, exclamaverunt omnes una voce, dicentes ad iudicem: *Iniuste, iudicia tua iniqua sunt et praecepta tua*. Quid haec agis? Confundisti enim sexum mulieris. *Beata Christina* respiciens in coelum, oravit, dicens: Salvator mundi, gratias (tibi) ago, quia dignam me fecisti in hac die notam fieri omnibus, ut *me cognoscant* omnes, quia tua sum ancilla. *Deponentes eam*, milites duxerunt ad carcerem.

13. Mane autem facto, iussit iudex adduxi eam in praetorium et statuit eam ante suum tribunal et dixit ei: Christina, *veni ad templum* et adora deum magnum, ut misericordiam consequaris *de magnis poenis*, quae tibi praeeparatae sunt. Beata autem Christina aperiens os suum, dixit: Quid erras, Dion impudice et insensate, consimilis [f. 230va] (*animalis et consimilis*) *ydolis tuis*, non tentabis me, ancillam dei excelsi, neque timebo minas tuas. Iudex dixit: Christina, quare *me sic exhonoras*? Sustineo omnes iniurias tuas; noli *errare*, sed accede deos et offer illis sacrificium, ut misericordiam consequaris, quia multum te *supportabant*. Christina autem dixit: Bene dixisti, impie, aliene a deo; ego autem offeram coelesti deo sacrificium, qui est dominator coeli et terrae; ipse enim me custodit ab omni tua maligna operatione. Iudex autem gratulabatur in verbis eius; *putabat, quia accederet ad Apollinem* et adoraret eum. Elevans autem beata Christina manus suas *ad coelum*, oravit, dicens: Domine deus, coelestis pater Iesu Christe, qui verbo fecisti omnia, qui descendisti super aquas maris et illuminasti me per lavacrum regenerationis: et nunc audi me, ancillam tuam, et praecipe *ydolum istud*, quod hic *animas seducit* in interitum ire.

14. Stabat autem sancta Christina (in templo ante Apollinem) et exclamavit magna voce, dicens: *Tibi dico, ydolum sine anima*, in nomine domini mei Iesu Christi, exi de templo hoc et ambula quadraginta pedes; *et sta illic in loco, quem praecipio tibi*. (Et) *exivit de templo et ambulavit quadraginta pedes*; *et stetit in loco*, ubi ei praecepit sancta Christina. Sed intendens iudex territus valde cecidit *in faciem suam* et statim surgens, *cum tremore* magno clamavit, dicens: Christina, maleficia tua in omnibus praevaluerunt, quia et per maleficia tua movisti Apollinem dominum nostrum. Sed multum ipse misericordiam habet super te; et ideo *obaudivit te* et deambulavit et exivit de templo, ut *videret creaturam suam*. Beata autem Christina contristata est in verbis eius et dixit: Tyranne et inimice veritatis, diabole, non cognoscis timorem dei coelestis *et quae antea fecit* et nunc facit in hoc mundo? Incredibilis et aliene a luce veritatis, tu dicis deum esse Apollinem, qui ab hominibus factus est. (Et) *ego credo deum meum*, patrem domini mei Iesu Christi, qui nobis praestat veritatem lucis, *in qua credidi et credo*. Et oravit, dicens: Praecipe, domine Iesu Christe, *in hac hora ydolum fieri pulverem*. Et statim cecidit et factus est pulvis, sicut oravit sancta Christina. Et multi ex gentibus crediderunt et exclamaverunt omnes, una voce *dicentes: Domine Iesu Christe, iube et super*

nos veritatem deitatis tuae *supervenire*, ut et nos credamus in lucem veritatis tuae, quia erravimus, adorantes ydola usque in hodiernum diem. Crediderunt autem illa hora tria milia virorum. Et conterritus est iudex Dion propter Apollinem, quia cadens exterminatus est, intra semetipsum ait: Hoc si audierit rex, quae facta sunt per maleficia Christinae in Apollinem deum suum, me male perdere habet. Et statim [f. 230vb] *angustiatus mortuus est. Erat autem Christina in carcere, glorificans deum.*

15. Tempore autem aliquanto transmissio, *advenit* alius iudex, et ipse *impiissimus* adversarius christianorum, nomine Iulianus. Veniens in praetorium, *offertur* (1) ei gesta beatae Christinae. Et cum lecta fuissent ante eum, iubet (Iulianus) statim adduci Christinam ante suum tribunal. Et ait Iulianus: Christina, audivi, quia multa gessisti per maleficia (et carmina), nunc accede et adora deos aeternos et offer eis sacrificium. Si vero nolueris iussiones meas *facere et adorare deos meos*, (pessima) *tibi inferam tormenta terribilia*, et non te adiuva-bit Christus, *quem colis*. Beata vero Christina aperiens os suum, dixit: Ut quid talia loqueris, Iuliane miserabilis et particeps diaboli et inimice dei. Non tentabunt me verba tua; ego enim ancilla sum Christi, non timebo ea, quae mihi a te inferenda sunt tormenta. Iulianus autem iussit *incendi* fornacem usque in dies tres et mitti eam *in fornacem*. *Erat autem sancta Christina in fornace, laudans et glorificans deum*. Et vox magna exivit de fornace. Audientes autem milites vocem, territi sunt valde et euntes nuntiaverunt Iuliano, *dicentes: Domine, audivimus magnum clamorem in fornace, qui terruit nos valde*. Hoc audiens, Iulianus iussit aperire fornacem; et invenerunt beatam Christinam, tamquam de lavacro procedentem et laudantem deum.

16. Et adducta est ante tribunal; et dixit ad eam Iulianus: Dic mihi, Christina, et *confitere omnia maleficia, quibus omnem naturam subdidisti*. Si autem nolueris mihi confiteri, deteriora tibi inferam tormenta. Beata Christina respondit: *Iuliane pessime, non timeo minas tuas; habens deum meum adiutorem*. Si autem virtutes habes et aliqua deteriora tormenta, ostende. Iulianus autem iussit adduci marsum et dimitti *super eam duos serpentes*. Et dixit ad eam Iulianus: Dic mihi, Christina, *numquid has bestias maleficare poteris?* Sancta (autem) Christina respondit (ei): Incredule et insensate *sine intellectu, ego credo*, quia dominus meus Iesus Christus *astitit mihi in omni tormento*. Iulianus autem iussit dimitti bestias, *quae conculaverunt se ad pedes sanctae Christinae et lingebant plantas eius*. Christina autem respiciens in coelum et cum lacrimis oravit, dicens: *Gratias tibi ago, domine Iesu Christe, lumen veritatis, refugium eorum, qui timent nomen tuum, quia dignatus es me reptilibus notam fieri*. Iulianus autem ad marsum dixit: Numquid et tu magus es? Irrita bestias, *ut tangant eam*. Marsus autem irritabat eas cum incantationibus suis. Illae autem bestiae impetum fecerunt in ipsum marsum et occiderunt eum; et nemo ausus erat *accedere*. Beata autem Christina *orationem faciens, dixit ad serpentes: Vobis dico reptilibus in nomine domini mei Iesu Christi, ite ad loca vestra, neminem nocentes*. Et statim recedentes, abierunt *in cubilibus* suis. Et respiciens Christina *ad coelum oravit*, dicens: Deus coeli et terrae, qui misisti filium [f. 231ra] *tuum Iesum Christum et suscitasti Lazarum a mortuis, exaudi me, ancillam tuam, in virtute tua sancta et in brachio tuo extento resuscita hunc hominem de morte*. Et apprehendit *manum eius*, beata Christina dixit: Adiuva me, domine, ut omnes videntes *glorificent nomen tuum, quia tu es deus meus et omnium virtutum operator*. Et venit vox de coelo, dicens: *Confide Christina et viriliter age, ego enim tecum sum et quodcumque postulaveris a me, dabo tibi*. *Consignavit* beata Christina mortuum et clamavit, dicens: In nomine *domini Iesu Christi surge tu, qui mortuus es*. Et statim surrexit et procidens ad pedes eius, dixit: Gratias ago deo tuo, qui me suscitavit a mortuis. Iulianus autem dixit: Christina, *sufficiat tibi; ostendisti omnia maleficia tua, veni et convertere ad deum nostrum, qui te patitur*. Beata autem Christina dixit (ei): Insensate et absque dei timore et sine intellectu, non *viderunt oculi tui virtutes, quas fecit deus coelestis et Iesus Christus filius eius, qui liberavit servos suos ab omni malo*.

17. Iulianus autem ira commotus iussit mamillas eius abscidi. (Tunc) beata Christina dixit ei: Iuliane, lapideo corde et ab omni via veritatis expulse, iussisti mamillas meas abscidi. *Respice, insensate, et vide, quia pro sanguine lac egreditur*. Et respiciens in coelum, beata Christina dixit: Gratias tibi ago, domine Iesu Christe, rex omnium seculorum, *quia dignatus es me ab omni impedimento corporis mei liberare*. Scio enim, quia iam parata sum finire certamen meum et accipere *in corruptionis coronam*. Haec cum dixisset beata Christina, iussit eam iudex in carcerem mitti. Et venerunt omnes matronae *videre eam*, audientes tribulationes, quas sustinuit, *ferentes secum multa de bonis suis*, ut blandirentur ei et consolarentur eam. Et invenerunt beatam Christinam sedentem et meditantem eloquia dei. Et ingerentes se, matronae *protece-runt se ad pedes eius*. Beata autem Christina consolabatur eas. Illae vero admirabantur in *suffe-rientia eius, ex quibus septem matronae crediderunt*.

18. Mane autem facto, iussit Iulianus adducere eam in praetorium et (convocans eam ante suum tribunal,) dixit ei: Christina, *tempus tuum impletum est, convertere iam ad deos meos; sin autem auferam animam tuam abs te; ex hoc tibi non parcam*. (Beata autem Christina dixit:

Amodo non tibi erit requies, neque in hoc seculo, neque in futuro, *quod* permanet in aeternum. Iulianus autem non ferens iniuriam, iussit linguam eius abscidi.) Sancta autem Christina respiciens in coelum, dixit: Deus meus, qui me non dereliquisti, (creator,) respice super me, ancillam tuam, et iube me venire in hoc certamine ad te. Et facta est vox de coelo, ad eam, dicens: Ecce aperti sunt tibi coeli, veni et suscipe coronam tuam, [f. 231rb] quam virtutes coelorum expectant et benedicunt deum propter te, quia ab infantia tua tam constantem te reddidisti. Ideoque angeli exultant, videntes tuum certamen. Et vox iterum facta est, dicens: Veni, accipe aeternam requiem et brachium incorruptionis tuae. Audiens (autem) Iulianus, ira commotus, dimisit sagittas et sanctam virginem interfecit, quae Christum laudens (ita) emisit spiritum. Venit autem quidam de genere eius, qui crediderat in dominum Iesum Christum per beatam Christinam; et curavit corpus eius ex more et collocavit eam in optimo loco. Implevit autem martyrium suum beata, Christina octavo kalendas augusti die quinta feria in Tyro civitate, agente Iuliano iudice, regnante domino nostro Iesu Christo, cui est honor et gloria in secula seculorum. Amen.

Bitskey István

KAZINCZY GÁBOR LEVELEZÉSE

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1967. évi 5–6. számában Csorba Zoltán közölte Erdélyi Jánosnak 17 db Kazinczy Gáborhoz írott levelét. Erdélyi János halálának 100 éves évfordulója előtt különösen időszerű és jelentőségeltjes volt e levelek felfedezése, hisz ezzel a nagy költő-kritikus-esztéta levelezése, amelyet T. Erdélyi Ilona adott ki, jelentős mértékben kiegészült.

A Miskolci Levéltárban azonban (Kazinczy Gábor hagyatéka, I. csomó) az Erdélyi–Kazinczy Gábor levelezés 17 darabja mellett még egész sor, irodalomtörténeti szempontból értékes levelet talált meg Román János, a levéltár igazgatója. Erről az irodalmi értékű irat-csomóról igyekezünk most átfogó képet adni és néhány jelentősebb darabját publikálni.

A Kazinczy Gábor hagyatékát alkotó levelezés 104 darabból áll: 103 levélből és egy 9×12 cm nagyságú, mindkét oldalán teleírt céduláscsokorból. A levelek közül 3 német, a többi magyar nyelvű, időhatáruk: 1823–1853. Íróik többsége a reformkor ismert írói, publikusai, kritikusai közül kerül ki, összesen 45 különböző személy. A címzett — 5 levél kivételével — Kazinczy Gábor, irodalmunk egyik igen érdekes, mindmáig több tekintetben talányos alakja. A sokoldalú, tehetséges ifjú példaképének nagybátyját, Kazinczy Ferencet tartotta, s az 1830-as évek közepétől maga köré csoportosította a fiatal írókat, akiket tanácsaival és lelkes buzgalomával ösztönözött munkára. A most megtalált levelek egyik fele ebből az irodalomszervező korából, az 1830-as évek második feléből való, másik fele pedig a Zemplénben, közeleti pályán eltöltött éveiből, (1840–48). Ez utóbbiak közül több is igazolja azt a tényt, hogy Kazinczy Gábor mindig a reformpolitika, a haladás oldalán állt. A szabadságharc bukása számára is keserű csalódást jelentett: íróársai, barátai, rokonai közül többen életüket fizették az elveik melletti kiállásért. A melankóliába süllyedt Kazinczy a Borsod megyei Bánfalvára vonult vissza, özv. Vladár Józsefné Lónyay Sarolta kastélyába, s itt élt egész 1864-ben bekövetkezett haláláig. Ezután hagyatékának legnagyobb része az MTA Könyvtára, az Egyetemi Könyvtár és az Országos Levéltár kéziratgyűjteményeibe került, kisebb része azonban a Vladár-családnál maradt s csak a felszabadulás utáni levéltári begyűjtés alkalmával lett beszállítva a Miskolci Levéltárba. Ezek között voltak a most közlésre kerülő levelek is.

A teljes terjedelemben való közlést a levelek nagy száma lehetetlenné teszi; ezért az anyagot két részre osztottuk. Az első csoportban a levelekről annotált ismertetést adunk, mely természetesen a téma megjelölése mellett a fontosabb összefüggésben előforduló személyneveket is tartalmazza. Azokat a leveleket soroltuk ide, amelyek csak kisebb jelentőségű közléseket tartalmaznak, s nem mondanak a reformkor irodalmi életéről, szervező egyéniségeiről értékes vagy új adatokat. Ha ilyen mégis előfordul, azt természetesen szó szerint idézzük.

A második csoportban azt a 18 levelet közöljük teljes terjedelemben, amely a legtöbb értékes adatot tartalmazza a kor irodalmi mozgalmairól s a leveleket író személyekről. Ezek közt az elsőnek írója Evva András, sátoraljaújhegyi ügyvéd, Kazinczy barátja, akinek levele a *Parthenon* c. zsebkönyv megjelenésének előzményeiről tájékoztat. Különös értéke a levélnek az a határozott hang, mely a zempléni ifjúság „művelődésre serkentő intézetek” melletti áldozatkész állásfoglalását jelzi.

Ezután a reformkor egyik kimagasló politikusától, Szemere Bertalantól közlünk hat levelet. Ennek különösképpen az adja meg időszerűségét, hogy 1969. jan. 18-án emlékeztünk meg Szemere Bertalan halálának 100. évfordulójáról. A most közölt levelek alapján még teljesebben áll

előttünk a hazájáért rajongó ifjú politikus alakja. Első levele ifjú lelkesedéssel, finom líraisággal számol be a pozsonyi országgyűlés hangulatáról és néhány eseményéről; az események áramában élő, azokra frissen reagáló — sőt sokszor azokat alakító — ember írása ez. Többi levele Kazinczy Gáborhoz fűződő személyes barátságáról, közös irodalmi törekvéseikről ad értékes adatokat.

Tóth Lőrinc két levele a *Szívhangok* c. verseskötet megjelenési körülményeire vet fényt; majd egy felerészben Tóth Lőrinc, felerészben Kazinczy által irt kis cédula mutatja kettejük szoros kapcsolatát, cenzúra-gondjaikat s azt, hogy műveiket gyakran adták egymásnak elbírálás végett.

Vahot Imre két levelével folytatjuk a közlést; az elsőben a *Népbarát* tervezetére, a másodikban Kazinczyval való ellentétére találunk adatokat. Ezt követi Kazinczy Gábornak Csernák Márton főorvoshoz írott levele, melyből a levélíró humanizmusa, liberalizmusa csendül ki; legnagyobb reformkori politikusainkra emlékeztető élességgel látja, „hogy a megyei szegénység véres veritékével fizetett” „orvos uraknak” első kötelességük az őket fenntartó népréteg gyógyítása. A levél feltehetően Csernák Márton válaszlevelével együtt került vissza Kazinczyhoz.

Szemere Pál első két levele bepillantást enged a kor irodalmi harcaiba, a harmadik pedig két „új pöröllyözött”, azaz nyelvújítási szó magyarázatát adja. Ezután Wesselényi Miklósné és Wesselényi Miklós egy-egy levele következik, melyek szervesen beleillenek az ItK és Erdélyi Múzeum 1901-es évfolyamában közölt Wesselényi-levelezésbe, s mind a nagy politikus életéről, mind politikai nézetéről kiegészítik eddigi ismereteinket.

A levelek alatt a legfontosabb személy- hely- vagy intézménynevek magyarázatát jegyzetek formájában adjuk. A közlés módszerében a T. Erdélyi Ilona: *Erdélyi János levelezése* I—II. Bp. 1960 és 1962. c. műben használt módszert követtük; az általunk kiegészített, feltételezett adatokat, szövegrészeket vagy szükséges megjegyzéseket minden esetben szögletes zárójelbe tettük.

Az első részben kronológiai sorrendben adjuk 69 levél tartalmi kivonatát, a teljes leveleket viszont elsősorban írók szerint csoportosítottuk, csak azon belül vettük figyelembe az időrendet. Az egy papírlapon talált két különböző kézirat egy levélnek számítottuk, így a teljes terjedelemben közölt levelek száma 18; mindez az említett 17 Erdélyi-levéllel együtt 104 darab, azaz a levéltári csomó teljes anyaga.

Kazinczy Gábornak címzett levelek:

1. Komáromy György, Pest, 1833. nov. 23.
Tájékoztatja Kazinczyt az akadémiai díjak kiosztásáról, többek között arról, hogy Vörösmarty 100 aranyat nyert „szomorújátékával”. [A Várnásról van szó.]
2. Gulácsy [Imre], Debrecen, 1835. júl. 8.
Debreceni időtöltéséről számol be, s hívja Kazinczyt is a vásárra. [Gulácsy Imre nevét ebben az időben több Kazinczyhoz írt levélben is megtaláljuk, pl. Kolosy Imre 1835. dec. 18-i levelében is.]
3. [Berzeviczy] Tivadar, 1835. okt. 10.
Mari szépségét dicséri, bevallja, hogy rá is igen nagy hatást tett. Lőcsén járt tisztújítás-kor, s itt táblabírónak választották, bár Sárosban esküdt, a kerületi táblánál meg jurátus. „Nem nagy ember vagyok-e? he!” kiált fel. Lőcsén Erdélyivel találkozott; az eperjesi jurátusokat dicséri; az újhelyi bárlól érdeklődik.
[Az aláírásban csak keresztnév szerepel; a levél hangja azonban — a felsorolt tisztségek ellenére is — mindenképp fiatal, Kazinczyval nagyjából egyidős emberre vall; ezek közt Sáros megyei, jogi pályán működő és Tivadar nevű tudomásunk szerint csak Berzeviczy (1817—1889) volt, a későbbi Sáros megyei alispán.]
4. Kolosy Imre, Sátoraljaújhely, 1835. nov. 30.
Értesíti Kazinczyt az általa küldött üzenetek és könyvek átadásáról. De a *Szerelem könnyei* c. kötetet nem adta át Marinak, úgy véli, jobb ha Kazinczy nem mutatja ki érzelmeit. Erre nézve további utasítást kér. [Gulácsy Mariról van szó, akit többi leveleiben is gyakran említ.]
5. Kolosy Imre, Cselej, 1835. dec. 18.
Gulácsy Marinak átadta a könyvet. Üdvözlí Gulácsy Imrét. Pongrácz Zsuzsi férjhez fog menni Dienes István esküdthöz.
6. Kolosy Imre, Cselej, 1836. febr. 5.
Örül a pozsonyi színház sikereinek, de aggódva kérdezi, hogy színészei magyarul játszanak-e? Beszámol a kassai színházban történt verekedésről; pünkösdre várja Kazinczyt.

7. Kis Lajos, Pest, 1836. febr. 13.
Mentegetőzik a hosszú hallgatásért. Köszöni Kazinczy barátságát. A nevelői pályát már megszokta.
8. Kolosy Imre, Sátoraljaújhely, 1836. márc. 2.
Több kisebb hír között említi Kazinczyt Pongrácz Zsuzsihoz küldött levelét és verseit, s figyelemzeti, hogy ő ezt mindenkinek mutogatta, s hamarosan férjhez megy Dienes Istvánhoz. A kassai színházi verekedés további bonyodalmairól ír.
9. [Berzeviczy] Tivadar, 1836. márc. 3.
A levél egyik témája: az eperjesi bálók; a másik: Carl Henriette szépségének elismerése. Tréfás hangon inti Kazinczyt a csapodárságtól. Zárójelben: Kriska, Lóri, Mari.
10. Tót Péter, Sárospatak, Ószhó [október] 11. 1836.
„Olly valami Casino-forma” társaság szervezéséről számol be, melynek célja lenne: könyvkiadás szervezése, könyvtár gyarapítása, újságok járatása, irodalmi összefüggések szervezése stb. Eddig ennek 21 tagja van.
11. Gönczy Gedeon, Sátoraljaújhely, 1837. jan. 13.
Újhelyi hírek, főként a karácsonyi mulatozásokról.
12. Barkóczy Ferenc, Szalatnya, 1837. jan. 21.
Beszámol a jan. 15–18. között Gömörben eltöltött napjairól, bálokon és a megyei közgyűlésen vett részt, ahol Kubinyi Ferenc indítványozta Kossuth Lajosnak a megye táblabírájává való kinevezését. Végül üdvözlét küldi Lendvaynének, Kajdacsynak és Szentkirályinak.
13. Barkóczy Ferenc, Salgótarján, 1837. jan. 29.
A levél fő témája Lendvayné, aki iránt Barkóczy nagy tiszteletet érez, s mint kifejti: „ki L-nét nem tiszteli — nem tiszteli a művészetet, mi nagy hiba!” Ezenkívül még a Gácson töltött farsangi mulatságokról számol be. Kajdacsynak küldi üdvözlétét.
14. Barkóczy Ferenc, Székesfehérvár, 1837. okt. 18.
Balatonfüredi és veszprémi tartózkodásáról számol be. Novellája még nincs kész, de most is küld átnézésre néhány „csekélységet”.
15. Barkóczy Ferenc, Tállya, 1837. nov. 10.
Néhány cikk átnézését kéri Kazinczytól, melyeket szeretne közölni.
16. Barkóczy Ferenc, Kassa, 1837. nov. 15.
Kisebbszemélyes dolgok mellett „kassai újságokról” is beszámol: „Kovacsóczy Szemlélője tán tudod is már, ismét meg hala, már harmadszor, nem tudom a nagy Castum doloris Requiem mikor lesz érte, tán egykor majd vele; — ő elkésett Pesten mulatásával — vagy is inkább a tudós társaságot a szegénytől megszabadítani való kíváncsival — és Werfer, ki vele Companiában volt első októberig — mert akkor kellett vala az új Szemlélőnek megjelenni — megvárta, de mivel K. ur nem jelent meg, vissza adá az előfizetőknek pénzüket s most ellehet a Szemlélőnek a De Profundis énekelni, mert tudom itt nem támad fel többé.” A kassai színészet helyzetére panaszkodik, sem Déryné, sem Szerdahelyi nem jön le Pestről; várják azonban Lendvayt és Kántornét. A kassai igazgatóság, mint Barkóczy írja, haragszik Bajzára, mert ő a kassai színészetet meg akarja fojtani. Végül panaszkodik, hogy Munkácsy nem küldi a *Rajzolatok* példányait; kéri, hogy Kazinczy ennek járjon utána.
17. Barkóczy Ferenc, Nagy Csebb, 1837. nov. 28.
Novellája kijavítását kéri; üdvözlí Horváth Lázárt és Bugát Pál urat.
18. Szöllősy Balázs, Mármarosziget, 1837. dec. 18.
A helyi járási főszolgabíróról, Mihályi Gáborról mond el egy történetet: vásári összetűzését egy másik nemes emberrel.
19. Barkóczy Ferenc, Nagy Csebb, 1838. jan. 5.
Újévi jókívánságok. Kéri Kazinczyt, hogy megkapta-e „holmi csekély munkáit”, melyeket átnézésre küldött. Kilátásba helyez egy fordítást is.
20. Barkóczy Ferenc, Nagy Csebb, 1838. febr. 1.
Panaszkodik, hogy nem kap leveleire választ. Több kisebb hír mellett nagyobb terjedelemben foglalkozik Breznóczy, Heves megyei országgyűlési követ esetével, akinek nevével Pyrker érsek „férjének adott hitét megszegte”. A *Rajzolatok*at már kapja, de nem találja érdekesnek.
21. Szöllősy Balázs, Mármarosziget, 1838. Télutó [február] 12.
Kinevezték a megye tisztii ügyvédjének; véleménye szerint a megye fejlődését tekintve — még a XVII. sz.-ban tart.
22. Királyföldi Endre, Eperjes, 1838. máj. 17.
Hívja Kazinczyt az 1838. máj. 28-i Sáros megyei közgyűlésre „Sáros megyénk felől tisztább s bővebb fogalomserzés végett”.

23. Kolosy Imre, Cselej, 1838. dec. 2.
Sajnálja, hogy Kazinczy ittlétekor nem találkoztak.
24. Szk József, Mezöterem, 1838. dec. 21.
Beszámol a Sztátnár megyei közgyűlés vitájáról, melynek eredményeként Nagy Ignác indítványára Kőlcsey arcképét a gyűlésterem falára mégis felakasztották. [A vezeték-név rövidítve. Személyes adat hiányában a teljes név nem állapítható meg.]
25. Gönczy Gedeon, Sátoraljaújhely, 1839. jan. 31.
Panaszkodik az újhelyi pletykák miatt, melyek szerint ő „házasságrontó”.
26. Kolosy Imre, Nagycséc, 1839. jún. 8.
Üdvözlések, jókívánatok. Szirmay Antal hazajött Pozsonyból, de nem jelölték követnek.
27. Szemere Miklós, Sátoraljaújhely, 1840. jan. 7.
Berettön töltött 4 napot; néhány kisebb jelentőségű hír az ismerősökről és a gazdaság rendezetlen ügyeiről. „Nem látja érdektelennek” a levél másik lapjára írt *Mixtura* (Opera két részben) c. gúnyíratot is elküldeni, mely a zempléni aulikus politikusokat figurazza ki.
28. Gabányi Lajos, Sztankócz, 1841. jan. 28.
„Politikai évkönyveket” küld, valamint két fordítását, melyekről véleményt kér.
29. Evva András, Varanna, 1841. Télutó [február] 4.
Hosszabb történetet ír le Moskovicz orvoshoz történt betörésről, s ennek kapcsán a korabeli börtönállapotok megjavításának szükségességét állapítja meg. Véleményét erről a *Pesti Hírlapban* szeretné közzélni, ehhez kéri Kazinczy közbenjárását.
30. Gabányi Lajos, Sztankócz, 1841. márc. 4.
Egy népreget és egy naplórészletet küld elbírálás végett s kérdi: „égetni valók-e vagy javíthatók?”.
31. Gabányi Lajos, Kassa, 1841. márc. 23.
Névnapi jókívánatok, majd Kassáról mond elmarasztaló véleményt; itt nincs „polgári élet”, még a „litteratura tanítója” sem tud jól magyarul.
32. Szögyényi Imre, Bodrogszög, 1841. márc. 23.
Kazinczy kérésére mellékelten megküldi a Zemplén megyei tömlöcökben levő rabok összeírását. Szeretné, hogyha Kazinczy pontosan lenne tájékoztatva, mert csak pontos adatokra épített javaslat lehet eredményes. [Mellékelve a kimutatás, mely szerint 150 férfi és 18 nő ül börtönben, ezek közül 78 tolvajlás miatt.]
33. Gabányi Lajos, Kassa, 1841. márc. 25.
Örömet és köszönetét fejezi ki, mert Kazinczy felhatalmazta a „Kedves barátom” megszólításra. Regéjét mindegy, hol közlik. Április elején szeretné Kazinczyt melátogatni, a kassai iskoláról lenne mondanivalója.
34. Perföldi Endre, Nagyvázsöny, 1841. ápr. 18.
Köszönetét fejezi ki Kazinczy tanácsaiért. Nemrég letett ügyvédi vizsgájáról s egy cikkéről számol be.
35. Csernák Márton, Zemplén megye főorvosa, Nagymihály, 1841. ápr. 30.
Válasz Kazinczy 1841. ápr. 27-i levelére: az említett beteget nem fogadta embertelenül, nem üzte el, csak Csiky doktorhoz küldte át, mert a kérdéses eset sebészi munkát igényelt.
36. Nyomárkay József, Sátoraljaújhely, 1841. máj. 11.
Pártfogást kér az öt feljelentő Budai András ellen.
- 37–38. Richter Márton, Sátoraljaújhely, 1841. szept. 20.
Minden „szárazbetegségben vagy hecticában” szenvedő beteget ki tud gyógyítani. Ezt azonban az orvosi kar nem ismeri el; levélíró kéri, hogy állításának bizonyítására főpróbát tarthasson. Mellékelve Meczner Pál orvos levele Richter Márton kereskedőhöz (Sátoraljaújhely, 1841. szept. 20. németül). Meczner inti Richtert attól, hogy — nem lévén orvos — gyógyítással foglalkozzék.
39. Gabányi Lajos, Pest, 1841. dec. 10.
Aczél Antal Temes megyében akarta marasztalni nevelőnek, de nem maradt, mert elveivel ellentétes beszélgetéseket kellett volna hallgatnia. Kazinczynak Pestre küldött leveleit továbbította, köztük Kossuthnak írt levelét is. Kossuth „panaszodik a cenzura s más alattomos cselszövények ellen, legújában egy igen jeles vezércikkét törölték ki”. Aradról Sárosi Gyula üdvözlétét tolmácsolja; Kazinczyról „többekkel szökött” s mindenki „a még ifjú Kazinczy Gábortól sokat vár”.
40. Szeremlei Gábor, Sárospatak, [1841.] dec. 17.
A tanulók már nagyrészt elutaztak karácsonyi szünetre. Eddig igen sok dolga volt, mert a betegsége miatt elmaradt tanítási órákat is pótolta. Most dolgozza művét sajtó alá, melyben a kor kívánatát és a tudományosságot egyaránt igyekezett szem előtt tartani. [Az évszám helyén a levélpapír ki van szakadva; a levélíró sárospataki tanár, szóban forgó műve: *Az új philosophia szellemvilági fejletében* (Pest, 1841.).]

41. Gabányi Lajos, Pest, 1841. dec. 31.
Bejelenti, hogy 1842. jan. 5-én megházasodik. Várja Kazinczy rendelkezését értekezéséről.
42. Gabányi Lajos, Pest, 1842. jan. 18.
A levél egyik témája: a fiatal házasember családi boldogsága; a másik: Kovacsóczy Mihálynak, „a megboldogult Közlemények érdemdús szerkesztőjének”, „akasztófára való gazembernek” pere Kossuth ellen, mert utóbbi a *Pesti Hírlapban* gazembernek nevezte őt. Kovacsóczy ügyvédje Hindi, Kossuthé Benyovszky.
43. Gabányi Lajos, keltezetlen.
Beszámoló a Kossuth—Hindi ügyről, mely Kossuth bukásával ért véget. [A levél — témájából következően — az előbbi után keletkezhetett.]
44. Barkóczy Ferenc, Nagy Csebb, 1842. Télhó [január] 31.
Három verset küld s kéri „olvassad el, ha mondasz rólok valamit, jó, ha nem, lelkesen legyenek a bús apának kínjai, ki szeretett magzatiról mit sem hallhat a távolból!” Ezután *Emlékkönyvbe* c. epigramma, *Halálhoz* c. hét versszakos költemény és *Népdal* c. rövid vers következnek teljes terjedelemben. Alul ceruzával Kazinczy írása: A népdal s epigramma tűrhető.
45. Vályi Lajos, Sátoraljaújhely, 1842. febr. 11.
A *Világ* c. folyóiratba válaszcikke elhelyezéseért közbenjárást kér.
46. Perfföldy Endre, Pozsony, 1842. ápr. 15.
Beszámol az egy éve irt levele óta eltelt idő eseményeiről, főként a Veszprém megye által törvénytelenül állított három újonc ügyéről, melyben Kazinczy által Kossuth támogatását kéri.
47. Gabányi Lajos, Pest, 1842. ápr. 19.
A „minapi kis comediát” beszéli el a levél: a criminalis sedria Szentkirályi elnöklétével összeült, de ezt az adminisztrátor — királyi parancsra hivatkozva — feloszlatta.
48. Gabányi Tamás, Sátoraljaújhely, 1842. aug. 18.
Anyagi helyzete miatt panaszkodik.
49. Gabányi Tamás, Sátoraljaújhely, 1842. szept. 2.
Pénzt kér kölcsön siralmas anyagi helyzetére hivatkozva.
50. Gabányi Tamás, Sátoraljaújhely, 1842. szept. 4.
A részére esedékes pénz mihamarábbi folyósítását kéri.
51. Gabányi Lajos, 1842. szept. 19.
Anyagi gondjairól panaszkodik. Felajánlja, hogy Kazinczynak ezután is bármilyen ügyét elintézi Pesten.
52. Nyéky János, Bodrogekfalud, 1842. szept. 28.
A levélíró a fenti faluban tisztartó; Kazinczyhoz mint táblabíróhoz fordul segítségért, mert árparaméresi ügyben csalással vádolják.
53. Kovács Lajos, Kolozsvár, 1842. nov. 7.
Az *Erdélyi Híradóra* előfizetési lapot küld és a lap támogatását kéri.
54. Szulovszky Gusztáv, Girált, 1843. ápr. 10.
A Sáros megyei oppositio fő törekvése: jobb országgyűlési követeket választani, szabad- elvűbb követutasításokat adni. Ehhez Máriássy Ágostont kellene alispánnak választani, ebben kéri Kazinczy segítségét.
55. Hunyor Mihály, Homonna, 1843. máj. 15.
Nagy részvétellel ír a Homonna környékén 1843. máj. 1-én pusztító tűzvész áldozatairól; Kazinczy közbenjárását kéri Kossuth révén a *Pesti Hírlap*-nál az 572 hajléktalanná vált ember megsegítésére.
56. Gabányi Lajos, 1843. okt. 8.
Küzdelmes életéről panaszkodik; egyedüli öröme hat hónapos, Kálmán nevű fia. Kérdi, hogy Kazinczy censortól kijövő műveit nyomdába adja-e vagy visszaküldje?
57. Hunyor Mihály, Homonna, 1843. dec. 8.
A népnevelés egyik legfontosabb eszközének a nép mértéktelen szeszital-fogyasztásának megállítását tartja. Különösen a halotti virrasztások és torok károsak, melyek 2—3 napos ivásra adnak okot. Ezt halottasházak építésével és az italhitelezés megtiltásával lehetne megszüntetni. Ehhez kéri Kazinczy véleményét és támogatását.
58. Luzsénszky János, Terebes, 1844. ápr. 18.
A „mostani állású főispánnal” nincs megelégedve.
59. Nagy Elek, keltezetlen.
Több kisebb hír között írja: Kunoss megölte magát. [Ebből az évszám megállapítható: 1844.]
60. Kun Dániel, Miskolc, [1844 előtt] dec. 7.
Kajdacsyval és Ormóssal való, személyeskedésből származó nézeteltéréséről ír.

61. Hunyor Mihály, 1845. ápr. 6. Homonna.
Az alkoholfogyasztás meggyátlására mérsékleti egyetek felállításához és az italhitelezés megtiltásához Kazinczy támogatását kéri.
62. Pálkövi (Palkovics) Antal, Sárospatak, 1845. jún. 28.
Aláírási ív *Az emberi művelődés története* c. mű első kötetére. [megjelent: Sárospatak, 1845.] Néhány szóval a többi kötet tervéről is beszámol.
63. Zuhay Imre, Sátoraljaújhely, 1848. júl. 20.
Kossuth mellett szeretne valamilyen tisztséget betölteni, ehhez kér segítséget. Üdvözlét küldi Vladárnénak.
64. Lehoczky Ödön ügyvéd, Eperjes, 1849. márc. 24.
A f. év febr. 12-én meghalt Rombauer János végrendeleti végrehajtójának nevezte ki. A hagyatékban egy nagyon „eltalált” kép van Kazinczy Ferencről; az iránt érdeklődik, hogy ezt Kazinczy Gábor nem venné-e meg. Árát 30 pengő forintra becsüli.
65. Nyeiczkey Kristóf, Bodrogolaszi, 1849. máj. 10.
Állásváltoztatásához kér segítséget.
66. K[ovács] L[ajos], [1849. febr. 22.—júl. 7.]
Értesíti Kazinczyt, hogy cikke Jókainál van. Jókaival tegnap beszélt, volt a cikke néhány észrevétele, melyeket figyelembe kell venni, hisz „az ő nevének firmája alatt” jön ki. [Kazinczy a Jókai által szerkesztett lapok közül a Debrecenben megjelenő *Esti Lapokba* dolgozott, amelynél Kovács Lajossal együtt vezette a politikai rovatot.]
67. Szamvald Gyula, [1852 körül]
Küldi „Illésházi és Zrinyiből az első javítási íveket”. A késedelem Toldi miatt történt. A kiállítás iránt Kazinczy véleményét kéri. Azért diktálja és nem sajátkezűleg írja ezt a levelet, mert beteg. [A levélíró Emich Guszáv könyvnyomdász üzlettársa, náluk adta ki Kazinczy és Toldi *Zrinyi Miklós Összes Munkáit* (Pest, 1853. Újabb Nemzeti Könyvtár), majd *Illésházy István Feljegyzéseit* (1865). A levél már Bánfalvára van címezve.]

Nem Kazinczy Gábornak címzett levelek:

68. Dessewffy József gr. ismeretlen személyhez, Kassa, 1823. aug. 16.
A levélpapír legelső részén, mintegy címként: Kritikalás Kritikája. Megszólítás: Kedves Fő Hadnagy Ur! A levél egy általánosságban mozgó eszmefuttatás az üres, semmitmondó kritika káros voltáról; személyes vonatkozás nincs, így a címzett nem állapítható meg.
69. Tomka Miklós, Szurdok, 1839. jan. 17.
Utazási utasítások Nagykároly—Szurdok útvonalra. Megszólítás: Édes Gabányi!

Teljes terjedelemben közölt levelek:

I.
Evva András Kazinczy Gábornak

Kedves Barátom!

Sa.ujhely, 1834. febr. 19.

Lónyay Gáborné Nagyságos Asszony, köztiszteletben álló Férjével, a Barátomnak Hétfőn tett ígérete következtében, munkában vévén azonnal a Pataki Anya Iskola miveltbb Neven-dékjei által Évenként kiadandó Zseb Könyv alapítására még szükségesnek látott 400 Vczftnek az önkényes ajánlások útján leendő öszveszedését, különös pártolások alatt egy Felszólítást botsátának a Megye most itt Újhelybe öszvegyült tehetős s miveltbb tagjai közt, s minthogy most Magoknak Deregyőbe vissza kelle menniek, az Aláíratás segéllését reám bízták.

Mellynek szerencsés előhaladásáról én kedves Barátomat és Vele mind Azon általam igen tisztelt Ifjakat, kiknek ezen szép cél forró óhajítások, mennél előbb tudósítani óhajtván jelen-tem szíves- és résztvevő örömmel, hogy már ekkoráig is 305 VCzftk vagynak a kívánt célra részint aláírásban részint pedig kész Pénzben nállam őrizet alatt s már teljes reménységünk van hogy a kívánt 400 VCzfk öszve lesznek ezen úton gyűjthetők; az Ajánlók közzül némely tagok azt kívánván tsak, hogy a summának a kitűzött célra leendő fordításáról tétessenek bizonyosokká, miért Tekintetes Lónyay Gábor Úr jót-állott, tsak bővebb elhitetés végett a Kedves Barátom Számadását fogja eránta annak idejében kikérni.

Nyugodjon meg tehát Kedves Barátom s nyugtassa meg tisztelt aggódo Társait is, bizo-nyosabb lehetvén, hogy Zemplénnek Nyelvünk simulását s Nevendék Ifjúság Nemes töreke-

dését tetteg elősegíteni Ohajtó Fijai, az illy művelődésre serkentő Intézeteket, ha segedelmökre hivatkozik, kebelökben elhalni soha nem engedik. Tisztelettel maradván

Kedves Barátomnak
alázatos szogája
Evva András

Lónyay Gábor: Zemplén országgyűlési követe, deregnyői földbirtokos. Felesége Kazinczy Ottilia, Kazinczy Gábor testvére. Zseb Könyv: a Parthenon c. zsebkönyvről van szó, melyet a sárospataki Magyar Nyelvművi Társaság adott ki 1834-ben. Deregnyő: Zemplén megyei község, Lónyayék lakhelye. VCzfi: váltócédula-forint

II.

Szemere Bertalan Kazinczy Gáborhoz

Posony, 27 Jún. 1834
Éjszaka 12 kor

Édes Laczim, Palim, Gábrisom!

A magyarnak többnyire mindenkől három kell; elkezdvén a három színű zászlótól — egész a birkózásig, poharazásig. De az ég talán nem tart minden vérző szív mellett sem magyarnak engemet, mert sokbul semmit sem adott, hármát alig valamiből... Ó igen, titeket adott három édeseim, titeket épen hármatokat. 'S mit nem nélkülözhet, kinek Istene három barátot adott? S ha az ember, vagy inkább lelke, a teremtés legszebb gyöngyének mondatik, hol van a' világon kincs, melly oly nagy legyen mint három jó lélek, mellyben a' szerelem' szívérványa, a' lelkesség, erő' ragyogása, 's hűség' mosolygása összeolvad? Ha kő volna, nem élő lélek, hol volna illy tündér kő? Ah sehol sehol!

Mit csináltok barátim? Én gyakorlom magamat. Mibe? kérditek? A' kemény sorssal való vívásban. Igen is, minden órában megújúl a küzdés, s két szomszéd pillanat egyik mosolyogva, más (s így van többnyire) vérző szívvel talál. Áldom az eget, hogy ti nem tudjátok, 's nem is érzitek, hogy mi 's mi nagy az én szenvedésem. Elég ezt magamnak éreznem. S ne unszoltátok kimondását, ha fájdalom nektek is fájdalom volna, még kínosabb lenne állapotom. De azért merő szónak se vegyéték a pár bánatos szót, mellybe egypár év kínait foglaltam. A mi mosoly látszott levelem elején, annak ne higgyetek, megcsal; erőtetett volt az, 's hasonló a' gúnyhoz, keserhez, melly epéből ül az ajakra. Hagyjátok a vigasztalást, félig már beszivtam, ha magatokat boldognak irandjátok. Hol nem jelen meg egyszer az aranynap? Lássátok, én bízom. Reményem kifoghatatlan, mint az istenség, bár változékony mint a phantasia. De ti nem kételkedhettek hűségemről, mint én sem a sors létéről. Csókollak édes hármam, szívből jövő s szívbe menő érzéssel!

Itt küldöm felszólításomat, melly az Ifjúegyesület felállásakor járt körül. Elfeledém ott-hagyni; az egyesületke történetéhez tartozik, mint szinte egypár levél, melyet majd megküldök; de egy nincs velem, tehát majd mind Borsodbul utasítom Patakra (Septemberig maradok Posonyban).

Talán hallátok, mi éji musikát tartott az ifjúság Széchenyinek, 30 fáklya világítása mellett. Aztán igen természetes volt, hogy emlékeznénk meg Wesselényiről is, neki tehát egy hódoló lapot írtunk, s 110-en írták alá nevüket, de néhány rablelkű, megrettenvén a' tartalom energiás voltától, kihúzta nevét, sőt némelyek hiteles helyen akarták visszavonni!!! Egy fiatal épen haza ment, Erdélybe is elmenendő, tehát annak adtuk elvitel végett 's courir ment a nádortól utána, hogy Pesten a V. Director Jurium R. a lapot vegye el s személyét tartóztassa le. De eszmélvén, hogy diaetái individuumot nem lehet lefogni, más futó ment, hogy ne bántásák. Nem tudjuk mi történt, de aligha utol érték. A lap tartalma ez:

„B. Wesselényi Miklósnak

Tiszteletét 's hódolatát küldi az aláírt orsz.gyűlési ifjúság. „Ha nem mondanók is, fogná tudni a Báro, hogy ki miképen él hazájáért, úgy él a haza óérette. De a Báro tudja azt is, hogy áldozatos munkáit nyomról nyomra hüven kíséri a nemzet sympathiája, hogy lélekerejében találja a haza önföldvilágulásának egyik zálogát: és ime mi azt még is elmondtuk, és szólunk, mert lehetetlen hallgatnunk, 's annak, amit érezünk kimondása, lelkünk' elnyomhatatlan szükségévé vált. A Báro pályája hosszabb s nehezebb eddig is, semhogy az bennünk rövid fellobbanást gerjesztene: tüzet öntött az belénk, melly szellemi fejlődő életen és szükségesen nyugszik, s azzal akarjuk és fogjuk tisztelésünk nagyságát kifejezni, hogy e' szent tüzet kebelünkben hiven meg-

örizzük. Kinek lelke mozgatta 's ölelte össze egy pontba élő láng gyanánt, a' követkar' tömegét orsz. gyűlésünk elején? ki rengette meg egyik táblát meg nem hallott 's azon táblától lélekborzongva hallott igazságokkal? Visszaemlékezünk mi mindenekre, amit tudunk, láttunk, hallottunk; kebelünkől eltávozását összekötjük a' szép Erdélynek kivitt orsz. gyűlésével, 's áldja szívének az Istent, hogy miután két hazát teremtett, teremte férfiút is, ki osztatlanul 's pihenés nélkül mindkettőt szeresse. Mi hisszük, az ég mindaddig ereszt apostolait, miglen földét egy vagy sok oldalról sötétség fűdi, 's a B. mint illy kijegyzettet üdvözeli, s kérjük, a kísértetek óráiban emlékezzék az új nemzedékre, s higgye hogy ez mestereinek szellemét iparkodik önmagába álthozni.

Vége tudván, hogy a B. mátkagyűrűjével a testvér két hazát jegyzette el, mi mint gyermekei ezen azon testvér két hazának, — a' B.hoz, mint haza anyánk mátkájához járulunk, 's kezébe tesszük eskünket Hazá, Törvény s Szabadság mellett. Posony. 1834. 5 Jun."

Tudjátok, hogy az Erdélyi orsz. gyűlés meg nem nyitván, egy követ Posonyba jött, egy Bécsbe ment. A Posonyit megköszöntök, sőt nekie mint Erdélyi küldöttnék, éji musika tartatott, 30 fáklya lobogása mellett. 'S csudálkoztok, e' miatt másnap Bécsben conferentiát tartának. Ó mi félelmetes politika! Ha sok pénzem volna, szünne kedvem lenne sorban, minden egyes oppositionalistának éji musikát tenni.

Végezven pályádat, Palim, hova menenedsz?

Nem jöendesz fel a nyári terminusra Lacim?

Te édes Gábrisom, hálisstennek Patakon maradsz. Nagy hatás kell az ottani ifjakra, 's egy ifjú, törekvés, példaadás, munkálkodás által nagyot hathat. Én igen sokat reménylek tőled. Legalább az Ifjúegyesületre nézve Szathmári Laci és Szentimreyből lelkes tagok válhatnak. —

Írjatok, csak egy pár sort kérek tőletek.

Csókol Bertalantok

Címzés: Ormós L. Máriássy P. Kazinczy G. kedves barátainknak.

Kazinczy Gábor, Máriássy Pál, Ormos László: Szemere sárospataki barátai. Mindhármán lelkes szervezői a sárospataki Ifjúsági Egyletnek és Nyelvmivelő Társaságnak, melynek a fiatalon elhunyt Ormos László (1814 — 1844) ügyvéd volt az elnöke; ő szerkesztette a Parthenon c. zsebkönyvet is. Nekik számol be a levél a pozsonyi országgyűlésről, ahová Szemere Pálóczy Lászlónak, Borsod megye követének jurátusaként ment el. (Erről bővebben: Kiss Ernő: Szemere Bertalan. Kolozsvár 1912. 11.) *Dietai individuum*: országgyűlési személy. Ifjúegyesület: az 1832-ben Sárospatakon szervezett Ifjúsági Egyeletről van szó, melynek egyik fő szervezője Szemere Bertalan. V. *Director Jurium R.*: Vice Director Jurium Regillum: királyi jogügyi aligazgató; hatásköre: az állam ill. király személye elleni cselekmények meggátlása és üldözése. — A levél elején írt panaszai egyrészt akkori nehéz anyagi helyzetéből fakadnak, másrészt „fájdalmának oka hazájának állapota volt”. (Kiss E.: Szemere B. Kolozsvár 1912. 13. ill. 17.)

III.

Szemere Bertalan Kazinczy Gáborhoz

Lasztomér, 6/24, 1837.

Gáborom; javaslatod tervem iránt nincs ellenemre, de mióta, s épen nem nyomtatás végett, kidolgoztam: nem olvasám, s alig emlékezem rá. Tehát a napokban haza utazván, átnézendém, nem hogy javítsam, mert időm nincs, hanem hogy lássam, sajtó alá mehet e vagy nem? s akkor megírandom, adom e vagy sem? Inkább hiszem, igen, mert korszerű és szükséges, úgyhogy magányos úton szándékom volt a többi Superint.kkal közleni. Egy nagy ok közlésére, czélod, K. F. hátra hagyottai iránt, miről én semmit sem tudtam, mit most hallok először.

Egyébiránt bizodalmad, mivel előfizetők szerzésére szólítál, megköszönvén; óhajtom, mennél több számunk lajstromát küldhessem. Megvallom azonban, egy tőled írt körülállásosb értesítést kívántam volna, mert előfizetéssel ez jár. Öllelek

szíves barátod Sz Bertalan

Címzés: Tekintetes Kazinczy Gábor úrnak Berettő

Lasztomér: zempléni kisközség. Tervem iránt: „Terve egy papi özvegy- s árvatárnak”, melyet a tiszáninneni ref. egyházkerület használatára dolgozott ki. 1838-ban írta, s 1840-ben került kiadásra. Superint.: szuperintendenciákkal, azaz protestáns egyházkerületekkel. Az ezeknek élén álló protestáns püspökökkel, szuperintendensekkel közölte tervét 1838. ápr. 30-án a tiszáninneni ref. egyházkerület gyűlésén. K. F. hátra hagyottai iránt. Kazinczy Gábor nagybátyjának, Kazinczy Ferencnek hagyatékát készült kiadni. Előfizetők szerzésére szólítál: Kazinczy Gábor 1837/38-ban Néppárát címen akart folyóiratot indítani. (Erről bővebben: T. ERDÉLYI ILONA: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. Bp. 1965. 66 — 67.)

IV.

Szemere Bertalan Kazinczy Gáborhoz

Lasztoér, Jul. 20án 1839.

Gáborom, leveled vettük, épen ülve azon ebédhez, mire Pálunkat vártuk ma, kit már vártunk tennap is. De Gyuri ma reggel kénytelenítetvén Ungvárra elmenni, leveled a házi törvény értelmében nem bontók fel, így tartalmát nem tudjuk, hanem csak sejtjük, hogy Pesti kedves véreinkhez vagy ma vagy holnap szerencsénk leend. Máli, a jó, még tennap megsüttette a halmaz levelensültet, mely egy hegy gyanánt álland az asztal közepén.

Addig is míg planétád drabantjakint köztünk láthatnának, tisztelve kedves vendégeidet, vagyok ebéd után

szíves barátod

Sz Bertalan

Címzés: Tekintetes Kazinczy Gábor úrnak, Berettón

Pálunkat: Szemere Pált, aki a család Pest megyei ágának tagja. Erre vonatkozik néhány sorral lejjebb a *pesti kedves véreink* kifejezés is. *Gyuri*: Szemere György, zempléni főbíró; Bertalan nagybátyja, akinek nyugat-európai útját is köszönhetette (Kiss E.: Szemere B. Kolozsvár 1912. 18.)

V.

Szemere Bertalan Kazinczy Gáborhoz

Vatta, Aug. 21én, 1839.

Gábor; hazajöven, mihelyst időm engedé, papözveggy s árva iránti tervem álnézém, s bár nem typus alá dolgozám, látván hogy korszerű ez intézetről némi érdekes ismeretet közöl, letisztázám. De óhajtam, e sem mint közlött munka jelenjen meg, s eszerint tiszt. Molnár Antal urat, ki a múlt diaetán pap volt, kérém meg, lépne fel úgy mint közlő. Eszerint tervem hozzá küldvén, ismertetésével együtt ő küldendi azt vagy Kassára, hol marad a gyorskocsi-hivatalban, vagy Patakra öcsédnek.

Elvárom Népbárátod megjelenését, s akkor ha körülállásaim engedni fogják, talán a dolgozó társak közé lépek. Most mint csak egy harmadik személy jelenek meg benne, kinek munkája közöltetik. Lehet, hogy Molnárban jeles dolgozó társat nyersz.

Annak megmutatására, hogy azon tűz nincs rajtam, miről te versedben szólál, tartom magam Athenaeumbeli, vagy inkább Figyelmezőbeli kérelmedhez, s ezt annyival inkább bátor vagyok tenni, mert én tervem alakítására, a többek között 100 p-forintot ajánlák.

Talán a jövő héten Pestre rándulok és Péczelre, hol barátaid közt lesz

barátod

Sz Bertalan

Címzés: Tekintetes Kazinczy Gábor úrnak, Berettó

p. Ujhely

Nagy-mihály

Papözveggy s árva iránti terv: fentebb említett tervet külföldi útjának eredményeként dolgozta ki, így akart a református papok özveggyein és árváin segíteni. (Kiss E.; Szemere B. Kolozsvár 1912. 26.)

Vatta: Szemere Bertalan szülőfaluja. *Népbárát*: a lap tervezetere vonatkozóan lásd; T. ERDÉLYI ILONA idézett művét. *Molnár Antal*: aszalói pap. *Figyelmező*: az Athenaeum melléklapja.

VI.

Szemere Bertalan Kazinczy Gáborhoz

Vatta, October 21én 1839.

Gábor; e napokban vevém levelét october 10ről Molnár A. aszalói lelkésznek, melyben írja, hogy pap-özveggy s árva tervemet azon bevezetéssel, melynek írására általam felszólított, még szeptember 9én elküldte Kassára, czimed alatt, recepisse mellett, bérmentesen: de sem a retourt nem kapta meg, sem választ tőled nem vón. Kérlek tehát, kassai embered által vétesd ki azon levelet a postáról s erről szíveskedjél tudósítani tiszt. Molnár urat.

Hanem talán nálad szokás, ó Gábor, nem felelni a levelekre? Mert, gondolom, Augustusban én is írtam neked s hallgatsz. Népbarátodról sem tudunk semmit, s nem küldéd meg a kívánt lapot sem, mit szükségesnek véltem az előfizető-gyűjtésre.

Augusztusi levelemre s annak pontjaira elvárnám választod, egyszersmind arra kérlek, hogy ha a Molnár úr bevezetésében rendén túli dicséret volna, azt nyírd meg; egyéb iránt nevem elhallgattatni nem akarom, maga az ügy miatt, csak azt nem akarnám, hogy én adtam be tervemet, hanem közölni kívántam. Tehát, vagy a Molnár tollába add nevemet, vagy a terv végén, a dátum után álljon nevem, de a sor folytatában, nem aláírásképen, azután jöjjön: „közli Molnár Antal.”

Ez akaratom.

Nem sokára rándulok Pestre, utazásom végett. Reményilek előfizetőket vidékektől is. Ha lövésbe jó egy és más, ne szalaszd el. Decemberben jelenend meg. Az árvízkönyv nagyságában s betűivel két kötet, ára (nem 5, mint ezé) de 3 p. forint.

Üdvöz légy ó te nonsokára Páter familias. Ifjuöreg léssesz. Irj nekem is, M. is, s emlékezzél rám, midőn jól van dolgod. Ölellek

Címzés: Tekintetes Kazinczy Gábor úrnak, Berettó

Sz. Bertalan

N. Mihály

receptisse: átvételi elismervény. Pater familias: célzás Kazinczy 1839 végén született fiára, Arturra. M. is: Molnár Antalnak is.

VII.

Szemere Bertalan Kazinczy Gáborhoz

Vatta, Jun 3kán 1840.

Gáborom; én a diaéta végére, Pozsonyba is felrándulék, nem a diaetáért, de munkám miatt. Azonba, bár a Cancellártól s hibeitől igen szívesen fogadtatám, miután Mérey munkám hitetlenül Májusig magánál dugatá; onnét még Május 24kén sem kapék választ, így jövék le Pestről egypár hétre, oda ismét vissza menendő.

Megjegyezvén, hogy Nagy Elek Pozsonyban tartózkodik, s róla Tóth L. azt mondja, miképen a Hírnök dolgozótársa leend s megjegyezvén, hogy Kuthydat az academia páholyában kényelmesen láttam ülni: kérésre megyek ált. t. i. hogy özvegy s árva-tervemet, úgy amint azt Molnár neked elküldte, mennél hamarébb és pedig okvetetlenül küld vissza nekem vagy ide Vattára vagy Pestre. Leend alkalom csak járj utána. Kapczy, Pestről, jún. 8–15kén Erdőbényén leend.

Midőn nőd kezeit csókolnám, neked magányodban szép napokat kívánva vagyok szerető barátod.

Sz Bertalan
fordíts

Sz. Pali Pestről e hó 14kén induland.

Reményilem érdekes lesz tudnod, hogy az ifjúság 208. p. forintért csináltatott Bécsben *Deák-nak* egy emlékkönyvet. Fődele vörös bársony; ezüst szögletekkel, s egyik oldalán egy arany tölgykoszorú zöldre emaillozva, s benne ez: „Deák Ferencznek”, másikan farkát harapó kigyó aranybul, szinte zöldre emaillozva, s benne: 1840. Az ifjúság felszólítására ez előszót írák bele:

„Neked, a fáradatlanak, kinek ereje súly alatt nőtt, vész közt bátorodott, kísértetekben nevededett; neked, a bölcsnek, kit törvényhozóvá a természet szült, a nép azzá választott, neked, a szilárdnak akaratban, a feddhetetlennek szándékban, ki eszed s kebled rendkívüli hatalmával ellent s barátot magadhoz hódítva, a törvényhozás hajóját szikla és örvény közt, gyakorlott kormányosként biztosan vezérléd révbe: tiszteletünk s hálánk jeléül nyújtjuk ez egyszerű emlékkönyvet. Hervadatlan leveleit a tölgykoszorúnak, mely neved körülsugározza, téttduzs napjaid folytatában egyenkint magad gyűjtéd, itt mi azokat csak egybefűzzük; s ez öröklétet ábrázoló kigyó jövendődnek általunk nem önkényesen választott, de munkádbul szükségképpen eredő jelképe. Azonban, ha egykor vagy napja a nyugalomnak, melyből a haza dicsőítő szava még gyakran ki fog szólítani, vagy életednek estéjén midőn emlékezeted egén tetteidnek hoszu sora napok és csillagok számával és fényével és halhatatlanságával fog tündöklenni, e könyvbe esik pillanatot: benne még azon tisztelőidnek is, kik vezéri pályádnak közvetlen tanúi valának, csak egy részét fogod látni, tisztelőid mindnyáját egy rövid szó fejezi ki, ez: *Nemzet*, mely egyedeiben, hálabetűkkint egy nagyobb, egy élő könyvben van elszórva, ebben: *Haza*. Költ Pozsonyban, az országyúl. Végnapjain, 1840.

Ezután következnek az aláírások. Elöl Szécheny, aztán valamennyi követ, mágnaok, ifjak, a kormány emberei s.

Kérlek ne sajnáld ezt közleni Gyurival.

Címzés: Tekintetes Kazinczy Gábor urnak, Berettó

Nagy Mihály

munkám miatt: Szemere 1840-ben két műve kiadásával volt elfoglalva: Utazás külföldön, valamint a fentebb már említett Terve egy papi özvegy s árvatárnak. *Mérey*: feltehetően Mérey Sándor (1779–1848) író, aki közreműködött műveinek kiadásában is. *Nagy Elek*: ügyvéd, újságíró (1820–1875). *Hírnök*: reakciós beállítású politikai hírlap (1837–45). *Kuthy Lajos*: író (1813–1864).

VIII.

Tóth Lőrinc Kazinczy Gáborhoz

Keblem Gábora!

Mi édes nekem falusi magányomból visszagondolni kedves Pestemre, 's mindazokra kiket Pest falai közt hagyék, 's köztük különösen reád, kit velem nézeteid 's hajlandóságid ugyanazonosága (ha talán kiveszem a Carl—Schödel témát) reménylem, nem olly hamar szakadható kötelekkel fűzött össze: tudhatod te, ki tanúja valál, mily forrón öleltem keblemre a virágzó pesti életet, 's melly örömet töltöttem veled a' hazafiúi és költői lelkesülésnek néhány óráit, mellyeket a' censurai készülétek prózája számunkra meghagyott. Hogy e társalkodást levélben mindeddig nem folytattam, oka az, mert hazajöttöm óta részint beteges, részint távollétem alatt össze torlott foglalatosságaimmal erősen elfoglalt valék, de lakásod számát sem tudám 's ezért mind csak arra vártam, hogy én kapjam először leveledet. Most is kénytelen vagyok Kajdatsy barátunk útján küldeni hozzád e levelet, mellyre gyors válaszd kapom s áltáljában, hogy levelezésünk ezentúl élénkebb lesz, reménylem és kérem.

Ugyanazon okok, mellyek eddig levelet írnom nem engedtek, akadályoztak litteraturai foglalatosságimban is. Mióta haza jöttem, alig alig dolgoztam valamit. Az Atheneumban fordítottam néhány angol cikkelyt, Atyátlan drámámat dolgoztam át egy részben, s verseimet faragcsáltam és szedtem össze. Legközelebbi alkalommal, két példányban leiratva, küldendem azokat neked, azon szíves kéréssel, hogy add őket censorhoz, 's kövess el mindent, hogy azok hamar, és törlés, legalább sok törlés nélkül jöjjenek ki a' censori hóhér veres ónja alól.

De szomjám a' pesti litteraturai hírek után egyformán élénk és telbetetlen. Irj kérlek valót és pletykát, csak sokat, igen sokat. A Hajnalt mindeddig nem láttam. — A játékszíni igazgatásának azon intézkedése, hogy a' drámaírókat honorálni kívánja, kellemesen lepett meg 's Bajza úrnak írtam, hogy az Atyátlant adassa.

Köszöntsd tőlem Szalay barátunkat és Erdélyit, ha neki irsz. Gaált kéretem, hogy a' köztünk szóban forgott Paródia-gyárra nézve tegye magát velem levelezésbe. Adressét nem tudom.

Az enyém Tótmegyer p. Komárom.

Tartsd meg barátságodban

Tótmegyer, 1838 Január 21én

hivedet
T Lőrinczet

Carl—Schödel téma: Schodelné Klein Róza és Carl Henriette énekesnők közti ellenségeskedés, amely mögött a személyeskedésen túl a közvéleményt megosztó elvi ellentétek is voltak. Kazinczy minden bizonnyal Carl Henriette pártján állt, akinek szépségéről már 1836-ban elismeréssel ír. (Vö. 1836. márc. 3-1 levél, melynek tartalmát fentebb közöljük.) Ezzel szemben Schodelnét A dal leánya c. művében (Emlény 1840. 1—19.) is elítéli.

Az atyátlan: Tóth Lőrinc 1839-ben megjelent drámájának címe.

Szalay: Szalay László (1813—64) fiatal korában szintén költő.

Gaál: Gaál József (1811—66), a Peleskei nótárius szerzője.

Kajdatsy: Kajdacsy István orvos, Kazinczy Gábor barátja, versei is jelentek meg a Regélőben.

IX.

Tóth Lőrinc Kazinczy Gáborhoz

Tótmegyer, 1838 Január 27én

Kedves Barátom!

Ezennel küldöm hozzád verseimet „Szivhangok” czim alatt, két példányban leírva, azon bízalmas kéréssel, hogy ne sajnáld azokat átnézni 's rájuk nézve véleményedet adni. Ha helyben hagyod, hogy őket kiadjam, azon igen fogok örülni, mert ítéleted egy azok közül, mellyekre legtöbbet építek. Ez esetben kérlek, menj Bajza urhoz 's vedd át tőle némelly ott levő, de az Atheneumban ki nem jött verseimet, különösen „Dugovics Titusz” balladát, 's ird azt az üresen hagyott papírosra, mert azt óhajtanám szinte a' gyűjteménybe foglalni,

annak balladái része különben is csekély és meglehetősen silány lévén, — A *Tréfaharczot*, melyet a' tavalyi Athenaeumból ismerni fogsz, ezért hagytam ki, mert a *Szegény Lantosban*, 's *Bélában* hasonló a' tárgy igen kevés különbséggel, tudniillik: Vívás leányért! — Ha azonban gondolod, hogy az belejöhessen, ám tedd belé vagy ha jobbnak tartod a *Szegény Lantosnál*, hadd ki ezt, s tedd helyébe amazt. Schedel a Hajnal bírálatában megróttá a *Szegény Lantosban* uralkodó alap-képzetet 's megvallom, igaza van. Különben, ha mindegyik darabot igen szorosan vennők, kevés állaná ki a sarat.

Ha ezen kéréseimnek eleget tenni szives voltál, s véleményed az, hogy a' Szivhangokat csakugyan egy ország előtt pengessük meg: úgy kérek méltóztassál a' példányokat beköttetni, s censorhoz adni saját belátásod szerint. Én legjobbnak tartanám, ha Nagyhoz mennének; Reseta, mint érezteté, személyes ellenségem, Dertsik egy olly classicus kiadása az ostobaságnak, millyet tátott szája jelent. A többi teendőkről annak idejében.

Ohajtva várja leveledet, s azon bizodalommal, melyre szives barátságod nem egy jele, az úgy iránti szent buzgalmad, s' hű kebled árva Literaturánkhoz nem ok nélkül hatalmazá fel, ismétli baráti kérését

hived
Tóth Lőrincz

Cimzés: Tekintetes Kazinczy Gábor Urnak

Pesten, Nagyhid utcán, Ürményi házzal szemközt, Az Evangel. templom felől 3ik ház, 1-ső emelet

A boríték sarkában: Tótmegyer

Szivhangok: 1838-ban e címen jelent meg Tóth Lőrinc verseskötete (Budán, év nélkül, A magyar kir. egyetem betűivel.) A levélben előforduló versek közül a *Tréfaharcz* az Athenaeumban megjelent (1837. I. 45.), de a kötetben is szerepel (172.). A Dugovics Titusz c. ballada a Történelmi képek c. ciklusban (189.) található; a másik két vers feltehetően azonos a kötet Hontalan Béla (154.), ill. Lantos és kedvese (124.) c. verseivel. — *Reseta*: János, a helytartótanács cenzora.

X.

Egy 9 × 12 cm nagyságú, mindkét oldalán teleirt cédula egyik oldalán:

Kazinczy Gábor Tóth Lőrincznek

[1837—1843 között]

Kedves Barátom,

Igen kedves engedelmedet most nem használhatom; rosszul érzem magam: szeretném tudni ítéletedet azon regém felől, mit olvasál. Leled-e méltónak, hogy az Athenaeumba adjam?

Kazinczy Gábor

A cédula másik oldalán: Tóth Lőrinc Kazinczy Gábornak

Kedves Gáborom!

Regédre nézve ítéletem röviden az: hogy engem sok helye elragadott; az egész pedig egy kerek és érdekes művecske! — Az elragadó helyekből azonban a Censor egy vonást sem hagy meg; ha azok nélkül óhajtánád az Athenaeumba adni, úgy kétségtelű az egész rege sokat vesztené. Én azonban kételkedem, hogy így is átmehessen a cenzurán, mert hőse barát! Csókol szerető

Tóth Lőrincz

Az Athenaeumban Kazinczynak igen sok írását találjuk már 1837-től kezdődően, ezért keltezés hiányában nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy jelen esetben melyikről van szó. Könnyen lehet, hogy Tóth Lőrincnek igaza volt, s az itt szóban forgó rege a cenzúra miatt meg sem jelenhetett.

XI.

Vahot Imre Kazinczy Gábornak

Pest, márcz, 30. 1839.

Erdélyi Jánoshoz írt leveledből értesemre esett, miként a Népbarátba küldött műveimet, az első füzetben akarod közre bocsátani. Erre nézve — ha még nincs időn túl — némi figyelemztetést teendek. Ugyanis édes barátom kívánnám, ha az Orosz-Táborozások alá saját nevem helyett, valamely költött firmát (p. o. Lengyelfi) tennél. Nem azért mintha rettegnék az orosz párttal nyílt sisakban szembeszállni; de minthogy az orosz-párt ellenében minden repressale tilos, s így ha zajongásaikra felelni akarnék a censura megkötné kezeimet, a közvélemény pedig elvégre is — mint az Atheneistákat — csatavesztett tehetetlennek bélyegezne. —Bánk bán megismertetése elébe jegyezd-föl e szavakat: „Iratott 1838-ban.” Mert különben azt vélné a publicum, hogy csak most a mű előadása után találkozik vállalkozó, ki a remek művet megismertesse, miután már arról több journál-criticus hasonló értelemben nyilatkozott. A mi

pedig Lendvayné karakteristikáját illeti, kérlek barátom tégy abban saját belátásod szerint néhány módosítást. Különösen, szeretném ha az előzményből a többi közt az is kimaradna, hogy a színművészet theoriája maga a dráma, és azon hosszas helyet, hol emlitem miszerint a színésznőnek mitsem köll tanulnia. Hogy illy paradoxonokat állítottam föl, azt csak a meg-gondolatlan hirtelenkedésnek, s az egyszeri kidolgozásnak tulajdonítható.

De menjünk át valami érdekesebbre. — A szinigazgató választmány alaptalan mentegető-zéseire és megtámadására, kimerítőleg feleltek az Athenum szerkesztői, azonban a censura betiltá a cikkely közölhetőségét; ezután apelláta történt a helytartó tanácsához, de itt is, több lévén a kitörles mint a meghagyás, hajótörést szenvedtek. Most már, édes Gáborom, sem a színi választmány, sem Schödelné, sem Orosz és Csató ellen nem szabad írni. A való és jó el-nyomatik, s a jogtalanság, a hazugságok szóval minden rossz üzésére privilégiumot nyerünk.

Igen szép gyűlése volt Pest megyének. Weselényi és Kosut ügyét lelkesedéssel pártolák. Dietatartás iránt fölirtak. Széchenyi a hidról fölvilágosításokat adott. Sokan azt mondják a mi Grófunkról, hogy ő arisztokrata. Pedig ez nem áll. Hogy ő magas állásáról gunyolva csipkedi a bivalbőrű nemzetet, az nem egyéb mint önerejének méltóságos érzete, mely a rangaristokr-atiát csak úgy gyűlöli mint a piszkos democratiát. Ő csak azért nem tetszik olly soknak, mert a valót legjobban tudja kimondani, s mindig a kebel elevenére hat, azért nevezik aristok-ratának, mert többet tud mint valamennyi arisztokrata Magyarországon. — Egyébiránt Pest-ben jelenleg alig mutatkozott két antiopponens, mit más vármegyékről majdnem a megfordí-tott arányban lehet elmondani, — Földváry political kiderülésétől félek, ő könnyen elborulhat a kormány vakító fényplanetái előtt. Próray, a főispáni helyettes, helyettese lehetne minden magyar főispánnak. Ő a disze és példánya a hitevesztett magyarországi elnöki széknék. Vese-lényi a jövő héten indul Gräfenbergbe. Azonban nincs Priesnitznek vize, mely a rajta elköve-tett méltatlanságot lemoshatná. Veselényi szeme magyarhon politicájának légmérője; ha ő megvakul, úgy a közügy is elveszti világát, mellyen már egy idő óta anélkül is hályog vonul át. Kir. rendelet következtében a Kosut családnak engedelem adaték, Lajosukat koronként meg-látogatni. Képzelted a viszontlátás kölcsönös örömeit és fájdalmait. Mondják testvérei, hogy jól néz ki, de fölötte megöregedvék. Hja! a börtönélet minden órája egy-egy fájdalmas korszakot foglal magába, mellynek számára a történetek muzája egy egészen külön jegyző-könyvet visz, könnyek és vérbetűkkel átirottat.

— — — Erdélyi verseit akarja kiadni. Sándor dologtalanságban tesped. Én censurára készülök, noha tudom, hogy nálunk a törvénykönyv transcendentális idealismus, vagy egy légen épült metaphysika.

Egyébként nőd kezeit csókolván örökölvé öröklők

rokonod és barátod

V. Imre

Ird meg édes barátom, mikor jössz Pestre; mert nemsokára Eperjesre utazom s ekkor téged is meglátogatlak.

Erdélyi Jánoshoz írt leveledből: a 33. számú, 1839. márc. 18-i keltezésű levélről van szó, melyben Kazinczy ismerteti Erdélyivel a Népbarát első számának tervét. Ebben Vahot Imre a fenti három művel szerepelt volna. *Schödelné:* színésznő és énekesnő, aki 1839-től összeférhetetlen természete miatt egyre népszerűtlenebb lesz. (EJLev. I. 370.) *Orosz és Csató:* Orosz József és Csató Pál a Hírnök c. politikai hírlap szerkesztői, akik több kérdésben heves vitát folytattak az Athenaeum és az azt szerkesztő triász ellen. *Wesselényi és Kossuth ügye:* a két politikus ekkor töltötte börtönbüntetését. *Földváry Gábor* (1787–1854) Pest megye alispánja, majd főispáni helytartója. *Próray:* feltehetőleg Próray Albertről (1802–1867) van szó. *Sándor:* Vachott Sándor.

XII.

Vahot Imre Kazinczy Gábornak

Buda, 2. jún. 84[1?]

Barátom Gábor! Mint hallom, te azt mondád Fánccsynak s írást is akartál adni a felől, miszerint én azt beszéltem neked, hogy Bajza (mint ez maga mondá) többé nem engedi meg Fánccsynak önmagát védeni s tőle az Athenaeumba semmiféle vitánkat érdeklő választ nem veend föl? — Gábor! becsületedre szólítalak föl: ird meg nekem mondtam-e ezt vagy nem valaha előtted?

Feleletedet nem saját igazolásom végett kérem (mert már mások előtt eléggé igazolva va-gyok); hanem hogy tudjam meg, milly véleménnyel legyek irántad. Mert valamint senki ugy te általad sem akarom magamat valamely czél — kivált ferde irányu czél — eszközéül használ-tatni. Tőled — vagy hozzád — de elhatározólag sziveskedjél felelni, Szemere Miklósnál ha-gyandván válaszodat. Barátod

V. Imre

Fáncsy Lajos: színész és rendező (1809—1854). 1837-től a Nemzeti Színház tagja. Bajza József (1804—1858) az Athenaeum (1837—1843) szerkesztőjeként és kritikusként éber figyelemmel kísérte a pesti magyar színház munkáját, hisz annak ő volt első igazgatója (1837—38). Az Athenaeumban az 1840-es évek elején több parázs vita zajlott színészi kérdésekről, melyekben mind Vahot Imre, mind Bajza és Fáncsy részt vett.

XIII.

Kazinczy Gábor Csernák Mártonnak, Zemplén megye főorvosának

Berettő, ápr. 27d 1841

Egy megyénkbeli, jelenleg szolgálatomban álló szegény adófizetőt, veszedelmes s halaszt-hatatlan segélyt parancsoló lábsebének orvoslata végett a múlt hétfőn Nagymihályba küldvén: elborzadva hallottam, miként az orvostól, kinek segélyéhez folyamodott, kihallgatlanul üzetett tova. Elborzadva, mondom, s annál inkább, midőn emberem beszédeiből értettem, hogy az annyira nem várt, mint hallatlan eset Önnek házában érte, tek. megyei főorvos ur.

Azonban nem alaptalanul téve föl talán, hogy a megyei szegénység véres veritékével fizetett m. orvos uraknak, ha minden egyébről, első és tartozó kötelességökről ennyire s ily hálátlanul megfélekezniök egyáltalában lehetetlen: — jobban akarok bízni Ön emberi és polgári kötelességérzetében is, hogysem efféle égrekiáltó kereszténytelenséget hinni sietnék. Emberi és polgári érdekemben levén egyszersmind az említett orvos urat, bár ki legyen az, a maga egész valóságában állítani közelemlény és megye bírószeke elébe: minden lehető tévedés és sajnálatos igazságtalanság elkerülése tekintetéből, teljes tisztelettel kérem és szállítom fel Önt, hogy e tárgyban néhány sorában felvilágosítást adni ne terheltelessék. Levelemnek, reménytelenül, válasz nélkül hagyása esetében kötelességteljesítést szabadon fogván tenni teendőimet.

Megnyugtató s felvilágosító válaszát újólág kérve, vagyok illő tisztelettel engedelmes szolgálja

K. G.

XIV.

Szemere Pál Kazinczy Gábornak

• A Kis Arthur fris, egészséges.

Sietek válaszómmal, édes uram öcsém; azon pillanatok után, melyekben a lelkes sorokat lelket kapva olvasám, legottan, mindjárt, rögtön. Örömet adom ezáltal jelét, hogy uram öcsémet tisztelem; nota bene, nem a világ, hanem szívem szótára szerint magyarázva a szót, a hideg s többnyire kötelesség teljesítésével dicsekvő, tiszteletet. Ha nő volna uram öcsém, azt mondanám, hogy imádom, s uram öcsém nem venné istenlésnek, hanem csak annyinak, hogy igen szeretem. S hogy ne szeretném Azt, kihez ennyire in puris naturalibus, ennyire bizalmas fecsegéssel járulok; de ne higyen a pesszimistáknak: sokat ígérnek, és mégis, bizony, tartok tőlök; ...

Jut e még uram öcsém eszébe, mint égetém meg számat azzal a magam sem tudom minek nevezhető péppel, melyet én istenek eledelének, ambróziának hittem, s melyet uram öcsém is, mint ilyen szentséget, szándékozott egy télen, itt Pesten, talán a Társalkodó karjain, a hon oltárára felemelni? A közelebb múlt nyáron Berettőn világosabban s új történetet említve szólottam e tárgyról; és szólanék most is, ha örömem tónusát kockáztatni akarnám ... Csak ennyit tehát!

És mégis, nincs erőm beharapni a szót!

Nem tudom miket cselekszik ismét a világnevezetességű nagy hős; s mely háborút folytat újólág ég és föld avagy a tengerek ellen: én a hellén—magyar s magyar—hellén nevezetű bagolyfészek felé, hála és ezer hála! fölötte ritkán pillantgatok; Csak hallásból jutok egynek vagy másnak tudására: de mit édes uram öcsém említ, azt most hallom először. Tudja mit? Ugyan, könyörgök, ignorálja! E bajokra nézve nincs rettenetesebb Nemesis. Ó nulla mihelyt kénytelen tisztában halászni: neki a zavar eleme, neki, a mocsár háromfejű sarkányának! Hagyjuk tehát a szárazon, és szárazon! Ennyit nekem, a mester-barátnak, követelmem is szabad, nemde?

Tehát hadd nyugodjanak, hadd heverjenek még szekrényemben a corpus delictik. Sőt inkább, miután a tactica elannyira divatba jött, s innen és túl a falakon, innen és túl a kelet népén, emeljük föllebb és föllebb s a legmagasabbra a teknyős félistenkét, ut lapsu graviore ruat!

Itt megjegyzem, s talán míg e papír be nem telik, alig ha mondhatok okosabbat;—én nem irigylem a félséget még az istenségben is: a csonkaságtól iszonyodom és futok, legyen az félszem félláb vagy félisten.

Kopogtatnak, édes uram öcsém; sőt már Töpler, a gramaticus, be is lépett hozzám, leült, és sürget, hogy levelemet rekessem be.

Bár inkább uram öcsém alkalmatlankodnék már egyszer, már valahára; s az én komámat csókolhatnám! Most meg kell elégednem azzal, hogy csókjaimat csak levelemben küldhetem! Az ég áldása Véletek, kedveseim! Öllelek!

Pesten, Nov. 27. 1841.

Szemere Pál

Feledém verseimet, a Hullonyokat. De szeretem, hogy magunknál maradtak és maradnak. Szóval ezekről és egyebekről! De az istenért kászálódjanak föl uram öcsémek, s jöjenek már! Lili hugocskám is dictálja azt, szívem még inkább. Csókolom ujon!

Címzés: Tekintetes Kazinczy Gábor, több megyebeli táblabíró urnak.

Kassa — Nagymihály — Berettó

A Kis Arthur: Kazinczy Gábornak Fáy Emmával 1838 végén kötött házasságából egyetlen gyermeke született, Arthur. Társalkodó: A Jelenkor szépirodalmi melléklapja 1832–48 között. Szemere feltehetően a lap 1838 februári számában megjelent Kazinczy-cikkre (Literaturai vázlatok I. Pasquil literaturánk) gondol, mely elítéli az irodalmi viták személyeskedő jellegét. *in puris naturalibus*: tiszta természetességben (Bellarmine). Berettó: Kazinczy Gábor szülőfaluja. Világnevezetességgű nagy hős: feltehetően Bajzára, Szemere Pál nagy ellenfelére vonatkoznak a következő sorok (Vö. Sztóti József: Bajza József, Bp. 1914. 321.) *Corpus delicti*: bűnjel. *ut lapsu graviore ruat*: hogy annál nagyobb eséssel romoljon. *Hullonyok*: 2–4 soros kis versek (lásd: Szemerei Szemere Pál munkái. Szerk. SZVORÉNYI JÓZSEF. Bp. 1890. 102.)

XV.

Szemere Pál Kazinczy Gáborhoz

Sietek megnyugtanni önt, édes uram öcsém; s becses levele vételének első pillanatában válaszolok. Uram öcsém megérdemli, hogy délelőtti dolgozásomat, hacsak kevés időre is ketté szakítsam, megszüntessem.

Azonban dolgozásaim okoznak kétségkívül, vagy legalább talán, hogy a kedvetlen és gonosz múltakra csak féliglen, csak homályosan emlékezem vissza. Szeretem Berzsenyi egyik versét, ez nekem szinte szójárássommá vált, többször hozogatom föl leveleimben is; azt alkalmaztatom a kérdés-alattiakra, a Zemlányi társalgások némelyikére: megcsókolgattam rózsáját, s megizzadtam vaspályáját; s ehhez még azt csatlom, hogy a szelek mérgét, emberiesen követelve egyet és mást, Nemesen állottam ki. Gyűlölség? Bosszú? Talán megvetés is? Keblem ezekről semmit sem tud. Magyar vagyok testestől és lelkestől; magyarnál — oh öröm és fájdalom! — szalmaláng bármelyi indulat.

Nem így az árva fiú zengője, nem de?

Bizvást! Én nem irigylem e taljánoskodást, mint nem irigylem sorsát, túl művészi resignatioját annak, ki a canon nugák, az operák sikerülése tekintetéből Priap thyrusát áldozná fel. Ő lássa, mit cselekszik. Mephystopheleis eszme az a Schadenfreude! s még eszmének is! s hát még érzelemnek! Hadd vádolgasson bennünk: a mi szeszességeinket bár mely — poetai vagy táblabírói — önzönvizével sem diluálja! Büszkén, kevélyen, sőt dölyfelf kiáltom e szavakat. Azok, kik szavaira megbabonáztatnak, és credulusokká lesznek — ők lássák! Én ugyan soha nem látszanék, hanem lenni szerettem mindig és örökké! Meglehet, hogy olykor olykor láng ömlik ajkaimból: sz jah! ki félti bajuszát hogy elperzselem — a hirdcsőség bajuszát értem — kerüljön, s cane peius et angue.

Mikor ezeket ide mennydörgöm, egyszersmind édes uram öcsémnek adok tanítást és példát; vagy inkább csak saját önmagára emlékeztem. Tu contra audentior ito!

Jó levél hozzám vagy nem jó, s ilyen vagy amolyan váddal: nekem mindegy! Én uram öcsémre és magamra nézve el sem pirranok s annál kevésbé rendülök meg. De lehetetlen mégis, ez valóban csudálatos! hogy a vádaskodót ne sajnáljam. Azon ádázat, düh, bösz, — vagy minek nevezzem? — mások becsületének romaiból építeni önnönkéinknek ezt és mást és bármit, végre is ... de nem! az egész — ridiculus mus!

Tehát kaczagjuk Pelion-Ossát!

És ezzel itt punctum!

Uram öcsém kegyes volt megengedni, hogy a nálam lévő három darab könyvet akkor küldjem vissza, amidőn azokat magam is bírandom. A könyvtár négy hétre biztat. Addig kérem várakozását, vagy inkább köszönöm. Valóban sokat tanultam belőlök már csak eddig is; pedig utam alatt csak futtomban és rőptemben studirozgatám.

Feleségecském ma indult, ezelőtt két órával, Zsolczára; családi gyűlésök 12. szept. lesz. Ed-dig tudandá édes uram öcsém, hogy Gömör megye kimaradt utamból. Sajnáltam! A mi Emmink, gondolnám nem rosszul tölte Tornallján napjait: idvezlem őt.

Tiszteletem, édes uram öcsém!

Pesten, szept. 9. 1842.

barátja:
Szemere Pál

Címzés: Tekintetes Kazinczy Gábor táblabíró urnak
p NMihály, Berettő

A levél külzetén még 5 áthúzott szó, valamint az *abzug* szó látható. *Berzesenyi egyik verse*: az Életfilozófia ill. Osztályrészem c. versekről van szó. Ugyanezt a két sort (Megcsókolgattam rózsáját, Megizzadtam vas-pályáját) idézi Kölcseyhez írt levelében 1836. okt. 4-én és dec 20-án is. (Vö. Szemere Pál minden munkái. Szerk. SZVORÉNYI JÓZSEF. Bp. 1890. — 272 — 273.) Az *árva fiu zengője*: Szemere Miklós. Feltehetően az Erdélyi János elleni haragjáról van szó; Szemerénél a harag ugyanis nem volt szalmaláng és nehezen bocsátotta meg Erdélyinek, hogy a szerinte jobban sikerült versét, „Az árva ifjú”-t kihagyta az Emlényből és helyette az Úrfi c. tréfás verset jelentette meg. Emiatt Kazinczy Gábor jelenlétében kapott gúnyos bírálatokat, erre céloz itt Szemere Pál. (T. ERDÉLYI I.: Erdélyi J. Lev. I. 124. levél.) *canon nugák*: haszontalan szabályok. *Priap*: a termékenység istene a görög mitológiában, *thyrsus*: szőlőlombbal és repkénnyel körülfont bot. Schadenfreude: káröröm. *credulus*: hiszékeny. *came pelus et angue*: kutyánál rosszabb és kígyónál. *Tu contra audentior ito*: Te annál bátrabban menj (Vergilius). *ridiculus mus*: nevetséges eger. A teljes kifejezés: parturiunt montes nascetur ridiculus mus (Horatius); azaz: vajúdnak a hegyek és születik egy nevetséges eger. *Pelion-Ossa*: a görög mitológiában a gigászok 3 hegyet (Pelion, Ossa, Olimpos) tornyosítottak egymásra, hogy Zeuszt megostromolhassák. A kifejezés az előbbivel együtt feltehetően a Kazinczyval szemben álló triászra vonatkozik, mert ilyen összefüggésben az 1837. márc. 20-i, Kölcseynek írt levelében is előfordul, ahol az Athenaeum visszhangjáról számol be (Vö. Szemere Pál minden munkái. Szerk. SZVORÉNYI JÓZSEF. Bp. 1890. — 277.) *A mi Emmink*: Fáy Emma, Kazinczy Gábor felesége.

XVI.

Szemere Pál Kazinczy Gábornak

Nyeviczkey ur itt létét és hat órákor indulandóságát most értém meg, s így csak ezen három sor viszi köszönetemet a három könyvvel, melyeket épen e hétben szereztem, hozattam meg magam is.

Kedveskedem két legújabb *p ö r ö l y ö z e t ü* szavaimmal. Az egyik *d i a d l a*, ad analog *B a r a d l a*. Találja ki, mit tesz? De kifecsegem a talányt. Akar jelenteni *W a l h a l l á t*. A másik szóra valami — — magam sem tudom miféle valamit kell előre mondanom. A meg-gondolatlanról mondani szoktuk, ha különben feje lágyára nem esett, sőt még akkor is ha eszes, de rajta nem jár, (vagy legalább kocsisztalanul olykor-ollykor) (vagy ügyetlen kocsisodással,) hogy *u n k l u g* (német magyarul — —) siettemben átkozottul construálok — — — Még egy premissát! *A concrét v é s z-ből* leszen a kevésbé olyan *v e s z é l y*. Ennek analógiájára az ész eszély, eszélyes; *K l u g h e i t*, *klug*.

Csókolom, édes uram öcsém
Pest dec. talán 20d. 1842

Szemere Pál

Címzés: Tekintetes Kazinczy Gábor urnak, barátja
3 darab könyv alkalom
Berettő

Nyeviczkey úr: feltehetően Nyeviczkey Józsefről, a Szemere-család régi barátjáról van szó.

XVII.

Wesselényi Miklósné Kazinczy Gáborhoz

Freywaldau, den 13te Okt. 848.

Mein lieber lieber Kaszinczy!

Was ist das dass ich schon seit 14 tagen von Pest bin, und Sie mir noch nie eine Zeile schrieben? Loser, Loser Mensch, so müssen Sie die Menschen täuschen? Wäre diesmahl es der Fall mit mir, ich hätte Ihnen nicht geschrieben, würden Sie sagen: ich wusste dass es so kommen wird, denn die Frauen halten nie Wort. Nicht so sage ich, ich glaubte nicht dass Sie mir nicht schreiben werden, ich dachte immer das Gegentheil. Nicht einmal auf meinen schönen ungarischen Brief antworten Sie mir. Diess wird nicht so leicht vergessen - -

Gestern lass ich mit bedauern in der Pesti Hirlap, dass Sie krank waren, ich hoffe zu Gott, dass Sie wieder besser sind. Kommen Sie hierher, ich garantire Ihnen, dass Sie recht bald gesund werden. Ich schaue täglich die Eilwägen an ob Sie nicht einmal schon darinnen sitzen.

Miklós bittet Sie sehr, Sie möchten den in Druck erschienenen (so viel ich weiss) durch Deák ausgearbeiteten Gesetz-Vorslag (törvényjavallat) über Schenkergerechtigkeit (Korsomárlási jog) in ein oder zwey Exemplaren ankaufen und ohne Aufschub unter folgender Adress nach Sibó schicken. Nagy Lázár jószágigazgató úrnak Debreczen Bréden át Sibóra. Haben Sie die Güte und besorgen Sie diess.

Ich werde Ihnen theurer Freund nächstens wieder schreiben, jetzt muss ich aber sehr eilen denn die Post geht gleich, ich kann Ihnen nur noch recht sehr viel Schönes vünschen und bin Ihre

dankbare Freundin N. W.

Recht viel schönes von Miklós
er bittet auch ihm recht bald zu schreiben.

Címzés: Tekintetes Kazinczy Gábor Urnak, Pesten
In Gasthofe zum Erzherzog Stephan N. 22. u. 23.

Wesselényi Miklósné (Lux Anna) kézírása; nem tudott jól magyarul, ezért ír németül. Magyar tudásának mértékét jól mutatja Kazinczy Gáborhoz írt magyar levele (Erdélyi Múzeum, 1901. 439.) — *seit 14 Tagen von Pest bin*: Wesselényiék 1848 szeptember végén a sziléziai Freiwaldauba költöztek, s Wesselényi a szomszédos Gräfenbergen gyógytáta magát. *Sibó*: Zsibó község Szilágy megyében, a Wesselényi-család birtoka. — Wesselényiék már másfél évtizede igen jó barátságban álltak Kazinczy Gáborral, innen a levél közvetlen, könnyed hangvétele.

XVIII.

Wesselényi Miklós Bezerédj Istvánhoz

Lieber guter Pista!

Freywaldau den 16ten Okt. 848.

Ich schreibe dir in grösster eile, weil die hiesigen Ungarn eine Estafete nach Pest schicken und dieselbe bald abgeht. Diese eile zwingt mich deutsch zu schreiben, weil die Komám asszony im ungarisch schreiben, noch nicht recht fort kommt und die Katinka einen andern Brief ins reine schreibt, denn du musst wissen, dass ich jetzt keinen Sekretär habe: Molnár wollte zur Armee gehen, der andere war unbrauchbar, und ein neuer der mir noch kommen sollte, ist noch nicht da.

Deinen Brief von 9te habe ich erhalten, viel müsste ich dir darauf antworten, doch ich habe keine Zeit dazu. Also nur in kurzen du schreibst dass ich nach deiner Meinung in den öffentlichen Angelegenheiten, meinen alten Platz und jene Stelle einnehmen könnte, welche, niemand ausser mir einnehmen kann. Lieber Freund, ich möchte doch wissen, welcher wohl dieser Wirkungskreis wäre. Ich habe vom anfang des Landtags stets erfolglos getrachtet denselben aufzufinden. Jetzt (glaube ich) ist derselbe noch weniger aufzufinden.

Was ich am meisten befürchtete, nemlich ein aus der ultramonarchischen Stimmung unseres Volkes aufkeimender Bauernaufstand ist (nach meiner Überzeugung) jetzt noch mehr zu befürchten; das das Volk noch viel mehr Grund und Veranlassung zu dem Glauben hat, dass alles geschieht nicht nur gegen den Willen, sondern auch die Person des Monarchen und gegen die Dynastie gerichtet ist. Man sagt: die grosse Anhänglichkeit an den Monarchen oder besser zu sagen an dessen Nahmen, habe abgenommen: blicke nach Siebenbürgen hin. Man sagt die Stimmung des Volkes sei der neuen Ordnung der Dinge günstig, denn es steht in Massen gegen Jelasics auf: ja, das Gut es denn die zur Verzweiflung gebrachten Leute, sehen in ihm und seinen Horden die Räuber und Mordbrenner die sie plündern, ihre Häuser einäschern, ihre Weiber schänden und Kinder ermorden; doch wenn sie in die alternative kommen zwischen dem König und der neuen Ordnung der Dinge zu wählen, so wird gewiss, oder kann wenigstens sehr leicht die Galizische tragödie bey uns in grossen aufgeführt werden. Mit dieser Überzeugung muss ich (wenn ich auch über unsere Siege und manche Ereignisse die innigste Freude habe) doch mir selbst offen gestehen, es scheine der Teufel habe uns ein Ey damit in die Wirtschaft gelegt. — Sehr viele Leute werden alles das was wir hauptsächlich alle logische combinationen verhöhnende zufällen verdanken, ausschliesslich unserer Kraft und Geschicklichkeit zuschreiben und bey der auf eine Art überschätzen welche uns noch sehr theuer zu stehen kommen kann. Auch mit dieser Überzeugung würde ich jetzt gewiss so wie es einen Manne geziemt, wacker Kämpfen und den Feind so viel Schaden als möglich zufügen, doch kann ich das in meiner Lage leider nicht. Und mit sprechen und reden könnte ich wohl nach meiner Überzeugung und meinen Ansichten sprechend gewiss weder was ausrichten noch etwas nützen.

Die Zwangs mass regel von 10 l. M. macht es mir auch vorderhand zu einer moralischen Unmöglichkeit nach Pest zurückzukehren. Jetzt möchte mein dortiges Erscheinen als folge der Furcht vor der Strafe und als eine Anerkennung dessen ausgelegt werden können, dass meine Entfernung eine Handlung gegen meine Pflichten war. Erst muss klar ausgesprochen werden, dass ich als Blinder und Kranker, nicht verpflichtet sei zurückzukehren und erst dann werde ich, auf den Fall zurückgehen können, wenn sich irgendein Wirkungskreis in welchen ich der gesetzlichen Freiheit unseres Vaterlandes nützen kann zeugen sollte. Dieses habe

ich den Kossuth geschrieben, die Kopie davon werde ich dir nächstens schicken. Theile dieselbe so wie auch diesen Brief den Deák, Kemény Siga und unseren armen Klauzál mit, wenn sich der arme besser befindet, was ich und meine Frau von ganzer Seele wünschen.

Wenn die angeführten Ursachen meinen zurückfahren nach Pest, auch nicht hindern möchten, so ist ein grosses Hindernis dieser Tage eingetreten, den 14 nemlich habe ich bey der Nacht mein solchen Magenkrampf erkommen, welcher 19 Stunden dauerte und beynahe in Magen und Gedärmentzündung übergegangen wäre, auch jetzt spüre ich die Nachwehen noch und jeden Augenblick muss ich meine Rückfall befürchten. Prissnitz hält es für unerlässlich, dass ich mich einer strengen Kur unterwerfe, und diese habe ich schon angefangen.

Tausend Dank für deine gütige Theilnahme für die Szedrescher und unsere Kranken in Pest. Wir empfehlen sie deiner und deiner Gemahline fernerer Güte.

Melde deiner Gattin recht viel schönes von mir und meiner Frau die auch dich herzlich grüsst. Dein Freund

Wesselényi Miklós

Die beigeschlossenen Briefe bitten wir zu besorgen wenn Kaszinczy nicht in Pest wäre so bitte ich selben aufzubrechen.

A levél címezés nincs, Bezerédj nevét Kemény Zsigmondhoz írt 1848. nov. 10-i leveléből (ItK 1901. 483.) lehet kikövetkeztetni. Itt felsorolja mindazokat, akiknek októberben levelet írt, s ezek közül csak Bezerédj keresztnéve István. Azt is említi, hogy okt. 16-án két levelet írt: egyet Bezerédjnek, egyet Kaszinczynak. A kettőt együtt küldhette, így kerülhetett Kaszinczyhoz. — A kézírás Wesselényi feleségé; rá vonatkozik a *Komám asszony* kifejezés. *Katinka*: Wesselényi lánya. *Galizische tragödie*: az 1846-os galíciai parasztfelkelésre való utalás más leveleiben is mutatja, hogy parasztfelkeléstől félt (Erdélyi Múzeum 1901. 444.) — von 10 k. M.; laufende Monat; a folyó hó 10-i határozat szerint Wesselényi Pestről való eltávozását fiatalabb munkatársai kötelességmulasztásnak vették, s őt ez annyira sértette, hogy visszatérése után erkölcsi lehetetlenségnek látta. Ezt ugyanazon a napon Kaszinczynak írt levelében is kifejti (Erdélyi Múzeum 1901. 441.) *Priessnitz*: orvos Gräfenbergben (1799–1851), ő dolgozta ki a hidegvíz-kúra gyógymódot; Wesselényi is vele kezelte magát, *Szedres*: kisközség Tolna megyében; Hidja és Apáti községekkel együtt Bezerédj birtoka.

Szauder Mária

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ NÉGY LEVELE TEVAN ANDORHOZ

Kosztolányi Dezső Tevan Andorhoz írt négy, eddig ismeretlen autográf levelét közöljük, melyek szorosabban *A szegény kisgyermek panaszainak* amatőr Tevan-sorozatbeli kiadásához, lazábban a *Lánc, lánc, eszterlánc*... Tevan-könyvtár sorozati kiadásához kapcsolódnak.

E négy levél 1916-ban Kosztolányitól Szalay Józsefnek dedikált, később grangerizált *A szegény kisgyermek panaszai* című, 151. számú amatőr-kiadású kötet végére van beragasztva. Előttük áll a kötet belső címlapjának Kosztolányi által írt szövege. A könyv s az ebbe kötött levelek Szalay hagyatékának árverésekor, 1940-ben kerültek magántulajdonba.

A levelek igen sietős írásúak. Hármát fekete tintával vetett papírra Kosztolányi s lila tintával, kisalakú levélpapírra az utolsót. Az első dátuma 1913 szeptember, az utolsóé 1913. november 29. A közbeeső két levél csak a helyet és az évet jelöli meg, de értelemszerűen — a verseskönyvek folyamatos korrigálásáról szól — október s november elejére datálható. Tevan e levélszövegeket itt-ott piros ceruzával vastagon, egyszer-kétszer aláhúzta vagy megjegyzést írt a margójukra, oly helyeken, melyeket a kiadó vagy a kiadás szempontjából fontosnak vélt (pl. a harmadik levélre Kosztolányi „maga olvassa el” szövege mellé írta: „Sorok maradtak ki a szedésben”).

A szegény kisgyermek panaszai az Amatőr Tevan-féle diszkiadásban 1913 decemberében hagyta el a sajtót és könyvári forgalomba 1914 januárjában került. A könyv kolofónja és külső borítószalagja közli a könyv adatait.¹ Kosztolányi versciklusának ez az eddigi legteljesebb kiadása: 57 költeményt foglal magában. Kiállítása pontosan olyan, ahogy a költő leveleiben jóváhagyja vagy kiegészíti Tevan könyvterveit. Minden oldalon csak egy vers áll, mediaeval betűtípussal, cím nélkül. Nagy, piros, nyitott képű iniciáléval (a Tiemann-mediaevalis nagyobb fokozatával) indulnak a költemények, s a versvégződéseket apró, piros csútag jelzi.

E Kosztolányi-levelek a költő és kiadója kapcsolatának egy mozzanatát megvilágítva fényt vetnek XX. századi nyomdaművészetünk megújulására s a könyvtörténeti viszonyokra.

¹ „Ezt a könyvet, mint az első *Amatőr Tevan-kiadást* ötszáz számozott példányban, 1913-ban készítette Tevan Adolf könyvnyomdája Békéscsabán.”

is jellemzőek. A „megdöbbenően finomnak és egyszerűnek kell lennie — rajz nélkül — a betűk által” vagy a „Botrányos dolog lenne, hogyha egy ilyen jeles díszmunkába valahogy sajtó hiba csúszna” megjegyzések nem csupán a lelkiismeretes, könyve megjelenési formájával törődő költőre vallanak, hanem Kosztolányit a modern magyar könyvművészet lelkes támogatójának is mutatják.

Tevan Andor fiatal nyomdászt Rozsnyai Kálmán vitte el 1910-ben a New York kávéház íróihoz, itt kerül közelebbi kapcsolatba Kosztolányival is, ki melegen támogatta terveit. „Már 1911-ben országos hírvé kiadványok jelentek meg kiadásában: így a Tevan-könyvtár kis olcsó, filléres árú sárga füzetek, amiken egy egész nemzedék nevelkedett fel.”² A Gyulai-féle olcsó könyvtárhoz hasonló kiadványai után következtek „a régies hangulatú, gondosan rajzolt címlapú, illusztrált Tevan-amatőrsorozat darabjai esztendőről esztendőre...”³

Az 1900-as évek elején jelentek meg először a Nyugat-kiadású könyvek a „köznapi izléstől eltérő” „színpompás fedelekkkel” Falus Elek tervezésében. „Ezeket ismerkedik először a magyar olvasó a közelmúlttal szakító, de a régmúltban gyökerező artisztikus rajzos betűkkel”.⁴ A század legelején még csak a könyv címlapja volt új utat kereső, a könyv testének tipográfiaja régimódi maradt. De a 10-es évektől kezdődően akadt két olyan művész-nyomdász, Kner Imre és Tevan Andor, akik célul tűzték maguk elé a magyar könyv formájának, külső-belső alakjának művészi korszerűsítését. A magyar tipográfia művészi megújításának érdekében indította el Tevan Andor amatőr-sorozatát, melynek az „1913-ban megjelent tisztán tipográfiai megoldású első kötete, Kosztolányi Dezső, A szegény kisgyermek panasza, Walter Tiemannnak, a nagy német betűmetsző-művésznek mediaeval betűből készült”.⁵ (A „Tiemann-Mediaeval” a századelő Európájának legismertebb nyomdai betűtípusa közé tartozott kiegyensúlyozott duktusával, finom metszésével.)⁶ Tevan számára az Insel-Verlag bibliofil kiadványai szolgáltatták a mintát. Hosszúak, zsebfarmatuma is újszerű volt.⁷

Kosztolányi e kötete indította meg azt a Tevan-sorozatot, mely csupán tipográfiai megoldásával nyerte el a bibliofil jelzőt, s egyben úttörőjévé vált a modern magyar könyvművészeti kiadványoknak. 1913-ban a *Délmagyarország* is méltatja a Tevan-nyomdából kikerült könyveket,⁸ s ugyanez évben a *Világ* is elismerően értékeli.⁹

Kosztolányi november 29-i levelében pontos dátumot kér könyvei kiadásáról: *A szegény kisgyermek panasza* 1913 decemberében jelent meg, a *Lánc, lánc, eszterlánc*... című versciklusa pedig 1914 tavaszán, a Tevan-könyvtár 13. köteteként látott napvilágot.¹⁰ Tehát 1913 őszén Kosztolányi szinte párhuzamosan javította a két versciklusának korrektúráit. *A Lánc, lánc, eszterlánc*... című kötetének zárólapjaként egy oldals hirdetés áll az „Amatőr Tevan-kiadás” megindulásáról, céljáról. Ezt a propaganda-szöveget juttathatta el Kosztolányi több folyóirathoz, ahogy leveleiben írja.¹¹

Kosztolányi harmadik levelében két, a Nyugatban kihozott versének elküldését jelzi Tevan-nak. Ezek a *Nem szabad feledni* és a *Szonett azokhoz, akik még húsz évesek címűek*. Mindkettő a Nyugat 1913 novemberi számában jelent meg (742–43.) és a *Lánc, lánc, eszterlánc*... című kötetébe iktatta be a kiadót.

A Nyugatban Kosztolányi e bibliofil-könyvről nem jelent meg kritika (hiszen *A szegény kisgyermek panasza* Modern Könyvtár-beli kiadásáról még 1910-ben írt Karinthy Frigyes a Nyugatba, 1010–13.), viszont a *Hét* kritikusa hosszú ismertetést közöl e bibliofil köntösben megjelent versciklusról, és találoan mondja ki: „A Tevan-nyomda most is igen szép amatőr kiállításban adta ki a költeményciklust. Nemes bilikomot kapott a nemes bor. A kézmozdulatunk is méltóságosabb, amellyel utána nyúlunk, hogy újra élvezzük a jól ismert kortyokat...”¹²

² KELETI ARTUR bevezetése Tevan: A könyv évezredes útja c. kötetéhez. 5.

³ I. m. 6.

⁴ TEVAN ANDOR: A könyv évezredes útja. Bp. Gondolat, 1956. (228–29.)

⁵ TEVAN A.: I. m. 232

⁶ LÖVY S. – NOVÁK L.: Betűművészet. 1–3. köt. Bp. 1926.

⁷ L. SZILJ REZSŐ: Tevan Andor, a bibliofil könyvkiadó. MKSz. 1964. 4. sz.

⁸ „... ez a kiadó talán egész Magyarországon a legmerészebb vállalkozás hordozója” (1913. jan. 24.): „... a Nyugat ízléses, nemes vállalkozása után mindenestre a Tevan-kiadás a második, amely friss, izlész és érdekes könyveket ad a magyar közönség kezébe...” (1913. márc. 9.)

⁹ E sorozatban Kosztolányinak több kötete is megjelent, így a *Mész*, 33–35. sz., az *Öcsém*, 68. sz. stb.

¹⁰ Többek között így vall e propaganda-szöveg: „A német, angol, francia bibliofil-irodalom óriási fel-lendülése arra indította kiadvállalatunkat, hogy Magyarországon az első privátsajtót megteremtse... E kötetekben a magyar irodalom mesterművei, szövegileg is teljesen tökéletes kiadásban fognak megjelenni... első köteteként 1914. évi január hó elején Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panasza* c. verses ciklus teljes kiadása jelent meg, finom mértett papírral, félpapírral kötésben...”

¹² HAJTASI ANDOR: Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panasza*. Hét 1914. XXV. évf. 6. sz. 94–95.

Kosztolányi Dezső

A SZEGÉNY KIS GYERMEK PANASZAI

Negyedik kiadás

(Egyedüli teljes kiadása Kosztolányi Dezső lírai ciklusának.)¹³

Bp. 1913. szept.

Kedves Teván uram,

az első levelem után sietve írom ezt. A *Szegény kis gyermek panaszai* két új, gyönyörű verssel bővül.

1. Küldöm ezt, rögtön szedesse ki és iktassa be *ama vers után*, amely így kezdődik:

„Mi ez, mi ez?

Szűz Mária” stb

Ez nagyon *emeli* a kötetet.

2. A második vers a *Kisvárosi fotográfia*, amely a Mágiában jelent meg. Ez is a ciklushoz tartozik, odavaló.¹⁴ Szedesse ki ezt is és iktassa be *ama két strófás vers után*, amely a gyógy-szertárról szól. Ez így végződik:

„S a parasztokra gondolok,

Mert a parasztok gonoszok”.

Címük nincs. Nagy, vörös kezdőbetűi.

Türelmetlenül várom az új korrektúrát és a válaszát

Szíves híve

Kosztolányi D.

Kedves jó uram,¹⁵

a prospektust itt küldöm Kérem szedesse ki — lehetőleg ezt is stílusosan — talán vörös iniciáléval, mint a könyvet. És pár nap múlva, ha kész lesz, küldjön belőle néhányat. Akkor megállapodom A Héttel és a Nyugattal és aztán utána is nyomathat.

A prospektust vastag papírra, vagy kartonra kérem. — —

A könyv teste igen *tetszik*. A papír jó. A betűk *kitűnőek*. Helyeslem a tervét: vörös iniciálék, mindenütt vörös csillagok, *egy lapon csak egy vers*. A címlapról azonban talán beszéljünk még. Mindenesetre *megdöbbentően finomnak és egyszerűnek kell lennie — rajz nélkül — a betűk által*. Hogy vörös és fekete jó lesz-e? *Még nem* tudom. De a levonatokat minél előbb kérném.

Bánt az, hogy a két ajánlatomra nem kaptam választ, holott mind a két könyvem eladat-tam volna. Kérem, *póstafordultával* írjon.

Sejtem, hogy a K. Gy. P. nagyon fog kelni. Ezért megállapodunk honoráriumban is. Minden 500 példány után 100 kor. Ugyebár? Ha kész lesz a prospektus, sok nevet adok, amelyekre küldhet prospektust, biztosan rendelni fognak.

Szívesen köszönti

várja az új korrektúrát
és póstafordultával való válaszát

Kosztolányi D.

Bp. 1913.

A korrekturát elvégeztem. De kérem — miután kikorrigálták, még egyszer *nézze át* ön és csak aztán nyomtassa. Kockázatos dolog *egy emberre bízni* ezt a nehéz feladatot.

¹³ Eredetileg: „*Teljes gyűjteménye*” állt, ezt javította áthúzással és beékeléssel a jelenlegi szövegre Kosztolányi.

¹⁴ E részletet idézte SZAUDER JÓZSEF: Kosztolányi Dezső költészete c. tanulmányában. (Megj. Kosztolányi Dezső Összegyűjtött versei. Bp. 1962. I. köt. 18.)

¹⁵ [Kosztolányi beírása a megszólítás fölé. A TA Teván Andort jelent.]:

Címlap szövege: Kosztolányi Dezső A szegény kis gyermek panaszai (kis-gyermek egybeirandó!!!)

Budapest, 1913.

Kedves jó uram,

sietve küldöm a korrektúrát, nehogy elkéssünk. Kérem *nagyon gondosan* javíttassa ki és azután ismét maga olvassa el. Botrányos dolog lenne, hogyha egy ilyen jeles diszmunkába valahogy sajtó hiba csúszna. Még az ékezetek is fontosak.

A reklámot legyen szíves rám bízni. Egy hét múlva kijövünk. A *Hét* jubileumi számában ír róla. Minden rendben van.

Az új verseskönyvem gyönyörű lesz: csak hétfőn tehetem póstára, megvárom, míg a Nyugat új számában megjelennek új verseim (amelyekről nincs kéziratom.) Így küldöm el önnek, teljesen készen.

Új levonatokat várva
vagyok önnek igaz híve
Kosztolányi Dezső

Igen tisztelt uram —

Tegnap hiába vártam a „Világban”, hogy felszólítson telefonon; pedig sürgősen szerettem volna önnel beszélni. Mondanivalóim a következők: először is, szeretném tudni, (pontos dátumot kérek) hogy mikor jelenik meg „A kis gyermek panasza”, azután mikor jelenik meg (pontos dátumot kérek) a „Lánc lánc eszterlánc”. Meg akarom még kérni, hogy „A kis gyermek panasza”-ra okvetlenül tétessen fehér borító cédulát, amin vörös betűkkel a könyv betűjének a stílusában ez álljon:

Most jelent meg!
Kosztolányi Dezső híres
verciklusának első
teljes kiadása.

Azonkívül, mielőtt megjelenne bármelyik kötetem, *nyomás előtt* még egyszer látni akarom a teljes korrektúrát együtt, nehogy véletlenül, akár a legcsekélyebb hiba is becsússzon a könyvbe. Tudja, hogy versnél fontos a hibátlanság. Gyors válaszát és a levonatokat várom.

Tisztelő híve:
Kosztolányi Dezső.

1913. nov. 29.

Minél előbb választ kérek!
Kosztolányi Dezső

VEZÉR ERZSÉBET: ADY ENDRE

Élete és pályája. Bp. 1969. Gondolat K. 475 l.

Alapos, részletes monográfia jelent meg Adyról 1966-ban, Varga Józseftől. Tudjuk, hogy testes kötete szerény alcimet választott (Pályakép-vázlat), az Ady-filológia helyzetének megfelelőt. Vezér Erzsébet kötete folytatja a monografikus feldolgozások bőségesnek ígérkező sorát. Nem kis igénnyel, mert a közepes méretű könyv (476 lap) alcíme önmagában sokat ígér, életrajzot és pályaképet. Az *Ady-mű néhány tanulsága* című utószóból kiderül, hogy a szerző a tudományos irodalom eredményei alapján bizonyos korrekciókat próbál elérni — azaz: már meglevő ismeretek újra-értelmezésére vállalkozik. Szeretné helyreállítani „az Ady-mű integritását” (444.), „a nagy ellentétek” végletei között vívódó költői élet hiteles ábrázolásával küzdeni szeretne a vulgáris megítélés változatai ellen. A fő cél tehát inkább Ady-problémák részletes bemutatása és Ady költészetének népszerűsítése, semmint „bonyolult esztétikai-művészeti-társadalmi kérdések megoldása” (451.).

Az esszéisztikus előadást ezek a célok szinte megkövetelik. A könyv sikere tehát attól függ, hogy a szerteágazó témákat hogyan tudja olvasmányossá és hitelessé rendezni egy elkerülhetetlen, korrekt redukció.

Az életrajzi adatok minden eddigénél teljesebb összeállítása erénye a könyvnek, s bizonyos nyereség a tudomány számára is, megkönnyíti a további kutatómunkát. Ha a biográfiai tények szerzői interpretációját nézzük, nyomban felismerjük a „pályakép” fogalmának jelentését Vezér Erzsébet könyvében. Valójában Ady politikai, társadalmi „életrajzával” azonos ez. A téma ökonomikus szemlélete biztató, hézagatlan megoldást ígér.

A származás, a rokoni szálak, az egymást váltó protestáns-katolikus hatások, az iskolák szellemisége, a koraérett tehetség mély olvasmányai, az újságírás hatalmas erőpróbája, Párizs társadalmának szerkezeti mélysegű megismerése mind az életszemlélet egyetemességét érelik, formálják. Az *Új versek* idejére Ady eredeti gondolkodású, biztos

ítéletű, cselekvő, harcos költő. Már túl van a nemzeti múlttal, a hagyományokkal való vívódáson, a küzdelem belső szenvedésein, amelyhez foghatót Kőlcsey óta nem jelzett a magyar költészet. Már az élet himnuszát hirdeti „minden időben”, tegyük hozzá: ebben kerülve ki Vajda örökségét legfeljebb. Az *ő éjszakái* már nem *csöndesek*, hanem *lázások / Jobb nem vagyok ...* /, az élet látomása komor megadás helyett tudatos ellenállásra hívja.

Az adatok lelkiismeretes bemutatása nyomán a kötet bevezető fejezetei akkor is értékesek, ha többször az arányok átrendezésére biztatják az olvasót. Így pl. Ady világgépének filozofikus komponenseit éri méltatlan mellőzés, amit az író is érez, bár rövid magyarázattal túlteszi magát a gondon (82.). Mivel az élet eseményeit a költő bonyolult társadalmi pályafutása szerint értelmezi, s itt sűrű átfedések vannak, feltűnő disszonanciát nem érzünk. Vezér Erzsébet művének egyik érdeme éppen az, hogy élet és pálya valóban adekvát vonulatait hitelesen mutatja be.

A könyv első harmadában, az *Új versekig* az életrajz színes világa köti le az olvasót, a harcos költő nézeteinek fejlődésrajza. A *költői pálya*, a művészi kibontakozás kevesebb figyelemben részesül. Hagyományos kép bontakozik elénk, amely a szakirodalom megállapításait kamatoztatja (kár, hogy itt is, mint általában — hivatkozás nélkül).

A népszerű álláspont szerint Ady költészete az *Új versekkel* indul. Némely tanulmányok azonban a korai versek értékeire is intenek (Schöpflin, Kovalovszky, Gáldi). Vezér Erzsébet megírt ismereteket összegző könyvében így néha bizonyos feszültségek támadnak. Nem érdektelen ezért mindjárt a költő első verseihez megjegyzéseket fűzni.

Ady első ismert verse az *Endre napra* (Nagykároly, 1891). Vezér Erzsébetnek nincs jó szava róla, s keressük az okát, miért dicséri a másodikat (*Megúnt élet*, Zilah, 1893), „meglepően fejlett verstechniká”-ról beszélve. Gyanítjuk, hogy Kovalovszky Mik-

lós esztétikai megjegyzésének továbbépítése ez, aminek csupán egy szépséghibája van: éppen verselés tekintetében lehetne hasonlót mondani az első versről is. Az *Endre napra* nyolcasok-hatosok periódusaiból szövi strófáit. Nyolcasai szabályosan feleznek, bár mögöttük ott van a korai időmértékes moduláció, lejtésváltó (jambusi-trocheusi) formákban. Ez nyilván a magyaros-időmértékes szimultaneitás kezdetleges próbálkozása. A magyaros tagolás ereje uralkodó. A hatosok azonban váltogatják a metszet helyét, 3/3-as, 4/2-es sorféléket teremtve, amelyek mögött szintén ott az időmérték. S a 3/3-asok között a kettős ritmusú versben egyedül kedvező jambusi komponens bukkan fel, pl. a 14., 16. sorban (*És mindig jó barát; Csak úgy fog sütni rád*). A jambizálás és a páratlan szótagú magyaros ütemek kapcsolatában ösztönös érzéket nyilvánítva, amit Ady ritmusa később olyan erővel általánosít. Tény, hogy nyolcasban e típus kialakítása nehezebb, hiszen aszimmetrikus, szokatlan változatokat kíván. A *Megunt élet* ritmikai többlete, hogy nyolcasokban ismétli meg az *Endre napra* hatosainak előremutató erejét, pl. a 30. sorban (*Megálltok némán, szóltalan*), 5/3-as osztású jambusi szimultán sort jelezve a heterogén sorváltozatok között.

A *Március 20. c.* versről (1896) ezt olvasuk: „Ez a kor szokványos hazafias verseinek stílusában irt jelentéktelen próbálkozás, mégis szimbolikus jelentőségű” (27.). Ez utóbbi magyarázatával egyetértünk, de szeretnénk hozzákapcsolni a költemény belső értékeihez. Choriambusok, anapesztusok erősödő modulációja kíséri a 10 és 9 szótagú, háromütemű magyaros ritmusú sorokat, ahol a kettős nyomatók (a hangsúlyosak és az időmértékesek) következetesen támogatják a logikai vonulatot. Az időmérték karaktere már határozott (emelkedő lejtéstípusú), a szimultán ritmus kibontakozását inkább a sorok háromüteműsége akadályozza. A vers formai kidolgozása, tónusa, eredeti hangjai számunkra azt bizonyítják, hogy Ady verse komoly kísérlet a szóvirágok mögött rejlő nemes tartalom, nemzeti emlékek kibontására, a témát kísérő konvencionális lelkesedés elkerülésére. „Ady első nyomtatásban megjelent verse” több „jelentéktelen próbálkozás”-nál.

Valóságos ritmusfejlődés tényezőit hagyja figyelmen kívül a szerző. Az *Ilthon* általa idézett sorai ritmikai remeklések, jambusi kétütemű kilenceseikkel, tizesekkel. Az „ösz-tönösen könnyed és biztos ritmizálás” (47.) jelei az érett szimultán ritmizálás közvetlen előfutárai.

A *Fantom* (Az én menyasszonyom) ritmikai megítélése téves. Igazi szimultán vers, s csak akkor lehet rossz, ha szabályos jam-

busnak akarjuk hallani. Utolsó sora beszédes bizonyíték állításunkra: *Ketten voltunk csak tiszták, hőfehérek*. Időmértékes vonulata: négy spondeus, egy jambus és egy csonkaütem. Az egyetlen jambus arsis csupán időmértékes nyomatókú. A magyaros tagolás: 5/2/4. A szimultán ritmusban a jambus is nyer, hiszen a magyaros (egyben időmértékes) metszetek után fokozott ritmikai nyomatók jambizálja a két spondeust. A sor — és a vers — értelmi-érzelmi csúcst jelentő két fogalom (*tiszták, hőfehérek*) logikai nyomatókai közös metszeteket követő kiemelkedő ritmikai pozíciótól nyerne erős fokozást, jambusi arsis helyzetében. Ritmus és értelem teljes harmóniája ez a sor.

A kötet igazi gondolai az *Új versek c.* fejezettől sokasodnak meg. Ahogy jönnek a művészi remeklések, az újabb és újabb kötetek, a versek helyet, értékelést követelnek. Az élettrajzi tények egyre inkább összefonódnak a költészettel, áttűnnek a versek bonyolult világába, s a műelemző ambíciók nyomán a pályakép lassan vesszélyes és rövid összekötő szövegek sorozatává egyszerűsödik. Élettrajzi tények és művészi alkotások természetes arányváltozása a szerző szerint sem érheti be a teljes élettrajzra építő társadalmi pályaképpel, azzal, ami egyedül ígérkezik sikeresnek ebben a munkában. Vezér Erzsébet kísérletet tesz a költőkről szóló monográfiák kettős feladatának megoldására: egyrészt a „pályakép” illusztrációként idézi a műveket, másrészt elemezni, magyarázni is próbálja őket. Ez az utóbbi azonban nem sikerült, a könyv második felében is a direkt filológia, Ady történelmi, társadalmi környezetének rajza a jobb. A művészi pálya bonyolult esztétikai-gondolati próbái elől az esszé oldott, könnyed stílus-hagyományaiba menekül a szerző.

Idézetek sorával bizonyíthatnánk, hogy Vezér Erzsébet számára Ady lírája még mindig inkább csodált, mint értett, inkább távoli, mintsem közeli különös világ. Nosztalgikus jelzések helyettesítik az elemzéseket, de ezek alapján hiába keressük a versek titkait. Túlméretezett idézetek, közhelyes magyarázatok, „kommentárok” bontják a könyv empirikus és szellemi arányait, néha lapokon keresztül iskolás olvasókönyv hatását ébresztve.

Ady szerelmi lírájának jelentőségét hosszú szemelvények közé rejtett rövid kommentárok méltatják. Ha ezek véletlenül nem a szemelvények prózai összefoglalásai, akkor ilyenféle igazságok kifejtései: „Ady pontosan tudta, hogy a szerelemnek nemcsak az ő életében, hanem minden normális ember életében központi helye van” (305.), „A testi szerelem nem szegyelni, nem takargatni való” (307.), „Am akár a titkok kódéba burkolják, akár a prűdéria játékaival álcáz-

zák, a szerelem mégiscsak véresen komoly dolog" (308.).

Másutt Ady iszonyatáról beszél a háborútól, a haláltól. S minden átmenet nélkül így folytatja: „Csinszka szeméhez már az iszonyat hajtja” (437.), s idézi a vers második strófáját. Az *Örözem a szemed* összes kommentárja ennyi. De legalább ez igaz volna. Sajnos, nem az: Ady verse állapotjelzés, nem ok-okozati kapcsolás lírai magyarázata vagy sejtetése.

Ami a *Bosszús, halk virágének* egyik szava körül annyi töprengésre készíti a szerzőt, tündödlésre inti a mindennapi olvasót. A *trucc* hétköznapi fogalma helyett mért nem a *dac* szerepel a versben? Találgatás közben illet is megkockáztat: „talán valami ma már megfeythetetlen utalás lappang mögötte” (337.). Igaz, a lap végén kiderül, a szerző is sejtí a valót (a *trucc* pejoratív értelmét, a valós fedezet nélküli, gyerekes ellenkezést, azt, hogy *dacos* Ady is lehetne, *truccos* soha...), mégsem értjük a tétováságot. Hiszen a szöveg előtt maga jelzi a magyarázat lényegét: „a vers nem egyéb, mint a duk-duk kérdés újabb felbukkanása”...

Néha a kommentárok azért siklanak félre, mert a tényközlés stílusból eredő pikantériáját nem veszi észre (Denes Zsófiáról, 372.), vagy éppen logikai abszurdum az, amit állít: „Ady nagyon szeretete az életet. Ezért közeledett hozzá mindjobban a halál.” (203.)

Vannak a kötet legjobb lapjaira emlékeztető, színvonalas magyarázatok is, pl. A *magunk szerelme*, A *szervenésnél többet c. fejezetekben*, de elemzéseknek aligha nevezhetnénk őket. Pedig legalább mutatóba kellett volna egy alaposabb Ady-elemzés, mert így folyvást arra kell gondolnunk: hiányuk nem a koncepció következménye. A töredékes funkcionális magyarázatok is csak a gyanakvást táplálják. A *Látam rejtett törvényedről* így ír a szerző: „Minden strófa utolsó sora itt is a következő első sorával rimel. Ez mint az enjambement-ok is, a sorsszerűséget, a katasztrófa lesújtásának elkerülhetetlenségét, eleve elrendeltségét szuggerálja” (432.) — meggyőződésünk szerint ezt a szerző szeretné beleszuggeralni az említett formai jegyekbe. — Az *eltévedt lovas* 6. strófájáról ezt tudjuk meg: „Ebben a szakaszban a hatszor ismételt *csupa* szótól felforrósodik a vers, és a sok titkos jelen keresztül elérkezünk a jelenbe, a véres háborúba.” (428.) Stílusnak sem éppen remekelés — elemzésnek pedig egyenesen gyenge. Az ismétlés fokozó értékéről, nyomatékosító szerepéről semmit sem hallunk. Pedig minden eszköz (pl. a ritmikai nyomaték is) a fogalom jelentését „szuggerálja”, a magános lovasat övező, civilizáció alatti világ teljes egyneműségét. Az „eltévedt, hajdani lovas” abszolút magányát.

Amit Vezér Erzsébet itt is, másutt is elmond a versekről, „külsőterjes” vizsgálódásra, s e téren alapososságra vall. De a titkok költőjét nem lehet csak kívülről megérteni.

Belső elemzések pontosságát igényelné az Ady-versek hagyományrétegeinek hiteles vizsgálata is. A híres Ady-verset igaznak, szépeknek tekintjük, azt azonban, hogy „Szent Margit legendája itt kapja meg az igazi, mert emberileg és történelmileg is hiteles értelmet” (207.), jóhiszemű túlzásnak tartjuk. Költői interpretáció ez, ahol az egykori legendás apáca sorsát saját nőszemléletéhez méri Ady. A művészi igazság pedig lehet kikezdehetetlen (mert igaz személyes valomás) akkor is, ha nem mindig azonosítható az objektív, történeti hitellel. Margit sorsa, a legendában megörökített embersége alkalmas volna korszerű, történeti hiteli értelmezésre is, csupán utalunk ennek körvonalaire: szó és tett teljes azonosságát vállalja, az embert lefokozó vallásos ideológiának következetes hívője és mártírja stb. Ady hőse korából kiszakított jellem, nem a legenda alakja. De így tudott ártatlan áldozattá lenni a történelemben, így tudott jelképes sorssá növekedni.

Az egyszerűsítő fogalmazás elméleti kép telenséghez vezet egy másik észrevételben: Ady „a szájaló hazafiság korában semmiképpen sem választhatott magyar történelmi ősokeket” (148.). Dózsa, a kuruc kor, Margit megidézése korában már kevésbé volt szájaló a hazafiság?

Ady múltbeli kapcsolatainak, hagyományainak felszínes bemutatása jellemzi a legnagyobb utóddal, József Attilával vont párhuzamot is. A rokonság hangoztatása valós alapokat sejtet (280.), aztán kiderül, hogy csupán a társadalmi nyugtalanság és szenvedélyes küzdelem lényegére szorítkozik (292.) s visszájára fordul a kísérlet ott, ahol Ady magányát a József Attilaé fölé fokozza, a szövegpárhuzamok tanulsága ugyanis éppen az ellenkezőjét bizonyítja (353.). Ady még az eltűnt emberi melegség emlékképeit idézi, a költő még önmaga hullását festi zord, hideg színekkel — József Attila híres sorai- ban az emléktelen kisémmizettség hasonlíthatatlan magánya is ott van, amihez képest a csillagok világúr-magánya is szelidebb, emberibb. — A teljesség kedvéért említjük, hogy valós párhuzamok lehetőségei maradnak a szerző figyelmen kívül. Idézi Hatvanyt: „Adyhoz közülünk senki se volt igazán jó” (236.). Más mondja ezt a költőről — de József Attila önmagáról írja, kísérteties hasonlósággal: „s lásd, soha, soha senki — nem mondta, hogy te jó vagy” (*Tudod, hogy nincs bocsánat*).

Ady érett lírájának verseléséről ejtsünk még néhány szót. A *bölcsesség áldozása* ritmusáról pl. nem igaz, hogy „csak az azonos

mondatok és gondolatok ritmizálják" (381.), hiszen a szokásosnál sűrűbb, funkcionális szerepre képesített anapestusok és néhány szótagszámbővítő sor jelenthet a jambusi kétütemű szimultán tizenek és tizenegyesek körében meglepetést. — A *percek aratója* esztétikai megítélésében vitázik a szerző Schöppflinnel (207.). Ezt ritmusmegjegyzéssel támogatnánk, amit viszont Vezér Erzsébet hagy említés nélkül: szapphói strófáról, adoniszai sorról folyik itt is a beszéd, mint pl. a *Sappho szerelmes éneke* esetében szokásos. Szeretném megjegyezni, hogy bár az adoniszai sorok energikus zárata valóban megtévesztő, kétségeket kizáró, a *szapphói sorok* ritmusvizsgálata a *percek aratójában* is kiderítheti: jambusi szimultán sorok ezek, Ady szuverén ritmizálását követik. Az ál-szapphói sorokba rejtett adoniszai képletek pedig azt is elárulják, hogy Ady szapphói strófái egészükben ál-szapphóiak. Az adoniszai sor ritmuszerkezete: choriambus + csonkaláb. (Példa: *Csak néha-néha torzul el az arcom* — magyarosan: 5/4/2; időmértékesen: spondeus, két jambus, végén nyomatékos choriambus, csonkaláb. Karakter: háromütemű jambusi metszetkapcsoló szimultán tizenegyes. Lehet ez szapphói sor?) — Azért is fontos erre utalni, mert amit Vezér Erzsébet az igazi Ady-dallamnak érez, legtöbbször adoniszai sor illúziójával variált szimultán sorfajta (257., 304., 425.), ez segíti egy értékes ritmikai megjegyzéshez is. A *Rohanunk a forradalomba* kapcsán utal Ady verscímének időnként erős ritmusára, e versben az Ady-dallam címbeli vers sodrására (177.). Összegezve: Vezér Erzsébet könyve értékes adalékokat tartalmaz a költő életéről,

pályafutása egyes szakaszairól. Jól méltatja Szende Pál tanulmányát az *Új törvényt*, *Werbőczy* genezisében (196.), Achim András cikkét a *Főszállott a páva* kialakulásában (205.), hasznos a Jehan Rictus-hatás, a kíméra-motívum tárgyalása (108.), a publicisztika és a széppróza egyensúlyra törekvő bemutatása. Időnként vitái is megragadnak (pl. Schöppflinnel szemben, Ábrányi mellett a *Versekkel* kapcsolatban, 45.). Mászor hiteles párhuzamok lepnek meg szokatlan területekről (Rodin és Ady, 112.), s mindennél igaz törekvés a *gondolkodó* költő jelenségének arányos méltatása. — A könyv legszebb része Ady utolsó napjainak, halálának leírása. A fojtott tárgyilagosság a sors iránti részvét és megértés teljes értékű bizonyítéka.

Az utolsó már idézett programjának egy részét sikerült valóra váltani. Ha a kötet első harmadának nyílt törekvéseit folytatta volna a mű második, nagyobbik fele, ha életrajz és pályakép, tudományos ismeretek gondos rendszerezése és népszerűsítése a kezdet értelmében akart volna maradni, értékei mögé nem kellene súlyos kérdőjeleket tenni. Így egy hasznos eredményekben s alapvető tévedésekben, felszínes megoldásokban bővelkedő könyv került a kezünkbe. Egyensúly helyett feltűnő aránytalanság, különösen a színvonalban.

Ady életét, küzdelmét talán teljesebben látjuk, költészetét, művészetét azonban középfokú ismereteink alapján is többre becsüljük.

Szuromi Lajos

VARGHA KÁLMÁN: JUHÁSZ GYULA

Bp. 1968. Gondolat K. 191 l. (Irodalomtörténeti Kiskönyvtár. Magyar írók, 5.)

Kosztolányi Dezső a *Nyugat* 1921-es évfolyamában *Juhász Gyula új versei* kapcsán szenvedélyesen érvel az elemzés szükségessége mellett, néhány sorral lejjebb azonban ő is a költő arcképéről értekezik. — Juhász Gyula tragikus alakja a művéről írók is arra csábítja, hogy a költőről rajzoljon portrét, Vargha Kálmánt pedig az Irodalomtörténeti Kiskönyvtár-sorozat jellege is erre készítette. Mégis, éppen mert Juhász Gyula a tárgya, kár, hogy könyve nem ígér s nem is ad többet, mint a költő egyéniségére és életútjára koncentrált — e tekintetben jó és alapos — összefoglalást.

Vargha Kálmán külön fejezetet szentel Juhász Gyula helyének a XX. századi magyar

irodalomban és ebben a fejezetben nagyon helyesen veti fel a kérdést: „Mi az, ami Juhász Gyula költészetét, ha nem is választja el, de megkülönbözteti a többi nyugatos költő lírájától?” Mi lehet az oka, hogy a költő útja, aki Babitscsal, Kosztolányival együtt indult, velük közös eszményeket és célokat követett, annyira elkanyarodott társaitól?

Úgy látszik, Vargha következetesen az emberi alkát és a személyes sors koordinátái között keresi meg, s ezek segítségével jelöli ki a költői műben azokat a csomópontokat, melyekből kiindulva — szerinte — az egész fölfejtethető. Ez a módszer azonban — szerintem — magában véve is vitatható; mivel alkalmasabb arra, hogy a szerző emberi

rokoncsenzvét, Juhász Gyula tragikus sorsa iránti részvétét — ugyan igen finoman és mértéktartóan — kifejezze, mintsem arra, hogy a költői életmű értékét objektívan fölbecsülje. S a módszernek ez a természetes hibája Juhász Gyulára alkalmazva azért sokkal súlyosabb, mert az ő irodalomtörténeti jelentőségének korábbi túlbecsülése, (amelyre könyvének említett zárófejezetében Vargha Kálmán is kitér, de amit — választott módszeréből adódóan — csak deklarativ tud megcáfolni; ráadásul főként olyan vonatkozásokban, amelyekben véleményem szerint alábecsüli a költő jelentőségét), éppen abból származott, hogy életművébe a költői értékek helyére az alkotó személyiség értékeit helyettesítették.

Szinte természetes, ha Vargha Kálmán értékeléseiben és következtetéseiben tényfeltáró lelkiismeretessége segítségével sem tud tovább lépni, mint Kosztolányi Dezső Juhász Gyuláról szóló néhány lapos írásában; hiszen — mint meghatározó szempontok — a költői alkat és a költői sors a költői műből óhatatlanul ugyanazokat a vonásokat emelik ki, mint egy impresszionista, bevallottan is portré-szerű feldolgozás többé-kevésbé meghatározatlan szépirodalmi szempontjai. Sőt, Kosztolányi a Varghánál kétségtelenül nagyobb pszichológusi bátorsággal (amit manapság sajnos megszoktunk vakmároságnak nevezni) bizonyos tekintetben tovább lépett, amikor Juhász Gyula személyes, belső konfliktusait helyesen általánosítva, azokat mint a század eleji *modern* költői magatartás leginkább jellemző *kettősség* megnyilvánulásait fogta fel: „Ez a kettősség jellemzi mindenütt. Életszeretét a halálvágyban, természetesség a művészetben és művésziesség a természetben, fiatalság a pesszimizmusban és csüggedtségben, szín és ragyogás a sötétségben, drágakövek egy fekete bárony-alapon.” Ez az impresszionisztikus jellege ellenére rendkívül konkrét leírás már nem csak Juhász Gyulára illik. Varghánál viszont az életmű vizsgálatának szempontjai lényegében kimerülnek a Kosztolányi megjelölté antinómiákban, és elkerüli figyelmét Juhásznak és minden jelentős költőtársának az a leveleikben többször is elismételt, első pillanatra közhelynek látszó, de egész szemléletüket egy irányban determináló felfogása, hogy „az ember sorsa az ember jelmeze”. Idézi pedig, csak teljesen egyoldalúan interpretálja Juhász saját szavait is: „A világ, a gyönyörű külső világ, érzékeink nagyszerű tapogatózási lehetőségei: mégis ezek adják az Ént, ezek szülik újjá naponta a lelket.”

Pedig a sorsnak, az objektív világnak ilyen szubjektívizálása (majd ennek általánosítása, újabb objektívizálása a költői kifejezés során) talán a *legalapvetőbb törvénye* a korszak költészetének. Adynál például éppen a költői személyiségnek ilyen értelmű kiterjesztése,

illetve objektív tartalommal való „feltöltése” válik a nagy közösségi-politikai költészet alapjává és fedezetévé.

A költői szemlélet és magatartás korabeli „alaptörvénye” Juhász Gyulánál a személyiség tragikumának forrásává válik. Mert míg számára az egyén jellege egyrészt sorsával azonosul, másrészt ez az egyén szabadon is cselekszik. Ami azt jelenti, hogy ha sorsa tragikusra fordul, ezért az egyén nem csak felelős, de „szabadon” le is vonhatja konzekvenciáit — egészen a halál választásáig. — És Juhász Gyula következetesen végigjárta ennek a gondolatmenetnek az írtóztató logikáját.

De mit jelent mindez a költői kifejezés szintjén? Említettem, hogy a szubjektívizált tartalmak a költői alkotás folyamán, általában szimbólumok formájában, ismét objektívizálódnak. A modern költői szemlélet korabeli „alaptörvénye” tehát tulajdonképpen a szimbolista szemlélet körülírása. A szimbólum belső feszültségét, poétikai értékét éppen az adja, hogy objektív burkában szubjektíve átélt ellentmondások egyesülnek. De míg Ady például mindig viszonylag könnyen megtalálja egy-egy konkrét ellentmondás egységének kifejezésére a legalkalmasabb szimbolikus képet, addig Juhász inkább megéli a szimbólumok belső ellentmondásait, és nem tudja őket differenciáltan, költőileg kifejezni, és ezzel a maga számára is bizonyos mértékig feloldani. Ezért maradnak számára a modern költői magatartás kettősségei szinte mindvégig tragikus dilemmák, melyeket versben is csak a maguk összességében és feloldatlanságában tud kifejezni. Így keletkeznek Juhász sajátos jellem-szimbólumai, melyeknek segítségével nyilvánvalóan a maga megélt konfliktusokat próbálja költőileg megjeleníteni.

„Tragikus fejek... ez a cím motoszkal a fejemben” — írja Juhász Szakolcáról Babitsnak. „Eulenberg Schattenbilderje adta a gondolatot velem bálorsban rokon hazai irodalmi hőseinkről novellisztikus tanulmányfejeket festegetni... Kemény, Tompa, Madách, Komjáthy, Katona, Tóth Béla, Cholnoky... érzed, mit akarok.”

E jellem-szimbólumok léte és létrejöttét Vargha Kálmán csak regisztrálja, de semmilyen tekintetben nem indokolja, és nem is értékeli. Nagyon helyesen rámutat ugyan e kifejezőmód néhány veszélyére, amely az önismétlésben és az eleve adott jelképekhez való alkalmazkodásban, az állandó önstilizálásban rejlik, valamint abban, hogy az olvasónak egy-egy személyiséghez fűződő asszociációi rendkívül esetlegesek, de a leglényegesebb összefüggés tisztázatlan marad. Pedig azt is hangsúlyozza, hogy a jellem-szimbólumokkal Juhász lényegében mindig a közvetlen önkifejezés körén belül marad;

csak az összefüggés másik oldala sikkad el: hogy Juhász a jellem-szimbólumok alkalmazásával lemond az önálló szimbólum-alkotásról. Mivel így lirája, zárkózottságának minden lát-szata ellenére, egyre nyitottabb önkifejezéssé válik, csak nagy ritkán jut el a független költői teremtettség, a nem pszichológiai, hanem poétikai értelemben vett érték-alkotásig. Hiába éli meg tehát a tragikumig felfokozva a szimbólumokban kifejezendő ellentmondásokat, ha ezek feszültsége nem tud a versben poétikailag is realizálódni.

E megállapításunkkal mindjárt kijelöltük az Ady és Juhász költészete közötti jelleg-és rangkülönbséget is; így azért rendkívül fontos, mert e két minden tekintetben különböző életmű mögött alapvetően ugyanaz a szimbolista költői szemlélet húzódik meg. A kettejük műve közti különbség tehát kifejezésbeli, és nem szemléleti! Vargha Kálmán könyve nagy hibájának tartom, hogy az *Ady és Juhász közti szemléleti rokon-ság, sőt azonosság feltárását teljesen mellőzi*. E hiányosságot csak látszólag menti az az utalás, amelyben Vargha elhatárolja magát az ötvenes évek irodalomtörténetének e kérdéssel kapcsolatos torzításaitól, mert tanulmányában nem csak alkalma, de gondolatmenetéhez szüksége is lett volna arra, hogy e kérdésre alapos és árnyalt választ adjon. Hiába indokoltak fenntartásai az Ady és Juhász között vonható párhuzammal szemben, ha egyszer e párhuzam kifejtése nélkül (vagy hallgatólagos tagadása mellett) teljesen érthetetlennek és motiválatlannak tűnik hogy Juhász 1918 nyarán az idegzanatóriumból alig kikerülve, fejlődésének korábbi tendenciáit meghazudtolva szinte egy csapásra forradalmi költővé válik, aktív résztvevője lesz az őszirózsás forradalomnak, és tagja a Tanácsköztársaság helyi vezérkarának. Kétségtelen, hogy politikai magatartása a forradalmak alatt logikus folytatása Ady forradalmi költészetének, s hogy előzményei is valahol Adyval osztott háborúellenes állásfoglalásában keresendők. És ez a gyenge idegzetű ember az ellenforradalmi korszakban különösen erős léleknek bizonyul. Az 1849 utáni Arany János szerepét vállalja, ennek minden ellentmondásosságával és morális kockázatával együtt; és valószínűleg e küldetésének tudata segít több, mint tíz évig megőrizni lelki egyensúlyát. Ténykérdés, hogy nemzedékének egyetlen jelentős költője, aki eljut a munkásmozgalomhoz; s mind ezzel, mind költészetének egyre erősödő népi jellegével mégiscsak hidat jelent — ha nem is egyedül — Ady és József Attila között.

Az, hogy Juhász költői életszemlélete mégsem tudott tényleges művészi ábrázolásmóddá válni, végzetesen összemosta előtte a valóság és a művészet határait. Mutatja

ezt egyrészt irodalmi tanulmányainak szubjektív vallomás jellege, másrészt költészete. Mondottam, hogy Juhász a megélt ellentmondásokat nem tudta szimbólumokká objektivizálni, költőileg kifejezni. De ennek ellenkezője is igaz: nála a nem megélt szerelem (Anna), a várt (*Magyar nyár 1918*) vagy bukott forradalom (*Halottaink*) mindig sokkal költőibb kifejezést kap, mint a realizálható szerelem (Eörsi Júlia), vagy a győztes forradalom (*Májusi óda*).

De Juhász számára a költészet nem csak az élet színtere, hanem legfőbb tartalma és célja is. „És sokat élt, mert sok apró esemény nőtt óriássá a lelkeben. Legnagyobb élménye mégis az volt, hogy írt...” — írja róla Kosztolányi. Így és ezért természetes, hogy életfelfogásának is középpontjába került a művészet, amiről legjobban műalkotások, intellektuális élmények ihlette versei tanúskodnak. Ezekkel kapcsolatban Vargha Kálmán helyesen veti fel — és veti el a másodlagosság kérdését; bár véleményem szerint kissé túlhangsúlyozza a parnasszista szépségkultusz hatásának szerepét létrejöttükben. Pedig maga is említi, hogy milyen távol állt Juhásztól a parnasszista szenvtelenség (tegyük hozzá: éppen alapvetően szimbolista szemlélete miatt). A megverselt műalkotásokban szinte sohasem a formát, hanem — majdnem romantikus nekibuzdulással — mindig az emberi tartalmat, a személyes mondanivalót kereste és dicsérte. Esztétikai élményből táplálkozó versei éppen e sajátosságukon keresztül illeszkednek természetesen életművébe, mert bizonyos értelemben a jellem-szimbólumok tágulását, gazdagodását jelentik; tanúsítják, hogy a költőt nem csak az alkotó személyiség magára is vonatkoztatható tragikuma, de mindnyájunkra vonatkozó produktuma: a mű is foglalkoztatja.

Az elmondottakon kívül az az apróbb momentum is, hogy Vargha Kálmán a tájélményt Juhász Gyula korai költészetében már a parnasszista és impresszionista hatások metszéspontjában fedezi fel, jól mutatja, hogy még a költői alkat és a költői sors választott koordináta-rendszere is szolgálhatott volna objektívabban, a költői mű tárgyi-lagos értékelésére is alkalmasabb szempontokkal. Különösen nyilvánvaló ez a *Négyes-szeminarium*-ról szóló és a nagyváradi évekkkel foglalkozó fejezetben.

Várad, a „Holnap városa”, a korszakos jelentőségű irodalmi vállalkozás, amelyről joggal mondja Vargha Kálmán, hogy a lelke volt Juhász Gyula, kiteljesedése, és szinte egyenes folytatása annak a szellemi fölpezdülésnek, amelyet a Négyes-szeminarium hozott a költő életébe. Vargha nagyon helyesen indirekt úton domborítja ki Juhász jelentőségét a modern költészet történetében,

amikor elsősorban az általa szervezett antológia korszakalkotó szerepét hangsúlyozza. Mert sajnos igaz az is, ami ismét a költői mű értékének viszonylagosságára figyelmeztet: hogy a *Holnap* legjelentősebb költője Ady, legnagyobb felfedezése pedig Babits költészete volt, míg Juhász szereplésének szinte semmi visszhangja sem támadt.

Várads mégis jelentős állomás költői fejlődésében, ha másért nem, mert itt ismerkedett meg Sárvári Annával. Vargha elemzése nyomán meg kellene lepődnünk, hogy 1909-ben hirtelen milyen egyszerű nyíltsággal, minden parnasszista fegyelem felrúgásával vall a szerelemről, ha korábban nem fedtük volna fel artisztikus életszemléletének gyökereit, s így nem látnánk, hogy az Anna-élmény ennek az életszemléletnek nem felbomlását okozza (mint ezt Vargha Kálmán állítja), hanem éppen kiteljesedését, mert egy abból eddig hiányzó elemet pótol: a valóságba oltott művészet mellé odaállítja a művészetbe oldott valóságot. Ez persze kétségtelenül az igazi költői alkotás lehetőségét jelenti, ami majd a szakolcai évek magányában realizálódik.

Szakolca az életsors oldaláról nézve negatív előjeli fordulat, de egyben azt is mutatja, hogy a költői fejlődés megítélésében mennyire helytelen az életrajzból kiindulni. Hiszen a szakolcai termés értékelésében legalább Babits véleményéhez kell csatlakoznunk: „A szakolcai verseid épp oly szépek mint a régiek — írja Juhász Gyulának — és ha van bennük monotonitás, az nagyon értékes monotonitás. Ha nem félnék veled szemben az olvasó önzésével fejteni ki magamat, azt mondanám, hogy a szakolcai magány neked semmiesetre sem ártott.” Szakolcán végre „világgá távol az örök magány”, mégpedig valóban költői világgá: kialakul a szimbólumok belső dialektikája és külső rendszere Juhász költészetében. Vargha — bár nem változásként, mert anélkül, hogy összefüggéseit is megmutatná — nagyon jól jellemzi ezt a változást: „Már az első napokban felfedezi az új környezetben azokat az elemeket, amelyek kényszerű sorsának némi romantikus színezetet adhatnak, amelyeket beleszőhet a *magateremtette legendás világba*, a verseiből kibontakozó Szakolcába, amely tükörképe is a valóságos városnak, de még inkább *szuverén költőiséggel megteremtett jelképes birodalom*, regényes *végváre*, amelynek ő a hőse, a magyar világ végére *száműzött* költő, aki magányában újraéli egy nem múlt szerelem nagy misztériumát.” (Kiemelések tőlem — S. A.)

Valóban: szomorú paradoxon, melyre Vargha Kálmán is (bár a kérdést nagyon leegyszerűsítve) helyesen mutat rá, hogy Juhász verseinek első igazi szimbóluma (ez is tulaj-

donképpen a jellem-szimbólumnak egy továbbfejlesztett formája!), az első valóban maga teremtette kép, sőt jelkép, melyben legsajátabb belső konfliktusai öltönek testet: maga Anna. (Jellegzetes példa lehet közismert *Milyen volt...* című költeménye.) Juhász már 1905-ben ezt írja egy Kosztolányihoz intézett levelében: „Mintha tévesztett életre néznék vissza.” 1926-ra már Anna lesz „egész elhibázott élet”-ének szimbóluma. (*Anna örök*).

A valósághoz való költői viszony megváltozása minden korok költészetében talán a tájélmény szerepének változásán szemlélhető a legjobban. Még a XIX. századi költeményekben is a táj és az őt szemlélő szubjektum lényegében független egymástól, legfeljebb hangulati-illusztratív koordináció figyelhető meg közöttük. Tulajdonképpen a festészetben, az impresszionista szemlélet terjedésével veszi kezdetét az a modern tájköltészet fejlődésének első szakaszát is jellemző folyamat, amelynek során a szemlélő szubjektum fokozatosan feloldódik a táj objektivitásában, míg nem a táj végül valóságos szimbólummá válik.

Juhász Gyula költészetében oly jól megmutatkozik ez a folyamat, hogy műve a tájköltészet vonatkozásában fontos láncszemet jelent a magyar líra fejlődésében. — A korábban artisztikusan determináltnak mondott tájélménynek (részben éppen az impresszionizmus hatására történt) emberi elmélyülését, humanizálódását figyelhetjük meg olyan verseiben, mint a *Tiszai csőd* például, amelyet Vargha Kálmán igen jól elemez éppen ebből a szempontból. — A *Magyar nyár 1918* című versben a táj képe oly mértékben mondanivalóval, költői tartalommal telítődik, hogy valósággal szimbolikus értelmet kap, s így a vers már a Radnóti-féle tájszemlélet kialakulása felé mutat előre. Radnóti *Pontos vers az alkonyatról* című versének némely helye közvetlenül is kapcsolódni látszik a szegedi költő verséhez. Juhász ebben a versében különben érdekesen végigjátszik a tájélmény hagyományos kifejezésének minden húrján. A második versszak föltétlenül Petőfi versét hozza emlékeztetnkbe:

A Tisza szinte forr, mint néma katlan,
Mit izzó part ölelget lankadatlan.

A harmadik versszak saját tájverseinek korábbi, impresszionista hangját idézi; a negyedik szakasz Arany tájleírásaira emlékeztet (különösen „tikkatag” szavával a *Toldi* első énekének kezdetére). Az ötödik szakasz, s annak főképpen második sora a *magyar Ugar* képére utal, arra a már szimbolikus értelmű tájra, melyet Ady verseiből ismerünk:

Füledt a csönd, mint ha üres a kaptár,
Keleti lustán szunnyad a magyar táj.

Az utolsó két szakasz pedig kimondottan
Ady és Petőfi Dózsa-verseinek hangján kér-
dez:

Mi lesz, ha egyszer szikrát vet a szalma
És föllángol a táj, e néma, lomha?

Ha megútálva száz here pimaszt már,
Vihart aratva zendül a magyar nyár?

Juhász Gyula tehát tudatosan vezet el
Petőfi tájszemléletétől Petőfi forradalmisá-
gáig, szinte szándékos irodalmi reminisz-
cenciákkal kapcsolva össze azt, ami Radnóti
versében már természetesen, szervesen kap-
csolódik össze.

Érdekes arra is rámutatnunk, hogy a szim-
bolizmus nemcsak a tájélmény költői felhasználásában mutatkozik meg, hanem a tájhoz
való költői viszonyulásban is. Kosztolányi
1921-es Juhász-tanulmányában éles szemmel
veszi észre, hogy a költő ekkori tájszemléle-
tében is érvényesül a szimbolista költői szem-
lélet jellemző kettőssége. Juhász költészeté-
nek tárgyai között felsorolja a „vidék”-et
is, „melyet — úgymond — szeret és gyűlöl”.

Vargha Kálmánnak igen jó megfigyelése,
hogy a költőt szakolcai környezete egyszerre
„riasztja és vonzza”. De szükséges azt is
hangsúlyozni, hogy éppen ettől a korszak-
tól kezdve a magatartását meghatározó ellent-
mondások sajátos szintézist alkotva utat
találnak költészetébe is. Vargha tanulmánya
is néhány nagyon jó példával szolgál: hogy
Béke című versében hogyan válik vigasszá
maga a bánat, hogy későbbi *Még maradok*
című versében „megszépül a szenvedés”
stb. A szakolcai évek élményeiből táplálkozó
Orbán lelke végső kicsengése is két ellentét
szintézise: a szenvedés tulajdonképpen nem
más, mint védekezés „a sors és az emberek
mostohasága és ostobasága ellen”.

A Juhász magatartását meghatározó anti-
nómiák tehát belülről feszítő tragikus idlem-
mákból lassanként költőileg kifejezhető ellent-
mondások egységévé oldódnak, poétikai ér-

tékké, melyek belső feszültségüket a ver-
seknek adják. Így és ezért válik az életmű
két legfontosabb és legértékesebb vonula-
tává éppen az Anna-versek és a tájversek
sorozata.

A költői fejlődésnek ez az eredménye
Juhász lírájának melankolikus alaptónusával
találkozva a háborús években, s különösen
a forradalmak bukása után igazi nagy köl-
tészeti lehetőségét adja. Kialakul szemléleté-
ben a valóság egyidejű elfogadásának és
tagadásának Adyra emlékeztető egysége,
ami nagy politikai költészet alapja is lehetne.
Itt volna az alkalom a személyes sors tragi-
kumának társadalmi hitelesítésére. De költői
fejlődésének e várható csúcsa elmarad. Az
a néhány apróbb remekmű, mely mégis meg-
születik, elsősorban a nagy költészethez méltó,
mélyen átélt élmények hiányáról tanúsko-
dik.

Vargha Kálmánnak talán ezt a kérdést
sikerült a legszemléletesebben megragadnia:
kimutatni a szimbolizmus vívmányait Juhász
legsikerültebb életképeiben (*Tápai lagzi, Ma-
gyar tél*). Az értékeléssel azonban itt is problé-
ma van: hiába igyekszik tárgyilagos lenni,
ha az elemzések mögül hiányzik az általunk
jelzett mérce, amellyel a megvalósulást a
lehetőségekhez mérhetnénk.

Igaz, hogy a korszakot, amelyről beszé-
lünk, Németh László egyszer így jellemezte:
„Kifelé teljes reménytelenség, befelé magasra
csigázott igény: ez a prés nyomot hagy a
lelken, az ember nem lehet büntetlenül
karthausi. Sokszor gúnyoltak érte, hogy
egy-egy kisebb tehetségű költőt mennyire
megbecsülök, de nem a tehetségét becsltem
meg, hanem szerzetes élete erőit.” Ez
az a mérce, amely szerint Juhász Gyulát
az élen járók közé kell sorolnunk. De helyes
értékeléséhez hozzátartozik az idézet foly-
tatása is: „Ezzel nem azt akarom mondani,
hogy a lírikus kíméletre szorul. A magyar
regényíróban, történészben, drámaíróban a
jó szándékot is becézni kell, líránk előtt
nincs szükség jószándékra.”

Sebestyén András

HUMANIZMUS A RENESANCIA NA SLOVENSKU V 15—16. STOROČÍ

Szerk.: Ľudovít Holotik és Anton Vantuch. Bratislava, 1967. Slovenská Akadémia Vied.
512 p.

Ez a terjedelmes és szép kiállítású könyv
annak a konferenciának az anyagát tartal-
mazza, amelyet 1965. december 13. és 16-a
között a Szlovák Tudományos Akadémia

Történeti Intézete Szomolányban, a szlovák
akadémikusok házában rendezett az Academia
Istropolitana megalapításának 500. évfor-
dulója alkalmából. Egyik szerkesztője, Ľudo-

vít Holotik, a kötet utószavában meg is jegyzi: a konferencia s így e kötet anyaga sem szorítkozik pusztán azokra a problémákra, amelyek közvetlenül a rövid életű első pozsonyi egyetemmel kapcsolatosak; az Academia Istropolitana ürügyén átfogó, lehetőleg minden részletkérdésre kiterjedő képet igyekszik adni — mint mondja — a szlovákiai reneszánszról. E teljesség kedvéért néhány — a konferencián elhangzott — előadást lerövidítettek, hogy a kötetben olyan tanulmányok is helyet kapjanak, amelyek utólag kerültek a szerkesztőség kezébe.

Ezzel már rá is mutattunk a mű egyik legnagyobb pozitívumára: sokoldalúságára. A szerkesztők öt nagy fejezetre osztották fel a szlovák humanizmus és reneszánsz képét.¹ Ezekben a fejezetekben nemcsak belterjes gazdálkodás folyt; a lehetőség szerint gondoskodtak arról is, hogy a hazai reneszánszt és humanizmust az egyetemes európai fejlődésbe ágyazzák bele, rámutassanak azokra a kapcsolatokra, amelyek az Academia Istropolitanát, részben pedig az egész szlovákiai humanizmust és reneszánszt az egyes jelentősebb európai kulturális központokhoz: Bolognához, Krakkóhoz, Bécshez, Párizshoz stb. fűzték. A legtöbb szerző mégis a közvetlen szomszédságban kereste a hazai jelenségek összefüggéseit. Holotik ezt az utószóban így fejezte ki: „Különös figyelmet szenteltünk Szlovákia Csehországhoz, Morvaországhoz, Lengyelországhoz és Sziléziához fűződő viszonyának.” (485.) Azonnal feltűnik, hogy a magyar reneszánsz és humanizmus hiányzik ebből a felsorolásból. Bírálatusunknak — sok egyéb mellett — egyik célja, hogy megkeressük ennek az okát. Annál is inkább, mert a konferenciának a szlovák, cseh és lengyel szerzőkön kívül néhány magyar részvevője² is volt.

Mint minden több szerzőjű kötetre, erre is a szempontok és módszerek rendkívül nagy változatossága jellemző. Komoly, marxista felkészültségű tanulmányok mutatnak rá a hazai reneszánsz eszmétörténeti kapcsolataira és szerepére; e téren különösen két magyar szerző: Kardos Tibor³ és Mátrai László⁴ tanulmányát kell kiemelnünk. Hosszú lenne felsorolnunk azokat a munkákat, amelyek a szlovákiai (keletközép-európai) humanizmusnak más nemzeti humanizmusokhoz fűződő kapcsolatairól szólnak; a kontaktológiának számos válfaját megtalálhatjuk itt. Karol Rebro pl. *Istropolitana a*

Bologna címen azt fejtegeti, mit tanultak a pozsonyi egyetem megalkotói és tanárai az olasz testvérintézménytől (5–24.), más szerző külföldről jött tanárok hatását elemzi,⁵ Branislav Varsik pedig Szlovákiának az egész európai műveltséghez fűződő kapcsolatairól szól. A kontaktológia különösen a második, a külföldi egyetemeken tanuló diákokról szóló fejezetben érvényesül.

Igen sok a kötetben egy-egy humanista portréja (például: Vavrinec Benedikt z Nedožier, Michael Ascanius, Mikuláš Bakalár stb.). Sajnos, e portrék többsége — mint sok más tanulmány is — megmarad a sokszor második- vagy harmadrendű kérdések mikrofilológiai taglalásánál. Épp az hiányzik belőlük, amire pedig a marxista irodalmi és kultúrtörténeti kutatás fejlődésének mai fokán szükség volna: a nagy szorgalommal összegyűjtött anyag felhasználása arra, hogy a szlovákiai — magyarországi (hungáriai) — keletközép-európai humanizmusnak sajátos, más kulturális zónák humanizmusától eltérő vonásaira mutassanak rá. Ehhez természetesen arra lett volna szükség, hogy a kötet szerzői bizonyos *alapvető* problémák egyöntetű elemzésében állapodjanak meg. Azt még helyeseljük, hogy a reneszánsz s a humanizmus periodizációjának kérdésében az egyes tanulmányok nincsenek azonos állásponton: vannak, akik nem ragaszkodnak mereven Mátyás uralkodásának, illetőleg a XV–XVI. század fordulójának időszakához, van szerző, aki egészen a XVII. század elejéig, sőt középig is elmegy, mert ott humanista eszmévelágra, írókra bukkant.

Az viszont már súlyos zavart okoz, hogy az olvasó bizonyos ellentmondást lát a kötet címe és a legtöbb tanulmány nemzetfogalma között. A címben félreérthetetlenül földrajzi fogalommal van dolgunk: „Na Slovensku” — Szlovákiában. Ne vessük a szerzők szemére, hogy a kor Hungaria Superiorját mai szóval — némi anakronizmussal — „Szlovákiá”-nak nevezik. Körülbelül ugyanaz a jelenség ez, mint amikor mi Hungariát (Uhorsko) „Magyarország”-nak hívjuk. Igaz, hogy a „Szlovákiá” elnevezésből rengeteg zavar támadhat: amikor pl. Václav Urban⁶ a Lengyelországba irányuló borszállításról beszél, ezt kizárólag szlovák–lengyel kapcsolatnak fogja fel. Ha a címben feltüntetett *földrajzi* fogalmat alkalmazzuk, akkor Tokaj ebben a fontos kereskedelmi ágba nem szerepeltethető, illetőleg akkor ilyen anakro-

¹ 1) Az Academia Istropolitana s az iskolaügy Szlovákiában. 2) Szlovákiai diákok a külföldi egyetemeken. 3) Humanizmus és reneszánsz Szlovákiában. 4) Szlovákiai kapcsolatai a környező országokhoz a humanizmus idején. 5) Nyomdászat, könyvtárak, képzőművészet, művelődés, bibliográfia.

² Csizmadia Andor (Pécs), Kardos Tibor (2 előadással, illetőleg tanulmányai), Kovács Endre és Mátrai László.

³ A Devotio Moderna az Academia Istropolitanán. 25–39.

⁴ Filozófiai irányok a késő olasz reneszánszban. 189–196.

⁵ JERZY ZATHEJ: Martin Bylica z Olkisza, profesor Academie Istropolitany. 40–54.

⁶ Szlovák–lengyel kapcsolatok a reneszánsz s a reformáció idején. 374–391.

nisztikus mondatok kerülnek bele a szövegbe: „... a kétoldali kereskedelem nagymértékben tranzit volt, hiszen például a bor főleg Magyarországról (Mad'arsko) származott”. (382.) Mintha már akkor, a XVI. században is ott állottak volna a vármörök Hidasnémetinél, illetőleg Sátoraljaújhegyenél. De hagyjuk a tréfát. Ehelyett állapítsuk meg: e kötet igen sok tanulmánya mai fogalmainkat vetíti vissza a múltba; ha a földrajzi szempontot s az ezzel összefüggő patriotizmust akarta elsősorban szem előtt tartani, „Slovensko” (Szlovákia) és „Mad'arsko” helyett a mi nyelvünkől sajnálatosan hiányzó Uhorsko (Hungaria) elnevezést kellett volna alkalmaznia, amelynek szlovákok lakta területét ebben az időben „Horné Uhorsko”-nak (Hungaria Superior-nak) hívták. Ismételjük: a szerkesztők a cím tanúsága szerint *földrajzi fogalmat* helyeztek a tárgyalás középpontjába; ha ehhez következetesen ragaszkodtak volna, egész sereg nem-szlovák jelenséggel is foglalkozniok kellett volna; itt éppen csak Balassi Bálintot említjük, a kor egyik legnagyobb humanista költőjét, aki élete nagy részét a mai Szlovákia területén töltötte. De a zavart csak fokozza az a tény, hogy a cím és egy-két tanulmány terület-központúsága ellenére a legtöbb szerző a *nemzeti* szempontot alkalmazza, mégpedig a „nemzeti”-nek modern értelmezésében: mindent és mindenkit szlovák történeti, illetőleg művelődéstörténeti jelenségnek fog fel, aki a mai Szlovákia területén született vagy működött. Így lesz a derék német Stöckel Lénárdból szlovák pedagógus, vagy szlovák értelmiségi a bécsi egyetemnek azóta ismeretlenné vált Gregor Thott (Tóth Gergely) nevű hallgatója, aki a Komárom mellett fekvő Halászből származott. Naiv nacionalizmusra vall az is, hogy Peter Ratkó⁷ Vitéz János (következésképpen Ján zo Srednynek nevezve) és Mátyás ellentétéből kiindulva az Academia Istropolitana-t kizárólag Vitéz alapításának és így — Vitéz horvát származására való tekintettel — vitathatatlanul szláv intézménynek tartja. Azt már nem is győzőm felsorolni, hogy Janus Pannoniusnak (Ján z Čazmyl) hányféle nemzetisége, sorsa van ebben a kötetben!

Fogalomzavarral állunk szemben, ez a fogalomzavar az egész könyvön végigvonul — s egyetlen megoldása van: tudomásul venni, hogy — miközben az itt élő több nép e korszakban már elindítja nemzeti nyelve fejlesztését — patriotizmusa egy,

amelyet magyarul csak latin szóval: „hungarus”-nak (vagy éppen pannoniussnak), szlovák szóval „Uhor”-nak, „uhorský”-nak lehet nevezni. Mennyivel egyöntetűbb volna s még mikrofilológiai adataival is mennyivel több hasznát hajtott volna ez a kötet, ha íróinak többsége s szerkesztői valóban történetileg gondolkodtak volna s nem vetítették volna vissza a mai nemzeti öntudat, sőt nacionalizmus fogalomkincsét a múltba!

Ján Mišianik⁸ és Josef Macúrek⁹ tanulmánya valóban tudományosan megalapozott és ezért pozitív eredményeket hozó kivétel a fent részletesebben bemutatott szempontból is: mindketten számolnak a kor Hungáriájának (Uhorsko-jának), sőt egész Keletközép-Európának egységes szellemi világával, közös problémáival, rámutatva — persze — vegyes nemzetiségű jellegére is. Milyen tanulságos pl. az, ahogy Macúrek bemutatja: az összes itt élő nép szövetkezik a félhold ellen — s ez irodalmában is megnyilvánul (335.). Az is érdekes, amit Macúrek ezzel a mondattal jelez, de részletesebben — talán a megszabott terjedelem miatt — nem fejt ki: „Túlbecsülik például — a régi Magyarország (Uhry) viszonylatában — az olasz—hungáriai (uherské) kapcsolatokat a humanizmus idején; megfelelkeznek Morvaország, Szilézia és Szlovákia részvételéről a közép-európai humanizmusban.” (337.) Mišianik és Macúrek tárgyilagos, valóban történeti szemléletével rokon a Richard Pražáké is¹⁰, aki Lobkovici Hasištejnský Bohuslav magyarra oly sokszor lefordított, a Karlovy Vary-i forráshoz írt ódájával s más műveivel kapcsolatban fontos összefüggésekre mutat rá a magyar s a cseh irodalom között.

A kötet elsősorban történeti jellegű; a gazdaságtörténettől a politikai történeten át egészen a művelődéstörténetig a historiográfiának szinte valamennyi ága megtalálható benne. A legmostohább elbánásban az irodalomtörténet részesült. Meggyőződésünk: ez az oka annak, hogy a Szlovák Tudományos Akadémiának ez a sokszínű kiadványa igen sok adalékot közöl ugyan Keletközép-Európa, a történeti Magyarország (Hungária, Uhorsko) és a szlovákok humanizmusáról: — lényeges jellemvonásait mégsem tudja megragadni. A magyar irodalomtörténetírás szempontjából is sok hasznos tudnivalót nyújt, — de az olvasónak az az érzése, hogy legtöbb tanulmánya csak nyersanyaga annak a szintézisnek, amelyet erről a korszakról egyszer el kell készíteni.

⁷ Vzt'ah Jána zo Sredny a Juraja Schönberga k univerzite Istropolitana (Vitéz János és Georg v. Schönberg kapcsolata az Istropolitana egyetemhez). 66—87.

⁸ A humanizmus fejlődése Szlovákiában. 197—233.

⁹ Humanizmus a morva-sziléziai körzetben s kapcsolatai Szlovákiához a XV. század második s a XVI. század első felében. 332—355.

¹⁰ Lobkovici Hasištejnský Bohuslav működése Magyarországon (v Uhrách) és visszhangja a nemzeti felújulás korában. (356—373.)

Vendelin Jankovič igen hasznos és számkra is tanulságos, sok magyar szerzőtől is származó bibliográfiát állított össze a kötet végén (461–483.). Igen szépek a kiadvány XV–XVII. századi illusztrációi, a tanulmányok szövegéhez illeszkednek, s

szemléletessé teszik a kor levegőjét, főleg — minden kommentár nélkül — azt, amit több nép egymás mellett éléséről e bírálattunkban is elmondottunk.

Sziklay László

UMANISTUL NICOLAUS OLAHUS (NICOLAIE ROMÂNUL) 1493–1568

Texte alese. Studiu introductiv și note I. S. Firu, Corneliu Albu. București, 1968. Editura Științifică. 278 p.

Száz év híján kerek félezer évnek kellett eltelténie ahhoz, hogy Oláh Miklós latin nyelvű műveiből, ha nem is a teljes, de legalább *representatív terjedelmű* anyagmennyiség kerüljön lefordításra. A román nyelvű kiadás, mely Oláh halálának 400. évfordulójára jelent meg, ez *utóbbi* céllal készült, így az úttörés érdeme mindenesetre az övé. A pontosan 100 lapnyi bevezetést (11–111.) terjedelmes szövegválogatás követi (115–234.), majd a kötet több részből álló függelékkel zárul. Az első életrajzi kronológiát nyújt (237–241.), a második a levelezőtársak neveit sorolja fel lexikális jellemzéssel (242–243.), a harmadik Oláh nemesi oklevelét közli 1548-ból (244–249.), míg az utolsó a tanulmány jegyzeteit tartalmazza, valamint egy önálló Oláh-bibliográfiát (253–269.). Ezt követi végül egy francia nyelvű kivonat (270–276.).

A kötet szerkesztői a teljes írói arcél bemutatására törekedve válogattak a két történeti monográfia (*Hungaria*, *Athila*) fejezeteiből, a versekből és a levelekből, helyesen vonva meg annak a terrénumnak határát, amely Oláh irodalmi munkálkodásának maradandó eredményeit foglalja magában. Ennek ellenére engedményeket tettek a hazai olvasókörzés természetesen érdeklődésének és főleg az erdélyi vonatkozású szövegrészeket fordították le. Igaz, hogy Oláh ezekben a részletekben is mesteri tollal jellemzi az ország földrajzi szépségeit, néprajzi érdekességeit és társadalmi viszonyait, de a teljesség kedvéért érdemes lett volna olyan művészeti nevezetesség leírását is kötetbe iktatni, mint pl. Mátyás király visegrádi nyaralójának bemutatása. A versek válogatása igen jónak mondható, a román műfordítások révén érvényesül Oláh költészetének tarka színekben pompázó változatos tematikája, ügyes verstehnikájának érzékeltetése, így az olvasó valóban fogalmat alkothat magának a humanista diplomata-író mindenre érzékenyen reagáló poétai lelkületéről.

A kötet legnagyobb újdonsága a levélanyag szerepeltetése. I. S. Firu és Corneliu Albu házagpótló vállalkozásba kezdett, mikor bősé-

ges válogatásban olvasóközönség elé vitte Oláh leveleskönyvének számos darabját. Ez az opuszként tekintendő epistolárium a humanista levélműfaj kései hajtásának legértékesebb darabja, egyszerre szépirodalmi alkotás és történeti értékű forrásszöveg. Jelentőségét csak növeli, hogy benne található az Erazmussal folytatott levelezés is, mely több mint országos, föltétlenül nemzetközi érdekű. A kötet szerkesztői helyes érzékkel irányították rá a figyelmet e becses dokumentumokra, mikor a levelezést két részre bontották könyvükben: míg az egyik kizárólag Erazmus és Oláh levélváltását tartalmazza (151–192.), addig a másik hozzá a vegyes leveleket (193–234.).

Bár kétségtelen, hogy Oláh kiváló historiográfus is volt — főleg Magyarországról szóló munkája (*Hungaria*) kerekedett klasszikus szépségű leírás —, mégis prózairói tevékenységének csúcspontja az általa összeállított leveleskönyv, a cicerói reminiscenciákról valló *Epistolae familiares* kívánczik inkább. Minden egyes darabja távol idegenben, jórészt brüsszeli éveiben íródott és ez a körülmény alapvetően megadta epistoláinak alaphangját: az elfojthatatlanul feltörő honvágy hangoztatását. Talán ezért is figyelte oly feszülten, mi történetik hazájában, talán ezért is volt számára olyan fontos minden egyes szál, ami pátriájához fűzte. Mindent tudott és mindenről akart is tudni, ami Erdélyben, vagy más országrészben történt. Nem válogatta, ki csatlakozott János királyhoz, vagy ki maradt Ferdinánd hűségén: személyes jóbarátait csakúgy, mint politikai ellenfeleit a mindenkinek kijáró humanista nyájassággal kereste fel leveleiben.

A vele kapcsolatban állók száma nagy, a skála túlmutat az országhatárokon is. Sikerül egy táborba gyűjtenie mind a magyarországi írókat, költőket, közéleti személyiségeket, mind a külföldi politikusokat, egyházi férfiakat, nevezetesen a pápai diplomátokat, lengyel, német, olasz, svájci és holland tudósokat. Oláh ezekkel legtöbbször csak udvariasságból vált levelet, van egy

állandó réteg azonban, akikkel kapcsolata korántsem formális. Caspar Ursinus Veliusssal történelmi adatokat közöl a mohácsi csatáról (a kötet ezt a levelet közli ugyan, de bizonyára farsztó felsorolás-jellege miatt e részletet mellőzi), Paulus Jovius pedig nagyrészt tőle kapta mindazokat a magyar vonatkozású adatokat, melyeket történeti könyveibe beledolgozott. Még érdekesebbek azok a levelek, melyeket Oláh szűkebb brüsszeli levelező partnereivel, Petrus Nanniussal és Franciscus Craneveldiussal vált, ezekben ugyanis egymás irodalmi munkáit bírálják meg és ha óvatos hangnemben is, de valószínűleg kritikai fórummá változtatják írásban folytatott eszmecsereiket.

Akármiilyen sokféle ágazott is Oláh Miklós levelezési köre, az előkelő névsorból senki sem vonja magára jobban a figyelmet, mint Rotterdami Erazmusé. Aki barátjának mondhatta a humanista literátorvilág ünnepeit fejedelmét, az joggal érezhette magát a kor szellemi műveltségének élvonalában. Oláh ezek közé tartozott, ezért helyes volt külön csokorba kötni kettejük levelezését a kötetben belül. Igaz, Oláh nem íróként, hanem kultúrdiplomata minőségben vette fel Erazmussal a kapcsolatot, amikor a Mária özvegy királynéhez eljuttatott *De vidua Christiana* c. vigasztaló könyvecske visszhangjáról értesítette annak világhírű szerzőjét, és az is igaz, hogy soha a későbbiek folyamán nem terelték a szót irodalmi kérdésekre, mégis, mindezek ellenére Erazmus bizalma csak fokozódott az ismeretlenségből felbukkant királyi titkár, a névtelenségből előjött levelezőtárs iránt. Olyannyira, hogy végül még bizalmas leveleket is váltottak, szövegük végén efféle feliratokkal: „Ne mutasd másnak!”, vagy: „Olvasás után elégetendő!”

Itt vetődik fel mindjárt az első kérdés: hogyan találta meg Oláh a közös nyelvet Erazmussal ilyen körülmények között? Talán nem tévedünk, ha száműzetésük kényszerű sanyarúságaira, elhagyott hazájuk után mindkettejükben élő kölcsönös nosztalgiajukra gondolunk. A levelek azt látszanak bizonyítani, hogy Oláh valóban ezekkel a kérdésekkel tudta melegsívű barátjává avatni a mindenkit óvatos bizalmatlansággal fogadó Erazmust. Ami csak tovább növelhette a bizalmat Oláh iránt, az, hogy nemcsak a retorikus szép szavak, hanem a tettek embere is volt. Miközben erazmista meggyőződését nyíltan megvallva fáradhatatlanul dolgozott Erazmus hazatérésének előkészítésén, megnyerve az ügynek Mária királynén kívül V. Károly császárt is, épp akkor kellett elhagynia Henckel Jánosnak a brüsszeli királyi udvart erazmista-lutheránus híre miatt. Oláh köze-

ledése Erazmushoz, a kezdeményező lépések sikeres megválasztása és a látványos tettek mögött meghúzódó erkölcsi alap következtében tehát sikeres volt.

További kérdés lehet még: mi tette tartóssá ezt a barátságot, ha Oláh — bizonyos tapintatból — kerülte a kényes elvi kérdéseket (Erazmus viszonyát a pápához, Lutherhez stb.) s ugyanakkor nem tett fel neki irodalmi műhelykérdéseket sem? Úgy véljük, erre nem egy levél, hanem az egész levelezés ad választ: Oláh Miklós műveltsége, érdeklődési köre, életstílusa, munkássága, összefoglalóan szólva egész mentalitása rokon volt Erazmuséval. Az ő humanista gondolkodásának számtalan apró jele van az episztoláriumában: egyforma szenvedéllyel ítélkél el mindketten a műveletlen szerzetesek Erazmus-elleni fondorlatait, kölcsönösen rajongnak a klasszikus kultúra görög–latin eszménye iránt. Innen érthető, hogy mikor Oláh elhatarozza régi, iskolai görög tanulmányainak felújítását Brüsszelben, nem más és nem kisebb ember, mint éppen Erazmus küld neki nyelvtanárt *ἐλληνιστὴν* Levinus Panagathus személyében. Az már más kérdés és független is a levelektől, ami Oláh életének későbbi — és ebből a szempontból — szomorú krónikájához tartozik: hogy évek múltán, hazatérést követően, mégsem ő lett a mély gyökereket verő magyarországi Erazmus-kultusz vezéralakja, a társadalmi és szellemi haladás élenjáró harcosa, hanem éppen fordítva: esztergomi érsekként életrehalálra szembefordult az erazmista-reformációs törekvésekkel.

A szövegválogatás élén hat és fél íves bevezető tanulmány olvasható I. S. Firu és Corneliu Albu tollából.¹ Az utóbbi éveknek ez a legrészletesebb Oláh-méltatása kismonográfiával felérő összképet igyekszik festeni részletes korrajzba ágyazott életrajzzal, sokféle kitekintő műelemzésekkel és függelékbe helyezett bibliográfiával. A történelmi bevezetést általános művelődéstörténeti vázlat követi, majd a tárgyalás további menete kizárólag Oláh életsorsának és írói pályájának bemutatására összpontosul. Ennek során külön fejezet méltatja a történetíró, a költőt és a levéltíró.

Valamennyi tanulmányrészlet gazdagon dokumentált s általában az jellemző az egész munkára, hogy a szerzők nem elégednek meg a felületes megállapításokkal. Mindig lényegre törően fogalmaznak, de találnak alkalmat eredeti megfigyelések közlésére is. Mindamellet megállapításaik zöme — értetve — a szakirodalom eddigi eredményeinek szelektív felhasználására épül (erről a 11 lap terjedelmű jegyzetapparátus szem-

¹ A szöveg helyes nyelvi értelmezésében Domonkos Sámuel egyetemi docens volt segítségemre. Szívéssé-geért ezúton mondok köszönetet.

lélekesen tanúskodik). Örömmel ismerjük el, hogy a két szerző által írott bevezető tanulmányoknak sikerül mindvégig egyenletes színvonalat tartania, így a feladatának teljesen megfelelő dolgozathoz alig néhány megjegyzést tudunk csak hozzáfűzni.

Ami első észrevételünket illeti: azzal a benyomással forgattuk a művelődéstörténeti fejezetet, hogy a szerző, I. S. Firu, nem tisztázta kellő következetességgel önmaga számára, hogy Erdélyről szólva miként határolja el egymástól egyértelműen a magyar és a román humanizmus kritériumait, továbbá mit kezdjen a humanistákkal és a reformátorokkal: tegyen-e különbséget köztük, vagy se. Részünkről legalábbis e fogalmak összekeverését látjuk abban a névsorban, amelyben az erdélyi (román) reneszánsz főbb képviselőit sorolja fel városok szerint. I. S. Firu a XV. századi Váradal kezd, kiemelve Vitéz Jánost, majd Gyulafehérvár humanistáira tér át, megnevezve közülük a zarándokköltő Lászlay Jánost, a morvaországi német származású Taurinust és az erdélyi szász Wolphardust. Kolozsvárról szólva bekerül a névsorba az antitrinitáriussá fejlődött teológus Dávid Ferenc és környezete: Blandrata, Sommer és Paleologus. Brassóból Honterus János nevével találkozunk. A XVII. század humanistái közül Opitz, Alsted, Bisterfeld és Piscator kerül említésre. Már a pusztá névsor is mutatja, hogy a jelzett problémákat még eggyel meg kell toldanunk: nem világos, hogy Firu hol húzza meg a humanizmus időbeli felső határát, hiszen még XVII. századiak is befeleérnek koncepciója kereteibe.

Második észrevételünk egy másik, Corneliiu Albu által írott fejezethez kapcsolódik. Ez a fejezet Oláh Miklós életének és tágabb értelemben életművének román vonatkozású elemeit foglalja össze. A gondosan megírt rész — a szerző teljesítményétől függetlenül — azért kelt némi csalódást, mert eléggé kevés benne az új (ismeretlen vagy legalábbis újonnan feltárt) anyag. Pedig ha valahol, akkor elsősorban az erdélyi levéltárakban bizonyosan sok értékes irat vár még felfedezésre Oláh Miklóssal kapcsolatban is. Reméljük, hogy a jó összegezés ösztönözní fogja a kutatást további dokumentumok felfedezésére.

A szövegközlés technikai vonatkozásairól elismeréssel emlékezhetünk meg: a teljesség és a válogatás szempontjainak megfelelő szövegkihagyás mindenütt filológiai pontossággal van jelezve, így az könnyen megállapítható bármiféle egybevetés nélkül is. A nem latin betűs szövegeket kurzíválással emelték ki a szerkesztők a fő szövegen belül, ami nemcsak precizitás kérdése, hanem annak a fontos momentumnak felismerése is egyúttal, hogy a jellegzetesen humanista levél

írásképhez szorosan hozzátartozik a nem latin — rendszeren görög — szörványok jelenléte, s ezt a kiadásnak ilyen nyomdai eljárással sikerül megőriznie. Indokolás nélkül érthetetlen viszont, hogy milyen megfontolások alapján választották ki a fordítók a fordítás alapjául szolgáló alapszöveget. Talán kézenfekvőbb lett volna Kollár Ádám 1763-as kiadása helyett Eperjessy Kálmán és Juhász László modern, 1938-as kritikai edicióját használni (mely a kötet apparátusában nyilván is van tartva), persze elképzelhető, hogy valamilyen, általunk nem ismert érv mégis Kolláré mellett szól, de ezt valahol meg kellett volna akkor mondani.

Értekes munkának érezzük a kötet végén található Oláh Miklós-bibliográfiát. Számolva azzal, hogy Corneliiu Albu nem törekedett teljességre, nem a hiányzó 15–20 tételt kérjük tőle számon, hanem a közöltékre vonatkozóan tesszük meg észrevételeinket, hibatípusok szerint. Bibliográfiai szakszempontból rossz felvétel az olyan, ahol csak folyóiratcím és évfolyam olvasható, pl. *Katholikus Szemle* 1888., 1889., 1903., mert így elsikkad benne olyan tanulmány, mint Kollányi Ferenc *Oláh Miklós* c. terjedelmes cikke, 1888. 16–64. stb.; vagy a *Korrespondenzblatt* esetében, ahol adva van még az évfolyamon kívül (1924.) a közlemény címe is, csak épp a szerző, Wilhelm Bruckner neve hiányzik. Téves, valószínűleg második kézből vett címfelvétel készült Kemény József dolgozatáról, akinek *Oláh Miklós emlékezete* c. cikke nem önállóan és nem Budapest, hanem az Új Magyar Museum 1858. I. 227–233. lapjain jelent meg először, majd ugyanez változatlanul *Történelmi és irodalmi kalászatok* c. tanulmánykötetében, Pest, 1861. 145–151. A két tétel tehát összevonandó.

Hiányzik a lelőhely Ipolyi Arnold: *A nagy-szombati iskola a XVI. században* c. dolgozata után (*Katholikus Szemle* 1887. 16–32.), bár a bibliográfián kívül, a 259. lap 62. jegyzetében minden adatával szerepel, hasonlóképp nincs lelőhelye Juhász László tanulmányának (*De carminibus Nicolai [és nem: Nicolae] Olahi in mortem Erasmi scriptis*), ahová hozzáértendő: *Gedenkschrift zum 400. Todestage des Erasmus von Rotterdam*. Basel, 1936. 316–325. Félrevezető a címfelvétel és a rossz lelőhely megnevezése is Hegedüs István esetében. Tőle idéz a bibliográfia egy *Carmina Nicolai Olahi* c. tételt, melyről nem tudni, szövegkiadás-e, vagy disszertáció, mert impresszuma: Budapest, 1906. A 261. lapon is idézik ezt a művet „in *Hungaria literarum spectatia*” (1), amiből most már könnyű kitalálni, hogy azokról az Oláh Miklós-versszövegekről van szó, amelyek a Hegedüs-féle *Analecta recentiora ad historiam renaissance in Hungaria litterarum spectantia*, Bp. 1906. című kiadvány-

ban láttak napvilágot, a 368–429. lapokon.

Többször előfordul, hogy a megjelenés helye tévesen szerepel. Noszkay Ödön könyvecskéje nem Budapesten, hanem Érsekújváron, Szemes József disszertációja pedig szintén nem Budapesten, hanem Esztergomban jelent meg. Sajnos a bibliográfia összeállítója nem következetes abban, mikor közli a lapszámokat, mikor nem, és mikor csak a kezdő lapszámot. Könyvek esetében ez rapszódikus, ezért nem is térünk ki rá, megjegyezzük azonban, hogy Noszkay imént idézett kiadványa nem 62, mint a kötet mondja, hanem 132 lap terjedelmű, tehát valamivel több, mint a duplája. Folyóiratoknál zavaró, ha egy lapszámot talál az olvasó, mert egy rövid cikkre gondol, holott pl. Sörös Pongrácz tanulmánya nem a Katholikus Szemle 1903. évfolyamának 329. lapján található, illetve kezdődik, hanem két részes: 327–343., 416–432. Néhány részletkérdést csak futólag említünk meg: néha pontatlan a cím (Kollányi Ferenc könyvben idézett tanulmányában például), vagy nem pontos a lapszám (Békefi Remig, Századok 1897. nem 882. hanem 881. laptól kezd).

Annak ellenére, hogy a bibliográfiától nem kérünk számon teljességet, néhány tételt azért szívesen láttunk volna benne, annál is inkább, mert ezek lényegesen súlyosabbak,

mint a kötetben szereplő István bácsi naplója. Helyet kaphattak volna tehát az alábbi írások is még: Kollányi Ferenc: *Oláh Miklós és Erasmus*. Új Magyar Sion 1885. 585–604., 736–758. — Hunfalvy Pál: *Oláh Miklós családi viszonyai és Hungáriája*. Irodalomtörténeti Közlemények 1891. 35–40. — Kerecsényi, Désiré: *Nicolas Oláh*. Nouvelle Revue de Hongrie 1934. 277–287. — Masi, Giovanni: *L'epistolario di Miklós Oláh come fonte del Rinascimento ungherese*. Atti del Convegno Italo-Ungherese di studi rinascimentali. Spoleto, 9–10 settembre 1964. Firenze, 1965. 54–57. (Ungheria d'oggi. 1965.) — H. Drozdik Margit: *Adalékok a XVI. századi németalföldi és a magyar humanizmus kapcsolatahoz*. Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged, 1964. 161–173. — Vizkelety András: *Libri epistolaeque . . . Dokumente einer Humanistenfreundschaft*. Bibliothek und Wissenschaft 1967. 225–239.

A tipográfia gondos, izléses munka, a feleslegesen használt ékezetek magyar, de főleg latin szövegen azonban zavaróak (Géreb, Práy, Bél Máthiás stb.), egy helyen a kurziválás is „rövidre sikerült”, mert *cum se spune*-vel visszaadni: *περὶ τῆς λήθης ποταμὸν τοῦ Ἀδὸν* — kétségtelenül kevés (219.).

V. Kovács Sándor

BIENKOWSKA, BARBARA: KRONIKA EMERYKA WĘGRA (1516–1531) JAKO ZRÓDŁO WAPOWSKIEGO

Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969. Ossolineum. 271 p.

A Lengyel Tudományos Akadémia *Teknikai- és tudománytörténeti monográfiák* sorozatában megjelent kötet magyar történelmi vonatkozású anyagot tartalmaz. A könyv címében szereplő krónika és szerzője hazánkban ismeretlen, holott a krónika szövegét már a múlt század végén fölfedezték és ismertették lengyel történészek.

A középkori Lengyelország történetírója, Jan Długosz a *Historia Polonica*-ban 1480-ig dolgozta fel hazája történetét. Az ezt követő fél évszázad összefoglaló krónikája Wapowski nevéhez fűződik. Bernard Wapowski a lengyel tudománytörténet kiváló képviselője. Munkájának forrásai: az 1480–1506-os évekhez a Miechowita-krónika, az 1506–1516-os évekhez a Decjusz-krónika, a harmadik, az 1516 és 1528 közötti részt Emeryk Wegier krónikájából merítette.

A krónika eredetiben nem maradt ránk, de ismerjük két kéziratot másolatát. A Jagello Könyvtárban található (BJ 3707) katalógus-

leírása „...Chronica Polonorum ab anno 1516 ad annum 1526. Codex chartaceus ineunte saecul. XVI exaratus synchronus const. pagg. 50...” A varsói kézirat, „Emerici Hungari monachi ordinis s. Pauli Eremitae in Vielun Chronicorum sui temporis fragmentum” címet viseli.

A szerző kilétét nehezen lehet megállapítani. Keresztneve Imre, nevéből kiténik, hogy magyar származású, legalábbis magyarországi.

A. Birkenmayer és K. Piekarski a magyar lengyel nyomtatványokat és kéziratokat ismerető művükben (*Katalog wystawy rękopisów i druków polsko-węgierskich XV i XVI wieków*, oprac. A. Birkenmajer i. K. Piekarski, Kraków 1928. s. 17, Rękopisy nr 11.) két névről tételezik fel, hogy azonos lehet a krónika szerzőjével. A krakkói egyetemre 1460 és 1500 között beiratkozott 1673 magyar diák közül egy nevet emelnek ki, Prónai Imrét, aki 1484-ben lett baccalaureatus, s

nyolc év múlva megszerezte a magisteri címet is. 1492-től előadásokat tartott az egyetemen. 1492-től, mint „externus non de facultate”, 1507–1512 között, mint „externus de facultate” működött. Ezután nyoma vész. Feltételezhető, hogy a pálosok krakkói kolostorába lépett. Ez a rend magyarországi eredetű volt. 1428-ban elhagyta Krakkót és életének hátralevő éveit a wieluni kolostorban élte le. Krónikáját korábbi feljegyzései alapján itt állíthatta össze 1532 és 1534 között.

A katalógus által megjelölt másik személy Kalocsai Imre, aki 1504 telén iratkozott be az Egyetemre. 1509-ben lett baccalaureatus és a magyar kollégium szeniorja. Másodszor 1516-ban töltötte be ezt a tiszteket, már mint „presbiter Ciskamarinus” cím tulajdonosa. Tehát nyilvánvaló, hogy Kalocsai Imre 1504 és 1516 között Krakkóban élt. Rávonatkozók adatok ezután nincsenek.

Prónai Imre látszik inkább a krónika szerzőjének, de ezt nem lehet megnyugtatóan eldönteni. Mindenesetre a történetíró sokáig élt Krakkóban, jól ismerte a várost és a vele kapcsolatos eseményeket. A lengyel és a latin nyelveken kívül tudott németül és magyarul, bár a magyar helységneveket latinul írta és a személyneveket is latinosította.

A két kéziratot Krystyna Pieradzka hasonlította össze a két világháború között. A varsói kézirat fotokópiája is az ő birtokában van, mivel az eredeti 1944-ben elégett. A kéziratok között nincsen jelentős eltérés. A krakkói korábbi: a XVI. sz. harmincas éveiben keletkezett, a varsói pedig a XVI. sz. második felében. Mindkét másolat közös forrásra utal.

A krónikás az európai politikai történelem eseményeit dolgozta fel 1516-tól kezdődően. Az első év leírása eléggé vázlatos, hasonlóan az utolsó 3–4 esztendőéhez. Maga a krónika a következő nagyobb részekre tagolható: Szelim szultán keleti hadjárata: Szíria és Egyiptom meghódítása (1516–1517); Zsigmond, lengyel király hadjárata Pszkov ellen, Opoczka ostroma (1517); Bona megérkezése Lengyelországba, esküvője és megkoronázása (1517–1518); A tatár támadás és a sokali csata (1519); A porosz háború (1519–1521); A krakkói béke és a porosz hűségeskü (1525); Szulejmán hadjárata Magyarország ellen, Nándorfehérvár elfoglalása (1521); A törökök és a tatárok támadása Lengyelország ellen (1524); A gdanski fölkelés (1525–1526); Szulejmán hadjárata Magyarország ellen 1526-ban, mohácsi csata, Buda elfoglalása, Zápolya János megkoronázása; Háború Itáliában, Róma megsarcolása (1527); Ferdinánd és Zápolya harca a magyar trónért, Zsigmond közvetítése (1527–1528); Buda ostroma Ferdinánd seregei által 1530-ban.

Emericus Hungarus krónikája nem hamisít, de sok helyen felületes, pontatlan. Az eseményeket nem rangsorolja, sokszor kevésbé fontosaknak szentel nagyobb teret. Ez részben függ a híryanagtól, amelyhez a Krakkóban élő történetíró hozzá tudott jutni, kisebb mértékben pedig érdeklődési körétől, de kapcsolatban van a tartalom politikai történeti jellegével és a mű szerkesztésével is. Meghatározó váz az idő folyamata. Az események nagyobb része időrendi sorrendben bomlik ki, adatszerűen, megjegyzés nélkül.

A híryanagon látható, hogy szerzője jól tájékozott krakkói polgár, de a királyi udvarral és kancelláriával nem volt közelebbi kapcsolatban. A részleteket gyakran másodrendű forrásból merítette, találkozott az események résztvevőivel, és felhasználta korának röpíratirodalmát is. A fővárosban történt eseményeket szemtanúként írta le.

Legsokoldalúbban a lengyel–porosz, lengyel–tatár és a lengyel–magyar kapcsolatokat dolgozta ki. Ez érthető, hiszen ezekben az években a porosz háború és a tatárok által nyomást gyakorló török birodalom foglalkoztatta a lengyel Királyságot. A magyarországi események ismertetésére nemcsak származása készítethette a szerzőt, hanem a hagyományos jószomszédi kapcsolat is. Ezen felül a törökök déli térszerése is joggal aggaszthatta a lengyeleket. Az európai visszhangot kiváltó eseményeket is (szíriai és az egyiptomi hadjárat, itáliai háború) részletesen ismerteti a szerző, bár ezek csak közvetve érintették a királyi udvart.

Művének középpontjában Zsigmond lengyel uralkodó áll. Emericus lelkesen támogatja a király állásfoglalását a gdanski felkeléssel szemben. Dicsőíti törökellenes politikáját, mivel ez Magyarország megmentésére irányul. Ugyancsak elismerően szól Zsigmond semleges magatartásáról Ferdinánd és Szapolyai trónviszálya, valamint Ferenc francia király és V. Károly háborúi idején. Kiemeli a király határozottságát és bölcs döntéseit. De nem erkölcsi példának akarja állítani, hanem a tények felsorakoztatásával kényszeríti az olvasót erre a megállapításra. Emericus Hungarus senkinek sem akart emléket állítani, legkevésbé önmagának. A krónikából alig tudunk meg valamit személyéről.

Különösen sokat foglalkozik Magyarországgal, mely krónikája utolsó harmadának súlypontját adja. Leírásából kiderül, hogy a történelemben és a földrajzban jól tájékozott. Határozott rokonszenvvel emlékezik meg Mátyás királyról, akit a legnagyobb magyar uralkodónak tekint. Bővebben először Szulejmán 1521-es hadjáratával kapcsolatban ír Magyarországról. Bevezetőben vázolja a fiatal szultán hódító célját, mely birodalma északi határát a Száva vonalára

akarja kitolni. Ennek kulcsát, Nándorfehérvárt kell elfoglalni. Emericus ismerteti az 1456-os diadalt és az erődítmény hadászati értékét, földrajzi fekvését. Ezután tér rá a hadjárat részletes leírására; a török hadak felvonulása, Nándorfehérvár ostroma, Lajos segélykérése Lengyelországtól, a lengyel zsoldosok indulása Jan Tarnowski vezetésével, Lajos intézkedései, Nándorfehérvár és Szabács bevétele Szulejmán hadai által.

A bemutatott tények és dátumok helyességét és a várostrom részleteinek igaz voltát más források is alátámasztják.

Tévedései — pl. a török hadak Szabácsot még felvonulásuk idején elfoglalták, nem pedig Nándorfehérvár bevétele után, — mit sem vonnak le a hadjárat leírásának értékéből.

A törökök nem akartak tartósan berendezkedni az új határokon. Ezt Emericus is sejtette. Jól ismerte a magyarországi állapotokat, melyeket összehasonlítva a Zsigmond alatti Lengyelországgal csak elítélni tudott. Felháborodott Lajos könnyelműségén, környezetének viszálykodásán, árulásán, amely pusztulás felé sodorta az országot.

A mohácsi csatavesztés híre szeptember 6-án jutott el Krakkóba, és ugyanazt az ijedelmet váltotta ki, mint egész Európában. Mátyás országa még elég tekintéllyel birt ahhoz, hogy összeomlása megdöbbenést váltson ki. Még 1526 folyamán 36 röpiratot szórt szét a török veszedelem szele a kontinensen, s az erők összefogását sürgető országban Zápolya hadait a nyugati határ felé fordította, ahol Ferdinánd seregei gyülekeztek, jelképezve egyben az európai segítséget.

Szulejmán második magyarországi hadjáratának leírásában Emericus részletesen elemzi a mohácsi csata lefolyását. Személyes rokonszenve és ellenszenve is ebben a leírásban ütközik ki legnyilvánvalóbban. Zápolya késlekedését árulásnak tartja, míg a külföld, a lengyelek és a Habsburgok segítségének

jelentőségét erősen eltúlozza. Ez is tanúsítja, hogy a bekövetkező trónviszályban a szerző Habsburg-párti.

A mohácsi csatavesztést követő időszak eseményeinek fejlődését a krónikás igyekszik nyomon követni. Leginkább a Lengyelországot érintő fonalakat gombolyítja fel. Részletesen leírja Zápolya lengyelországi utazását, míg Erdélybe történt visszavonulását épp, hogy csak megemlíti, ugyanúgy, mint Buda 1527-es elfoglalását. Kifejezi örömét, amikor a törököket Bécs alatt kudarc éri. Az utolsó években csak Buda 1530-as ostromát mutatja be az olvasónak nagyobb leírás keretében, de a többi rövid utalásokban feldolgozott rész is történelmi értékű forrásul szolgál.

Történetírói világképét krónikási szűköség jellemzi. Megmarad a krónikairás középkori iskolája mellett. Viszont gondosság és objektív szemlélet tekintetében sok későbbi történészt is felülmúl. Tévedései a nevek közlésében ütköznek ki, olykor a dátumoknál is elkövet hibát. Ezzel szemben a földrajzban tájékozott, képzett, és megbízható a háborúk feldolgozásában is. Adatai Wapowski közvetítésével értékes támpontul szolgálnak a történettudományoknak.

Emericus Hungarus latin tudásával a krakkói műveltség átlagos színvonalát képviselte. Nyelvtanilag szabályosan építkezett, de elkerülte a bonyolult mondat szerkesztést. Kora történetírónak korlátozott szókincsével élt. Művét ez egysíkúvá, szürkév tette. Gondolatai nem lettek árnyaltak, s ez a stílusa is rányomja bélyegét, amely inkább királyi kancelláriára hasonlít. A történetírói példaképek nem voltak olyan nagy hatással rá, mint pl. Deciuszra Livius. Történelmi tudata egyben rámutat kora művelt nemesi és polgári rétegének tudására.

Kovács István

*

Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comediája és levelezése. Második bővített kiadás. Szerkesztette, az idegen nyelvű szöveget fordította és a jegyzeteket összeállította Eckhardt Sándor. Bp. 1968. Szépirodalmi K. 400 l.

Eckhardt Sándor, a Balassi-szövegkritika és filológia fáradhatatlan mestere újra s már utoljára közreadta a kedves poeta doctus összes verseit, pásztordramáját, valamennyi levelét és a költő viharos életét hitelesen nyomon kísérő, dokumentáló egykorú iratot. Csak a *Füves kertecske* és a *Campianus-fordítás* maradt ki a teljes életműből e népszerű kiadásban. A szövegeket

nem eredeti helyesírásban, hanem átírásban adja a kötet, de a mai nyelvhasználattól eltérő hangalakokra utaló régiességet megtartotta. Eckhardt legújabb Balassi-kötete nem egyszerű utánnyomása a legutóbbi kiadásnak, hanem figyelembe veszi a Balassikutatások friss eredményeit s a kritikai kiadás szerkezeti rendjét követve, ha indokolt, változtat a versek kronológiai elhelyezésén, vagy igazít a szövegen. Így Eckhardt új Balassi-kiadványa a verseket tekintve, a kritikai kiadás jobbított, népszerű változatának is tekinthető.

A Balassi-versek kronológiai rendjét tekintve még számos ének pontosabb helye bizonytalan az életmű folyamatában, különösen a

korai versek időbeli sorrendjének a megállapítása ad még megoldandó problémákat. Nem tudjuk bizonyossággal, hogy Balassi első erdélyi útja során írt-e már verseket, vagy csak később (Lengyelországból). Eckhardt a kritikai kiadásban a *Bebek Judit nevére*, valamint a *Morgay Kata nevére* című éneket datálja 1575–76-ra (feltételelesen). Nehezíti néhány korai szerelmes ének kronológiai helyének a meghatározását, hogy nem tudjuk: kihez vagy kikhez írta ezeket Balassi. Bár Eckhardt már nem ismerhette a korai verseket is érintő legújabb feltételezéseket, mégis, kitűnő érzékkel némiképp módosított a korai versek kronológiai rendjén s az *Aenigma* c. énekkel kezdte a kötetet. A korai akrosztichonos versek elé tette tehát azt az éneket, amelyről talán nem jogtalanul feltételezhetjük, hogy az allegorikus történet mögött Kerecsényi Judit személyét kell keresnünk. Ezért valószínű, hogy ez a vers már az első erdélyi tartózkodás terméke, és várhatóan még több Balassi-éneket is korábbra kell majd datálnunk. Nem lehetetlen az sem, hogy néhány ismeretlen kegyest rejtő énekről kiderül: Kerecsényi Judit áll azok mögött is.

A kiadás dokumentum-anyagában *Levelek és tanúságok* címen közli Eckhardt a kritikai kiadás megjelenése óta publikált dokumentumok szövegét is kronológiai rendben (az idegen nyelvűeket fordításában). A költő életútja e levelek, iratok segítségével (mert az összes ismert anyagot közlésezi Eckhardt) kitűnően kísérhető nyomon a nem szakember számára is, a gyermek Balassi nürnbergi tanulásától haláláig. A három *emlékirat* azonban a *Levelek és tanúságok* közé kellett volna illeszteni (kronológiai rendben), mert így kissé zavaró, hogy a később keletkezett emlékiratok megelőzik a korábban írt leveleket. (A 97. sz. levélnél lemaradt, hogy ezt Balassi Krakkóban írta 1590-ben).

Hiányzik a kötetből egy rövid életrajz, mert az énekek legtöbbször nem közvetlenül, hanem csak közvetetten utalnak a költő életútjának jellegzetes mozzanataira. A szép kiállítású kötetet gazdag szótár zárja, megadva a régi kifejezések mai jelentését.

Komlós Tibor

Zrínyi Miklós a törökök réme. Franciaországi emlékbeszéd 1665-ből latinul és magyarul. Bevezette és fordította: Molnár Imre. [A versfordítás Écsi Ö. István munkája]. Szigetvár, 1969. Várbaráti Kör 59. l. (Szigetvári Várbaráti Kör Kiadványai, 3.)

Az áldozatos és lelkes szigetváriaknak tartozunk köszönettel egy új, eddig ismeretlen Zrínyi-dokumentum kiadásáért. Leonhardus

Frizon francia jezsuita emlékbeszédét és panegyricusát jelentették meg bilingvis formában. A beszéd jelentősége részben az, hogy a költő Zrínyi francia kapcsolataira élesebb fény derül (ezt fordítója, Molnár Imre a bevezetőben kiemeli), részben viszont meglepő adatokat szolgáltat: egyedül ebből a beszédből értesülünk arról, hogy Zrínyi fia, Ádám Velencében és Párizsban járt. Az utolsó előtti bekezdés szerint Zrínyi fia már bemutatkozott a velencei köztársaságnak és most „lustrare Galliam est aggressus”. Ez az érdekes adat azonban meglehetősen filológiai problémát vet fel magában a beszédben. Eszerint a beszédet csakis a jeles ifjú előtt, üdvözlésére vagy felkérésére mondhatták el. A jeles ifjú pedig, aki (ismét csak a beszéd szerint) már a törökök elleni harcban is kitűntette magát és a törökök ajándékait is elnyerte, semmi esetre sem járhatott 1665-ben Franciaországban, ahogy az előző felteszi, mivel akkor még a harmadik évét sem töltötte be (Zrínyi Ádám, a költő egyetlen fia született 1664. dec. 24-én, meghalt 1691-ben). Molnár Imre nem figyelt fel a beszéd furcsa ellentmondására: az első bekezdésben valóban csak 1665-re gondolhatunk („már majdnem eltelt elsratásának hivatalos gyászéve” = iam legitimo annui prope doloris spatium defletum). Nem tudjuk meg Molnártól azt sem, hol hangozhatott el a beszéd. A szövegből az derül ki, hogy egy királyi tanintézet (Regali Athenaeo) aulájában. Frizon nyomtatékosan céloz arra, hogy XIV. Lajos nyilatkozatát tolmácsolja (interpretem augustissimi feram oraculi), hogy az ő szavára ad visszhangot beszéde (Ludoviceae voci, velut imago... mea resonat oratio). Ugyanitt közli azt is, hogy „ez a hely adatot elsőként a megszólalásra” (hic primus ab illo casu funestissimo agendi locus sit). Mindezek az adatok valóban az 1665-ös dátumot támasztják alá. Az ellentmondást nem segít eloszlatni az előző, amennyiben „a beszéd a »Selectae orationes panegyricae« c. könyv második kötetében jelent meg 1696-ban Augsburgban” (5.), majd (7.): „(Frizon) első kiadású beszédgyűjteménye 1674-ben Párizsban jelent meg. A Zrínyiről szóló panegyricus ebben az összeállításban 1663-as évjelzéssel található”. Molnár nem mondja meg, melyik kiadást használja — a fényképmellékletek az augsburgi kiadást valószínűsítik. Vajon megegyezik a két kiadás szövege? Nem az-e a megoldása az ellentmondásnak, hogy Frizon, Ádám ottjártakor, hozzáírt a szöveghez? Egyáltalában: mikor járt Ádám Franciaországban? Ha viszont valóban XIV. Lajos intenciói érvényesültek, ő milyen alkalommal mondhatta el a beszédet? Ki lehetett ez esetben Frizon informátora? A számos kérdés a korszak kutatóinak feleletére vár.

A fordítás nem egyenletes. Az elbeszélő részek, különösen a hadi vállalkozások eleven, friss leírása magával ragad. Itt remek lapokat olvashatunk. De sok helyen zavaróan latinos („övéi előtt kedvesként élt” — vixit carus suis), a barokkos latin szöveg eleganciája elvész („egyedül annak, akinek tartozott, visszaadta a diadalmeneteknek mindazt az egész tárházat, amelyet kapott”), a képzett elvont főnevek halmozása nehézkessé teszi az eredetiben hatásos szöveget, a szóismételt, különösen a „hogy”-oké, kisiskolás hiba. Vitatható többek közt, hogy a „trophaea vocis illa, quibus Croatiam Hungariamque illustravit” valóban a *Szigeti veszedelemre* vonatkozik-e; egy helyen pedig zavarossága nyilvánvaló félreértésből ered („ki helyteleníthetné ennek az igen bátor férfiúnak... a dicséretére irányuló szándékmat oly módon, hogy vitézségének állandó emlegetése nem tűnik-e irigykedésnek?” = quis meum de fortissimi viri... laudatione consilium improbat, ut non continuo virtutis praeconio invidere videatur?).

Frizon atya 122 hexameterből álló költeményének fordítója Écsi Ö. István volt, aki azonban már nem érthet meg műve megjelenését. Écsi Nemeskiszaludon született 1896. május 18-án. Harminchárom éven át magyar–latin–görög szakos tanár, majd igazgató volt Csurgón. 1957-ben nyugdíjazták a szigetvári gimnáziumból és 1969. január 3-án halt meg Szigetvárott. Tizen-négy munkája jelent meg nyomtatásban, köztük két verses- és egy novelláskötet. Magyar irodalomtörténeti tanulmányaiban főleg a XVII–XVIII. századi irodalommal foglalkozott (Cserei, Zrínyi, Pálóczi Horváth), klasszika filológiai munkássága inkább pedagógiai célzatú volt. Munkatársa volt az *Egyetemes Philológiai Közlönynek*, az *Irodalomtörténetnek* és az *Irodalomtörténeti Közleményeknek* is. Haláláig szívesen foglalkozott a magyarországi latin irodalommal és a maga kedvtelésére fordíttatott is. Utolsó ilyen természetű munkája volt *A vadkan által megölt Zrínyi Miklósról* szóló költemény lefordítása, mely munkás életének értékes, méltó záróakkordja lett.

Kurcz Ágnes

Eötvös Károly: A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége. 1–2. köt. A mű szövegét gondozta, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Szalontay Mihály. Bp. 1968. Szépirodalmi K. 443; 575. (Magyar Elbeszélők)

Eötvös Károly alkotását 1929 óta senki sem vette pártfogásába, pedig művészi és politikai értékeinél fogva érdemes a figye-

lemre. A most megjelent hatodik kiadás — Szalontay Mihály gondozásában, csonkítatlan utódja az elsőnek, és minden átírástól mentesen adja vissza Eötvös Károly egyéni zamatú stílusát. Öszintén meg kell azonban mondanunk: a csatolt tanulmány (*A nagy per és védője*) némi csalódást okozott. Ugyanis csak részben nyújtja azt, amit címében ígér.

Az irodalomtörténet mindmáig adós maradt egy marxista igényű Eötvös-monográfiával, s bár Szalontaynak ezúttal nem lehetett feladata ezt az úrt pótolni, mégis joggal várná tőle az olvasó, hogy rövid, lényegretörő módon felrajzolja a miniatúr, de komplex írói portrét. Ezáltal magát *A nagy per* is jobban el tudná helyezni egyrészt a konkrét társadalmi szituációban, másrészt a gazdag eötvösi életműben.

Erősen vitathatók a tanulmány szerkezeti arányai. Terjedelmes, hígított a korkép. Nem állíthatjuk, hogy a történelmet kevésbé ismerők felfedezik általa a vajdó dualizmus és a vérvád közötti összefüggéseket. Az esszé itt elnyomja az ismeretterjesztés funkcióját. Ugyanakkor a mű irodalomtörténeti és politikai jelentőségének taglalása is hiányérzetet támaszthat az olvasóban, noha Szalontay hangsúlyozza, hogy „a könyv újra idézi Eötvös Károly alakját — olyan küzdelem kapcsán, mely a múlt század egyik legnagyobb tette”. Egészítsük ki: nemcsak a védelem elvállalása, de a per megírása is impozáns politikai gesztus volt.

Másik probléma, hogy a kísérő tanulmány bizonyítalanul és kissé tévesen ítélkezik a *műfaj* kérdésről. Nézetünk szerint Szalontay nem tudta kivonni magát a korábbi értékelések hatása alól, s mechanikusan általánosította azokat a bírálatokat, melyek Eötvös Károly minden egyéb művére nézve helytállóak lehetnek, csak éppen *A nagy perre* nem. Nevezetesen, hogy felrúgja a regény konvencionális kötöttségeit és hogy alkotásai szerkezetileg szétesőek, bőbeszédűek. Téved Szalontay, amikor elmarasztalja az író, kijelentvén: előzetes terv nélkül (?) mikroszituációkból állítja össze mondandóját. Megállapításával nem azonosíthatjuk magunkat. (Mellesleg megjegyezve: néhány sorral előbb e módszer szükségességét hangsúlyozza.) A rendkívül összetett história érthetősége megkívánja a kitérőket, a mellékepeződotokat, melyek ugyanakkor szerves függvényei a történet fő vonalának. Eötvös Károly nem ismételt, hanem mindig *más-más aspektusból* tér vissza egy már előzőleg tárgyalt mozzanathoz. Egyébként is mintha több időt szentelne a műfaj-meghatározásnak, mint amennyit megérdemel, ráadásul úgy érezzük, hogy a „talányt” mégsem tudja meggyőzően tisztázni: hol dokumentumregényről, hol regényről, korképről beszél. A tanulmányt

követő jegyzetekről kedvezőbben vélekedhetünk. Jól tette Szalontay, hogy az író által gyakran használt tájnyelvi fogalmakat megmagyarázza az olvasónak, mert ezeket — a nyelvészeken és néprajzkutatókon kívül — aligha ismeri valaki. (Libuc, boglár alakú nyom, főlhát stb.) Ám ebben a törekvésében következetlen. Nem tudjuk meg tőle, ki az „óser”, mit jelent: „Ez a falubéli beszéd megnyomta Kőteles Istvánt”, nem ismerjük a „súly” és a „görvély” nevű betegségeket stb. Nem derül ki pontosan, hogy Szalontay az olvasóközönség mely rétegét tartotta szem előtt a jegyzetekben található magyarázatok összeállításakor. Azt ugyanis megtudjuk, hogy „országház” alatt nem Steindl Imre neogótikus épületét, hanem a Sándor utcai palotát kell értenünk, de rejtély marad a latinban járatlan ember számára, mit jelent a *Rerum Hungaricarum Decades*, vagy a *Notitia Hungariae Novae Historico-Geographica*? A személynevek sem mindig teljesek, a keresztnév olykor lemarad (pl: Caraffa stb.)

A fenti hiányosságok ellenére meggyőződéssünk: Szalontay hasznos és jelentős munkát végzett, amikor a magyar irodalomtörténet e jelentős alkotását olyan nemzedék elé tárta, mely jórészt hallomásból tudhat a faji előítéletek, babonák embertelen, pusztító hatásáról.

Hegedüs Sándor

Mikes Lajos levelesládájából. Sajtó alá rendezte, az előszót írta és jegyzetekkel ellátta: Illés Ilona. Bp. 1968. Petőfi Irodalmi Múzeum — Népművelési Propaganda Iroda. 203 l. (Irodalmi Múzeum, II.)

Örömmel üdvözljük a modern magyar irodalom hozzáférhetővé tett dokumentumainak sorában a *Mikes Lajos levelesládájából* című kötetet. A Petőfi Irodalmi Múzeum forrassorozatában kiadott gyűjtemény sajtó alá rendezése, bevezetése és jegyzetelése Illés Ilona érdeme. Jó munkát végzett, mindazt összegyűjtötte, ami a címmel jelzett témakörben jelenleg elérhető, publikálható. A kötet anyagának tanulmányai egyrészt a levélben szereplő költők-írók, másrészt a címzett, a szerkesztő helyzetét, törekvéseit és munkamódszerét érintik. S mivel az Előszó ez utóbbival meglehetősen mostohán bánik, kötelességemnek érzem Mikes Lajos szerepének némi megvilágítását. Mert hiába írta a szerkesztő, hogy „a levelek közreadásával elsősorban nem Mikes Lajos jellemzése volt a főcélunk”, — a gyűjtemény igenis képet ad és megkerülhetetlen következtetéseket kínál a húszas évek egyik nagy

irodalomszervezőjéről. Arról a férfiről, aki nélkül a háború és a forradalmak utáni irodalmi felívelés talán csak alacsonyabb röptű lehetett volna. Bizonyos, hogy Mikes szerkesztői munkája — Az Est lapoknál kapott, nagyrészt személyét elismerő bizalmon alapuló anyagi és publikációs lehetőség — sok keserves gondtól szabadította meg a húszas évek legjobbjait.

Nézzük hát, milyen képet — vagy inkább csak sűrítő pillanatképet — hívnak elő címzettjükről a Mikes Lajoshoz küldött levelek. A hatáskörébe tartozó irodalmi rovatokban — Az Est, a Pesti Napló és a Magyarország hasábjain — megjelenő írások legjava a húszas évek időtálló értéke. Ez mindenekelőtt Mikes érdeme, amiből nem következik, hogy szelekciós gyakorlatát és irodalomszemléletét utólag szépítve idealizáljuk. Az Est lapok irodalmi szerkesztője — bár több világnyelven olvas — nem veheti fel a versenyt a Nyugat körének elméleti készultségű, írni is jobban tudó irodalmárait. Hagyományokhoz húzó, érzelmi talajon és nagyon is egyéni szemléletből fakadó ösztönössége mégis kevesebbet hibázik, mint sokak up to date felkészültsége. Hiszen legtöbb rátalálása ma is helytálló. Mikes a nemzeti létfenntartás korabeli igényeihez viszonyított. Nem tekintette az irodalmat öntörvényű világnak. Azt tartotta, hogy a művész küldetése, a minél tökéletesebb önkifejezésért vívott küzdelmet is beleértve: szolgálat, amelynek egyik célja a társadalmi mozgások felderítése, a haladó törekvések erősítése. Ez a szerkesztői beállítottság gyűjti Mikes köré a kor legjelentősebb íróit és költőit. A rovat állandó munkatársa Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Tóth Árpád, Szomory Dezső, Szabó Lőrinc, Fodor József, Pap Károly, Illés Endre, Kodolányi János, Gelléri Andor Endre és sok más rangos író. Az irodalmi közvélemény — ez olvasható ki a gyűjteménybe foglalt levelekből — némi kezdeti tartózkodás után elismeri Mikes szerkesztői tekintélyét, hozzáértését. Segít a korábbi félreértéseket eloszlatni Mikes néhány kritikája és cikke, amely a nehéz körülmények között is magára találó, demokratikus-progresszív irodalom tehetségei mellett emelt szót.

Vitathatatlan érdeme, hogy megvédi Ady emlékét és szellemét, a magyar kultúra legjobb, forradalmat-előkészítő hagyományait. Mikes életének legjobb korszaka volt az irodalmi rovat élén töltött hat esztendő. Irodalmi mozgalmak középpontjában élt, irányított és szervezett. Fiatalkorú sereglettek köré, nagyszerű nemzedék pályakezdését könnyíthette meg. S becsült barátjává nőhetett néhány nagy művésznek, aki nemcsak a pénzhez juttató szerkesztőt, hanem a tapasztalt, jóérzékű kritikust is tisztelte

benne. Keveset írt; életrajzban fogalmazta, kávéházi asztalok fölött alkotta-rögtönözte esztétikáját, szelektáló és orientáló ítéleteit. Felfedezettjei szerint ezek pontosak és gondolatgazdagok voltak. Maró gúny és megértő szeretet keveredett bennük. Formájukkal is hatni tudtak. Máskülönben nem is lenne érthető a tisztelet és szeretet, amivel az írók — ifjabbak és idősebbek egyaránt — övezték Mikest. Csak pénzzel, a szerkesztői hatalomnak szóló hízélgéssel mégsem volna magyarázható egy egész nemzedék — s milyen nemzedék — hűsége, ragaszkodása. A levelek meg is győznek a mecénás szerep legendásító túlzásainak haszontalanságáról, s a tényleges szerepről, amelyet Mikes a húszas évek második felében betöltött.

A gyűjtemény érdekesen mutatja be Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Szomory Dezső, Pap Károly, Gelléri Andor Endre szellemi, műhelyjellegű kapcsolatát Mikes Lajossal. Móricz leveleiből kitűnik, mit jelentett számára a tudat, hogy kéziratait Mikes olvassa. Ezért nem kell tartania a szerkesztőségi munka lélektelenségétől, a kedvszegő félreértésektől, húzásoktól, hibáktól. Mikes mindig segít, mindent elintéz. Családi gondokba is beavatható, képes arra, hogy visszaadja a lelkiismeretfurdalástól kinzott, összetört író önbizalmát, munkakedvét. Kortársi emlékek szerint Móricz Mikes tanácsára dolgozta át *Vadkan* című drámáját. Ez azonban nem dokumentálható. Igazolható viszont lektori szerepe a *Halál fia* születésében. Megbecsülő szeretet s olykor a támaszt kereső tanácsatlanság körleli Mikest Babitsék leveleiben. S a válasz mindig reménykeltő. A szerkesztő lankadatlan türelemmel küldözgeti biztatásait, a költő munkakedvét serkentő sorokat. S miről tanúskodnak a Pap Károlytól s Gelléri-től közölt levelek? Ugyancsak cáfolják a Mikesben megvágható pénzszakszot gyanítók egyszerűsítését, a rosszmájúak tárgyilagosságát. Írólevelek bizonyítják, hogy Mikes nemcsak rovatot, lapot szerkesztett. Pedagógusként is példát ad. Ki az a szerkesztő, akinek a mai pályakezdő író hasonló üzenetet küldhetne, mint Gelléri Mikesnek? Oka volt hálásnak lenni. A szerkesztő nemcsak utazni küldte. Emellett ízlését formálta, olvasói tájékozódásában orientálta, nyelvtanulásra buzdította. Élményeit, gondolatait meghallgatta; szűrte, mérte s válogatta. Mindezt az irodalomtörténetírás mellett az irodalmi élet is figyelembe veheti és hasznosíthatja.

Dersi Tamás

Kosztolányi Dezső: Álom és ólom. Az írásokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányt írta: Réz Pál. Bp. 1969. Szépirodalmi K. 692 l.

A nem filológus igényű, a kor sajtóját első kézből nem ismerő olvasó azt hihette, hogy Kosztolányi kis prózájának közkezen forgó tizenegy kötete — a Nyugat kiadásában, tíz kötet Illyés, az utolsó pedig Illés Endre gondozásában — a teljeset adja — válogatott mivoltában is.

S íme, a Szépirodalmi Könyvkiadó elindíthatott egy négy kötetes sorozatot — most az első, 1904–1913 közötti éveket egybefogó kötete jelent meg — amely abból válogat gazdagon, ami a tizenegy kötetből kimaradt. Újra és újra elámulunk azon a bőségen, amely az első Nyugat nemzedék nagyjainak életművét közelebből szemügyre véve, elébünk tárul. Micsoda kincses helyek ezek! Elég arra utalnunk, hogy Ady publicisztikájának kritikai kiadása a nyolcadik kötetnél tart és még kettő hátra van, hogy Juhász Gyulától, Tóth Árpádtól is több kötetnyi próza is jelent már meg. Őszintén örülünk, hogy végre megindult Kosztolányi kis prózájának gyűjteményes kiadása is. S csak csodálkozunk, hogy miért késik Babits tanulmányainak publikálása? Sőt, Szabó Dezsőtől is el tudnánk képzelni — 19 előtti esszéiből, tanulmányaiból — egy igényes, intellektuálisan nagyon izgalmas válogatottat: a legélesebben, konzekvensen l'art pour l'art ellenesek közé tartozott a Nyugat első nemzedékéből.

Kosztolányi írt sokfelé és sok mindenről. Ady elárvult íróasztala a *Budapesti Napló* szerkesztőségében jelentette az első igazán nívós redakciót az életében. Főszerkesztőjére és fiatalága fontos állomásának atmoszférájára így emlékezett még közel 25 év múlva is:

„...visszaálmodom pályám kezdetét s Vészi Józsefet látom, az egykori Budapesti Napló szerkesztőjét... A Budapesti Napló már évekkel azelőtt egyengette az új irodalom útját... Cikkeim fontosabb részeit előbb versben írtam meg, aztán hogy rajta ne kapjanak a turpisságon, leszereltem a ritmust, óvatosan áttettem prózára. De a környezet bátorított. Költők, regényírók és novellisták dolgoztak itt, Ady Endre, Szép Ernő, Kabos Ede, Bíró Lajos, Lengyel Géza... Egyik asztalnál Csáth Géza Wagnert és Puccinit füttyürészte, a másiknál tudósok vitatkoztak Herbert Spencerről és Nietzsche-ről. Fölöttünk nagyapai szigorral és lágysággal trónolt a szerkesztő... Dantét idézte olaszul, Shakespeare-t angolul s hagyta, hogy kiki mulasson a maga rigolyájával.”

Ady, második párizsi útjáról hazatérve, még ott találta Kosztolányit a *Budapesti*

Napló szerkesztőségében: hónapokig együtt dolgoztak, s csak az újság gazdát cserélése az új politikai szituációban készítette mindkettőjüket, hogy más publikálási lehetőségek után nézzenek. Ezért is írhatta Kosztolányi Ady halála után a legszebb kortársi emlékezések egyikét a *Nyugat* 1919-es Ady emlékszámába.

Műhelye volt Kosztolányinak is a redakció. Réz Pál, a kötet gondozója nagyon értékes filológiai munkát is végzett, amikor feltárta az író életművének ezt a majdnem ismeretlen tartományát. (Bevezető tanulmánya, *Kosztolányi, a hírlapíró* is igényes kísérlet e nehéz történelmi fordulókön átívelő pálya ilyen szempontú magyarázatára.) A kötet írásából nyomon lehet követni: hogyan alakult, fejlődött — Kosztolányi, a hírlapíró, s hogyan kísérletezett kis miniatűrjeiben (*Egy villamos-afférről, Álom és álom, Titánok hajója, 1912. május 23*) az *Alakok*, s a későbbi nagy Kosztolányi-novellák írója. Miután azonban most még csak a négy kötetre tervezett sorozat első darabját tartjuk kezünkben, úgy gondoljuk, hogy ezt a műhelyt az egészet ismerve mutathatjuk majd be hűségesen.

Varga József

Izsák József: Tamási Áron. Kisonográfia. Bukarest, 1969. Ifjúsági K. 168 l. 8 t.

Az információk már-már áttekinthetetlen felhalmozódása folytán napjainkban fokozatosan átalakul a tudományos irodalom fogalma, s átalakulnak a tudományos publikációkkal szemben támasztott igények is; a filológiai mindentudás, a tárgyhoz tartozó szakirodalom hiánytalan kritikai feldolgozása lassan megkövetelhetetlennek minősül, s némely — nemcsak irodalmi — tanulmánytípusok megítélésekor máris hajlunk arra, hogy a források és adatok szigorú ellenőrzése helyett a gondolatok eredetiségét, a megközelítés eleganciáját tartsuk fontosabbnak. A marosvásárhelyi Izsák József Tamási-portréja az irodalomtörténeti monográfiák eme fajtájához tartozik. Lemond a jegyzet-apparátusról, a korrajznak és biográfiának szentelt lapok csak sietős összefoglalásai korábbi ismereteinknek; új adatot — tudommal — csak egyet közöl (Tamási és az erdélyi kommunisták személyes összejöveteléről a Vásárhelyi Találkozó előestéjén; 149.). Vannak az esszéisztikus törekvéseknek a kisebbségi helyzetből fakadó különleges indítékai is (könyvészeti nehézségek, a közönség egészéhez szólni kívánó pedagógiai igény stb.), de általánosabb okok is hatnak, a jelenség, a műfaj világszerte terjed. Izsák

„kisonográfiaja” gondolatokban gazdag, friss, polemikus szellemű írás, lépten-nyomon meglep eredeti megfigyeléseivel, amelyeket a későbbi vizsgálatnak — egyetértéssel vagy vitázva — tudomásul kell vennie.

Munkája legfőbb szemléleti újdonsága, hogy a modern világirodalom alkotásain palélózott ízléssel közelíti meg Tamási oeuvrejét, a korszerűt, az egyetemeset hangsúlyozza művészetében; nem szakítja ki korából és földrajzi-történelmi környezetéből, de azokat a mozdulatait emeli ki, amelyek túlmutatnak a szűkebb tér és idő megkötő-megmerevítő kívánalmain, és mai szellemi világképünk részei lehetnek (a Tamási-élet terén és idején természetesen a két világháború közötti székelység lét- és tudatviszonyait értve, amelyekben egész művésze, a későbbi is, olyan mélyen gyökerezik). Módszere nem a belemagyarázó aktualizálás, hanem a mondanivaló és stílus korszerű elemeinek tudatos összesítése, a jelentés- és indulat-tartalom számunkra izgalmas részének újrafelfedezése. — Így Tamási első korszakáról szólván újszerű módon népi romantikájának avantgarde vonásait hangsúlyozza, a korai novellákban és a *Szűzmáriás királyfi*ban az expresszionizmus és a szürrealizmus mély nyomait mutatja ki. Olyan sokat vitatott és sokféleképp magyarázott fogalmak, mint Tamási „panteizmusa”, „messianizmusa” vagy „pogánysága” is új megvilágítást kapnak így, veszítenek különcködő, provinciális jellegükből s alárendelődnak az avantgarde világkép és életérzés centrális motívumainak: a lázadásnak, a kitörésnek, a modernizmus forradalmi erjedésének (36–39., 63. skk.). Megfontolandó gondolati adalékok nyújt ez a teória irodalomtörténeti részletkérdések megoldásához is, amilyen pl. a *Szűzmáriás királyfi* és Szabó Dezső *Csodálatos élete* közötti kapcsolat vitája; Izsák épp „az expresszionista életérzést és stílust” látja a két mű érintkezési pontjának, s ez persze nem Szabó Dezső leleménye, hanem a húszas évek Európa-szerte elterjedt irányzata volt (62.). Kérdéses viszont, hogy az avantgarde áramlatokat Tamási valóban Amerikában ismerte-e meg, mint Izsák feltételezi (37.); valószínűbbnek látszik, hogy a háború, Trianon, a zaklatott kor élményei által előkészített lélek magyar és külföldi irodalmi példákban fedezte fel az avantgarde életérzést és kifejezőmódot, hogy az igazolja és erősítse saját ösztönös törekvéseit. Itt a nagyvonalú hipotézist alapos részletkutatással, a fiatal Tamási olvasmányainak s ezek hatásának rekonstrukciójával kell majd ellenőrizni.

A szerző koncepciója szerint Tamási avantgarde művészi látását a harmincas évek elején „színpompás, gazdag érzelmi telítettségű, életkedvtől és humortól áradó, realista

tartalmú esztétikum" váltja fel. Izsák szemléletében a realizmus ha nem is parttalan, de igen rugalmas fogalom, s Tamásival kapcsolatban az erőteljes regionális színek éppúgy hozzátartoznak, mint a „mitoszalkotás”. De szó sincs az évszázados elmaradottság őrizte, korszerűtlen mítoszok igazolásáról; a test és lélek vélt ellentétének bölcséleti problémáját, az ázsiai mélykultúra, a lélek-vándorlás és a buddhizmus „misztifikációit” Izsák rendre elutasítja, akár magával Tamásival, akár — s ez a gyakoribb eset — kommentátoraival vitatkozik (pl. 84–85. stb.). A mitizáló Tamási jelképes-áttételes kifejezőmódját és a desziffrózás helyes módszerét így jellemzi: „Sokkal közelebb tapintható közegekben keresgélünk, ha Tamási jelképeit, képes beszédét átfordítjuk szubjektív fogantatású életbölcsületének köznapjait jelentésére, ha képzeletének sűrűjében megtaláljuk azok reális tartalmát.” (85.) Izsák szerint tehát Tamási mitoszalkotása: a reális világ elemeinek összerakása a fantasztkum törvényei szerint egy mítikus-költői világgá. Így találja meg a valóban korszerű gondolati mondanivalót a *Jégtörő Mátyás*-ban is: „Tamási korunkba beleérző szorongást fogalmaz meg, azt a nyugtalanító gondját, részben tapasztalatát századunknak, hogy a tudomány a gonosz hatalom kezében az emberiség legfőbb veszedelmévé válik. (...) a vándorszellemet nyugtalanító gyötrelmek — az író világban való idegenségét, félelmét, aggodását revelálják” (86.). Többek között ennek az interpretációnak gondolati következménye az összefoglaló fejezet kissé meghökkentő, mindazonáltal érdekes összehasonlítása, amely Tamási és Franz Kafka világa közt keres érintkező felületeket. Kimutatja a parabola és példázat közlésmódjának és a „mitoszalkotó” realizmusnak közösségét s az életérzés és tematika váratlan egyezéseit, pl. az elidegenedés, a keresés, az állat és átváltozás motívumait. Ugyanakkor Izsák érzeti, hogy itt nem azonosságról, hanem a „század közérzetének és irodalmának” ellentétes egyéniségekben is megnyilvánuló közös sajátosságairól van szó, jelzi, hogy Tamásinál az elidegenedés érzete inkább ösztönösen bukkant fel, s a talán még fontosabb különbséget, hogy „Kafkától eltérően foglalkoztatta a világ megváltoztatása, a társadalom és egyén felemelkedése egy emberibb világrendbe, elszakíthatatlan gyökerekkel kapaszkodott jól körülhatárolt népi világába” (158–161.).

Alapgondolatát, a Tamási-féle népiség modern és egyetemes mivoltának tételét Izsák beható analízisek során sugallja és bizonyítja, könyve legfőbb értéke éppen a műelemzések sorozata. Elkerüli az 1945 előtti irodalmi megítélés olykor ma is ható polarizáltságát, a bírálók ama egyoldalúságát,

hogy a Tamási műveiben elválaszthatatlanul összetartozó elemek, a „valóság” és a „költőiség” közül az egyiket eleve többre becsülték a másiknál, s vagy játékosagát, tartalmi szürrealizmusait kárhoztatták (Gaál Gábor), vagy szociális-realista társadalomkritikáját (Németh László). Izsák elfogulatlanul felfedezi az értéket az eddig szinte minden kritikus által hibázottatott *Czimeresekben* — de a *Jégtörő Mátyás*-ban is, a realista *Szülőföldemben* — de az *Énekes madár* tündéri idilljében és a *Tündöklő Jeromos* csúfondáros komédiájában is. Elvi kritikájával többnyire a hamis gondolati tartalmat, az írói filozofálás félszeregséit célozza meg, vallja, hogy Tamási ösztönös, intuitív írói alkat, s legnagyobb gyengéje minden időben a bölcsélet volt. — A műelemző Izsák másik erőnye a stilisztikai kérdések iránti beható érdeklődése és szakszerű tárgyalásuk. Finom nyelvi megfigyelései plasztikusnak kiemelik az avantgarde-korszak és a harmincas évek klasszicizálódo realizmusa ellentétét, majd a későbbi idők válságának azt az árulkodó jellegzetességét, hogy a tartalmi elszürkületéstől való félelmében Tamási gyakran a stílus túlzó ékesítésében, csiszolásában keres fogódzót. Sikerült művek elemzésében a stílus mint a tartalom és hangulat szerves része jelentkezik; az *Énekes madár* atmoszférájához költőien dúsitott tájnyelv, a *Bölcső és bagoly* szikárabb, tárgyiasabb világához az újraköltés nélküli „realista hitelű nyelvi megformálás” tartozik stb. S műhelytitkot, rejtett írói szándékot és elgondolást fed fel az olyan stilisztikai észrevétel, mint a *Szirom és boly* nyelvének túlzó líraiságát magyarázó: Tamási „úgy vélte, hogy a sematizmus egyoldalúan — a költőieség hiányából eredt”, s amikor a sematizmus lejáratta témához nyúlt, ezt kiegyenlítő a túlzásig és mesterkéeltségig a nyelvi kifejezésre irányította figyelmét (96.).

Szerény jegyzete szerint a szerző tanulmányával egy későbbi nagyobb irodalomtörténeti monográfia alapját kívánta megvetni, „amely átfogóan összegezi a szocialista köztudatunkba befogadott Tamási-képet” (162.). E kismonográfia pusztán újszerű kérdésfelvetései révén is alkalmas arra, hogy a kutatást a későbbi szintetizálás feltételeinek megteremtésére serkentse; ismereteink hiányaira, feltárandó részterületekre figyelmeztet (az európai irodalom és Tamási, népiség és avantgarde, stilisztikai vizsgálatok stb.), s szellemes, olykor provokatív feltevésekkel ingerel a további kutatásra. Azzal pedig, hogy mintegy madártávlatból veszi szemügyre az életművet, s nemcsak Erdélyt meg Magyarországot, hanem jelzéseivel Európát is bele tudja foglalni a képbe, nem merül el a részletekben, s bár érzeti, de nem nagyítja ki az elválasztó-megkülönböztető voná-

sokat — mindezzel olyan „meglepetést” készít elő, amilyen Thomas Mann Józsefét éri, midőn Egyiptomban fedezi fel ősei élet-érzésének megfeleléseit, párhuzamait: hogy a nagyobb teregség és a kor azonossága még a látszólag idegen vagy ellentétes közös-ségek egyedeire is rányomja közös bélyegét, hogy a különböző, a regionális is fölmutat-hatja az egyetemeség jegyeit.

Csűrös Miklós

Darvas József: Az író vizsgálja. Bp. 1968. Szépirodalmi K. 535 l.

„A mi írónk soha nem maradhattak csu-pán csak írók, a csengő rímek, gazdag for-rású mesék, elvont szépségek szerelmesei, hanem a harcosok és próféták, a »muszáj-Herkulesek« szerepére kényszerültek min-den időben.” — A „példamutató nagy ikerpár” egyik tagját, Kodály Zoltánt ünneplő Darvas József vetette papírra e sorokat még 1942-ben, ám *Az író vizsgálja* c. kötet írásából kitetszik, hogy — mutatis mutan-dis — mindmáig nem veszítették érvényü-ket. Ars poeticaként és értékmérőként egyaránt szerep jut nekik, miheyst az irodalomra fordul a szó. Bárkit vallasson is e sokféle célú és rendeltetésű írást összegereblyező gyűjtemény az íróelődök és — kortársak közül, a mélyben mindig ilyen kérdések nyug-talankodnak: Quo vadis? Jól sáfarkodsz-e a read bizott talentumokkal? Vállalod-e a „muszáj-Herkules” szerepét? Mi az elképze-lésed népünk felemelkedéséről és a magyarság jövőjéről?

1937-ben kelt a kötet első, íróit megidéző elmfuttatása, 1965-ben az utolsó: a szerző és Budapest arcképe, a *Város az ingoványon* születésének idején. Ismervén Darvas élet-útját, aligha lep meg bennünket, hogy azok-ról szól a legsűrűbben, a legnagyobb meleg-séggel, akik — mintegy a szabályt erősítő kivételként! — áttörtek a paraszti sors „áttörhetetlen közegén”, de hívek marad-tak a lentiekhez, s a nép nyomorát, a változ-tatás szükségét kiáltották élethossziglan. Ezért kap értő, méltató, helyenként magasz-táló szót Móricz Zsigmond, a napszámos-költő Nagy Imre, a „népiek” balszárnjáról pedig Szabó Pál és Veres Péter. Ám ki vádol-hatná Darvast szűkkeblűséggel? Már 1939-ben fennen hirdeti József Attila korszakos jelentőségét (későbbi írásaiban vissza-vissza-térő stílusfordulatok árulkodnak a proletár-költő kimoshatatlan hatásáról); 1944-ben pedig a forradalmár-vátesz Atyt mutatja fel mindenki okulására. Darvas szemmértéke jó, az arányokat ritkán véti el, értékítéletei általában egybecsengenek az irodalomtörté-

netével, s az irodalmi folytonosságról vallott nézeteire is bólinthatunk.

A hűség és a jobbító szándék érdekli az író mindenekfelett. Érvéleiseiben épp ezért bizonyos egyoldalúságra is figyelmeztethetünk. Túlon túl csak a lázító, a jobbba felhívó dokumentumot látja és láttatja a vizsgált művekben, s kevésszer, kevés szóval vallatja meg esztétikai értékeit. Pedig már 1941-ben tudta; „Szocialistáknál gyakori tévedés, hogy az irodalmat csupán a társadalomvál-toztatás egyik eszközének tekintik.” Darvas sohasem tör komplex esztétikai elemzésre, hisz nem a „mozgó esztétika” műfajában jeleskedik, a szépirotól mégis fűszeresebb, árnyaltabb, hajlékonyabb elmfuttatásokat vártunk volna. Főként az 50-es évek első felében született íráskor senyvednek e fogyat-kozástól, lévén valamennyiük más szempont-ból is problematikus. Darvas akkortájt — sokakkal egyetemben s nagyon vulgári-san — az irodalompolitikát az exigenciák tudományaként kezelte, s megjegyzései mö-gött gyakorta felrémlik a zsdánovi esztétika. Szabó Pál szemrehányást kap, mert az *Isten malmát* c. regényében „A munkásosz-tály, a párt vezetőszeropének tudatos írói ábrázolása nem volt még elég sikeres”, a Móricz-életműről pedig ezt olvashatjuk: „Nem a tehetségén múltott, hogy óriás volta elle-nére is töredékes maradt... Azon múltott, hogy amikor elindult, még csak a parasztság írójaként lehetett elindulni — és amikor hatalmas alkotó tehetsége teljes virágjában kibontakozott, már csak a forradalmi mun-kásság nézőpontjából, szocialista realista módon lehetett volna az egész magyar tár-sadalmat — s a kiutat is — megmutató nagy magyar prózát megteremteni.” — Aligha igaz, hogy „a fasizmus korszakában, s egy-ben a győzelmesen épülő szocializmus kor-szakában az irodalom, a költészet legmaga-sabb csúcsai felé törni csak a munkásosztály-lal együtt, a marxizmus világnézetével lehetett”, hisz például Thomas Mann sem ezen az úton járt. A dogmatikus irodalom-szemlélet jegyében vitatja el Darvas a Nyu-gat-mozgalom majd minden érdemét, jel-lemzi „a megalkuvás útjára tért” költőnek Babitsot, s minősíti somnásan fasiztának André Malraux-t. Az utóbb említetteknek aligha ártanak ma már az efféle vádaskodá-sok, a szerzőnek viszont annál inkább. Kikez-dik a hitelét, erősen kérdéssé teszik jóhi-szeműségét. Nem gondoljuk, hogy Darvas ugyanígy vélekedik napjainkban is, de talán valamiképp jeleznie kellett volna (akár egy elő- vagy utószóban), hogy azóta módosította álláspontját.

Igaztalanok volnánk, ha tovább szaporít-anók a kifogásokat. Erős közéleti affinitású szépiró, nem pedig irodalomtörténész-esztéta művét vettük szemügyre. A szépiró, az iro-

dalompolitikus vizsgáztatta néhány kortársát és elődjét a magyar önismeret vágyából, hűségéből, a jobbítás igényéből, s ezenközben maga is vizsgázott. Elkötelezett, hűséges, socialista jövőt óhajtó írónak vitathatatlanul kitűnőre.

Lőrinczy Huba

Szalatnai Rezső: Arcképek, háttérben hegyekkel. Esszék és emlékezések. Bp. 1969. Szépirodalmi K. 373 l.

Aligha lehetne jobb példát találni Szalatnai Rezső könyvének annak igazolására, hogy a táj és a társadalmi környezet nemcsak tárgya az alkotásnak, hanem aktív formáló tényező is, visszahat az alkotó személyiségére, meghatározza fejlődési irányát, érdeklődési körét, sajátos ízekkel, hangulatokkal dúsítja a műveket. Szalatnai esszéi, emlékezései — amelyekben a magyar művelődés utolsó két és fél századának egy-egy kiemelkedő alakját festi — gazdag tényanyaggal tágitják ismereteink körét. Írásainak igazi értéke, lebilincselő érdekessége mégis inkább módszerükben rejlik. Abban, ahogyan tárgyalják nagyjaink kapcsolatát a szlovák és a csehszlovákiai magyar környezettel, a tájjal, a felvidéki városokkal. Ez csak annak sikerül, aki mint Szalatnai, maga is szenvedélyes kutatója, ismerője, szerelmese a tájnak, aki biztosan tájékozódik a helytörténeti adatok között, aki nemcsak irodalomtörténész, hanem a szó legnemesebb értelmében lokálpatrióta, tudós, de költő is, aki haláláig friss élményként őrzi magában városok, folyók, hegyek, erdők és a csallóközi napáldozat emlékét, hangulatát. A gyermek és ifjúkor világának ma is élő közvetlensége teszi képessé a lírai telítettségű átélésre, az előadás személyessége a megjelenítésre, régen múlttá lett helyzetek, pillanatok, szereplők életre keltésére. Ezzel függ össze az is, hogy nem a tárgy és a műfaj egyneműsége fogja össze a kötetet. Hiszen a többségben íróról, költőkről (Petőfi, Madách, Jókai, Mikszáth, Juhász Gyula, Móricz Zsigmond, József Attila stb.) szóló írásokon kívül megismertet Szalatnai mindazzal, amit Béli Mátyásról, Bartókról, Szinyei Merse Pálról, Mednyánszkyról vagy a csallóközi nép életét vázsonra vivő Prohászka Lajosról tud. Az arcképek és emlékezések mellett pedig tartalmaz a kötet riportot, képzőművészeti elemzést, kritikát, sőt népszerűsítő ismertetést is. Ezért a könyv szerkezeti egységét a közös földrajzi-történelmi-társadalmi háttér, a szlovákiai élettel való kapcsolat teremti meg. A megidézett írók, művészek stb. kapcsolata, de magáé Szalatnaié is. S ez utóbbi oly erős, hogy néha az arányok is eltolódnak: a vázolt arcképből csak egy-egy vonás tűnik

elő, miközben a szerző hosszasan elidőz a maga tájélményeinél, személyes emlékeinél. Szakolcáról, Alsó Sztregováról és környékéről többet tudunk meg, mint Gvadányiról vagy Madáchról. De ha sikerül az egyensúlyt megőrizni a modell és környezetének rajzában, étellel teli kép tárul elénk Szalatnai tolla nyomán. Ilyen a gimnazista Bartók és a korabeli Pozsony vagy az ifjú Petőfi és a koronázó város reformkori világa. Irodalomtörténeti szempontból a Petőfi-tanulmányt, a Móricz Zsigmondról és a József Attiláról szóló írásokat érezzük legjelentősebbeknek. Kitűnő Fábry Zoltán realista írói portréja és Győry Dezső költői fejlődésének rajza is.

A könyv olvasása közben gyakran támad az a benyomásunk, mintha a szerző valamilyen meghitt társaságban beszélne, ahol lenyűgöző tudásról tanuskodó ismereteit kötetlen modorban, közvetlen hangon adja elő. Ez a közvetlenség — néha szinte anekdotázó, itt-ott népies modor — ad írásainak különös zamatot, eredetiséget. A fesztelen, oldott hangú előadás azonban gyakran enged meg kitérőket, helyenként némi pongyolaságot, sőt pontatlanságot is. Ezért váltott ki vitát a korábban már önálló füzetben megjelent s e kötetben most újra közölt Petőfi-tanulmány is. (Sziklay L. It 1955. 396., Dienes A. ItK 1958. 392.). Kritikai észrevételeinket e vita folytatásának szánjuk.

Petőfinek a szlováksághoz való viszonyát az újabb kutatás eredményeként ma már differenciáltabban látjuk, mint ahogy azt Szalatnai könyve sommásan elintézi. A költő sem volt teljesen mentes a magyar nemesi nacionalizmus ideológiai hatásától. Szalatnai könyve ragyogó oldalakon keresztül szugesztív előadásban győz meg arról, milyen meghatározó jelentőségű volt Petőfi fejlődésére Pozsony, ahol a költő a legmélyebb nyomor és elhagyatottság infernójából tekintett fel a magyar feudalizmus csillogó világába. De az már túlzás, hogy „Pozsonyban befejeződött a bevezető korszak s megnyílt a teljes élet, az alkotás korszaka”. Hiszen — mint ismeretes — hátra volt még egy újabb kísérlet a színészettel és az 1843–44-es debreceni tél próbatétele. Pozsony jelentősége és későbbi Petőfi-kultusza sem csökkenne azáltal, ha a negatív tényeket is jobban számon tartanánk. Mert nemcsak *A helység kalapácsa* miatt kapott e városból „ütést” a költő. Az sem áll, hogy „ez volt az egyetlen hang, mely száz év alatt Pozsonyban Petőfi költészele ellen elhangzott”, mint Szalatnai írja (125.). A pozsonyi *Hirnök*, amelyben *A helység kalapácsát* ledorongoló cikk megjelent, 1845. február 25-én és 28-án közölte Szeberényi Lajos súlyosan elmarasztaló bírálatát az 1844 novemberében megjelent *Versek* c. Petőfi-kötetről. E bírálat

tanáros pedantériával magyarságból „közepes”, népiességből pedig „elégéses” minősítést ad Petőfi verseire. Továbbá: a „száz év alatt” és Pozsonyban zajlottak le azok a durva támadások is, amelyeket a szlovák burzsoá nacionalizmus sajtója intézett megmegújuló rohammal Petőfi és költészete ellen. Itt kell megemlítenünk azt is, hogy a Petőfi-szobrot már jó néhány éve újból felállították a pozsonyi ligetben. A tanulmányból ugyanis úgy tűnik, mintha az még mindig a marhaistállóban volna. A szobor méltó elhelyezése is érzékelteti a demokratikus szlovák közvélemény megváltozását Petőfi körül. Dienes Andrásnak a Petrovics-család genealógiáját tisztázó kutatásai megcáfolták Ferenczi állításait. A Mezősi Károly által kikutatott redemptus-nemesség sem igazolja Ferenczi álláspontját, mint ahogy az Szalatnai tanulmányából következnek (69.). Az anekdotázó hajlammak tesz engedményt Szalatnai, amikor előadja Paskay legendáját Petőfi 1848. március 25-i pozsonyi látogatásáról, és pedig úgy, mintha az valóban megtörtént volna. Csak a végén jegyzi meg, Lukácsy Sándorra hivatkozva, hogy Paskay jegyzetei „légből kapottak”. A könyved, fesztelen előadás készíti a szerzőt arra, hogy néha engedjen egy-egy stílusis ötletnek akkor is, ha emiatt a tudományos igazság szenved csorbát. Mikszáth szülőföldjéről mondja Szalatnai: „Mint egy kapu, úgy nyílik ki ez a vidék az Alföld felé, le a Dunához, Pestig. Egyenes útja volt a fiatal írónak a fővárosi érvényesüléshez” (810.). Holott Mikszáth útja az első pesti próbálkozás kudarca után éppen nem egyenesen, hanem a szegedi kerülővel vezetett csak a fővárosi sikerhez. Ellentmondásra ingerel, mert igazságtalanul általánosító Szalatnainak az a megjegyzése is, hogy „a századvég magyar írói... másról beszéltek, nem saját korukról, legkevésbé törekedtek valódi emberábrázolásra és a környezet hiteles képére” (166.). Justh Zsigmondról — akinek 1889-es *Naplójáról* szólva festi Szalatnai az idézett helyzetképet a századvég magyar irodalmáról — jogosan állapítja meg, hogy „nem tartozott a hangulatmuzsikálók közé”, de nem lehet oda sorolni Tolnait, Iványi Ödönt, Csiky Gergelyt és a 80-es évek realista igényű novellistáit sem, akik pedig mind a „századvég magyar írói” közé tartoznak. Még Mikszáth is kárt szenved, pedig őt Szalatnai kiemeli az elmarasztaltak kategóriájából azzal az indoklással, hogy regényei későbbiek Justh naplójánál. Ezzel viszont Mikszáthnak az 1889-et megelőző írásai, realista valóság- és emberábrázolásra törekvő elbeszélései kerülnek hátrányos megvilágításba. Befejezésül még egy példát kell idéznünk a megalapozatlan általánosításra. A szerző gondolatmeneté-

ből az következik, hogy Reviczky költészete európai és hazai mértékkel mérve is korszerűtlen volt. Mert — Szalatnai szavai szerint — Reviczky „menekült a városba... költői magatartását Budapesten szerezte”. Pedig „akkor már az európai érzékenység Reviczky útjával ellentétes vonalon járt: városból vidékre sietett... a parasztság és a proletariátus fűtötte már a költők izgalmit” (146.). Ez a tétel a 80-as évek Európájára sem áll, még kevésbé a magyar viszonyokra. Hiszen Reviczky korának haladó magyar lírája éppen a városi, polgári életérzés kifejezése révén válhatott korszerűvé, ellentétben az Arany-epigonok provincializmussal. Reviczkynek nem hibája, hanem erénye az, hogy „nem csábította a falu”. Helyes ösztönnel azt az utat választotta, amely később, a századfordulón majd Adyt vezeti el a parasztság és a proletariátus valóságos érdekeinek felismeréséhez.

Részletkérdések ezek s a Szalatnai által rajzolt arcképek valóságát, könyvének tudományos értékét nem, vagy alig érintik. Átsiklani felettük mégsem szabad.

Csukás István

Szabó Ede: A műfordítás. Bp. 1968. Gondolat K. 344 l.

Bár a szerző a műfordítás terjedelmes problematikájának minden jelenségét érinti, magyarázza, bírálja, s prózái és verses példákkal illusztrálja, könyvét csak kísérletnek, vázlatnak, tanulmánynak minősíti. Nem tankönyvet írt műfordító-jelölteknek, sem tudományos rendszerezést irodalomtörténészeknek, nem érezte feladatának a leltárkészítést sem. Az érdeklődő olvasókkal akarja megismertetni a műfordítás elvi és gyakorlati kérdéseit, vázlatos történetét és kiváló műfordítóink munkásságát, hogy a magyarul megszólaló idegen művekben jobban élvezhessék „a fordítói művészet izgalmas szépségeit, buktatóit és remekléseit”. A könyv terjedelme s a szerző elgondolása kizárja a „valamiféle teljességre törekvést”, s a főbb vonalakban csoportosított fordítási irodalmi ismertetést Szabó Ede „egyszempontú dióhéj-irodalomtörténet”-nek nevezi.

A *Halotti Beszéd* után ismertet a himnusz- és legendafordításokat, kiemeli nevezetesebb kódexeinket, foglalkozik a latinizmusokkal, összehasonlít, bírál. Az *Érdy-kódex* fordítójáról, a Karthauzi Névtelenről megállapítja, hogy a magyar műfordítás történetében az első nagy egyéniség. A biblia- és zoltárfordítások tárgyalásánál minden fontos munkára van jellemző saját szava vagy nevezetes kritikusoktól idézete. Megállapítja értékeit és hiányosságait, fogyatékosságait a

XX. századi költőink és íróink (legfőképp Ady és Móricz) műveiben is ható *vizsolyi Bibliának*. Szemelvényeket közöl a zsoltárfordítók munkájából, köztük a Kodály Zoltán *Psalmus hungaricus*ának szövegét adó Kecskeméti Vég Mihály 1561-es fordításából, és méltóképpen emlékezik meg Szenci Molnár Albertől. A világi művek fordításában is csak a legnevezetesebbeket ismerteti: Pesti Gábor *Aesopus*át, Heltai Gáspár meséit, Bornemisza Péter *Elektráját*, Huszti Péter *Aeneis*ét, Haller János *Hármas históriáját*.

Műfordítás-irodalmunk fellendülését és első virágkorát a XVIII. század második felére és végére, a felvilágosodás és nyelvújítás korára teszi. Úgyszólván minden írónk fordít ebben a korban, közülük csak Kazinczyt, Baróti Szabót és Virág Benedeket emeli ki, egy-egy fordításművelőket egybevetve későbbi vagy éppen mai fordítással, pl. Kazinczy és Arany *Hamletjét*, Baróti Szabó Dávid és Lakatos István 1962-es *Aeneis*ét, Virág Benedek Horatius *Carmen saeculare* fordítását és Radó György mai tolmácsolását.

Az úttörők után bemutatja és értékeli első igazi nagy műfordítóinkat, akiknek munkája élő és maig felülmúlhatatlan: Vörösmartyt, Petőfit és Aranyt. Az utánuk következő vegyes fordítógárda, a Kisfaludy-Társaság költői és fordítói munkája nagyrészt elavult. Néhányat kiemel közülük (Szász Károlyt, Reviczky Gyulát, Vargha Gyulát, Bérczy Károly *Anyegin*-t, Ábrányi Emil *Don Juan*-és *Cyrano*-t, Győry Vilmos *Don Quijote*-fordítását), megjegyezve, hogy „gondosabb felmérésre volna szükség”.

A színvonalemelkedés, az ars interpretandi, a *Nyugat* műfordítóinak munkásságával következik be és tart napjainkban is. Részletesen foglalkozik a szerző Kosztolányi, Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc és Radnóti Miklós műfordítói munkásságával, bőséges stilisztikai, szemantikai, esztétikai elemzésben mutatva meg hibát és szépséget, ferdtést és remeklést, összehasonlítási alapnak adva az eredeti szöveget és nyersfordítását. Rövidebben tárgyalja Adyt, Juhász Gyulát, József Attilát, Dsida Jenőt. Vannak, akiket csak név szerint említ, hozzátéve: „és még sokak műfordítói műve immár mennyiségben is, minőségben is vetekszik a hajdani nagyokéval.”

Szabó Ede — célkitűzése szerint s a könyv terjedelmének korlátai között — kitűnő munkát végzett. Tárgyismerete és műveltsége magas fokú, ítéletei megalapozottak. Megállapításai szuggesztív erejűek: egyszerű olvasónak, kezdő fordítóknak és irodalomtörténésznek egyaránt élvezetes olvasmányt, ösztönzést és útbaigazítást ad.

Szondi Béla

A szociológiai felvétel módszerei. A kötetet összeállította és a tanulmányokat válogatta: Cseh-Szombathy László és Ferge Zsuzsa. Bp. 1968. Közgazdasági és Jogi K. 430 l.

Szükségletet elégít ki ez a kézikönyv: a fellendülő szociológiai kutatások számára igen hasznos módszerbeli tapasztalatok gyűjteménye. Tekinthető tankönyvnek vagy a gyakorlati kutatás kézikönyvének, segéd-könyvének. Segítőjének ott, ahol a hogyan tovább kérdése merül föl. A nemzetközi szociológiai irodalomban számos hasznos módszertani szakkönyv segíti már a kutatásokat. Ez a legjobb tájékozottsággal összeállított kötet a nemzetközi irodalom leghasznosabb és legkiemelkedőbb ilyen tárgyú eredményeit foglalja magában. Az általános vagy szociológusok elméleti felkészültsége, mint a munkához adottnak tekinthető feltétel, megszerezhető, fokozható. Ez azonban a kutatómunka egyik — bár alapvető — oldala. A gyakorlati vizsgálatok módszereiben, technikai lebonyolításában, a hipotézisek megközelítésének vagy már a vizsgálódások kiindulásának módjában azonban nehezebb a tájékozódás, pontosabban a helyes vizsgálati módok alkalmazása. Mivel azonban az eredményességet nemcsak befolyásolja, hanem el is dönti az, hogy helyes úton közelítette-e meg a kutató a vizsgált kérdést, a helyes módszer kiválasztása az egész munkára kiható. Az ebben való biztosabb tájékozódást, a megfelelő módszer megválasztását segíti ez a könyv.

Ha valamilyen szociológiai probléma magyarázatát a helyes úton próbáljuk megközelíteni, a valóságos helyzetnek megfelelő válasz jön létre, amelynek további, végleges feldolgozása után, az eredmény gyakorlati alkalmazásával visszahathatunk a vizsgált jelenségre — azaz olyan tudományos eredményhez jutunk, amely képes visszahatni a társadalmi valóságra és megváltoztatni azt.

A kötet hat fő fejezete kiterjed az empirikus vizsgálatok módjaira a témaválasztástól kezdve az adatgyűjtés módjain, az adatok feldolgozásán, értékelésén át az eredmények szociológiai értelmezéséig. Megfelelő példák, táblázatok segítik a módszerek leírásának helyes megértését.

A nemzetközi szakirodalom legjobbjaiából (Lazarsfeld, Hyman, Durkheim, Duverger stb.) válogatott tanulmányok elé értékes eligazító-bevezetőket, jegyzeteket adtak a kötet összeállítói. Ahol kellett, a megfelelő szakirodalmat önálló tanulmánnyal pótolták.

Kellemetlen, hogy a kötetbe illő szakirodalom átvételét sokszor szerzői-jogi problémák akadályozták.

A kötet értékét növeli a csatolt irodalom, tájékoztató annotációkkal.

Sinka Erzsébet

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Brisits Frigyes

(1890—1969)

Neve a Babitséra rimel. Egy vidékről származtak el — és mintha a „feketeketényes, fehér-ruhás papok” legjobb irodalmi hőse, Timár Virgil alakja is Őt őrízne, megkettőzve képét, mely tudós műveiből is kedvesen villan elénk, felvillanyozott, az élménytől meleg és nyugtalan mondatokból. Ismerősei gyakran barokkosnak is mondták. Mélyről jött azonban nyugalansága, mint a barokk drámája is: mert együtt élt benne Timár Virgil az ellenfelével, Vitányi Vilmossal, s a hívő szerzetes és a szkeptikus világi író benne lezajlott küzdelme mindvégig igen fogékonyra tette a világot, a társadalom, a művészet kérdései iránt.

Mázán, 1890. március 4-én született. Pécsen tanult, 1913-ban szentelték ciszterci rendű áldozópappá. 1914-től tanára, 1936-tól 1948-ig igazgatója volt a budapesti Szent Imre gimnáziumnak. Magán-, majd rendkívüli tanár volt az egyetemen, 1934-től az MTA levelező tagja, 1957-től az irodalomtudományok doktora. Az 1910-es évek közepétől kezdve publikált, sokfelé, sokfelét, az Élet-től a szaklapokig, Assisi Szent Ferentől Karinthyig, szerkesztette közben magas színvonalra emelve a *Magyar Középiskola* c. lapot (1919-től 1926-ig). Első mestereinek, Taine-nek és Riedl-nek nevével itt is találkozunk. Elmondta egyszer, mily mély hatással volt rá Renan és Anatole France. Amikor — mint állami gimnáziumok mellett a cisztercita iskolába is beosztott tanár — megismerkedtem vele, már Vörösmarty-tanulmányainak köszönhettem tudományos hírét és még inkább *A magyar irodalom története a XIX. század első felében* című, 1939-ben megjelent terjedelmes szintézisének.

Ez a könyve ma is él. Stílusa hallatlan érzékenységről és feszültségekről árulkodik. Szövege némelykor robbanékony erejű, gyorsan és plasztikusan veti a felszínre az írók élet- és ihlet-problémáit. Az 1770-es és 80-as évek rajzával, vagy Kölcsey, Vörösmarty képével a mai magyar irodalomtudomány tisztább látására készítette elő a terepet, különül Horváth Jánosnál. A csak az egyéni akarat és mű sikerültén lement távlatok tervrajzában, a zsúfolt miniatűrökből nyugtalan, manierista festményekké kinövő, fojtott indulatú s emiatt annál izgékonyabb jellemképeknek okait szívesen firtattam volna, de Ő akkor már csak Vörösmarty-monográfiájával törődött, élete végéig dédelgetett nagy tervével. Legszemélyesebb gondja ez volt, s életének rejtett drámáját ez tetőzte be. A monográfia töredék maradt. Néhány kiváló fejezetét annak idején megismerhettem — a legjobb magyar Vörösmarty-könyv lehetett volna belőle. De túl közelről látta hőst, szűkebb hazája Vörösmartyját, s az egykori Timár Virgil helyett most már azoknak a nagytudású, felvilágosult, önmagukkal is küszködő papoknak kései rokonát vehettem észre benne, akik — Klivényi, Tesler — ott álltak Vörösmarty mellett és túl közel hozzá, hogy a felnagyuló részletek el ne takarták volna szemük elől az egészet.

Vörösmarty Összes Műveinek kritikai kiadásába azonban rengeteg tudásának jó részét átmentette. Aki látta Őt, amint az Akadémiai Könyvtár kéziratárában fáradhatatlanul görnyedt a kéziratok fölött, csodálhatta a már megtört, elfáradt emberben a kitartást, hogy reménytelenül szétzilált, de Vörösmarty megértése szempontjából nélkülözhetetlen tudásanyagát célszerűen egyesítse és a nagyszabású kollektív vállalkozásnak adja át.

1969. december 7-én halt meg Vácott. A legnemesebb emberek és tudósok egyike volt, aki sok nehézség, krízis, baj után mégiscsak elérte tudós élete legfőbb célját: neve elválaszthatatlanul összeforrott a Vörösmartyéval.

Szauder József

Alszegehy Zsolt

(1888—1970)

Több mint fél évszázados irodalomtörténeti munkásság után távozott el körünkől Alszegehy Zsolt nyugalmazott egyetemi tanár, az irodalomtudomány kandidátusa. Nagyszombatban született, 1888. február 12-én és Budapesten halt meg 1970. január 14-én. Hosszú pályafutása

során jelentős közéleti és tudományos tisztségeket viselt: 1921-től 1937-ig a Magyar Irodalomtörténeti Társaság titkára, 1937-től 1940-ig a Társaság folyóiratának, az Irodalomtörténetnek szerkesztője, majd 1941-től 1949-ig az Irodalomtörténeti Társaság elnöke volt. Közben beválasztotta soraiba a Szent István Akadémia, utóbb a Magyar Tudományos Akadémia is, melynek 1933-tól 1949-ig volt levelező tagja. A budapesti tudományegyetem 1935-ben habilitálta magántanárrá, 1940-ben pedig a Császár Elemér halálával megüresedett tanszékre hívták meg nyilvános rendes tanárnak. Egyetemi oktató munkáját 1949-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig folytatta.

Alszeghy Zsolt irodalomtörténetírói munkásságát *nem* egész tudományszakunkra kiható *iniciatívák* jellemezték, *hanem* a mindenkori fejlődés irányára való érzékeny *reagálások*. Nagy szakirodalmi tájékozottsága ellenére nem volt szintézisek alkotására predestinálva: összefoglaló fejlődésrajz és komplex vizsgálatok helyett mindig jobban érdekelt egy-egy részletkérdés tisztázása. Nem tekinthető véletlennek, hogy átfogó igénnyel megírt dolgozatai csak efemer jelentőségre tudtak emelkedni és közülük egyik sem állta ki az idő próbáját (*A XIX. század magyar irodalma*. Bp. 1923. stb.).

Pályakezdeése idején a Heinrich Gusztáv-féle pozitívista iskola hatott rá erősen, bizonyára ezért jelentkezett egyszerre két kötetrel is a Régi Magyar Könyvtár c. sorozatban (*Csiksomlyói iskoladrámák*. Szilávik Ferencsel együtt. Bp. 1913. — Illei János: *Toronyos Péter*. Bp. 1914.). Később elvi kérdések is felkeltették érdeklődését. Miként Horváth János és mások keresték a magyar irodalomtörténet egyes korszakainak nemzeti karakterét a 30-as években (főleg a latin nyelvű humanizmusban), úgy Alszeghy a „nemzetietlen” jelzővel illetett XVIII. századról bizonyította be, elfeledett latin és magyar munkák tömegének felszínre hozásával, a meggyökeresedni látszó elnevezés tudománytalanságát (It 1942. 1—13).

Az 1945-ben bekövetkezett történelmi sorsforduló nem passzív rezisztálást, hanem munkakedvet, új felismeréseket váltott ki belőle. Elnöki minőségében indítványt terjesztett a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elé, melyben eddig figyelembe sem vett, vagy elhanyagolt kutatási területek bevonását javasolta a munkába. Témái között ilyenek szerepeltek: elvi kérdések vizsgálata (a filozófia, zene, képzőművészet és az irodalom viszonya), stílustörténet, író és társadalom, magyar—külföldi összehasonlító kutatások, folyóirattörténetek, könyvészeti és bibliográfiai munkák, kéziratkatálogusok. A munka kollektív megszervezésére és irányítására kiváló felkészültségű, fiatal irodalomtörténészeket javasolt felkérni, azzal a feltétellel, hogy a bizottság „tervezetének elkészítésekor Horváth János tanácsait is hallgassa meg.” (It 1945. 73—76.)

Alszeghy Zsolt kutatási területe látszólag igen széleskörű volt: a régi magyar irodalom évszázadaitól (*A XVII. század lírai költészete*. Bp. 1935. stb.) egészen az Ady utáni nemzedékig (*Magyar lírikusok*. Bp. 1921. stb.) terjedt ki érdeklődése, valójában azonban a XVII—XVIII. század vonzotta legjobban s ebben tudott igazán mélyre is hatolni. Drámatörténeti kutatásai értékes adalékként szolgáltak a kor latin nyelvű iskoladrámáinak történetéhez, nagyszabású szövegkiadása — élete főműve — pedig, a *Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig* (Bp. 1914.), fél évszázadon át a legjobb gyűjteménynek számított a maga nemében. Költészet-történeti dolgozataiban sem a klasszikusokra irányította figyelmét (akárcsak a drámában), hanem a magyar versírás másod- és harmadrangú művelőire. E tekintetben forrásértékű az a közleménye, amelyben egy, egyelőre ismeretlen helyen lappangó, nagy terjedelmű Rákóczi-eposz törmelékeit adta ki jegyzetei alapján (ItK 1958. 517—524.). Mivel gyakran kellett töretlen úton haladnia, a felmerülő problémák megoldási kísérlete közben jól ki tudta elégíteni erősen mikrofilológus hajlamát is.

V. Kovács Sándor

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének 1969. évi munkájáról

1969 az akadémiai felső szervek által bevezetett távlati tervezés második hároméves periódusának induló éve volt. Az Intézet vezetése hasznosította azokat a tapasztalatokat, amelyeket az első, kísérleti fázisban szerzett, azokat a tanácsokat és irányelveket, amelyeket az 1966—68. évi munkabeszámoló megvitatása során kapott az MSzMP KB tudományos osztályától, az Akadémia I. Osztálya vezetőségétől és az I. Osztály mellett működő Irodalomtudományi Bizottságtól. Az említett szervek gondosan elemezték az Intézet által egyidejűleg előterjesztett 1969—71. évre szóló távlati terveket, azokat realisabb arányokhoz segítették, s ennek alapján készült el az 1969-es intézeti munkaterv, amelyet a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya 1969. márc. 17-i ülésén elfogadott.

Az MSzMP KB által június 27-én kiadott Tudománypolitikai irányelveket az Intézet több fórumán megvitatta és intézkedéseket tett azok átültetésére a gyakorlatba. Az intézeti tudományos közvélemény mély megaláztatással és egyetértéssel vette tudomásul az Irányelvek

megállapításait, amelyek szerint: „... a párt a tudományos kutatás szabadságának híve. Bátorít és támogat minden olyan alkotótevékenységet, amely tudományos igazságokat tár fel.” Az Intézet különleges helyet foglal el a magyar irodalomtudományon belül, bizonyos értelemben sajátos műhelyé nőtte ki magát fennállása tizenhárom éve alatt, mégis ahogy a múltban, úgy a jelenben sem törekedett tudománypolitikai koncepciójának merev egyarcúságára. Az elmúlt években nem egy esetben hangzott el aggály amiatt, hogy az Intézetben folyó irodalomelméleti kutatások iránya, az Intézet egyes folyóiratainak koncepciója, a történeti kutatások metodikája, az összehasonlító irodalmi kutatások extenzitása zavarokhoz vezethet. A társintézetekkel, az egyetemeken dolgozó tudósokkal folytatott eszmecsere során, különösen az elmúlt évben megerősödött közös tudományos vállalkozások folyamatában sok félreértés kiküszöbölődött, s több olyan változás történt az Intézetben belül is, amelyek együttesen harmonikusabbá és egészségesebbé tették a tudományos kutatás légkörét. A külső intézményekkel, tudósokkal való szorosabb együttműködés elősegíti az irodalomtudományi kutatások hatékonyságának fokozását, a szellemi erőik összefogottsága eredményesebben segítheti a Tudománypolitikai irányelvek megvalósítását.

A *magyar irodalom története* című hat kötetes kézikönyv lezárását követő néhány évet az Intézet az átmenet korszakának tekintette, midőn sor került a nagy történeti szintézis létrehozásával felgyűlt tapasztalatok értékelésére, s új nagyszabású vállalkozások elindítására. 1969 folyamán ezek a munkálatok szilárdan megalapozódtak, s nyitányát jelenthetik egy újabb — művekkel igazolt — termékeny korszaknak az Intézet életében. Bizonytalán hozzájárult ehhez az is, hogy — megfelelően a megalapozott igényeknek — az elmúlt évben minden eddiginél megnyugtatóbban alakult a kollektív munkák és a közös vállalkozásokba szervezett illeszkedő egyéni programok egészséges és termékeny egyensúlya.

Az 1969-es év során megfigyelhető volt Intézetünkben a tudományos szemlélet és módszer különböző típusainak kialakulása, tehát egy bizonyosfajta differenciálódás. Az Intézet vezetőisége figyelemmel kíséri ezt a folyamatot, és a különböző módszerek konfrontálására a következő év folyamán intézeti vitát rendez. Az Intézet hasonlóan a múlthoz, tevékenyen részt vett mind a hazai, mind a nemzetközi tudományos és kulturális életben, eleven faktora kívánt lenni a marxista eszmék offenzívájának, sajátos eszközeivel és lehetőségeivel élve igyekezett teljesíteni hivatását a szocialista kultúra fejlesztése terén.

1969-ben 29 téma művelése folyt, s ezek valamennyien átkerülnek az 1970-es tervbe is, tekintettel arra, hogy témalezárás nem történt az elmúlt évben. Az egyes osztályok keretén belül végzett munka a következőképpen alakult:

Irodalomelméleti osztály

Az év folyamán nyomdába került az osztály többéves tevékenységével elkészült *Irodalomelméleti irányzatok* című kötet, amely hosszas viták és mérlegelés után érett műnek tetszik, magába foglalja a különböző polgári szemléletű iskolák metodikájának ismertetését és bírálatait. Midőn az osztály e művet lezárta, szinte nyomban hozzálátott az *Adalékok a szocialista irodalomtudomány történetéhez* c. távlatos program kialakításához, megfelelően ezzel a téma folytonossága belső igényeinek és a MSzMP KB Tudományos osztálya termékeny intencióinak. Az osztály a tervén folyamán erőit *Az irodalmi műalkotás problémái* c. tanulmányorozat kidolgozására koncentrált. (Témafelelős: Miklós Pál.) A tanulmányok mintegy kétharmada elkészült az év végéig, 1970-ben befejeződik a többi, s folyamatosan megtörténik a dolgozatok vitája, a kötet szerkesztése. Párhuzamosan elkezdődik *Az irodalom funkciója és sajátosságai* anyaggyűjtése. A tanulmánykötet programtanulmányát a témafelelős, Szili József beterveztette, s azt egy kibővített osztályértékvezet megvitatta. A jellegzetesen irodalomelméleti és a marxista irodalomszemléletre vonatkozó, hagyományosan irodalomtörténeti stúdiumok korrelatív művelésével készíti elő az osztály a *Szocialista realizmus jellegzetességei művészetiünkben* kimunkálását.

Modern magyar irodalmi osztály

Az osztály 1969 folyamán is erőinek legnagyobb részét, *A felszabadulás utáni magyar irodalom története* című kézikönyv megvalósítására fordította. (Szerk.: Tóth Dezső és Béládi Miklós). Az összefoglaló fejezetek írása folyamatban van, a portrék néhány kivételével elkészültek. Az eredeti tervekhez képest a mű kidolgozása némileg elhúzódott; ez azzal magyarázható, hogy az élő irodalom szintetizálását lényegében alapkutatások nélkül kellett elvégezni, s ez a munka során lépten-nyomon új és új megoldatlan problémákat vetett fel. Az osztály erőinek összpontosításával remélhetően el lehet érni, hogy a kötet felszabadulásunk 25. évfordulójának évében megjelenjen. A Kézikönyv előkészítésének során írt tanulmányokat, más, a tárgyhoz tartozó írásokat foglal össze az év őszén *Élő irodalom* címmel megjelent kötet. (Szerk.: Tóth Dezső.)

A Kézikönyv feladatai mellett érthetően némileg háttérbe szorultak az osztály egyéb munkái. Az év folyamán elkészült Kiss Ferenc Kosztolányi Dezsőről szóló 30 éves monográfiája. A József Attila kutatások terén Szabolcsi Miklós anyaggyűjtést folytatott a monográfia második kötetéhez. József Farkas néhány fejezetet írt meg *A forradalmak irodalma* c. monográfiájához, Főnyi Gézáé folytatta a *Révai-hagyaték* feldolgozását, Illés László tovább dolgozott a magyar proletárirodalom dokumentumainak összeállításán. Jelentősen előrehaladt a *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* c. tanulmánygyűjtemény 3. kötetének szerkesztése. A szocialista irodalmi múlt kutatása új távlati tervét 1969. okt. 30-i ülésén megtárgyalta és jóváhagyta az Igazgatótanács. E témát az Intézet a jövőben a Petőfi Irodalmi Múzeummal közösen műveli. Az osztályhoz kapcsolódik szervezetiileg *A magyar irodalmi élet szociológiája* c. téma (tf.: Konrád György). Az év folyamán a kutatások előkészítése, a módszertani apparátus kidolgozása folyt. Elkészült és több fórumon megvitatták az íróársadalom szociológiai vizsgálatának koncepcióját. Ugyancsak az osztályhoz tartozik az Intézet szerződéses munkaként vállalt feladata, *A magyar sajtó története* c. mű megvalósítása. (Tf.: Dersi Tamás.) 1969 folyamán elkezdődött az anyaggyűjtés, egyes területeken már az anyag rendszerezése, sőt a próbafejezetek megírása. Részben elkészült *A magyar sajtó irodalmának válogatott bibliográfiája*, amely 1970-ben meg is jelenhet. Előkészületek történtek a sajtótörténeti kézikönyv módszertani problémáit vizsgáló tanulmányok köteteszerű összefoglalására.

Klasszikus magyar irodalmi osztály

A magyar irodalomtudomány és kritika története c. témakörben (főszerk.: Szauder József) tovább folyt a monografikus feldolgozást megalapozó munka, a korábban megvitatott három előtanulmány tapasztalataira épülő anyaggyűjtés és feldolgozás. Az ItK kritikátörténeti különszám megjelentetését tervezi. Erőteljes lendületet vett a *Reneszánsz és barokk kutatás* (tf.: Klaniczay Tibor), különösen miután a kutatócsoport az osztály keretein belül személyi állományát és szervezeti formáját tekintve is megerősödött. A csoport kezdeményezte a középkori irodalomtörténeti kutatások szervezett megindítását, kidolgozták két nemzetközi tanulmánykötet tervét, megkezdték a magyarországi humanisták szövegkiadás-sorozatának munkálatait, tervet készítettek egy hazai (Sárospatak) és egy nemzetközi (Velence) tudományos konferencia megrendezésére. A 18. sz.-i magyar irodalom kutatása (tf.: Szauder József) során megjelent és megérdemelt elismerést szerzett az ItK XVIII. sz.-i kettős különszáma; részletek készültek el Szauder József Csokonai-monográfiájából, Hopp Lajos folytatta az anyaggyűjtést a levélműfajról szóló monográfiájához, ugyanő tovább dolgozott a befejezéshez közeledő Mikes kritikai kiadásán. A *Petőfi és kora kutatása* (tf.: Lukácsy Sándor) keretében tovább dolgoztak a munkatársak oly tanulmányokon, amelyek a soron levő és részben már 1970-ben megkezdhető összegezték igényű munkálatok (Petőfi világnézete; Petőfi teljes költői-szellemi pályaképe; Petőfi-életrajz) előkészítéséül szolgálnak. Elkészült a Petőfi-okmánytár tervezete, folyamatban van Erdélyi János műveinek Fontes-kiadása. *A magyar és az európai romantika* (tf.: Sőtér István) kidolgozása szintén kutatócsoport-jellegű szervezeti keretek között folyt. A csoport jún. 4-én megvitatta Sőtér István programtanulmányát, miután a márc. 28-i osztályvezetői értekezlet megtárgyalta a kutatás program-tervezetét. Elkészült és tárgyalások folynak a szovjet—magyar romantika-tanulmánykötet tervezetéről; vitára kerül az AILC felvilágosodás-és romantika kötetével kapcsolatban Sőtér István tanulmánya, ill. annak tézisei. Az Igazgatótanács december 17-i ülésén foglalkozott az osztály szervezeti kereteinek reorganizációjával, különös tekintettel arra, hogy az új típusú munkaszervezés következtében az osztály keretein belül saját önállósághoz jut a reneszánsz és barokk, a romantika; a 18. sz.-i kutatás; és a Petőfi-kutatással foglalkozó csoport.

Összehasonlító irodalomtörténeti osztály

A magyar irodalom kapcsolatai más irodalmakkal c. téma keretében 1969 folyamán megjelent a magyar—német irodalmi kapcsolatokról tudósító kötet német nyelven a berlini Akademie-Verlagnál, valamint magyar nyelven és az Ossolineum kiadónál lengyelül is a magyar—lengyel kapcsolatokat tárgyaló tanulmánykötet. Nyomdában van a magyar—francia kapcsolattörténeti kötet és jelentősen előrehaladt a magyar—jugoszláv kötet ügye, ennek lezárása 1970 tavaszán lehetséges. Az egyetemek német tanszékeivel együttműködésben előkészületek történtek a magyar—osztály irodalmi kapcsolatokat bemutató tanulmánygyűjtemény létrehozására. Ez a kötet túllépne az osztrák vonatkozásokon és a monarchiában egykor együtt élt népek széles irodalmi kapcsolataira épülne.

Az Elméleti és tudománytörténeti kutatások az összehasonlító irodalomtörténet tárgykörében c. témában az év folyamán számos dolgozat, vázlat megírására és vitájára került sor.

Az európai típusú irodalmak összehasonlító vizsgálata c. téma terén az év folyamán a munka a felvilágosodás és a romantika közötti átmeneti korszak tanulmányozására irányult. E téma

egyrészt az intézeti romantika-program keretébe tartozik, másrészt a Koordinációs bizottság 1968. okt. 28–29-i budapesti ülésén hozott határozata szerint az Intézet e kötettel vesz részt a nemzetközi vállalkozásban. A Sorbonne Összehasonlító intézete ajánlására, a jún. 25–26-án Párizsban folytatott megbeszélések szerint a kötet közös magyar–francia szerkesztésben készül. A kötet elvi kérdéseinek tisztázása céljából megvitatásra került szept. 25-én *Sóter István: A felvilágosodás és romantika* című tanulmánya. E program téziseit a nemzetközi szerkesztő bizottság csehszlovák vendégek jelenlétében vitatta meg Budapesten október 22–23-án. A magyar–francia szerkesztő bizottság a kötet ügyében jún. 25–26-án Párizsban, nov. 15–16-án Utrechtben tartott munkaülést. Az Osztály igen fontos munkája továbbá a tárgyalat korszak kelet-európai irodalmainak speciális problémáira kiterjeszkedő mű, amelynek elkészítését és megírását Karel Krejčí és Sziklay László vállalták. Ez évben is tovább folyt az AILC Európai irodalomtörténet titkársági munkája, részben az Intézetben, részben Párizsban, mivel Vajda Gy. Mihály oszt. vezető, a Koordinációs bizottság titkára 1968. nov. 15-től a Sorbonne vendégtanára lett.

Textológiai csoport

A csoport eredeti terveihez képest némileg redukált programmal dolgozhatott az elmúlt évben, mivel két munkatársa, Stoll Béla és Varga Imre munkaideje nagyobb részét a Bibliográfiai Kézírónyv munkálataira fordította. Ennek ellenére Stoll Béla elvégezte a *Régi Magyar Költők Tára* megjelenés előtt álló V. kötete (Szombatos énekköltészet, szerk.: Varjas Béla) korrektúráját és irányította a VII. kötet (A katolikus énekköltészet) munkálatait. Varga Imre a tavaly elkészített IX. kötet után a X. kötet (Az 1650–60-as évek költészete) sajtó alá rendezését végezte. A munkálatok ütemének csökkenése ellenére a kiadó évenként egy kötetet megjelentetett. A *Petőfi kritikai kiadás* II. kötetén Kiss József és Martinkó András dolgoztak. Hátrányosan hat a csoport munkájára az a tény, hogy az egy évvel korábban lezárt I. kötettel a kiadó még mindig nem foglalkozott. A *Vörösmarty kritikai kiadás* során a VII. kötet szerkesztése befejeződött (Horváth Károly és Tóth Dezső munkája). A X. kötet szerkesztési munkálatai megkezdődtek. A XIV. kötet az év során megjelent.

Bibliográfiai csoport

1969-ben folytatódottak azok az értekezletek, amelyek a bibliográfiai kézikönyv egyes kötetének speciális problémáit kívánták tisztázni, valamint megoldást kerestek arra, hogy az egyes kötetek közötti összhang alakuljon ki. Az újabb korszakokban felgyűlt hatalmas anyagmennyiség okán a tervezett kötetek számát kilencre kellett növelni. Határozat született a külföldi magyar vagy idegen nyelvű anyag számbavételére is. Az elkövetkező időszak fontos feladata lesz a formai egysítés végrehajtása. 1970 második felében kezdődhet a *Régi magyar kötet* (szerk.: V. Kovács Sándor, Varga Imre, Stoll Béla) lektorálása. — A *Felvilágosodás és a reformkori kötet* (szerk.: Kókay György) általános és személyi részanyaga is erre az időre lektorálásra kész állapotban lesz. 1970 folyamán a formai egysítés is elvégezhető. — A *Múlt század második fele irodalmának bibliográfiájánál* (szerk.: Horváth Károly és H. Törő Györgyi) az általános rész szerkesztésének nagyobb része befejeződött. A személyi rész szerkesztése jelentősen előrehaladt. A *XX. századi általános kötet* (szerk.: Bélley Pál) szerkesztője a korábbi tervezetek felhasználásával elkészítette és vitára bocsátotta a kötet tervezetét, megtörtént a felgyülemlett anyag szakozása. A *XX. századi személyi kötet* (szerk.: Vargha Kálmán) munkatársai két évi munkával lényegében befejezték 198 író anyagának megszerkesztését, elkezdődött a szakozás. Az újabb évek termésének felgyűjtése folyt. 1970 januárjában sor került a szerzői lista kibővítésére.

A *Könyvtár és Dokumentációs osztály* 1969 folyamán is igyekezett kielégíteni a kutatómunka szükségleteit. Az új szerzemények feldolgozása megfelelő ütemben folyt. A rekatalógizálás eredményeként feldolgozott anyag folyamatosan beépült az 1968-ban megszervezett decimális szakkatalógusba, amely 1969 január óta a kutatók rendelkezésére áll.

Az Intézet mint tudományos műhely tevékenysége

Az elmúlt évben tovább folytatódott az Intézetben a kollektív munkák, mégis megfigyelhető volt egy bizonyos elmozdulás az egyéni munkák irányába. Ez különösen a *kritikátörténet* felépítése módszerénél, a reneszánsz és romantika program alakulásánál figyelhető meg, de bizonyos mértékig érvényes az irodalomelméleti kutatásokra, a Petőfi-kutadásokra, az Európai irodalom története előmunkálataira is. A tudományoservezésben szerzett több éves tapasztalatoknak megfelelően mindez egészségesnek tekinthető, annál inkább, mert a folyamat iránya

nem a kollektív művek létrehozásának meggyengülését eredményezi, hanem azt, hogy egy-egy szakember saját ambícióinak is megfelelően nagyobb egységeket vagy önálló témát jelentő programot valósít meg, amely szervesen beleilleszkedik a magasabb tudományos és kulturális igények által megszabott keretbe. Az így létrejövő művek eszmei-metodikai egységét a sorozatos és rendszeres viták, munkaértekezletek útján lehet elérni.

Az osztályviták, sőt a több osztályt átfogó vitaülések, plenáris munkaértekezletek rendszerét az elmúlt évben erőteljesen felújította az Intézet. A rendszeresen tartott osztály-munkaértekezletek sorából is kiemelkedett néhány rendezvény, amely az Intézet szélesebb köreit fogta át. Február 19-én plenáris értekezőt tárgyalt meg az 1966–68. évi intézeti tudományos tevékenységről szóló beszámolót és az 1969–71. évi távlati munkatervet, március 12-én intézeti plénum elé került „A tudományos kutatások helyzetéről” című vitaanyag. Március 14-én az Akadémián kapcsolódott be az Intézet előadásokkal és korreferátumokkal a Magyar Tanácsköztársaság emlékülésének megrendezésébe. Május 26-án belső és külső szakemberek bevonásával megbeszélés folyt „Az irodalomtudomány és a pszichológia közös kutatásainak lehetőségeiről” címmel. Június 4-én az egyetemekkel közösen rendezett vitaülésen mutatta be *Sóter István* „A magyar és az európai romantika kutatásának programja és irányelvei” című tanulmányát. Június 30-án az MTA I. Osztályának Stilisztikai és versani munkabizottsága részvételével tartott ülésen *Martinkó András* „A prózaelemzés lehetőségei és módszerei” címmel referált. Szeptember 25-én *Sóter István* „A felvilágosodás és a romantika” c. tanulmányát vitatta meg szélesebb munkaértekezővel. Október 13-án a Pártközpont és az Írószövetség képviselőinek jelenlétében folyt megbeszélés az irodalomszociológiai kutatások céljáról, módszereiről.

Az alkotó szellemű viták, s az erőteljes szervezettségű munka légkörében — úgy tetszik — megfelelően, gyorsan fejlődtek azok a fiatal káderek, új munkatársak, akik az év során léptek be az intézeti közösségbe. A munkatársi gárda tudományos fejlődésének, teljesítményének elismeréseként értékelhető az a tény, hogy az év során nyolc munkatársat soroltak át tud. főmunkatársra, egy segédmunkatársra tud. munkatársra. Az év folyamán újabb két fő védte meg kandidátusi disszertációját (*H. Lukács Borbála*, *Nyíró Lajos*). A káderfejlesztés szempontjából fontos esemény volt a minősítések lebonyolítása, amely 1969 tavaszán fejeződött be. Az Intézet státusos összlétszáma jelenleg 71 fő, ebből tudományos dolgozó 62, minősítéssel rendelkezik 26 fő. Az Akadémia által nyújtott lehetőséggel élve az év őszétől 12 kutatómunkára alkalmas pedagógussal létesített az Intézet szerződéses jogviszonyt meghatározott tudományos problémák kidolgozására.

A szakmai fejlődés mellett számot lehet adni a munkatársak politikai-ideológiai éréséről is. Az Intézet Pártszervezete munkaterv szerint folytatta le taggyűléseit, szabad pártnapjait, vezetőségi üléseit s ezeken rendszeresen napirendre tűzte az Intézet kollektíváját érdeklő politikai, tudományos, tudományszervezési, tervezési, káderfejlesztési problémákat.

A szakszervezet rendszeres működésével igyekezett segíteni az Intézet vezetését a munkaügyi problémák megoldásában, a dolgozók ügyes-bajos gondjainak elrendezésében. Az Intézet vezetősége és az SzB írásban rögzítette együttműködésének elveit s az eddigi tapasztalatok szerint egyetértésben és a közös cél érdekében zavartalanul dolgoznak együtt.

A kutatóhely tudományos publikációs tevékenysége

Mint ismeretes, a kollektív és egyéni tervmunkák, monográfiák mellett az Intézet munkatársai sok tanulmányt, cikket írnak s ez a tevékenységük a becslések szerint munkaidejük egynegyedét-egyharmadát is kiteszi. Ehhez járulnak az intézeti könyvsorozatok és folyóiratok szerkesztési feladatai.

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1969-ben az újraindult *Irodalomtörténet* jelentkezésével az Intézet folyóiratává vált, noha egyidejűleg természetesen az egész magyar irodalomtudomány orgánuma is maradt. Hasznosítván az Irodalomtudományi Bizottság 1968. június 2-án a folyóirat öt legutóbbi évfolyamáról rendezett vitája tanulságait, arra törekedtek a szerkesztők, hogy az ItK az új típusú feladatoknak is megfelelően, egyúttal megőrizze eredeti hivatását, azt nevezetesen, hogy a nemzeti irodalom anyagának feltárását, feldolgozását elsősorban történeti-filológiai módszerrel végezze, s szakbírálattal kísérje a magyar irodalomtudományi produkciót. A folyóirat 1969-ben is megőrizte a célszerű arányokat az elvi-módszertani tanulmányok, s stílustörténeti vizsgálatok és a kritikai portréműfaj között. A régebbi magyar irodalom vizsgálata mellett erőteljesebben terjesztette ki figyelmét az ItK a huszadik századi irodalomra is, ez egyaránt jellemző a nagyobb dolgozatokra és a kisebb közleményekre. Örvedetes a szemlerovat viszonylagos frissessége. Az évfolyam színvonalas számai közül is kiemelkedik a 2–3. szám, ez közli *Szauder József*nek a XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai című programtanulmányát, amelyet a tárgykört elmélyítő további tanulmányok, műelemzések és nemzetközi szakirodalmi szemlerovat kísér.

A *Kritika* rendszeresen közölt komolyabb súlyú irodalomtörténeti tanulmányokat, főleg a huszadik, de esetenként a régebbi korok irodalmáról is, emellett számos összegező igényű dolgozatot és írói portrét tett közzé, friss figyelemmel kísérte a legújabb irodalom produkcióját. A felszabadulás utáni irodalom kézikönyve munkálatait kísérve sok írás jelent meg e témakörben, jelentős mennyiségű és színvonalú irodalomelméleti információs anyagot publikált a lap, részlegesen világirodalmi témákról is szó esett. Feltűnően megnőtt a más művészeti ágak és tudományterületekkel foglalkozó írások száma (képzőművészet, építészet, zene, film, televízió, néprajz, műveltség-szociológia stb.), ehhez képest viszont szerényebbnek mondható az irodalomtudományi termés elemzése.

A *Helikon* munkáját ez évben az Irodalomtudományi és Modern Filológiai Bizottság értékelő kritikájának szellemében folytatta. Az ez évi 1. szám a „Kelet-európai irodalmak a századfordulón” téma körben jelent meg és széles érdeklődést keltett. Az év végére tolódott a 2. szám megjelenése, ez a Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulójára készült és arra igyekezett választ adni, hogyan alakult a proletárforradalmak idején a művészet és a tömegek kapcsolata. A 3–4. sz. megjelenése áttolódott 1970-re, a részben profilírozott vegyes-szám fő cikkei a műelemzés mai elméletéről és gyakorlatáról szólnak, a számítástechnika alkalmazásáról az irodalomtudományban, s ezekhez kapcsolódik néhány írói portré. Több 1970-es szám szerkesztése előrehaladt.

Az Intézet folyóirataiban természetesen egyaránt megjelentek a belső és a külső munkatársak írásai, az intézeti folyóiratok az egész magyar irodalomtudomány orgánumai. 1969 folyamán intézeti és Intézeten kívüli folyóiratokban, lapokban az Intézet munkatársainak tollából 156 szakmai jellegű cikk, tanulmány jelent meg, valamint 232 népszerűsítő jellegű, kulturális vonatkozású cikk. Az elmúlt évhez képest mintegy 40%-kal csökkent a szakmai írások mennyisége és mintegy 20%-kal növekedett a kulturális publicisztika volumene. Ez részben azzal függ össze, hogy a nagyszabású belső munkálatok kevesebb lehetőséget nyújtottak a részlet-eredmények tanulmányoszerű megformálására, másrészt pedig fokozódott a munkatársak részvétele, aktivitása a kulturális közéletben. A publikációk nagy száma azt bizonyítja, hogy az Intézet jelenléte nagyhatású a magyar szellemi életben.

A hazai idegennyelvű sajtótermékekben, Acta-kban, a külföldi szaksajtóban közzétett írások száma 47, ez két és félszeres növekedést mutat a megelőző évekhez képest, ami arra utal, hogy nőtt a magyar irodalomtudomány eredményeinek külföldi hatósugara.

A könyvkiadványok adatait az ItK az év során rendszeresen közölte. Feltűnő, hogy az Akadémiai Kiadónál megjelent önálló művek száma a tavalyi 4-ről 10-re emelkedett, ezen belül az Intézet munkatársai tollából származó művek száma 3-ról 6-ra, noha e számban egy második kiadás és egy szerződéses munkatárs műve is benne foglaltatik. De a szerkesztésben megjelent művek száma is közel kétszeresére emelkedett, míg a külső kiadóknál megjelent önálló és szerkesztett művek száma lényegében változatlan a megelőző évihez képest. Ez az összevetés azt mutatja, hogy az elmúlt évek *irodalomtudományi* munkásságának könyvpublikációkban beérő termése jelentősen emelkedő szintet mutat. Az Intézet munkatársainak szerkesztésében és túlnyomó többségében tőlük származó tanulmányokat tartalmazó kiadvány kettő jelent meg az év folyamán külföldön.

A kutatóhely belső munkaszervezésének problémái

A sokirányú tudományos kutatói programok erősen differenciálják az intézmény profilját. Folynak irodalomelméleti kutatások, irodalomtörténeti stúdiumok, összehasonlító, azaz lényegében világirodalmi jellegű munkák, szövegkiadások, bibliográfiai tevékenység. A programok távlatos vezetése, irányítása egyre fokozottabb igényeket támaszt a vezető testülettel szemben. A belső tudományszervezés módszerei évek óta állandóan alakulóban vannak. Megbízható irányító szervnek bizonyult az elvi, szervezeti, személyi, anyagi kérdések eldöntésére az Igazgatótanács, amely az Intézet operatív irányításának legfontosabb eszköze volt. Az osztályvezetői testület hivatott az évi munka értékelésére és a tervek alapelveinek meghatározására. Ugyanakkor a tapasztalatok szerint a tudományterületek specializálódása következtében a téma-programtanulmányok megvitatására alkalmasabbnak tetszik a belső és külső szakértőkből alakított munkaértekezlet. — Az Intézet hivatali felépítésének osztályszerkezete nem csak részben tölti be hivatását, egyre inkább merev sémává válik ott, ahol a részleg kereteit nem egyetlen nagy feladat tölti ki. Ez az igény hozta létre 1969 folyamán statútumszerűen az ún. *kutatócsoportokat*, amelyek lazán kapcsolódva egy-egy osztályhoz, megnövekedett önállósággal folytatják szakmai munkásságukat. Ilyen csoportok kialakításának természetesen csak bizonyos előfeltételek mellett van meg a lehetősége (határozott program, megfelelő szakemberek együttese, egy, a szakmában kiemelkedő tudós vezető jelenléte stb.). Megoldandó feladat a hivatali és a munkaszervezet megfelelő koordinálása. Az Intézet kapcsolatai a felsőbb akadémiai szervekkel kielégítőek, jók voltak.

A kutatóhely kapcsolata a gyakorlati élettel

Az Intézet rendszeres kapcsolatban áll a MSzMP KB Tudományos, Köznevelési- és Kulturális osztályával, a Művelődésiügyi Minisztérium illetékes szerveivel, a tudományegyetemekkel, a Magyar Írók Szövetségével, a Petőfi Irodalmi Múzeummal, a TIT-el; a társintézetek közül a Filozófiai Intézettel, a Történettudományi Intézettel, a Bartók-Archívummal, a Művészettörténeti Kutatócsoporttal, a Párttörténeti Intézettel. Mindamellett a társintézetekkel a kapcsolat csak részleges, elképzelhető lenne a gyakoribb konzultáció, közös viták rendezése stb.

Az Intézet vezetői és több munkatársa, tanára volt előadója vagy szemináriumvezetője budapesti és szegedi felsőoktatási intézményeknek, többen részt vettek kandidátusi viták bizottságaiban, esetenként opponensi tiszteletet láttak el. Tevékenyen részt vettek a TMB Irodalomtudományi és Művészettörténeti szakbizottságában, az Irodalomtudományi Bizottság ülésein; a Modern Filológiai Bizottságban, a Stiliztikai Munkabizottság, a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság, a Textológiai Munkabizottság ülésein, a Magyar Sajtótudományi Társaság sajtótörténeti szakosztályában, az Új Írás, a Nagyvilág, a Magyar Könyvszemle, az Irodalomtörténet szerkesztő bizottságában, a TIT vezetőségében, a Magyar Írók Szövetsége választmányában. Több előadást tartottak, felszólaltak az Irodalomtörténeti Társaság orosházi és miskolci vándorgyűlésén, az akadémiai emléküléseken. Két munkatárs előadást tartott az NDK budapesti kultúrcentrumában. Sok előadást tartottak a TIT-ben, a Rádióban.

Az elmúlt év folyamán is készséggel eleget tett az Intézet azon kultúrpolitikai jellegű felkéréseknek, amelyek a Pártközponttól, a Minisztériumtól, más felsőbb szervektől érkeztek. Így részt vettek többen a Tudománypolitikai irányelvek kidolgozásában, az ifjúság helyzetéről szóló pártdokumentum elemzésében, a TV műsora értékelésében. A XI. ker. pártbizottság képviselőjével együttműködve eszmecserét folytattak az ideológiai irányelvek gyakorlati megvalósításáról; intézeti plenáris értekezleten vitatták meg a tudományos kutatások helyzetéről szóló anyagot. Az év végétől kezdve több témakörben (A mai magyar művészet fejlődésének főbb tendenciái, Nacionalizmus és internacionalizmus, A tömegek művelődésének problémái) anyagokat dolgoznak ki intézeti munkacsoportok a következő Pártkongresszus előkészítő dokumentumaihoz.

Külföldi kapcsolatok

Az Intézet nemzetközi kapcsolatai az elmúlt évben tovább fejlődtek, a korábbi kapcsolatok megerősödtek.

Június 17–21 között folyt le Budapesten a magyar–szovjet irodalomtörténeti szimpózium második ülésszaka. (Az elsőre 1968 novemberében Moszkvában, a Gorkij Intézetben került sor.) A budapesti munkaértekezleten tíz szovjet tudós vett részt, magyar részről az Intézet delegációján kívül több egyetemi szakember kapcsolódott be a szimpózium munkájába (Tolnai Gábor, Kardos Tibor, Király István, Bán Imre, Barta János s mások). A szimpózium programján a reneszánsz, a romantika és a huszadik századi művészeti irányzatok kérdései szerepeltek. A szimpózium záróaktusaként sor került egy megállapodás aláírására, amely szerint a két Intézet közösen dolgoz ki egy-egy kötetet a reneszánsz, illetve az európai romantika tárgykörében. — A másik nagyobb rendezvény az a megbeszélés-sorozat volt, amelyet magyar és francia, valamint csehszlovák tudósok folytattak Budapesten, Práizsban, Utrechtben a felvilágosodás és a romantika közötti átmeneti kor kérdéseit tárgyaló AILC kötet érdekében.

Intézetünk számos munkatársa tartott az elmúlt év során külföldön előadást különböző intézményekben vagy rendezvényeken. Az év során 35 munkatárs járt külföldön összesen 57 alkalommal, 179 hetet töltve el odakint. Az intézeti vezetők és munkatársak külföldi tanulmányútjai, tárgyalásai során tovább építették azokat a termékeny kapcsolatokat, amelyek különösen a szovjet, a cseh, a német, a francia, a jugoszláv, osztrák és lengyel tudományos élettel eddig is megvoltak. Az Intézet vezetőinek romániai látogatása előbbre vitte kapcsolatainkat román kollégáinkkal is. A közös munkák, a szakmai tapasztalatcsere igényétől indítva az év folyamán harmincegy külföldi tudós kereste fel Intézetünket, többen előadást is tartottak.

Az 1970. évi külföldi nemzetközi kongresszusokon (Bordeaux, Tallinn) való részvétel előkészítésével is foglalkozott az Igazgatótanács. Az Intézet kiterjedt nemzetközi kapcsolatait a jövőben is tovább kívánja ápolni, mert ezen az úton intenzívebben vehet részt a tudomány nemzetközi eszmecseréjében, s maga is aktív tényezője lehet a marxista eszmék terjesztésének a világ tudományosságában. A külföldi utazások nem csupán tudományos, hanem politikai jelentőségűek is. Mind a nyugateurópai, mind a szocialista országokba irányuló tanulmányutak lehetőséget adnak arra, hogy a külföldi utazások e politikai jellege tovább erősödjék.

Az Intézet a hároméves távlati terv 1969-re eső részét lényeges vonásaiban teljesítette. A különböző területeken mutatkozó csekély mérvű elmaradás a tervtől (irodalomelmélet, fel-

szabadulás utáni kézikönyv, kritikátörténet, Petőfi-kiadás, bibliográfia) objektív körülményekkel magyarázható, a tudományos tervezésben előre nem látható új, megoldandó mozzanatok felmerülésével kapcsolatos. Az ilyen esetekben előforduló időbeli eltolódást kiegyenlíti a munka színvonalának növekedése.

Az Intézet munkakörülményei a megnövekedett feladatokhoz képest — kisebb javulástól eltekintve — nem változtak. Az elhelyezés nem megfelelő, alig néhány munkaszoba áll a kutatók rendelkezésére, az adminisztratív személyzet, a tudományos segédkör létszáma alacsony. A bérszínvonal alakításában sikerült bizonyos mérvű javulást elérni, az átlagszint azonban nem kielégítő.

A feszített ütemű munka minden intézeti munkatárstól képességei maximumát követelte meg; mindamellett az intézeti közszellem jónak mondható, az egyéni és kollektív munkákban elért eredmények, az intézetet a tudományos közéletben övező megbecsülés megerősítik a vezetést és a munkatársi gárdát abban a hitükben, hogy eredményes és hasznos munkát végeznek a magyar irodalomtudomány javára.

Illés László

Intézeti hírek

(1969. augusztus 1—december 31.)

Vujcsics D. Sztóján tudományos munkatársat az újvidéki Matica srpska szeptemberi közgyűlése munkatárs-tagga választotta meg.

Külföldi vendégeink szeptember folyamán: 1-én R. Auty oxfordi egyetemi tanár, 3-án Jacques Voisine, a Sorbonne professzora, 4-én Gerhardt Steiner a Német Demokratikus Köztársaságból, 26-án pedig Tertullian és Heorgetta Borodina Romániából látogatta meg Intézetünket. A vendégekkel Sótér István, Szabolcsi Miklós, Illés László és Vajda György Mihály folytatott megbeszéléseket.

Sziklay László tudományos főmunkatárs avató emlékbeszédet mondott azon az október 6—13-a között tartott ünnepségsorozaton, melyet Tótkomlóson rendeztek a község felszabadulásának 25. évfordulója alkalmából. Ebből az alkalomból ugyanis a község egyik terét Hviezdoslavról, a művelődési házat Jozef Gregor Tajovskýról, a könyvtárat Peter Jilemnickýról nevezték el és a szlovák irodalom három nagy klasszikusáról Sziklay László emlékezett meg.

Emil Georgiev bolgár akadémikus október 15-én találkozott az Intézet Keleturópai Csoportjának tagjaival. A hasznos eszmecsere a bolgár—magyar tudományos kapcsolatokat további elmélyítésének lehetőségeit vizsgálta meg.

Vujcsics D. Sztóján tudományos munkatárs a Magyar Írók Szövetsége küldöttségével részt vett október 18-án és 19-én azon a konferencián, melyet az „Írók VI. Nemzetközi Októberi Találkozója” keretében „Az irodalom és a forradalom” címmel rendeztek meg Belgrádban.

Külföldi vendégeink október hónapban: 1-én J. Leenhardt (Párizs), 8-án Barker amerikai professzor, 15-én pedig Jozef Melicher, a nyitrai Pedagógiai Főiskola aspiránsa. Vendégeinkkel tárgyalásokat folytattak, illetve konzultáltak intézetünk részéről: Klaniczay Tibor, Szabolcsi Miklós, Szauder József és Sziklay László.

A Reneszánsz-kutató Csoport november 12-én külső szakemberek bevonásával megbeszélést tartott a hazai középkortudomány időszerű kérdéseiről, tekintettel a reneszánsz és a középkor kutatásának szoros egymásrautaltságára. Klaniczay Tibor kezdeményezésére a jelenlevők elhatározták, hogy az MTA I. Osztályának vezetőségéhez felterjesztést juttatnak el egy Medievisztikai Munkabizottság létrehozása érdekében. A megbeszélés vendégei voltak: Györffy György, Horváth János, Karácsonyi Béla, Mályusz Elemér, Mezey László, Pais Dezső.

Illés László kandidátus, az Intézet tudományos titkára november 17-től december 9-ig tanulmányúton járt az NDK-ban, ahol irodalomtörténeti kutatómunkát végzett, valamint megbeszéléseket folytatott a Zentralinstitut für Literaturgeschichte vezetőivel intézményeink jövőbeli együttműködéséről.

Nyíró Lajos osztályvezető, november 22-től december 12-ig tanulmányúton járt a Német Demokratikus Köztársaságban. Berlinben és Drezdában irodalomelméleti kutatásokat végzett, különös tekintettel a regényelmélet újabb eredményeire.

Lukácsy Sándor osztályvezető, kandidátus, november 25-én és 26-án részt vett a moszk-

vai egyetem Történeti Intézetének „Lenin és a francia történelem kérdései” elnevezésű konferenciáján. A nemzetközi találkozó alkalmával megbeszélést folytatott Szucsorv akadémikussal, a Gorkij Világirodalmi Intézet igazgatójával, a két intézet közötti tudományos együttműködés problémáiról.

*

Somogyi Sándort, Intézetünk szeptember 26-án elhunyt tudományos munkatársát, a Tudományos Minősítő Bizottság november 26-iki ülésén — „A magyar irodalom története” c. kézikönyvbe írt fejezetei alapján — posztumusz irodalomtudományi kandidátussá nyilvánította.

*

Szeli István, az újvidéki Hungarológiai Intézet igazgatója, november 28-án Intézetünkben tárgyalta a jugoszláv—magyar tudományos együttműködés további kiszélesítéséről.

*

Varga Imre tudományos főmunkatárs, kandidátus, december 1-től december 15-ig Zágrábban tartózkodott, ahol részben bibliográfiai problémák ügyében konzultált, részben pedig anyagot gyűjtött egy, szerkesztésében készülő RMKT kötet számára.

*

Illés László kandidátus, intézeti tudományos titkár, december 10-től 17-ig Moszkvában végzett kutatómunkát, december 11-én pedig részt vett és felszólalt Ju. P. Guszevnek, a Gorkij Világirodalmi Intézet munkatársának kandidátusi vitáján. Jurij Guszev „Kassák Lajos alkotói útja” c. értekezésével szerezte meg a tudományos fokozatot.

*

Marin Freničević horvát író és akadémikus (Zágráb), aki a jugoszláv és a magyar Akadémiák közötti tudományos munkaterv aláírására érkezett küldöttség tagjaként érkezett Budapestre, december 15-én Intézetünkben *Vujicsics D. Szojónal* tárgyalta közös kutatási problémákról.

*

Nyirő Lajos osztályvezető „Az irodalmiság kérdése az irodalomtudományban” c. kandi-

dátusi disszertációjának vitáját december 18-án tartották Barta János akadémiai levelező tag elnökletével. Az opponensek: Köpeczi Béla akadémikus és Almási Miklós kandidátus véleménye alapján a bíráló bizottság a kandidátusi fokozat odaítélését javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak.

*

Külföldi vendégeink december folyamán: 1-én Slivarić és Kurmanović jugoszláv irodalomtörténészek, az újvidéki egyetem oktatói, 3-án Bányai János kutató, szintén az újvidéki egyetemről és 8-án Rákos Péter, a prágai Károly Egyetem docense. A vendégekkel Intézetünk részéről *Béldi Miklós*, *Bor Kálmán*, *Nyirő Lajos* és *Vujicsics D. Szojónal* folytatott tárgyalásokat.

*

Intézeti érdekű külföldi publikációk: A Voproszű Literaturű c. moszkvai folyóirat októberi számában F. Narkirjer, az irodalomtudományok doktora számolt be az 1969. júniusi budapesti közös magyar—szovjet irodalomtörténeti szimpóziumról. (Vö. ItK 1969. 640—641.) — A Slavica Slovaca 1969. évi 2. számában hozzászólást közöl a lengyel József Magnuszewski (Varsó) és a cseh Karel Krejčí (Prága) tollából ahhoz a tanulmányhoz, melyet *Sziklay László* tudományos főmunkatárs közölt az 1968. évfolyam 4. számában „A szláv irodalma kapcsolatai a szomszédos nem szláv irodalmakkal” címmel. *Sziklay* dolgozata eredetileg az A.I.L.C. belgrádi kongresszusán hangzott el. — Az újvidéki Scena c. színházművészeti folyóirat 1969. évi 2. száma elismeréssel méltatja *Vujicsics D. Szojónal* tudományos munkatárs irodalomtörténeti és műfordítói munkásságát, melyet a modern szerb és horvát drámairodalom megismertetése szempontjából jelentős magyar hozzájárulásnak nevez.

*

Intézeti kiadványok: Élő irodalom. Tanulmányok a felszabadulás utáni magyar irodalom köréből. Szerkesztette: *Tóth Dezső*. Bp. 1969. Akadémiai K. 551 l. — Marianna D. Birnbaum: Elek Artúr pályája. Bp. 1969. Akadémiai K. — MTA Irodalomtudományi Intézete. 167 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 66.)

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Варяш, Б.:</i> Записки Ковачоци Фар- каша и Сегеди Гергей	129
<i>Вереш, А.:</i> Структурные особенности стихотворения Аранья Яноша — «В саду» —	152
<i>Боднар, Дь.:</i> Новеллистка Каффка Маргит	178

Краткие сообщения

<i>Молнар, Й.:</i> О «Саде-Гомбош» и о Ке- реченьи Юдите	194
<i>Дан, Р.:</i> К фону отечественных нап- равлений антитринитарии	197
<i>Май, И.:</i> Обвинение в плагиате Фёльди Яноша	202
<i>Сигети, Й.:</i> «Потерянный Рай» Миль- тона в Венгрии	205
<i>Бернат, А.:</i> К вопросу толкования литературных произведений	213

Документация

<i>Банфи, Ф.:</i> Текст источника легенды — Кристина	222
<i>Бичкеи, И.:</i> Переписка Казинци Га- бора	228
<i>Саудер, Мария:</i> Четыре письма Кос- толяны Дежэ к Тевану Андору	245

Обзор

Везер Эржебет: Ади Эндре (<i>Суроми, Л.</i>)	249
Варга Кальман: Юхас Дьюла (<i>Шебеш- твен, А.</i>)	252
Humanizmus a renesancia na Slovens- ku v 15—16 storočí (<i>Суклаи, Л.</i>)	256
Umanistul Nicolaus Olahus (<i>В. Ковач, Ш.</i>)	259
Bieńkowska, Barbara: Kronika Emery- ka Węgra (<i>Ковач, И.</i>)	262

Из жизни Института

TABLE DES MATIÈRES

<i>B., Varjas:</i> Les notes de Farkas Kova- csóczy — et Gergely Szegedi	129
<i>A., Veres:</i> Sur les caractéristiques de structure de la poésie de János Arany, intitulée Kertben (Au jardin)	152
<i>Gy., Bodnár:</i> Margit Kaffka, la nouvel- liste	178

Petits rapports

<i>J., Molnár:</i> Sur le <i>Gombos kert</i> (Le jardin à boule) et Judit Kerecsényi	194
<i>R., Dán:</i> Quelques contributions à l'éclaircissement des problèmes d'arrière-fond des tendances anti- trinitaires du pays	197
<i>I., May:</i> Accusation de plagiat de János Földi	202
<i>J., Szigeti:</i> Le <i>Paradis Perdu</i> de Milton en Hongrie	205
<i>Á., Bernáth:</i> Au problème de l'interpré- tation des oeuvres littéraires	213

Documentation

<i>F., Bánfi:</i> Le texte de source de la Légende de Sainte Christine	222
<i>I., Bitskey:</i> La correspondance de Gábor Kazinczy	228
<i>Mária Szauder:</i> Quatre lettres de Dezső Kosztolányi à Andor Tevan	245

Revue

Erzsébet Vezér: Endre Ady (<i>L., Szuromi</i>)	249
Kálmán Vargha: Gyula Juhász (<i>A., Sebestyén</i>)	252
Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15—16. storočí (<i>L., Sziklay</i>)	256
Umanistul Nicolaus Olahus (<i>S., V. Kovács</i>)	259
Barbara Bieńkowska: Kronika Emeryka Węgra (<i>I., Kovács</i>)	262

De la vie de l'Institut

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlap-
üzletében, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI Budapest V., József nádor tér 1. sz.)
közvetlenül vagy csekkbefizetési lapon (Csekkszámiaszám: egyéni 61.257, közületi
61.066), valamint átutalással a KHI MNB 8. sz. egy számlájára,

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612.

Ára: 13,— Ft

Előfizetés egy évre: 66,— Ft

INDEX: 25.401

RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA XVII. század

(Szerkeszti: Klaniczay Tibor és Stoll Béla)

A sorozat eddig megjelent kötetei:

**1. A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ, BOCSKAY ÉS
BÁTHORI GÁBOR KORÁNAK KÖLTÉSZETE**

Akadémiai K., Bp. 1959. 678 1. 135,— Ft

**2. PÉCSELI KIRÁLY IMRE, MISKOLCZI CSULYAK
ISTVÁN ÉS NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS VERSEI**

Akadémiai K., Bp. 1962. 537 1. 110,— Ft

3. SZERELMI ÉS LAKODALMI VERSEK

Akadémiai K., Bp. 1961. 751 1. 150,— Ft

4. AZ UNITÁRIUSOK KÖLTÉSZETE

Akadémiai K., Bp. 1967. 719 1. 120,— Ft

5. SZOMBATOS ÉNEKEK

Akadémiai K., Bp. 1970. 616 1. 112,— Ft

